

अथ जीवसमासे बृहद्विषयानुक्रमः	गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१ चतुर्विंशतीजिनमस्कारः चतु-	१	विषयः	पृष्ठाङ्कः	२३-२४	पंचस्विन्द्रीयेषु गुणस्थानानि	२२
२ वंशजीवसमासीनिरूपणप्रतिज्ञा च १	२	विषयः	पृष्ठाङ्कः	२५	पर्याप्तयः ...	२३
३ निक्षेपनिरुक्तिसत्त्वदादिगत्यादि-	३	विषयः	पृष्ठाङ्कः	२६	पदं कायास्तेषु गुणस्थानानि च	२४
४ भिन्नातुगमः ...	४	विषयः	पृष्ठाङ्कः	२७-३६	रारपृथ्वीमणिअपेवजोवायु- वाटरवनस्पतिकन्दद्विसेवाला-	२४
५ जीवनिक्षेपोः ...	५	विषयः	पृष्ठाङ्कः	३७	विज्ञाधारणभेदाः ...	२४
६ किमाति पटुतुयोगद्वाराणि	६	विषयः	पृष्ठाङ्कः	३८-३९	अनन्तकायप्रत्येकवनस्पति- लक्षणाणि	२९
७ सत्त्वद्वि अष्टानुयोगद्वाराणि	७	विषयः	पृष्ठाङ्कः	४०-४४	असकाये द्वित्रिचतुर्ण्येचन्द्रियभेदाः	२९
८ गत्यादं चतुर्दश मार्गणास्थानानि	८	विषयः	पृष्ठाङ्कः	४५-४७	पृथ्व्यादीनां कुटकोटीमातम्	३१
९ बहुत्यादं जीवभेदानां चतुर्दश-	९	विषयः	पृष्ठाङ्कः	४८-५०	योनीनां संघृतादयोऽचिन्तादयः शीतोष्णादयश्च भेदाः	३३
१० भिर्भेदेऽनुगमस्य प्रस्तावः	१०	विषयः	पृष्ठाङ्कः	५१	संहननानिदंस्तानि केषां कानि च	३४
११ चतुर्दश मिथ्यादृष्ट्यादीनि	११	विषयः	पृष्ठाङ्कः	५२	गतिषु चतसृषु गुणस्थानानि	२१
१२ गुणस्थानानि ...	१२	विषयः	पृष्ठाङ्कः	५३	गतिषु चतसृषु गुणस्थानानि	२१

गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	गाथांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
५१-५२	संस्थानानि ६ तत्त्वामित्तम्, पु- न्यादीनामाकाराः	३५	८१	(३)संज्ञास्वरूपं, संज्ञासु गुणाः ७८	७८
५३-५४	शरीराणि ५ तदन्तश्च	३६	८२	आहारानाहारकस्वरूपं, अनाहा- रका जीवाः	७९
५५-५८	योगाः १५ तत्त्वामित्तम्, योगेयु गुणस्थानकानि च	३८	८३	साकारानाकारोपयोगौ	८३
५९-५९॥	वेदाः ३, तदन्तः तत्र गुणाश्च ४६	४०	८४-८६	अजीवस्य स्वरूपं, धर्मोस्ति का- यावयो भेदाः (१४), धर्मोदीनां गत्यादिनि लक्षणानि	८४
६०	कथायाः ४ तत्र गुणाश्च	४७	८७-९०	प्रमाणभेदाः (४), द्रव्ये प्रदेशवि- भागौ, मानोन्मानप्रमाणप्रति- मानव्यतिभेदाः, रसमानं दण्डर- ज्ज्वदिमानं च	८९
६१-६४	ज्ञानानि ५ भवेः २८ श्रुतस्य १४ अवर्षेभेदाः ६, अर्थादिमन्तः, मनःपर्यायमेवो केवलं च	४८	९१-९३	क्षेत्रप्रमाणे प्रदेशविभागौ, अंगु- लायलोफान्तं त्रिविधमंगुलं सूची- प्रतरघनभेदाश्च	९२
६५	ज्ञानाक्षानेषु गुणस्थानानि	५२			
६६-६७	चारित्र्याणि ५ तत्र गुणाश्च	५३			

गाथांकः	विषयः	शृष्टाङ्कः	गाथांकः	विषयः	शृष्टाङ्कः
१०४-१०४	परमाणोलक्षणं, नैश्चयिकव्या- वहारिकमौदौ, उत्तराद्वयशरीण- काद्याः परमाणुत्रसरणवादयः- अंगुलवितस्त्यादि प्रमाणगुलं श्रेणिप्रतराद्याः आत्मांगुलं सत्त- दंगुलमेयानि च १४	१४	वाटरसूत्रे पत्न्योपमे सागरो- पमे च, द्विपसागरसंख्या, अक्षा- पत्न्योपमसागरोपमे द्विविधे, उत्तरपिण्यवसर्पिण्यौ, कर्मका- यभवस्थितयः प्रयोजनं, द्विवि- धे क्षेत्रपत्न्योपमसागरोपमे पृ- च्छकादीनां मानं प्रयोजनं च १०९	१०९	
१०५-११६	कालप्रमाणे समयलक्षणमाव- लिकोच्छ्वासप्राणस्तोकलवमु- हूर्त्ताऽहोरात्रमासदर्शनवर्षपू- र्वागपूर्वोद्देशोपप्रेहलिकापर्यन्त- कालनिरूपणं ... १०३	१०३	१३४-१४३ भावप्रमाणे गुणे वर्णादि, श्रुतसं- ख्याने कालिकायस्तरपदादि, गणनसंख्याने अनवस्थितश- लाकप्रादेशालाकमहाशालाकैर- त्कष्टं संख्यातं नवविधमसंख्या-	१३४-१४३	
११७-१३३	पत्न्यस्वरूपं, बालभरणोद्धरणे,				

मार्थांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	मार्थांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	
निर्णयदेवमानं श्रेणिसूच्यदि- ना नारकदेवमानं पर्याप्तपृच्छ्य- त्यत्येकवनस्पतिवाहिवायुअप- र्याप्तपृच्छ्यादिपर्याप्तापर्याप्तबा- दरसूक्ष्मसाधारणवैक्रियवा- युपर्याप्तापर्याप्तविकलेन्द्रियमानं १४०	१६५-१६६ अपर्याप्तमनुष्याद्यनवस्थिता- नां मानमुपसंहारश्च जीवद्रव्य- मानस्य	१६२	क्षेत्रं, नारकविकल्हरितसंमू- र्च्छिमगर्भजपर्याप्तापर्याप्तजल- क्षेत्रचतुर्बुधपरितर्पपृच्छ्या- दिमनुष्यभवनपत्यादिदेव- शरीरमानं	१६६	१९२-२०० समुद्रघाताः (७) तत्त्वामिनः, दण्डादिप्ररूपणा, मिथ्यादृष्ट्या- दिप्रमत्तादिजीवानां नरकेषु ईशानसहस्रारच्युतान्तदेव- पु नरतिर्यस्तु विकलेन्द्रियेषु बा- दरपर्याप्ते च गुणद्वारा स्पर्शनां, अजीवानां तु सा स्वयं	१८६
१६७ अजीवद्रव्ये धर्मास्तिकायादी- नां मानं	१६४	१६२	१७८-१८२ मिथ्यादृष्टकेवलिसूक्ष्मकारै- केन्द्रियपर्याप्तापर्याप्तां क्षेत्रं, क्षेत्र- स्पर्शनाभेदः, धर्मादीनां च क्षेत्रं १७३	२०१-२१२ एकजीवानानाजीविषु भवायुः का- लादिप्रविक्षा, नरकेषु असुर- नागादिषु व्यन्तरज्योतिष्कश- क्रादिदेवेषु परापरे भवायुपी,		
१६८-१७० क्षेत्रे धर्मास्तिकायादयो नो-						

मार्थांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	मार्थांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२१३-२१८	पृष्ठ्यादिद्वीन्द्रियविगर्भजेत- रजलथलरेचरसाधारणाना- मायुः १९८		२४७-२४९	हृगदीनां तिर्यग्तरयोर्मिथ्या- त्वादीनां, एकेन्द्रियाविपृच्छ्या- विकाययोगादिल्लीवेदाविको- धादिमल्लिहानाहानादिवर्गो- नचारिवलेदयामन्यस्थिद्वादा- रकानां स्थितिः २१७	
२१९-२३४	गोदबादरसूक्ष्मपर्याप्तबादर- संख्यातवर्णयुस्तिर्यग्तरपर्यो- त्तपंचेन्द्रियत्रसार्तां कार्यस्थितिः २०४		२५०-२५५	संख्या नैरन्तर्यं च, सिद्धानां ति- द्विकालः संख्या च २५५	
२३५-२३८	सास्वादनमिभेषु पकञ्जीवं ना- नाजीवांश्चाश्रित्य भिष्यात्वे ए- कजीवस्य अविरतादीनां ज- घन्येते नरकादिषु च भिष्या-		२५०-२५५	इनारकाणामुत्पदोद्वर्त्तनयोरन्त- रं त्रसस्यावयवादारसूक्ष्मप्रत्येके- तरेषामन्तरं बादरसूक्ष्मनिगो- वानां प्रत्येकानां अवसंक्षितिर्य-	

गार्थांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	गार्थांकः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२५७-२६४ मिथ्यात्वसात्यादनादीनामाहा- रकादीनां छेदोपस्थापनीयादी- नामुत्कृष्टो जघन्यश्च विरहः, सम्यक्त्वदेशीविरतिसर्वविरती- नामन्तरं अजीवानां च	२५७-२६४ भावाः ६, कर्मस्ववतारः, भेदाः अजीवे भावौ २७१-२८४ गतिरित्येव नारकादि धर्मोदितिर्यग्गतिदेवगतिजाति काय गुणस्थानि नारकदेव तिर्यग्मनुष्य गुणस्थानि (योग- वेदकपाद छेदयादृष्टिज्ञान) अजीव द्रव्यतत्त्वदेशाल्पबहुत्वं	२५९	२८५-२८६ मन्योपयोगफलं प्रशस्तिः	३०० ३०१	पृष्ठाङ्कः

इति जीवसमासः

—*—

श्रीजीवसमासस्योपोद्घातः

समुपादीयतामिदं पूर्वधराचार्यवर्याविहितं यथार्थं जीवसमासाभिधानं प्रकरणं, विवरीतारत्रास्य पूर्वमप्यमुवन् केऽप्याचार्य-
सिन्धुराः यतः अत एव नान् पूर्वटीकाकारा इत्यमाहुरित्येवं ४७ गाथावृत्तौ प्रकृतटीकाकाराः स्मरयन्ति, प्रकृता च व्याख्या श्रीमद्भिह-
र्षपुरीयगच्छाम्बरनभोमिणिभिः श्री हेमचन्द्रद्वारिभिः प्राणायि, श्रीमन्तो हेमचन्द्रद्वारयश्च त एवेमे ये श्रीविशेषावश्यकभाष्यं
अनुयोगद्वाराणि च व्याख्यायाञ्चक्रुः, चक्रुश्च स्वोपज्ञव्याख्यायुतां भवभावनां पुष्पमालां चेति प्रतीतेरिव प्रतिभावतां, किंच-श्रीमतां
शिष्यवर्येण श्रीश्रीचन्द्राचार्येण विहिते श्रीमुनिव्रतचरित्रेऽपि श्रीमतां किंचिद् वृत्तं प्रसाधितं तत् तत्र एवावधार्यं, श्रीमन्तश्च द्वाद-
शशतान्धां वैक्रमीयायां सत्तावन्तः, यतः प्रकृतग्रन्थप्रशस्तौ वीरदेवाचार्यान् श्रीमन्मुनिचन्द्राचार्याश्च स्मरन्ति एते, ते च द्वादशश-
ताब्दीतः परतौ न, किन्तु प्रागेव, यतः श्रीमुनिचन्द्रद्वारयो हि सप्तत्यधिकवर्षसहस्रेषु दिवं गताः, किंच श्रीमतां शिष्यवर्याः
श्रीश्रीचन्द्राचार्याः श्रीमुनिसुव्रतस्वामिनां चरित्रं त्रिनवत्यधिकैककादशशतान्धां चक्रुः, ततोऽपि निस्संशयमेतत् यतः श्रीमन्तो द्वादश-
शताब्दीभाविनः, आस्तामन्यत्-स्वयमपि च श्रीविशेषावश्यकवृत्तौ 'श्रदां च पंचसप्तत्यधिकैककादशशतेष्वतीतेषु । कार्तिकसितपंचम्यां
श्रीमज्जयसिंहनृपराज्ये ॥१॥' इति श्लोकेन ख्यातिं स्वीयां सत्तां द्वादशशतान्धां, किंच-श्रीमद्भिर्विवृतेषु कृतेषु च ग्रन्थेषु दशसु विवरणमिदं
पठं, अत्र वृत्तौ नास्ति हायनानां संख्यतद्विधानकालदर्शिका, अन्ये तु चतुष्षष्ट्यधिकान्येकादश शतान्याहुः, सुसंभविच तत्, यतो विशेषाव-
श्यकवृत्तौ "स्वकृतानां ग्रन्थव्रजानामेवं क्रमनिर्देशं व्यधुः पूज्याः-मया परमपुरुषस्योपदेशं श्रुत्वा विरचय्य झटिति निर्वेशितमावश्यक-

टिप्पनिकाभिधानं सद्भावनामंजूपायां नूतनफलकं, ततोऽपरमपि शतकविवरणनामकम्, अन्यदपि अनुयोगद्वारवृत्तिसंज्ञितं, ततोऽपरमप्युपदेशमालाखद्याभिधानम्, अपरं तु तद्वृत्तिनामकम्, अन्यच्च जीवसमासविवरणनामधेयम्, अन्यस्तु भवभावनासूत्रसंज्ञितम्, अपरं तु तद्विवरणनामकम्, अन्यच्च द्वाटिति विरचय्य तस्याः सद्भावनामञ्जूपाया अंगभूतं निवेद्यितं नन्दिटिप्पनकनामधेयं नूतनद्वडफलकम्, एतच्च नूतनफलकं निवेद्यितवैक्रमयीव संज्ञाताऽसौ मंजूपा तेषां पापानामगम्या, ततस्तर्तीव छलयातितया संवूर्णयितुमारब्धं तद्द्वारकपाटसंपुटं, ततो मया ससंभ्रमेण निपुणं तत्प्रतिविधानोपायं चिन्तयित्वा विरचयितुमारब्धं तद्द्वारपरिधानहेतोर्विशेषपावदयकविवरणाभिधानं वज्रमयमिव नूतनकपाटसंपुटं, ततश्चाभयकुमारगणि-धनदेवगणि-जिनभद्रगणि-लक्ष्मणगणि-विबुधचन्द्रादिमुनिवृन्दश्रीमहानन्दश्रीमहत्तरावीरमतीगणिन्यादिसाहाय्यात् समस्तमपि विलक्ष्यभूतं तत्सैन्यं निलीनं च सनायकमेव" स्पष्टं चातो जीवसमासविवरणरूपा यष्टा कृतिः कृतिनां, किंच-श्रीमतामेतास्तु दशसु कृतिषु नन्दिवृत्तिटिप्पनकं तावदलभ्यमेव, यतो यल्लभ्यते नन्दिटिप्पनकं तज्जु धर्मयोषाचार्यपादकमलमकरन्दचंचरीकायमानश्रीश्रीचन्द्राचार्यनिर्मितमस्ति न तु श्रीमद्भिः स्रजितमित्यन्देभ्यमेव मेधाविभिरेतत्, शेषास्तु नवापि कृतयोऽनवा अपि नवा इव जाग्रति जैनशासनामृतरसपीपासितानां, नचमान्यसंभवीनि पूर्वोक्तानि वर्षाणि अस्यां विधाने यतः सप्तम्या भवभावनायाः कृतिस्तत्रस्तावनातः सप्तत्यार्धैकैकादशसु शतेषु अवसीयते, प्राक् चेदमदृग्भिषुर्विवरणं, ततो यथायथमेतत्, आस्तामनुमानं, स्वयमेव ग्रथमादर्शे लिखिता पुस्तिकाऽस्या अस्ति स्तम्भमूर्तिर्धे तद्वर्षाद्वकवतीति न संदेहलेशोऽत्र, परं पुष्पमालायाः सविवरणाया एतत्प्राग्निष्पादिताया अपि पंचसप्तत्यार्धैकैकादशशताब्दी उद्घुष्यते सा कथं श्रद्धीयतां ?, विशेषपावदयकक्रमस्य तदन्यथाभूतत्वात्, न चेत् स पाठः क्रमदर्शकस्तदा भवेदेवं, परमस्माकं स क्रमदर्श-

कतया प्रतिभातीति । अवधार्य तावद्दीर्घनैर्यदुत जीवसमामाख्यं प्रकरणमिदं पूर्वभृश्विविहितं यत् आख्यान्ति प्रकरणकारा उपसे-
हारगाथायां दृष्टिगदगतपदार्थदर्शकतामेतस्य, परं ते स्वरिपुङ्गवाः कदा अभूवन् किमभिधानाश्च ते इति न ज्ञायते, परं प्रामाणि-
कप्रकाण्डास्ते इति तु निर्णीयते, यतः ३०-३६-६५-६९-७३-७८-८०-८२-११५-१५३-१५७-१५८-१७५-१८४-१८४-१९४-१९७-१९९
प्रभृतिगाथासु पृथ्वीभेदक्रमोदीनां सिद्धान्तमिहितक्रमादैन्यथात्वेऽपि न टीकाकारेण द्विप्तान्येतदग्रन्यगतानि वाक्यानि, श्री-
बिलयसेनविरिभिः सेनप्रदेशेऽपि द्वितीयोल्लाससत्कद्रापितमे तुर्योल्लाससत्कद्रादेशे च प्रश्ने एतत्प्रकरणगतं वचनमनुदितं मतान्ततर-
तया न तु द्रूपितं, श्रीविजयविजयोपाध्यायेस्तु लोकप्रकाशे शतशोज्झितमेतत् मूलप्रकरणं, यत् एवं ततो विसंबादो हृदयेत्यत्र
बहुषु स्थानेषु सिद्धान्तवाङ्मयैः सह परं न तत्रानास्था श्रद्धावतां, यतः केवलादिगम्येषु पदार्थेषु अर्वाग्दर्शिभिरन्यतमः सत्यतया
निर्णेते शक्यो नेति पदार्थे द्वयमपि व्याख्येयमेवेति । किंच-प्रकरणस्यास्य विवरणादेतस्मात् प्रागप्यभूतां द्वे वृत्ती, यतः श्री-
मद्भिरैव ४७ तमगाथापृष्ठौ ‘मूलवृत्तिकृते’ति स्पष्टमेवाख्यातं, स्वकृतविवरणमप्येस्य स्यात् तस्या वृत्तेर्मूलवृत्तित्वं परं १५८ गाथापृष्ठौ “ए-
तद्वरायायामर्वाचीनीटीकाकारः ग्राह्य, तथाया-मूलटीकायां न व्याख्याता, अस्माकिं रचयमर्थः प्रतिभासते, व्याख्यानमर्वाचीनीटीकाकार-
कृतं दर्शित” इति स्पष्टमुल्लेखस्य दर्शनात् अभूतां द्वे वृत्ती अस्य इतः प्राक् इत्यत्र न कोऽपि संदेहः, परं न काप्युपलब्ध्येते न चेच्छिक्षिते
अपि अन्यत्र दृश्येते, स्यातां चेत्कस्यपि विदुषः पाठे ज्ञाप्या समितिरीयं यतस्तयोरापि यथायथं प्रचारः स्यात् । प्रकरणमिदं सबृत्तिकं
प्राक् श्रीमद्भिरगोविन्ददासोक्तया कालिकचापा मुद्रापितुमारब्धं परं तस्य मुद्रणालयाधिपेन रूप्यकाः प्रचुराः श्रीमद्भिरगोविन्ददासदा-
सिता गृहीत्वा न कृतं मुद्रणं पूर्णमिति श्रीजिनचन्द्रपुत्रेसमुद्रणालये पूर्णविरचितमेतदिति पञ्चान्यथात्वेऽक्षरदैविद्ये चानुपाया ययमिति-

ज्ञापयन्ति आनन्दसागराः ॥ संघट्टेदाष्टनागेलामितेऽब्दे श्रावणे सिते । तृतीयायां शुनौ चक्रेनमानन्दसागराः ॥ १ ॥ निरस्य
केदरीयाख्ये तीर्थे तीर्थमालिङ्गुचः । नमान् विमलकान् राजादेशात् दण्डक्रियां व्यधुः ॥ २ ॥ ते निर्वन्धेन सङ्घस्य स्थिता
उदयपत्तने । किञ्चिज्जीवसमासस्योपोद्घातं हलिलवन्नश्रुम् ॥ ३ ॥

शुद्धि पत्रम्

पृष्ठ ९१ पंक्ति ८—अष्टभिः परमाणु भिरेक ऊर्ध्वरेणुः-भवतीत्यर्थः.

पृष्ठ ९८ पंक्ति १३-रत्नित्येक्तो.

पृष्ठ ९९ पंक्ति ८—० तत्त्वादेय तदिदं.

पृष्ठ १०० पंक्ति ८—० विष्कम्भा सहस्राङ्गुलदीर्घो च प्रमाणाङ्गुलद्वयी जायते, इदं मुक्तं भवति-अर्धतृतीयोत्सेधाङ्गुलविष्कम्भे

प्रमाणाङ्गुले तिस्रः-त्रेणयः कल्प्यन्ते एका उत्सेधाङ्गुलेनाङ्गुलविष्कम्भा, शतचतुष्टयदीर्घो च-द्विती.
पृष्ठ १०१ पंक्ति ६—ततः-त्रेण्यादयो भवन्ति तथाहि असंख्येयगुणेन प्रमाणाङ्गुलयोजनेनैतित्यर्थः- अनु०

गनीन्द्रियराशिषु मार्गेण कल्पदिव्यागंगास्ताम्रिष्य जीसमासा प्रतुगन्तव्या इति गाथातमासायं ॥ २ ॥ विस्तारार्थं लिपिगुण स्वयमेव सूत्रकारी निर्लेपस्वरूपं

सायदह—

नामसंख्यणा दहने भागे य चउद्विद्यहो य निवृत्तेयो । वर्यद य पुण बहुविहो तयासयं पप्प कायव्वो ॥ ३ ॥

व्याख्या—नामसंख्यापनाइत्यभितथेदात्मामान्यन चतुर्विधो निर्लेपो भवति, य च प्रारुते इत्यं योज्यते—जीव इति नाममात्रं नामजीव, नाम चागौ जीवव्येतिवृत्त्या, सत्य वाऽप्येतन्नय (संचरन् य वा) वस्तुनो जीव इति नाम विहते स गमजीव, नाम्ना नाममात्रं च जीनो गच्छीय इति हेतोः, चित्तमम्लेष्पवकमाद्यादिषु स्वाप्यमान स्थापयजीव, दस्य तु जीवदेव रतोऽपि झनार्देभ् देष्टुयादिद्वारादिभ्रू तीव पर्याप्तमनस्य केवल तद्विस्त जीमाल पिवदस्ते सः द्रव्यजीवो, सुखपर्याय-वैशर्यविषयया इव्यमातत्वात् । प्रथमाऽनुपपुको जीवो द्रव्यजीव, 'मनुष्यो गो इव्य' मिति वचनात्, दक्षिणैवारिकारिजरीगद्वयेण गृह जीवत्यान्योऽन्यादुगतत्वाद् द्रव्यस्य च प्रधानतया विनशितत्वाद् इव्यभूतो जीनो द्रव्यजीव, यथा भोवी पुण्येऽपि भोण्यस्य उच्यते एतमौदारिकारीरादिद्वयवान् जीवोऽपि द्रव्यजीव इत्यर्थः, मोदयिनादिभाष्युक्तस्तु हानादिगुणसमन्विता गमजीव, इदं च "जात्य य ज जाणिवा विमेषं निविद्येवे निरक्केस । जत्यदि य न जाणिवा चउद्वयं निविद्येवे तस्य ॥ १ ॥" इति वचनाद्वस्तुनाः निर्लेपो बहुविधाऽपि सभवति, यथा "याम उक्खणदविण्ड खिते कखे भवे य भाये य । एणे उल्लु मोहिस्सा निकवेना इइ सत्तविहो ॥ १ ॥" तथा—नाम उक्खण दविण्ड खिते कखे भवे य भाये य । पम्बवलीने य तथा प्रअनिहो लोमगिम्मेवो ॥ १ ॥ नाम उक्खण दविण्ड मोहे भव तम्भवे य भागे य । सज्जम अत विस्ती जीविष च तं भण्णई रउदा ॥ २ ॥" इत्यादि । यत्र पुन प्रज्ञावैक्यादिकारणाद्बुद्धिवो निर्लेपो न ज्ञायते ततमपि नामसायनादभ्यभावजन्यं चतुष्टयं विविधिपेदेय, तस्य सर्वव्यापकत्वात्प्रतीतत्वाच्च, तदेकमपि चतुष्टयनिश्चय प्रदर्शितोऽयं बहुविधनि-
क्षेपप्रदर्शनायमुत्तरार्द्धमाह—'कल्पद य पुणे' त्यादि, अपि पुनर्वस्तुनि बहुविधो यथासम्भवं पञ्चभूतादिर्विधोऽपि निर्लेप वतंज्ज, किं कृत्वा भत्साइ—

तस्य निक्षेपश्चन्द्रस्याश्रयो निक्षेप्यविषय आधारस्तत्राहारादिस्तु प्राप्य—आश्रित्यति, तथाहि प्रकृते चैतन्यपदार्थप्रधानो (जीव दत्त) जीव आश्रित्यादि बालजीव चक्रस्थाना-
दिभोगानां गणैरगादि सदस्यजीव इत्यादि स्वमयाभ्यूह आच्यमिति गाथायः ॥ ३ ॥ तत्रैव निक्षेपद्वारेण व्याख्याता जीवमासा, निरक्षितानु जीवति जीविव्यतीत्यादिना
दर्शितैव, साम्प्रत पटुयुगेगद्वारं दर्शनायमाह—

किं कस्तस्य केण कस्य य केचिः कद्विहो उ भावोत्ति । छहिं अनुभोगादरेहि सन्धमायाऽणुगतव्या ॥ ४ ॥

तत्रैव विमादित्युयागद्वारे सर्वेऽपि जीवाजीवादय पदार्था 'अनुगन्तव्या' व्याख्येया, तत्र जीवपदार्थस्य प्रस्तुतत्वात्स एवेदं तद्विन्त्यते, यथा किं वस्तु जीव
इत्यभिधीयते ? इति प्रश्ने निर्वाचनमिदं द्रष्टव्यं यथादक्षिणादिभावयुक्तं सक्तन्दन्व्य जीव १ इत्यस्यौ जीव १ इति स्वस्वामिसम्बन्धप्रश्ने विवक्षामात्रादात्मन एव
सदा जीवा नापरस्य, अथवा कस्य प्रभुर्नाम ? इति प्रश्ने आत्मोपस्थैव वस्तुहपस्य जीवस्तत्परस्य प्रभुर्न बाह्यस्य धनमननादे, इहापि तस्य व्यभिचारित्वादिति २,
एतं कारणरक्षणपक्षे निपन्नो जन्तु १, न वेनचित्, द्रव्यार्थतया निरुत्वेनाष्टुं कृत्वाजगोबन्ध ३, कयासौ जीव १ त्वस्यर्पन्मनशीरमात्रे लांके वा ४, कियच्चिरं बालमलौ
भगनि १, सर्वकाल, द्रव्यत्राभ्यासयववृत्तिरुत्थाजगोबन्ध ५, 'कदाविश उ भावति' कतिविशोऽनो भागो १ जीव इत्यं, तत्रोदयिकादिभावानां पडिबुधत्वात् तद्युक्तस्यैव च
भावजीवत्वात् धर्ममभेदाच्च धर्मिणोऽपि वयन्निबद्धत्वात् इति भावो 'कदाविहो उ भावो' इति 'कतिविश' कतिभेदो भाव पुनः यस्य जीवस्य
मनस्यत ? इति प्रश्ने निर्वचमुच्यते—क्षान्तिकारिणामिदमावद्वयं सिद्धस्य लभ्यते, त्रौदयिकजायोपसामिपारिणासिस्तत्क्षण भावत्वमेकद्विनिचतुरिन्द्रियाणां,
नून्यज्जन्तुचन्द्रियाणां तु त्रिनयमिदमेव, चतुर्थस्तु कथान्विचदौपशमिक - क्षान्तिको ना भावो लभ्यते, मनुष्याणां तु कथान्विचदेते षड्वापि भावा प्राप्यन्ते, पशुस्तु
सात्त्विकादि सिद्धादीनां सर्वपापमनुगतो लभ्यत एव, दद्यादिभाम्निपातस्य सर्वत्र प्रतिष्ठादित्वादिति गाथाय ॥ ४ ॥ अथाणुयुगेगद्वारं निरूपणार्थमाह—

संततयपरुषणया दन्वसामाणं च खित्तफुसणा ॥ कालंतरं च भावो अप्पावदुयं च दाराइ ॥ ५ ॥

व्याख्या—सदित्येतत्पदं रत्नपदं, चीवादीनां गत्वमिति तात्पर्यं, तस्य गत्यादिमार्गणद्वारेषु प्ररूपणता कार्या, यथा इ गच्छत्यादौ किं तत्र मिथ्यादृष्ट्यादिकं जीवस्य स्यात् ? इति, तथा द्रव्यप्रमाणं चिन्तय यथा इ नरस्य-आदौ विन्यन्ति चीवद्रव्याणि प्राच्यन्ते ? इति तत्र चल वक्तव्यं, यथा इ चीव-किञ्चिद्वैलक्षण्यमाह्वयति ? तथा को जीव किञ्चित्सेव सृजति ? इत्यवलक्षणा स्पर्शना च वाच्यति तथा वस्य जन्तो विनान् स्थितिराल' इत्यादि च निरूपणीयं, तथा नारकादीनां निरन्तरमुत्पत्त्यपमाना कदाचिद्वत्समि भवति, तत्र क किञ्चिद्वत्समन्तरं प्रदत्तनीयम्, अत्रान्तरे क जीवा कया वतिभागं वर्तन्ते इत्यादिलक्षणा भङ्गद्वारमवधारयप्रकाशितेषु दृश्यते नदिहालवन्तद्वारा नन्वर्माशादिना कनचित्कारणेन न क्वमिति द्रष्टव्यं, तथा क्षायादिभावाना मध्ये को चीव कस्मिन् भावे वर्तते ? इत्यादिलक्षणो भाव परिभाषणीय, तथा नारकादिचिन्तुराशीना च परस्पर क वत्समदपो यद्बुर्वा ? इत्यादिलक्षणमन्यवहुत्वं विचारणीयं मि यदो द्वाराणि चीवसमाप्त-यक्षप्रानायायस्यालोपि गगान्चनेवायौ विन्यतयं तु सूत्रार प्रकरणारिक्त्व हि यावद्वर्ततेति ॥ ५ ॥ अथ गत्यादिमार्गणद्वाराण्यथाह—

गद इदिण य काण जोण वेण क माय नाणे य । सज्जप वंसण लेसा भय सग्गे सन्नि आहारे ॥ ६ ॥

गतयो-नरगत्यादिवास्तासु सत्त्वप्ररूपणाद्विद्वेगं जोवभवा मिथ्यादृष्ट्यादयो मार्गलोपा, त्वमिन्द्रियवसाययोगवैदक्यायज्ञानसयमदर्शननन्दयामन्वय सत्त्वप्ररूपणसंज्ञाऽऽहालक्षणेष्वपि तयोस्तसु स्थाने इव चीवभशन्तिनीया भय एवेतानि चतुदशापि भागणस्थानान्युच्यन्ते, चीवादिवत्त्वनामैतेषु मृग्यभाष्यत्वात्, जीवभदाना वैव चिन्तन विन्नेकं सूत्रकार एव करि यत्पनि ग याव ॥ ६ ॥ न ताशे चतुर्गिण चीवत्माना ऽपि यत्त्ववेद प्रतिज्ञता तत्किं चीवसम्प्राप्ताया भेदा प्रकारान्तरेणापि समर्पन्ति यत्र चतुदशेति विवेकेण विहितमि वास्तवस्थान्यनपि समस्तजोतिशायसदृशाह्वान् भयान् दशयन्ता—

याहारभयजोगादणहि णात्तरा यह भेग । पत्तो उ चउदमण्ह इहाणुगमण करिस्सामि ॥ ७ ॥

व्याख्या—इहाप्राप्तलक्षणो जीव इत्येवो चीवममास, सर्वेषामपि जन्तूनामनेवैवेनेव भेदेन सहग्रहतं प्रयं चोत्सर्गसिद्धत्वात्पुत्रतीत्त्वाच्च सूत्रेऽनुक्तोऽपि

[illegible]

क्षामिद्वयसम्पदं पाममुनिप्रणीतां सावद्ययोगविरतिं देशत सर्वतोया सिद्धिगोपाध्यारोहणानि श्रेणिरूपां ज्ञानं अत्रत्यास्यानप्रत्याख्यानावरणभायोदयविचिन्तात्वाभाभ्युपगच्छति
 न च तत्फलनाय दत्ते स इहाविरस्यस्यद्विद्वन्द्वे, एते च विरतास्यद्वन्द्वोऽस्त्येता सर्वदेव प्राच्यन्त इति बहुमानं, 'च' समुपये, एवमन्यतापि ४। 'देलविरय ति
 सर्वसायुगेभ्यो देसो एवप्रनविनये स्थूलप्राणातिपाताशिवंप्राप्तिपयातुमिति सर्वसावद्ययोगान्ते निरत श्रितितस्यासौ दसाविरति, सर्वसायुगेभ्यो देसो नास्ति, प्रत्याख्या-
 नावरणभायोदयनिरातित्यादिति, देशश्रितिधातो सम्यग्बुद्धिः देशमिति सम्प्रबुद्धिः, उक्त्यर्थः—“सम्प्राप्त्यपि विण्णता विदमप्यपि १। एवमन्यास्यपि विमिति
 दैर्जिह्व ॥ १ ॥ परिमिदुमेवंतो अपरिमिदमथातयं परिहरतो । अपरि प्रमि लोप अपरिमिदमथातयं सोस्त ॥ २ ॥” एवंपि देशविरतस्यद्वन्द्वोऽस्त्येता सर्व-
 देव सम्पन्ते ६। उक्त सर्वविरतित्तिजन्तुसम्भविनो जीवमेव, साधनं तत्तद्विद्वन्नुसम्भविनस्तान् विमितिपुरुषः—“विरथा पमस्त इयदे” ति विरमन्ति-सर्वसावद्ययोगविरतन्त
 इति विरता, ते च द्विधिया प्रमत्ता इति च, एत एवञ्जलनरपायोऽयान्मयारिषयवयानि च विरचलत्तौ प्रमादवाने मर्वेऽन्तरेण वा प्रमायन्ति पदमयोऽपु सौरीतीति प्रमत्ता न
 प्रमत्ता प्रमत्ता, सर्वथा ययोः कोऽप्यस्यद्विद्वन्द्वे इत्यर्थः ७। अतु न ति इहापि भीमो भोगेन इति न्यायादेकदेशेन समुदास्य गम्यमानत्वादपूर्वपरया इत्यर्थः, तदा स्थिति-
 पातरसावद्युपपत्तिगुणस्य प्रमस्थितिवन्धादिव्यवधानापूर्व-तत्प्रत्यस्तया भिन्नं यथा किञ्च यतु तेऽपूर्वकगता, तथाहि बृहत्प्रमाणाया ज्ञानावरणादिज्जन्मस्थितेरप्यज्ञाना-
 परेण एवमप्रतीकरणं स्थितिपात उच्यते, तस्यपि पर्मपरमाणुगतस्मिन्धत्त्वलक्षणेन तेनैव परणेन गणनं घातो गणयत, एतौ च द्वयपि पूर्वगुणरथानेषु विद्युदे
 तत्पत्त्यादल्यावेन एवमन्, यत पुनर्विद्युदेऽन्तप्रमाणस्यार्थमिहो कुर्वन्ति, तदपेरितस्थितेर्विद्युदिस्मादपरन्तवरेणायत्तारितस्य दलितस्यान्तमंशुतं प्रमाणमुदय
 क्षणानुरतिप्रतरस्रपणाय प्रतिपद्य गुणेन प्रसङ्ग्येयगुणानुदया विरचन गुणमंगिरित्युच्यते, रथापना, एता च पूर्वगुणस्थानेष्वविद्युदत्वात्त्वालतो दीर्घो दलितविरचनाभाधित्य
 प्रतीयते दलितस्यान्तस्यापवर्तनाद्विचिनन्त, यत तु तावेव विद्युदत्वापूर्वो बालता हस्तवत् दलितविरचनमग्नौदस्य पुन पुनरपि यदुदलितरथापवर्तनाद्विरचयन्तीति,
 तथा कथ्यमानानुभूतित्वस्यमानानुभूतित्वलक्षस्य प्रतिपद्य गुणेन प्रसङ्ग्येयगुणस्य विद्युदिस्मात्तद्विप्रमाणं गणनं गुणस्य भ्रम, तस्मादेते विशिष्टतर-

प्रयोगिनां द्विविधा भवन्ति, तत्राया सभता अभ्यासः, ॥१॥ सह भवेत्संतोषः कृतान्त इति सम्भा. शैलेयव्याख्याभाकिः सद्युच्छिन्नप्रक्रियाप्रतिपातिध्यानध्यातारो ह्यपरन्वाचरोद्विगताः लभालसंधारा इत्यर्थः, संसारवारणार्थमंगलवल्बुवैशेषेनापि विप्रयुक्तत्वेन सिद्धत्वाच्च दिवतो मन्-ससारो येषां तेषाम्भाः, सिद्धा इत्यर्थः, तत्र सम्भानाम-भानां च स्वर्ग्यं सुखवारः स्वयमेवाह— 'निरुद्धजे गी य इह सम्भय' इति वक्तारो भिन्नमे, स धाम्माद्वैरव योजित एव, शेषस्य तददन्धः-निरुद्धमनोबाह्वाद्ययोगा इह संसारं भावशेषमवोपप्रादिकर्मतयाऽपि वेदं योदिने 'दत्ते' ते सम्भा इदुच्छन्ते, ह्म-वा. ५०॥ सिद्धा ये रवमद्वयत्वेन विमुक्ताः, तदनेनैतदुक्तं भवति यो गाम्भावर्यो भ-दमापि नुरत्यादयोगिनाप्युच्यता सिद्धानामप्यदित्वेनेति तेषामपि सद्भ्यः तेषामपि एवेति साधार्यं ॥ १० ॥ अथैतं चतुर्विधा मत्थाविस्मरणार्थानिपु-विस्तारिष्यन्तेभ्यो गमिद्वारनिष्पन्नार्थं तावदाह—

व्ययार्णवं निहि मण्या द्वेगं चैव होइ सिद्धिर्गा ।
निरया नृण नेया सत्तविहा पुढविभेषण ॥ ११ ॥

[illegible]

धम्मा घंसा सेल्या होत्र तदा अंजणा य रिद्धा य । मयवत्ति मांघवत्ति य पुढचीनं नामधेयाइं ॥ १२॥

दम्भो वर्गा सौता ब्रह्मज्ञा रिष्टा मयस्ते, ब्रह्मन्त
नार्थनिरपन्नया प्रस्ताति * कायेपेगनि । कश्चिजानाति मायार्थं ॥ १३ ॥ मय तासाकेव सात्वर्थात्यधिकान्नन्तरा-
यथासङ्ख्यमानादिशलादेवमेव यथाकर्मिन्-

रयणप्पभा य सखत्वांश्च यपक्वमा य पक्वम् ॥
मय तादाक्य सान्वर्यान्वभिधानोन्तःपायाद्-

[illegible]

∴ तिरियार्ग्या पविद्रिया य परजत्ताया तिरिवरीको । तिरिया थ ऋपजत्ता मणुया थ पजत्त इयरे य ॥ १६ ॥

एष त्वं वयमन्ता । इत्याह—पचिद्विद्या यः सि पचन्दिवास्तिर्व्यगतिरा मीनमहिममधूपाय, भगवद्देवद्वित्विचतुरिन्द्रियाणा रान्द्राह । इत्याह—पचिद्विद्या, न वयमन्ता त्विदं च त्विदं गदोभित्त्य पर्याप्तित्वं कर्तुं भवन्ति । ननु विमेत एवेन्द्रियाण्य पर्याप्ता एव त्विदं गतिरा भवन्तीति, नैवाह भवन्तीति एते त्विदं चस्तिर्व्यगतिरा भवन्ति, तस्मादेकद्वित्विचतुर्यन्चन्द्रियास्तिव च पर्याप्तपरास्तिर्व्यगतिरा भवन्तीति इति तात्पर्यम् । अथ मनुष्यगतिनिहाय

पार्थगाह-भुज्याः पर्याप्ता इतरे च प्रययिता मनुज्यतो भवन्तीति शेष इति गार्थार्थः ॥ १४ ॥ मनुज्यानेव खेतादिभिरुत्पन्नानाह—

ते कर्मभोगभूमिष्वर्धतरदीवा य खित्सपविभ्रता । सस्मुच्छिन्ना यः गभस्य अरिमिळमवृत्ति य समेया ॥ २५ ॥

‘ते’ भवन्तरोक्ताः पर्याप्तास्त्वामनुज्याः पुनरपि ‘खेतपविभ्रत’ इति निषात्स्याकभूतेन क्षेत्रेण हेतुपुरेण प्रविभ्रताः दृक्चिन्त्यमानाः सन्तश्चिद्विधा भवन्ति; तत्रैव य सैविज्यसुरार्थपन्नाह—कृषिवाणिज्यमतः नवसाधुनादीरिदममंप्रधाना भूमयः कर्मभूमयो-भरतपञ्चदीरावतपञ्चभूषाविदेहपञ्चकलत्राणां, पञ्चदश ताडु जाताः कर्मभूमिजा, भुज्यन्ता इति भाषा-शाब्दपरसम्पन्नगणैः, ते चेह भुज्यन्तामिराणां सन्निधौ निशिता दृष्टान्ते १, कृष्यादिकर्मरहिता भोगप्रधाना एव भूमयो भोगभूमय-क्षेमवत्तपञ्च-वद्विर्लपञ्चवत्तरेयपुराण्येकोत्पन्नसुखसुदुःखपञ्चकलत्राणि शतू ताडु जाता भोगभूमिजाः २ भवन्तरे-खवणसमुद्रस्य मध्ये द्वीपा भवन्तर्द्वीपा-एकोदकादयः षट्-पञ्चारातेषु जाता मनुज्या भवन्तुपचापदन्तर्द्वीपा. ३, चराग्र समुद्रयो, द्वीप वर्तन्ते ६ किंत्वरुगाथ ६ इति, भवतोच्यते, ॥ जम्बूद्वीपे भरतचेल-पर्यन्ते पूर्वोपराप्ततया व्यसिपत्तन्य हिमश्रवतस्य पूर्वन्ताधुतरपूर्वत्वा दिशि लोषि योजनशतानि लवणसमुद्रमगल्य, हिमशतः पर्यन्तादीरावतलोकाधुलोष लोषि योजनशतानि लवणसमुद्रं, प्रविशेत्सर्वं, भवन्तरे लोषि योजनशतानि प्रत्येकस्यायामविविक्तभान्यामेकोनान्चाशदपिभानि नव योजनशतानि किञ्चिन्न्यूतानि परिलेयेयैकोरुनानामा द्वीपः समस्ति, अयं च पञ्चधु-शतकिञ्चिन्मभया मव्यूतद्वयोद्धुतया पद्मगवेदिकया वनतण्डेन च सर्वतः समगृह १, एवमस्यैव हिमशतः पर्यन्ताहचिणरुंत्वा दिशि, आसौ दशोणानुसारेणैर्द्वयः, द्वीपि योजनशतानि लवणसमुद्रस्यैकोरुद्वयोद्धुतया पद्मगवेदिकया द्वीपः संतिष्ठते २ तथा तस्यैव हिमशतः पर्यन्ताहचिणरुंत्वा दिशि-मायां दिशि, नैर्द्वयोणानुसारेणैर्द्वयः, द्वीपि योजनशतानि लवणसमुद्रं प्रविश्य ययोक्मान्युषु एव वैषाखिभ्यामा द्वीपो मन्तव्यः ३ हिमश्रव एव पर्यन्तात् पश्चिमोत्तरत्वां दिशि, वानस्पशोणानुसारेणैर्द्वयः, लोषि योजनशतानि लवणसमुद्रमगल्यमिहितप्रमाणान्वित एव नड्गोषिवनामा द्वीपः प्राप्यत इति ४, एवमेते चत्वारो द्वीपा हिमश्रव एव चतस्तत्रापि विदिद्वैवप्रमाणायन्विताः प्रोक्ताः, अन्यतो यथाक्रममेकोदकादीनां; परतो व्यवस्थिता भिन्नप्रमाणायन्विताधत्वारो द्वीपाः प्रोच्यन्ते, तदथा—एकोरुद्वीप-

कल्पवृक्षाः 'क्षीणं भिरंगा तुडिदं वा दीर्घविहो ज्योतिर्यया चित्तं वा चित्तस्य ग्रन्थिपंथा गेहगण्य अयिगणा य' इति तत्राद्या कल्पयाखिनो विशिष्टवलयीयकान्तिहेतुविक्षसापरिणत-
साम्यगुणित्यन्वयदुस्तेदागिननाप्रसगमदिरापरिपूर्वकोशकेः पक्षोस्ति शोभमानास्तिष्ठन्ति, तेभ्यस्तेषां मनुष्याणां मयावाशिर्भवतीति, शुट्गण्डगाः पुनर्यपेह मणिकनकमय-
विष्टिभाज्जानानि दृश्यन्ते तदेव किमत्रापरिकरो. स्यात्तत्र चोलादिभिर्नानाविधभाज्यैः पक्षैस्ति शोभमाना दृश्यन्ते, तेभ्यस्तेषां भाजनानि भवन्ति, एवमन्यस्यापि यद्येषु प्राप्यते
तान्ज्यन्तेषां भर्तृतीति द्रष्टव्यं, तुडिताद्गमिभ्यानास्तु कल्पमदीर्यस्तत्कितकण्ठपिरेभिमै बंधुस्कारैरतोयैः पक्षैस्ति पयोभित्तिस्तिष्ठन्ति, तत्र च ' ततं वीणादिकं श्रेयं, वितत
पट्टादिकम् । परं तु कर्मात्मनालादि, शुषिरं वाहलादिकम् ॥ १ ॥ दीर्घशिखास्तु यपेह स्निग्धं प्रज्वलन्त्यः कनकमणिकम्यो दीपिका उद्योतं कुर्वाणा दृश्यन्ते तद्द्विद्विषसापरिण-
तप्रष्टोद्योतेन सर्वमुद्योतयन्तस्तिष्ठन्ति, ज्योतिः शिखारतु रमिमण्डलमिव स्वतेजसा सर्वमवभासयन्तो वर्तन्ते इति, चित्वाड्गस्तु विचित्रसरसमुरमिपञ्चवर्णं माल्यमाला-
भिगर्दीर्णाः तदेवास्त इति, चित्रासास्तिच्छत्यवलम्भाविर्दालिपत्राप्रव्यञ्जनादिभ्योऽतीयापरिमितमाधुर्यस्वादुतादिगुणोपेतविचित्रस्वायमोज्यवस्तुपरिपूर्णः फलमध्यै विराजमानाः
गमिष्ठन्त इति, मणिकारं शास्तु विजयतापरिणतानि किमलाम्भार्थ्यधुनैव सारस्मरहारकटकेषूत्तूरादिभिर्भूषणनिबन्धैः समन्वितस्तिष्ठन्तीति, शुद्धाकारास्तु विजयतापरिणामत एव
प्रारगोपयुगुगोपनपरिष्काविचित्रसासारतिष्ठद्गन्वाद्युत्तमप्रभानेकापपरकुट्टिमत्तलाफलद-भूतविचित्रमनसमनुगताः सतिष्ठन्त इति, मनमास्तु विप्रसावशात एव स्फुरत्प्रचुरते-
जोऽतिपुष्टस्सुमुनालदेयं दूयानुवर्गिप्रवविचित्रमसुगताः प्राप्यन्त इति । अपरञ्च ते मनुष्याः प्रकृत्या भद्राश्च विनीताः प्रशान्ताः प्रतनुकोधमानमायालोभा अल्पेच्छा
निरौत्सुक्याः भामपारिणो वायुवेगाः, सत्यपि तत्र कनकमणिमौक्तिकादिके ममत्वकारणे ममत्वमूर्च्छाभिनिवेशश्रद्धिताः सर्वथाऽप्यस्तद्वैरातुवन्धाः परस्परप्रेष्यतादिभावविधिनिष्का
भद्रमिन्द्राः, इत्यपररजगोमदिव्यादीनां तत्र सद्भावोऽपि तत्परिमोगरहिताः, पादविहारचारिणो रोगवेदनादिदिभिर्मुक्ता भवन्ति, चतुर्थाश्चैते प्रादार् शृङ्खन्ति, चतुःषष्टि-
शुष्टिपरदडरास्तेषां, पद्माशयरोपायुगन्ध ग्रीधुष्टयुगलमनो प्रसवन्ति, एतेनानादीतिं च दिनानि तत्परिपालयन्ति, स्नेहकृपायास्फुटया च मरणानन्तर दिवमुपगच्छन्ति, तत्र हि
व्याप्रसिद्ध्यर्गादित्यापदगणा अपि कूटतादिदोषविनिर्मुक्ता न परस्परं भक्षणादिषु प्रवर्तन्तेऽत एव तेषां देवलोकागमिन एव, तेषु च द्वीपेषु शालिनीषादीनि धान्यानि विहसता

एव भवन्ति नतु मनुव्यादयो भुञ्जते, भूमिप्रतिष्ठापुष्पपुष्पाणि च तस्यां शर्कारातोऽप्यतीवमाधुर्यादियुरोपेतानि भवन्त्यस्तानि मनुव्याणां परिभोगमायान्ति, तेषु च द्वीपेषु देशमशक्यकृत्मान्त्वयादयधन्सूर्योपसापादयध न भवन्ति, भूमिषु तत्र रेणुष्वद्गच्छत्यकादिरक्षिता सर्वत्र समतला रमणीया च भवतीत्यलं विस्तरेण । तदेवमेते मेरोर्वाक्षिणस्तत्सावदष्टाविंशतिर्द्वीपाः प्रोक्ताः, मेरोरस्ततोऽप्येतैरेव नामभिर्नैव प्रमाणादिना त्वत्सरेण युक्ता अष्टाविंशतिर्द्वीपा कृतव्याः, केवलं द्विमत्पर्वतस्य स्थाने एतवत्-पर्वन्तवर्ती शिखरी पर्वतो वाच्यः, अन्यश्चावशेषं तथैव, तदेवमेते दक्षिणा येनत पट्टपञ्चारादन्तर्द्वीपा, विस्तृतस्तु जीवाभिगमादिभ्योऽवसेयाः, यदेव चेद् दत्त्वपृष्ठा-दिस्वरूपमुक्तं हैमवताचर्चमभूमिष्वपि तथैव अष्टम्यं, वैश्वतमायुःकादिनाऽन्यथात्वं, तत्र बहुषु स्थानान्तेषु सुप्रतीकत्वादिद् मोक्षम्, अन्तरद्वीपानां तु स्वल्पं स्वल्प एव स्थानान्तरेऽभिहितमिति, विशेषतोऽत्र प्रदर्शितमिति, एतेऽपि वर्गमभूमिजादयः सामान्येन मनुव्याः पुनपि स्व मेदैर्वर्तन्ते इति स्मृता भवन्ति, कथमिहाह-‘संमुच्छिन्ना ये’त्यादि, संमूच्छ्यन्-गर्भनिर्देक्षं वान्तोपित्तादिदेवमेव भवन् संमूर्द्धतरमाजाताः संमूर्द्धजा मनुव्याः, एते च मनुष्यश्चैव एव गर्भवस्तुव्याणामेवोच्चारदियत्पचन्ते नागयज्ञ, इत्यत उक्तं प्रज्ञापनायाम्—‘कहि षं मते ! संमुच्छिद्यमणुत्सा संमुच्छंति, गोदमा ! अंतोमणुत्सवेते णयालीसए जोयणसयमहस्सेसु मइदाइजेसु दीग्यसुरेसु पन्नरससु कम्मभूमीसु तीसाए अक्कम्मभूमीसुः, छप्परणाए अंतरदीवेसु गम्भक्क त्तिमणुत्साव’ चैव उक्तोत्सु वा पासवेषु वा सेलेसु वा सिंघावेषु वा वंतेसु वा पित्तिसु वा पूणु वा सोणिणसु वा सुकेसु वा मुक्कयोंगलपरिसावेषु वा धीपुत्तिसंजोणसु वा नारनिदमणेषु वा त्वेसु चैव अमुणुणु टावेषु समुच्छिद्यमणुत्सा संमुच्छति, अणुलत्सा अरत्तेल्लइमगमिप्ताए भोगादणाए असणणी मिच्छादिदी स्ववार्हिं पजासीहिं अप्पजात्ता अंतोमुहुताउया चैव कालं क्वेति, सेतं संमुच्छिद्यमणुत्सा” । योषितां गर्भेषु जाता गर्भजा मनुव्याः प्रनीता एवेति । आराद्ध-रूपेण सर्वदेयधर्मेभ्यो याता आर्याः, ते च द्विविधा अदिप्राप्ता अदिप्राप्ता अर्थाः कुलतः कर्मतः शिल्पतो माषातो ज्ञानतो दर्शनतश्चित्तवेति, तत्र चैतत् आर्या ये आर्यत्वेनैतत्पचन्ते, येषु हाय आर्या नवविधाः प्रज्ञास्तवया-चैतत् आर्याः जातिः कुलतः कर्मतः शिल्पतो माषातो ज्ञानतो दर्शनतश्चित्तवेति, तत्र चैतत् आर्या ये आर्यत्वेनैतत्पचन्ते, येषु च तीर्थक्षराणां तत्साधूना तद्धर्मस्य च प्रवृत्तिरित तान्यन्येषोऽव्युच्यन्ते, तानि चामूनि-“रायग्धि मण्ड १ चंपा मगा २ तह तानलिति वंगाय ३ । कंचणपुरं कलिंगा ४

याणागमिवेव फासी य ६ ॥ १ ॥ राण्य कोमला ६ गयतर च वृह ७ सोरिय कुमदा ८ अदिज्जा जंगना चेव १० ॥ २ ॥ वासई य सुजा ११ मिहिल
 मिदेहा य १२ वञ्ज कोसलो १३ । नदिपुर सोडिल्ला १४ भदिनपुरमेव मलया य १५ ॥ ३ ॥ वराड वञ्ज १६ वरणा वञ्ज १७ तह मतियाव दसणणा १८ ।
 सोतिलमई य चेई १९ वीयभय णिंणुगेरीग २० ॥ ४ ॥ म्हुए य सुसेणा २१ पावा भंगो य २२ भास परिवदी २३ । साक्यो य जुणाला २४ कोडीवरिम च लाडा
 य २५ ॥ ५ ॥ सेववियाविद ग्वरी केवइमइ च भारियं भणिय । एत्थुपति णिणाण चकोणं रामसुहाण ॥ ६ ॥” अयमिह तात्पर्यार्थ — राजशुह नगर राजधानी
 मगधाजनपद धन्या राजधानी मगधा जनपद तावत्तिती राजधानी वट्ठा जनपद इत्येवं सर्वत्र इष्ट्यं यावन्वेत्तविका नगरी केतव्रीजनपदस्यार्थ । तदवमेते साक्षां पञ्चविंशति-
 जनपदा (भार्यवैसागपुच्यन्ते, एतेषूपनना मनुष्या सेवता भार्या व्यपदिरयन्ते, एत च प्रत्यासत्या भतचेववर्तिन एव सेलायां प्रोक्ता, एतेषा षोपलजणत्वादन्वेऽपि महावि-
 देहान्तर्वर्तिविजयमनराजदिप्वमी बहवो इष्ट्या इति, जालायास्तु पडिव्या, यत उचं प्रज्ञापनायाम् — “अंबदा य वलंदा(य), विदेहा वटगाइ य । हरिया य चुवणा
 चेय, छमेया इम्मजाइ ॥ १ ॥” एतासु पट्सु जातिगुण्यना जात्यायां प्रोच्यन्ते, केवलमेता जातया साम्प्रत न ज्ञायन्ते, कुलायां अणुप्रभोगराजन्धेववाकुशातरीरव्यकुणोत्पत्ति-
 भेदात्तडिव्या, “कर्मादास्तु ये भार्य फम्मं पुच्यन्ति न निम्बित, ते च दुषिक्काण्ठिदत्तोत्तिकमापांसिकसौमिसरादयोऽनकेविवा, शिल्लार्या, अय्यनिन्दितशिल्लरारिण,
 तेऽपि गुणायलेव्यनराइ एसागदन्तरागचिवारादयोऽनेरविवा, भाषार्यास्तु वैरुद्धमागध्या भाषया भाव्यते, येसु चाशदसमेवा मामीतिपि प्रसर्तते, सा चेदानीं
 सत्त्वग्न न ज्ञायते, माभिनिगोधरज्ञानादसो ज्ञानार्या, ज्ञायिक्कम्मग्गदृष्ट्यादयो दर्शनार्या, सामायिरचारिज्ञादयधारिज्ञार्या । ‘भित्तिसुत्ति य’ ति ‘ब’ समुच्चये येसु धम्मस्य
 नामाणि न ज्ञायते केवलमपेयानामदयमचक्षणमयगमनादिनिरता शास्त्राचप्रतीतेवेषभाषादिसमाचारास्तेऽनार्या मनुष्या मन्वेञ्ज उच्यन्ते, त च बहुविधास्तथा—
 “मगजगणसरवच्चररायसुह डोडुगेरुमगुणया । अरवागहणरोममगरासखायासिया चेव ॥ १ ॥ दुविलयलउसवोक्कमिल्लाधुलिदकुचमररुमा । कुचायचोणचचुयमाल-

* * [ये चान्ये मातृनीयाद्वा पञ्चमाद्वा सप्तमाद्वा कुलमेरभ्यो वा विशुद्धान्यप्रकृत्य तत्त्वार्थभा ये]

वदन्तिना दुल्लभा य ॥ २ ॥ केकयनिराहयमुहयमुह तद तुरगमिच्छमुह य । हयगणा गयगणा अरणे य अणारिया नहवे ॥ ३ ॥ पावा य चउरदा अणारिया निगिषणा निरुगुपा । धम्मोति असयपा जेमु न नव्व ति सुमिषेवि ॥ ४ ॥ इह व कम्मभूमिजमोमभूमिजान्तरद्वीपाना लयेपामपि गर्भजन-
मूच्छेनभेदद्वये सामान्येन समवति, कम्मभूम्यादियु चिन्धि स्थानेनु समूच्छाना गर्भाना च मनुष्याणामुत्पादान्, आर्यमेच्छेदक्षणेददय' तु कम्मभूमिजानामेव
द्रष्टव्य, *अन्येषा भोगपुरात्त्वेन राश्यन्तत्परादायमेच्छस्यमिस्थानोक्तवादित्थल विस्तेणेति गाथार्य ॥ १६ ॥ अथ देवगतिव्यवनिर्णयार्थमाह—

देवा य भवणयास्ती घतरिया जोरसा य चेमाणी । कयोधगा य नेया गोविज्जाणुत्तरसुरा य ॥ १६ ॥

दीव्यन्तीति देवाः प्राग्भोगोपात्तपुण्यप्राग्भारोपन्तविशिष्टभोगमुपाः प्राणिविशेषाः, ते च मूलभेदस्तत्सवच्चतुर्विधास्तथा—भरनेषु-रन्मयायासविगेहस्येयु यम-
न्तीति भजनवातिना, विशिष्टे—अथ ऊर्ध्वं च प्रत्येक योजनशतार्धितप्रथमयोजनसहस्रक्षणे रत्नप्रभायुर्विषया अन्तरे-मध्ये भया कथन्तराः, योतिः-ते चत्तद्विपते येषां मत्व-
र्धियात्तत्पये ज्योतिषाः, विमानैधरन्तीति वैमानिनाः, अनन्तरोक्तत्वाद् ह्येदेविरायप्रपाकत्वाय वैमानिरास्तावद्विरोपन क्षभेदनाह-‘कण्योयणे’त्यादि, अमितनेत्य-
न्नाना देवानाः मज्जनपरिणालाद् धारप्रहृष्टव्यवसायसभागमस्तत्सवचनसिद्धाद्यनपूजनपुरन्दरोक्तेरनादिलक्षणमवयव कर्तव्य कल्पस्तसुरगच्छन्ति आश्रयन्ति सेवन्तीति
वत्येषाणा-द्वारदरापेकलोचनतिनो वैमानिना हंथाः, तेषु सर्वेष्वपि कयोक्तृकल्पस्य सद्भावात्, परतन्तु कल्पतीति ग्रं वेयेकेभ्युत्तासुरेषु च, निर्दिष्टवत्परस्परसम्भवात्, तानेव
कल्पतीतान् दर्शयति-लोकपुरस्य प्रीयाप्रदेशे भवानि विमानानि ग्रं वेयानि तेषु भया देवा अयुष्मचास्तो ग्रं वेयगाः, न विपस्ते उत्तरे प्रपाणा अन्त्ये देवा येन्यस्तेऽजुत्तरास्ते च ते

* तत्तार्थमात्रे तु ‘भार्या स्त्रियश्च’ इति सूत्रे अतो विपरीता म्लिय, तदथा हिमवत्तत्तसु निर्दिस्तु तोषि योजनशतानि लक्षणमुदगगणा चनपृषा मनुच्यविजानीना
चत्वारोऽन्तरद्वीपा भवन्ति स्त्रिययोजनविन्धम्मायामा, तदथा एकोरुणाणामभावाणा —निखरिणोऽयमेवेत्येव पटुपञ्चाशत् इति ॥ अत्र भल्लादिविषयापेक्षयाऽऽर्यानायवि-
भागोऽभिप्रेत, ततश्च स्पष्टैव जाल्यन्तगता युगिमतो, गान्धे तु जातिज्ञानवारिवाधार्थत्वाभावापेक्षया आर्यत्वविवक्षेति सुविशेषः, मूले व्यापक द्वेतं ।

गुणधेतुस्तुतापुराः, विप्रयोऽयन्तजयन्तापराजितमर्गोयसिदलसुबाकिमानन्वषष्टासिनः, स्ते उभयस्या अपि कट्यतीता इति मन्तव्याः, तेनहमिन्त्रतया मजनकरणादिकल्पस्य
गर्वैवाज्यसादिनि गाथाः ॥ १९ ॥ यय भान्नस्यादिदेवानमुत्तमेदान् प्रतिपादयितुमुत्तमे—

असुरा नागमुपन्ना दीयोद्विधाजियविज्जुर्विसिनामा । वायगिगुमारविद्य दसेय भणिया भवणयासो ॥ १७ ॥
गुमागज्यः प्रदेवमभिगम्यन्ते, तान्नागमुपमाग नगकुमाराः सुकर्णकुमारा दीपकुमारा उद्विधुमागः स्तनितकुमारा विद्युत्कुमारा विष्कुमारा वायुकुमारा
अभिपुमाता इत्थेवं दसाविपा एव भदनवाम्भो भवन्ति, गाथाकथादुलोभादिद्वारणाच्च बुतत्रिदेवे एवं वदिताः, आगमं त्वमी असुनेव मन्त्रेण पठन्ते, यथा—“असुरा नाग-
गुन्ना विष्नु भग्वी य दीन उदही य । दिगि वाऊ तह यणिया दसमेया इति भेषणवर्द्ध ॥ १७ ॥” व्यन्तरभेदनाह—

विन्तरविंशुत्तमहोरगा य गंधघ रयपसा जयता । भूया य पितायाविय भट्टविहा याणमंतरिया ॥ १८ ॥
एतेऽव्यगमे प्राय इत्येव निर्दयन्ते, तयथा—“मिषाय भूया जस्य रस्यमा पित्रा य रिंपुमिगा । महोरगा य गंधव्या भट्टविहा याणमंतरिया ॥ १ ॥”

इदं विजरादिममनिर्देशाकारणं स्वयमभूषमिति ॥ १८ ॥ ज्योतिर्व्यभेदनाह—
चंद्रा सूर्या गगना नयपत्ता तारगा पंचविहा । जोशसिया नरलोप गइस्यओ संडिया सेसा ॥ १९ ॥

अगुहर्देयारपन्नाः अगुहर्देयाश्च सूर्याः, एवं प्रारब्धमभङ्गव्याता अहन्तस्तारगा इत्येवं ज्योतिषिणः पञ्चविधाः । आह-नन्वेते पविद्रयमानयन्त्रादिवत्स-
र्वसि जला उन केचिद्वरियना अपि भवन्ति । इत्याहादस्या-‘नरलोप गइस्यओ’ तस्य, ये ज्योतिष्यास्तत्र नग्लोके मानुषोत्तमयेतादवर्गा वर्तन्ते ते
एवसि गतौ-चलने रतिः-रवमावर्ता दृष्टिर्वा ते गतित्वयः, गोपास्तु ये मानुषोत्तरपर्वतात्प्रेष्य स्वयमभूषणमुद्रं यावद्भवन्ते ते सर्वसि ‘संस्थिताः’ अचलनधम्मकट्वेन स्थानस्था
एव तिष्ठन्तीत्यर्थः, अचिन्तिरिलोप इतिपाठः, स चापह गत एव सस्यते, यतो नग्लोके गतित्वय इत्येवमेवोक्ते संस्थिताः जेषा इत्युपपद्यते, नान्यथा, तिर्गलोरादन्यनैषां

सुवथैवाभावात्, नापि तिव्यङ्ग्योके गतिगतय इति वाक्यार्थो यद्येते, स्थितितोनामापि त्रिव्यङ्ग्योके गतिगतयः ॥ १६ ॥ करपोषवैमानिकानां भेदानाह—
स्रोहम्मीसाधसण्धुभारमाहिर्येभलंतयया । सुह्रसहरसाराणयपाणयय तह आरथच्युयया ॥ २० ॥

प्रतीताथैव ॥ २० ॥ यद्व्यातीतवैमानिकानां विरोधतो भेददर्शनार्थमाह—

हेट्टिममज्जिमउयरिमगेचिजा तिणिण तिणिण तिण्णयेव । सव्यद्विजयधियंतजयंत अपराजिया अवरै ॥ २१ ॥

इह प्रैवेयवेपु नव प्रस्तदास्तलाधस्तनात्स्योऽधस्तनम वेदका उच्यन्ते मध्यमात्स्यो मध्यमवेदकाः उपरितनास्तु तय उपरितनयै वेदकाः, एतानि च क्षीणयपि प्रस्तदासिकाणि प्रत्येकं तिष्ठतिस्तत्र सन्ना लभन्त इति प्रैवेदकाणां नवविधत्वसिद्धिः, तत्ताधस्तनयु स्त्रियु प्रस्तटेपु योऽधस्तनप्रस्तटस्तत्र यानिःविमानानि तान्यधस्तनाधस्तनयै वेदकान्युच्यन्ते १, मध्यमेः त्वधस्तनमध्यममै वेदकान्युच्यन्ते २ उपरितने त्वधस्तनोपरितनयै वेदकानि ३, मध्यमेऽपि द्विव्यधस्तनप्रस्तटेपु मध्यमाधस्तनयै वेदकानि १ मध्यमे तु मध्यममध्यममै वेदकानि २ उपरितने तु मध्यमोपरितनयै वेदकानि ३, उपरितनेर्वापि स्त्रियु प्रस्तटेपु यथतने प्रस्तटे उपरितनाधस्तनयै वेदकानि १ मध्यमे तुवगतिनमध्यममै वेदकानि २, उपरितने तुपरिमोपरिममै वेदकानि ३, एतदशाह-‘ततिणिण तिणिणी’त्यादि, येषं तूपाधैवेति गाथार्थः ॥ २१ ॥ तदेव दर्शितायतक्षो नागदादिगतयो, प्रथयुक्तं पूव ‘गयगामगणादि य जीवसमासागुगतत्व’ इति तदनुसरत् गुणस्थानलक्षणान् जीवसमासान् यथोक्तासु गतिषु तावद्विन्तदन्नाह—

सुरनारण्युःचउरो जीवसमासा उ पंच तिरिणसु । मणुयगंय चउवस मिच्छदिदुी अयजस्ता ॥ २२ ॥

सुरेपुः नारकेषु च, प्रत्येकं चत्वारो जीवसमासाः प्राप्यन्ते, मिथ्यादिष्टिासात्वादनमिथ्याविरतसम्यग्दृष्टिलक्षणायाद्यानि चत्वारि गुणस्थानाद्यानि सामान्यतो लभ्यन्तु इत्यर्थः, विरोपचिन्ताया त्वनुत्तरयुग्धेवेवाविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानः लभ्यते, देशविस्तादीनि तु गुणस्थानानि सुरनारकेषु न लभ्यन्ते, प्रथयं हि तेषामप्रत्याख्यानाया-
यागयायोदसद्वारात्, तदुदये च विरतेदेशतोऽप्यसम्भवादिति, तिरिणु तुल कच जीवसमासा, तद्व चत्वारस्तावत्पूर्वोक्ता एव, देशविरतगुणस्थानलक्षणस्तु पञ्चमः केयान्चिदप्र-

त्याद्यानावरणक्षयक्षयेऽपरात्मसम्भवेन देशवितरेऽपि । लाभादिति भावः, प्रमत्तसंज्ञादीनि तु गुणस्थानानि तेषु न लभ्यन्ते, अवश्यं प्रत्यास्थानावरणक्षयोदयस्य सद्भावात्, तदुदये च सर्ववितरेऽभावादिति, मनुष्यगतौ पुनश्चतुर्दशापि जीवसमासाः प्राप्यन्ते, तस्यां सर्वस्यापि मोहनीयादेरुदययोगोपरमादिसम्भवादिति, सामान्यचिन्ता चेयमतो विशेषचिन्तायामपि किञ्चिद्विद्यासमभिधीयते—‘मिच्छद्दिद्वी’त्यादि, ये लब्धितोऽपर्याप्ता मनुष्यास्तित्यञ्च ते सर्वेऽपि मिथ्यादृष्टय एव, सद् दृष्टत्वेन शेषगुणानां तत्रासम्भवादिति, एवं कर्माङ्गमर्थभूतदशादिसेवेन विशेषवितरणायामसरेऽपि ये विरोधास्ते स्वयमन्युष्णा इति गार्थार्थः ॥ २१ ॥ अवस्थितं गतिद्वारमेन्द्रियद्वारं निष्पद्यते, इन्द्रियाणि च निराश्रयाणि न संभवन्ति, आश्रयाश्च तेषामेकेन्द्रियादिजीवा अस्तत्तद्दोरेण तद् विमण्डिपुराह—

यगिद्विया य थायरसुदुमा पञ्जसया अपञ्जत्ता । विपतियचउरिद्वियदुवितमेय पञ्जत्त इयरे य ॥ २३ ॥

पञ्चिद्विया अस्तपणी सण्णी पञ्जत्तया अपञ्जत्ता । पञ्चिद्वियसु चोद्वस मिच्छद्दिद्वी भवे सेसा ॥ २४ ॥

एकेन्द्रिया द्विविधाः, चराब्दस्य भिन्नजन्मचाह्लादराः सृष्टमाद्य, वादरात्मकमोदयाह्लादराः सृष्टमात्मकमोदयाच्च सत्त्वा इति, तेऽपि प्रत्येकं द्विविधाः पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च, द्वीन्द्रियवीन्द्रियचतुर्दिन्द्रिया अपि प्रत्येकं द्विभेदाः पर्याप्तयो इतरे च-अपर्याप्तकाः, पञ्चेन्द्रिया अप्यस्तन्निशान्निभेदाद् द्विविधाः, सम्पूर्णजा गर्भवाद्येत्यर्थः, तेऽपि प्रत्येकं द्विभेदाः-पर्याप्तका इतरे वा-अपर्याप्तकाश्चेति, तदनेन “एगिद्वियसुदुमियरा सण्णयरपणिद्विया य सपितिकज । पजत्तापजत्ता भेषणं चउदसग्गामा ॥ १ ॥” इति स्थानान्तरे गद्यतुर्दशया भूतप्राप्तः प्रोक्त ए इहेन्द्रियाणामाश्रयत्वेनोक्तो विज्ञेयः । तदित्यभिन्द्रियमणनप्रक्रमेण तदाश्रयभूतान् चतुर्दशविधानेकेन्द्रियादिजीवानभिधाय साम्प्रतं तेज्ज्वेव ये यत्त यावन्तो जीवसमासाः संभवन्ति तान् तत्त तावतो दर्शयन्नाह-‘पञ्चिद्वियसु’ इत्यादि, यञ्च इन्द्रियाणि येषां ते पञ्चेन्द्रियाः पर्याप्तापर्याप्तसङ्ख्यसङ्ख्येन्द्रियस्यास्तेषु मिथ्यादृष्टादिगुणस्थानस्याश्चतुर्दशापि जीवसमासाः प्राप्यन्ते, पञ्चेन्द्रिया हि सामान्येन नारकादयो मनुष्याद्योच्यन्ते, तेषु च मिलितेषु यथोक्तानि चतुर्दशापि गुणस्थानानि लभ्यन्त एवेति भावः, रोषाः पुनः

[illegible]

आहारसरोरिनिषण्णस्ती आणवाण भासमणे । चत्तारि पंचउल्लिय पणिंदिययिगकसपणीणं ॥ २५ ॥

इहादापदिद्विद्वत्त्वमदणपरिक्लमेहेतुः शक्तिनिर्देशः प्रयति, सा च साध्यमेतत्त्वोक्त, तपया-यथाऽऽहारादुपगुत्वानादाय त्वनरसल्लस्य परिणमयति साऽऽहारा-
पर्याप्तिः १, यथा तु रसीभूतमाहारं रसागुणांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्लश्लेष्मणुनया परिणमयति सा शरीरपर्याप्तिः २, यथा तु घातुभूतमाहारमिन्द्रियसत्तया परिणमयति सोन्द्रियप-
र्याप्तिः ३, तया त्वानापातनगंधाद्व्यमादुष्यमानापातत्वेन परिणम्य मुञ्चति साऽऽनापातनपर्याप्तिः ४, यथा पुनर्माषावर्गबाह्यमनादाय भारास्पतया परिणम्य मुञ्चति सा
भारास्पतपर्याप्तिः ५, यथा तु मनःप्रायोग्यवर्गणादन्यमादाय मनस्त्वेन परिणम्य मुञ्चति सा मन पर्याप्तिः ६, तदेवं गायकपूर्वादिमन्योपातपर्याप्तिरादृत्य सर्वत्र दोजनात् यद्
पर्याप्तयोऽद्वयत्वञ्चाहः आह किं तर्ह्यपामपि जीवानां सर्वां ब्रह्मेताः पर्याप्तयः प्राप्यन्ते ? नेत्याह— चत्वारि— इत्यादि, इह यथात्सृज्येन सत्त्वन्धः, तपया-भारापा-
पत्तासु पूर्वैकेन्द्रियाणां, भारापामनोस्तेनभावात्, विचलनञ्चेन चाल मनोविकला शृण्वन्ते, ते च पारिरोजनात् द्विसिक्तुमिन्द्रिया मल्लिङ्गपञ्चेन्द्रियाश्च सन्त्यन्ते, तेनामायाः पन्थेन
एवमासौ, न तु मनःपर्याप्तिमत्स्तेनभावादिति, 'सुबिन्दुमन्येन्द्रियाणां पुनः पञ्चपि पर्याप्तयः प्राप्यन्ते, मनसोऽपि तेषां सद्भावादिति गायार्थः ॥ २६ ॥ उक्तं समस्तदृग्मिन्द्रिय-

द्वारमय कामद्वाराद—

पुढविद्वदयगणिमास्थ साहरणकाद्या चउढा उ । पत्तय तत्सा दुविहा चोद्वस तस सेसिया मिच्छा ॥ २६ ॥

श्रुतिपुराणमिरागुद्याद्विद्यास्तथा पन्थममवोऽपि दे साधारणराजिवा निवोदस्त्वल्पा इत्यर्थं एते पचापि प्रत्येक चतुर्धा भवन्ति, सूत्रमवात्रपर्याप्तकापर्याप्तभेदात्, य
भक्त पचापि पायाधनुर्विधा भन्तीत्यर्थं, य तु इत्यपस्त्वल्पा निम्यामूर्बोन्मज्जअमूप्रभृतयो बलस्वत्यस्तथा द्विविधतुल्यचन्द्रिरुपास्त्वसकयिका, एते प्रत्येक पर्याप्ताप
योगपभराद द्विभिन्ना एव, नृसगरतलक्षणे तु भेदद्वयमत्र न अभवति वादत्वादेवाभीपामिति भाव । तदेवं दृष्टव्यं योन् कायान् निवृत्त्य तेन जीवसमासा
त्प्राप्तपद चोद्वसो' इति, यथापस्त्वल्पेषु सप्तवादिषु तामान्यचित्तया चतुर्दशपि गुणस्थानलक्षणा जीवसमासा प्राप्यन्ते, विशेषयिन्ता तु स्वयमभ्युद्य कर्तव्या, योपास्तु
प्रदानमस्पर्शितायवर्णता भवेदपि निम्यादृष्टय एव, तथार्यायिगुद्वयभावेन शेषेषुस्थानवानामभावात्, परकापर्याप्तिर्वादर्पृथ्वीकारिमिकाविषु सात्त्वादतसाम्यवदृष्टपभयनकारण
द्वौपमयनि गार्थार्थ ॥ २६ ॥ आहन्तान वादपृथ्वीनादिकादय पर्याप्तापर्याप्तिभेदद्वयमिमा प्रोक्तास्तत्किमेतदेव भेदद्वयममीषा तभयलाहोर्ध्वबन्त्येऽपि भेदा सन्ति ।
इति आहन्तान्, तन्तुमन्यपि भेदा, यद्वत् स्थानागरे तेषां निस्तण पत्वादिह तु दिग्मास्तस्यैव दिग्दशविकितत्वाररवे नोपा, य एव स्थानान्तरे तेऽभिहिता ।
उच्यते, वादपृथिवीमरिदिका द्विदिपा प्रशास्तयया मन्दणकादगृध्वीकारिका खरवादर्पृथ्वीकारिकाया, तत्र कृत्र्यनीललोहितपीतसुक्रयुक्तिकापनकपुस्तिकापाटकुमुदिकाभेदत
मन्तवादर्पृथ्वीमरिदिका सप्तभिन्ना, तत्रपञ्चाना मृष्टिर्ब या पाटुय सि लोके प्रतीता सा पाण्डुरास्तित्युच्यते, इत्याद्य शुक्रयुक्तिकामह्येन सम्ग्रहेऽपि भेदेनोपादान
शब्दादिपुर्णानामपि स्वप्नान् यदादितामन्त्याद् दक्षुविषयवस्तुलायमिति, पन्थो-नभवि विवर्तमानस्तत्तत् मरुतोऽस्य स एव मृत्तिरा पनरघुत्तिरा, मस्तु पवटिहेति
मत्ता, वायाभिगते इति या मृत्तिगुणमन्त सा पनरघुत्तिरुच्यते, जलाप्रितपद्वस्तेत्यपरे । खरवादर्पृथ्वीभेदश्च पुनर्विनयनानामुदाहारं प्रस्तुतं सूत्रकार स्वयमेवाह --

पुढवी य सजगत्पान्ता य उचले सिला न लेणूसो । अयतवतउयसीसय कपसुवणणे य चइरे य ॥ २७ ॥

हरिपाले दिगुलप मणसिला सासमजणपवाले । अमपडलऽमयालु य वाययकाण मणिविहाणा ॥ २८ ॥

एतदेतेन मसुग्रायस्य मन्दमान्वात्पृथ्वीगन्धेनेह शुद्धशिवी श्रूयते, या वक्त्रं राय तमं दम्पा न मनीत्यर्थः, चण्डर उतमेदपेक्षया समुच्चये, वक्त्रं रा-लम्प-
पतननम्पा, यानुरा प प्रतीना उयलो-मण्ड्येलादि निष्ठा च दृक्स्वस्था लवणं प्रतीतम् उयो-वसुशुद्धितु क्षारमूर्तिविशेष, मयन्तामलपुसीसकस्यमुवर्णानि च विदितानि,
नारमेनेयां सम्यन्तिना प्राप्ता एतेह मनेन्या न पुनर्लोके व्यरित्यमाणा मय पिण्डादय, तथा मन्धादिरायोरुदृतत्वेन केवलत्वात् सचित्तपृथ्वीभेदाना चेह प्रस्तुतत्वादिति, सदा
तेषु रागपादार्णवाय वैरमभिरानं, पात्वराथायानपि त्वेनान्यवन्वाध्मादीनि सन्स्वेव, वदुयादिगामयीवरासु मनविममो विशिष्टस्वरगाविर्भाव एवामीषा सम्पद्यत इति,
मन्त्र्य हीरः, इतिनालो दिदृगुदका मन जिनेति च प्रतीता एव, गोगस्य पानुजिगेव, मन्त्रन-मोषीराज्जनप्यस्य, प्रतात च विदुम, अत्रपटल-जनविदितमेव ग्लक्ष्णभ्रप-
द्वानिमभा पानुराभ्रगपुत्रा, रागवाद्गृध्रीरायेष्मी भेदा इति शेष, पाप्य गम्यमानन्वान्न वयलभेते, 'मन्त्रिधानानि च' मन्त्रिभेदायेह दृष्ट्या इति गायत्र्यायुर्व ॥ ३८ ॥
यानि पुनन्नानि मन्त्रिविधानानि ? इत्याह—'गोमेज्जए ये' त्वादिर,

गोमेज्जए य एयए अके फलिहे य लोहियक्वे य । चन्द्रपद वैरुलिण जलंरति सूरकतै य ॥ ३९ ॥

नेत्य चंदण यधने भुयमोए तद मसारगल्ले य । यण्णाईदि य भेदा सुदुमाणा नत्थि ते मेया ॥ ४० ॥

गोमेज्जए य एयए अके फलिहे य लोहियक्वे य । चन्द्रपद वैरुलिण जलंरति सूरकतै य ॥ ३९ ॥ गोमेज्जए य एयए अके फलिहे य लोहियक्वे य । चन्द्रपद वैरुलिण जलंरति सूरकतै य ॥ ४० ॥ गोमेज्जए य एयए अके फलिहे य लोहियक्वे य । चन्द्रपद वैरुलिण जलंरति सूरकतै य ॥ ४१ ॥ गोमेज्जए य एयए अके फलिहे य लोहियक्वे य । चन्द्रपद वैरुलिण जलंरति सूरकतै य ॥ ४२ ॥ गोमेज्जए य एयए अके फलिहे य लोहियक्वे य । चन्द्रपद वैरुलिण जलंरति सूरकतै य ॥ ४३ ॥ गोमेज्जए य एयए अके फलिहे य लोहियक्वे य । चन्द्रपद वैरुलिण जलंरति सूरकतै य ॥ ४४ ॥ गोमेज्जए य एयए अके फलिहे य लोहियक्वे य । चन्द्रपद वैरुलिण जलंरति सूरकतै य ॥ ४५ ॥ गोमेज्जए य एयए अके फलिहे य लोहियक्वे य । चन्द्रपद वैरुलिण जलंरति सूरकतै य ॥ ४६ ॥ गोमेज्जए य एयए अके फलिहे य लोहियक्वे य । चन्द्रपद वैरुलिण जलंरति सूरकतै य ॥ ४७ ॥ गोमेज्जए य एयए अके फलिहे य लोहियक्वे य । चन्द्रपद वैरुलिण जलंरति सूरकतै य ॥ ४८ ॥ गोमेज्जए य एयए अके फलिहे य लोहियक्वे य । चन्द्रपद वैरुलिण जलंरति सूरकतै य ॥ ४९ ॥ गोमेज्जए य एयए अके फलिहे य लोहियक्वे य । चन्द्रपद वैरुलिण जलंरति सूरकतै य ॥ ५० ॥

गन्धगन्धगन्धादिभिरनेप्रसरा भेदा मन्तव्या, * ये तु सत्त्वगन्धस्योदयात्तद्व्याप्य सप्तलोमन्ध्यापि पृथ्वीमायिकरतेषां ते 'पृथ्वी य सप्तस वायुया ये' त्यादिग्रन्थोक्ता यणादिर्जनिनाथेन्द्रियाणां भेदा न सन्ति, 'सत्त्वादेव, तत् प्याप्तापयमिभेदद्वयमात्रेण ते पूर्वमुक्ता इति यावद्वचार्थ ॥ ३० ॥ अथ वादराध्यायभेदगिरपणाद्यमाह—
भोस्ताय हिमं महिगा हरतणु सुखोदय घणोप य । घण्णाईहि य भेया सुहुमाणं नत्थि ते भेया ॥ ३१ ॥

भारदादिषु पञ्चिकजन्थादिमयभायी सूक्ष्मवर्णोऽजन्थाय ' हिम प्रतीत मर्दिता र्गमासमाप्तिनी सूक्ष्मगृष्टिस्वेव भूमिगा, हरतणु सन्नेकगृष्टिभिरनुब्रवस्तट्यामस्थितो ललायिन्नुह्य सुजादन-समुद्रमहाह दष्टुकजन्मावर्ति' जल प्लोदक तु प्लोदवितीर, इदं च दूरावैकालिकायु पाताना शिरान्तरिक्षाद्वक्त्रकादीनामुपलब्धया शृण्व्य, 'वयणा-ईहि य भेधेत्याद्युत्तरादं पूर्ववद्व्यापयेय, नवर पृथ्वीमायिकानेऽप्यायो वाच्य इति गावार्थ ॥ ३२ ॥ अथ वादस्तेजस्वायमेवनिरूपणाद्यमाह—

इंगाल जाल थळ्वो मुग्गुर सुखागणी य अगणी य । घण्णाईहि य भेया सुहुमाणं नत्थि ते भेया ॥ ३२ ॥

अत्र उपलितविद्युमनाष्टरूपोऽङ्गार अयस्फडाद्युग्मिष्ठो ज्वालादिदितेऽमिरद्गार इत्यन्ते, ज्वाला-अग्निसवद्विशालास्मा, अग्न्यग्रतियद्वलुदितिशिलास्वरूपा त्वचिं, एतयोरेव ज्वालाचिंया स्वल्पमन्त्रे व्यत्ययेन व्याप्यते, नरमग्निविशालाग्नियो मुग्गर, ' शुक्लाग्नि ' विद्युश्च, उल्लिखविधुमाट्गाररूप इत्यन्ते, उक्तभेदातिगित्त-स्वमि महानगरदाहोपनाशनमन्त्र इत्यन्ते, अत्र प्लो उपलक्षणमिदं पुनोत्पापने, उत्तरार्द्धं पूर्ववदिति गावार्थ ॥ ३२ ॥ वादस्वयुक्तायमेवानाह—

वाउग्गामे उक्कलिमडलिगुं जा महा घणतणू या । घण्णाईहि य भेया सुहुमाणं नत्थि ते भेया ॥ ३३ ॥

प्लोत्तभेदातिरिक्तो मन्दगमितादिगंत य उक्कं वाति स उक्कमागत, अस्तु स्थित्वा २ वाति य उक्कलिमागत, वातोलीरूपो मण्डलिमात, शुब्जन् यो वाति * पूर्वोक्तानां पृथ्वीभेदानां पाद्वन्मे हेतुरयं, सर्वेषामत्रैवान्भूतं सेमेदानामिति रूपागाशय, अत एव च सूक्ष्मेषु भेदाभावमाह, अन्यथा वर्णादिभेदस्त्यस्तदेव सत्त्वेनैव, न हि तेऽपि सर्वे एतन्मन्त्रद्वय-पदा

त गुण्याशन, 'मद्' ति गृह्यार्थेन भञ्जन् यो याति स मदावात इत्यर्थं, घनवातमुगतौ ॥ घनोद्भव्याद्यापारभूतौ प्रतीतावेन, वातराशेद् घनमनब्ध सर्वत्र योजित, मयनरादयोऽपि भेदा मन्दन सङ्गि कृत्यन्त तेषामिहादुष्णतागतान्देन सङ्ग्रहो द्रष्टव्य, तत्र यो बहि स्थितमपि तृणादिश्च सम्यक् क्रोडीकृत्य विवक्षितलोतान्त जिपति त मयनं यत्रान, यत्तेर्दन्त्यादि पूर्वसदिनि गार्थं ॥ ३३ ॥ वातरकस्यस्तिभेदानाह—

मूढागरोत्थीया कंदा तद् एधरीय धीयश्वा । समुच्छिन्ना य भर्णिता पत्नेय अर्जतयाया य ॥ ३४ ॥

[illegible]

पंदा मूला छल्ली कद्दा पत्ता पवाल पुष्प फला । गुच्छा गुम्मा यल्ली तपाणि तह पव्यया ज्ञेय ॥ ३० ॥

[illegible]

गूढसिरसंधिपथं समभगमहीर्यं च छिन्नरहं । साधारणं सरीरं तद्विवरीयं च पत्तयं ॥ ३७ ॥

इदं यस्य पक्षराजद्वालायादेर्गुं वा-जलरसमाणा शिरा भवन्ति तन्मयः पक्षाणि च गूढानि भवन्ति तथा यस्य भज्यमानस्य गात्रादेर्गोटाग्रमानस्य च पत्तादेः समं भस्मनुगे गह्वरं वेदः समरुणे हीमरुज-सन्तुलकणो मध्ये न भवति, तथा छिवा गृहदानीतं शुष्कतायस्याग्रासमपि च जलादिसाम्प्रती प्राप्य शुद्ध्यादिवत्पुनरपि यत् प्ररोहति तन्निष्ठमरहं, तदेतत्तन्मयैकलक्षणविशिष्टमुत्तमैकसादिभेदेभ्योऽन्यदप्यनन्तानां जीवानां साधारणं सरीरं प्रतिपत्तव्यं, तद्विवरीयं तु प्रत्येकसरीरं, उपलक्षणं चैतदप्यन्यस्यापि लक्षणस्य, यदाह—“चक्षुरां भज्यमानस्य, गंढी गुणगणयो भवे । पुत्रवितसिसेष भेषण, भवतज्जीव विद्याकाहि” ॥ १ ॥ अयमर्थः—अदन्तुतया बुद्धमसारचक्षुरां समं यथा भवत्येवं भज्यमानस्य मन्त्रिषु शुभ्रचक्षुषो भवति यत्तु यस्य भज्यमानस्य मन्त्रेः शुभ्रो घनचक्षुषं उगीयमानो हृज्यते, एवमस्यतिगन्तजीवानां साधारणं सरीरमित्यर्थः, कथं पुनरुत्तमं भज्यते? इत्यत्र गृहान्तमाह—पृथ्वीसदृशभेदेन, अत्र पृथ्वी केदाप्युपरिवर्तिशुश्रूषकोल्यटिका शृङ्खलादिवा निमित्तवर्तिता वा शुष्यते, यथा तस्या भज्यमानायाः समः-अदन्तुतो भेदो भवति एतद्वत्तत्पि भज्यमानं समं यो भज्यत इति भाव इति गाथाार्थः ॥ ३७ ॥ तदेवं निरूपिताः पञ्चापि पृथ्वीसद्विधादयः ग्यायाः, अथ सारग्वनिरूपणा म्माह—

दुविधा तसा य युता विथला सयलिन्द्रिया मुणेरव्या । यितियचउरिन्द्रिया विथला सेसा सयलिन्द्रिया नेया ॥ ३८ ॥

अतिगालगधभिलाषिणमप्यन्ति चलनीनि सभाः, ते पुनः ‘द्विविधाः’ द्विधकाराः प्रोक्ताः, ते च विथला सखेन्द्रियाः ‘मुणिरव्या’ ज्ञानव्या, तत्र पञ्चलक्षण-मिन्द्रियगह्वरस्याभाप्रित्य ‘विथला’ अयमर्थः—नीनेन्द्रियसदृश्या द्वीन्द्रिवीन्द्रियसदृश्या, शेषास्तु लभरावे ये उद्गरितास्ते सखेन्द्रिया ज्ञानव्या, पञ्चलक्षणा सखेन्द्रियाभिर्य गह्वरानि गह्वरानिन्द्रियाणि केवा ते सखेन्द्रिया इति गाथाार्थः ॥ ३८ ॥ के पुनरुत्तमं द्वीन्द्रियादयः? इत्याह—

संता गोममी भमराद्या ऽ विगलिन्द्रिया मुणेरव्या । पंचिन्द्रिया य जलथलब्धयस्तुनारयनरा य ॥ ३९ ॥

इह गहस्तादिनास्मिन्द प्रत्येकमभिगम्यन्ते, ततश्च गहस्यादयो द्वीन्द्रिया गोमो-वर्णशृंगाली तत्रप्रभृत्यस्त्रीन्द्रिया अमरादयश्चतुरिन्द्रिया, एते तावत्सर्वेऽपि विस्मयेन्द्रिया मुक्तिन्या, ये तु गहवन्दिन्या उन्तमुद्रिया पञ्चेन्द्रियास्तो जलचरादयो विवेका, तत्र जले चरन्ति पर्यटन्तीति जलचरा मत्स्यमरादय एव, स्थलचरा गो-मरुतमृगान्, गहरा वायुचरादय, नारायणभूमिवायव इति गार्थार्थ ॥ ३६ ॥ तत्रैव वायुद्वारस्य प्रस्तुतत्वात्तिलपित पुष्टिनादिभेदत पञ्चिन्द्रियाणि जीमिनाय, तत्र च समस्तजन्तूना सात्त्विका कोटिरोटी गुलाना अस्तबिहतादिभेदभिन्नाणि चतुरस्त्रीर्लक्षणाणि योनीना अट्ट सहजनानि षट् च गहयानानीनादयोऽनेक भावाः सम्भवन्ति, तत्र गुलाद्यभिपाने सांशेष विचिच्छिज्योपमार परम्प्रासदिग्वदिदमाट—

वारस तत्त य तिमि य सत्त य कुलकोडि सयसहस्ताइ । नेया पुढिवदगामणिवाऊण चैव परिसत्ता ॥ ४० ॥

इह कुलकोडिगतहयगन् प्रवरमभिरम्क्यते, द्वादरा कुलकोटिरातपरहाणि तस कुलकोटिरातसहवाणीत्यादि, कुलान्याधित्य परिसट्टुल्यान-परिसट्टुल्या 'नेया' नामन्येति सम्बन्ध, वधाम् २ इत्याह—'पुढवी' त्यादि, यथाट्टुल्य चैह योजना, तस्या द्वादरा कुलकोटिरातपरहाणि पुढ्वीसाधिकाणा इयेति, उदकजीवाना सस, अमिममिमना सीणि, नादुना पुन रसोय कुलकोटिरातपरहाणि कुलसट्टुल्या इयेति गार्थार्थ ॥ ४० ॥ तथा—

कुलकोडिसयसहस्ता सत्तडु य नय य अट्टवीसं च । वेद्वियतेइद्विय चवरिद्विय हरियकायाणं ॥ ४१ ॥

द्वीन्द्रियाणा सस कुलकोटित्वाणि सीन्द्रियाणाम्यो चुरिन्द्रियाणा अय 'हरितकायाना' समस्तजनस्पतीनामष्टाविशति कुलकोटिलक्षणाणि भवन्तीति गार्थार्थ ॥ ४१ ॥ तथा—

अदत्तेरस यारस दस दस कुलकोडितयसहस्ताइ । जलयम पविस्त्र चउपयउमुयसप्याण नच हुति ॥ ४२ ॥

जलयराणा-पूर्वनिर्दिष्टस्वरूपाणा साक्षांनि द्वादरा कुलकोटिलक्षणाणि भवन्ति, पत्तिणा तु द्वादरा, चतुष्यदोर परिसर्पभुजपरिसर्पभेद स्थलचरात्रिविधा, तत्र

कपिपञ्चादिदणभिशान्तेनानेनविश्वमिषल निष्ठाण, एता एव योनी स्रुतविज्ञादिवर्मभेदेन सुखमार म्वयेम निरूपयताह—

पद्मिन्दियोरस्या संधुडजोणी य इति देवा य । धिमदिंदियाण धियडा सधुडवियडा य गर्भमि ॥ ४७ ॥

तमन्दिना नारगण्य स्रुतयोन्य, नल नाररा कय सप्रयोन्य, '१, उच्यते, तत्त्वस्थानभूताना निज्जुजानासमनगाच्चस्यत्पाद, दवा अपि सर्व स्रुतयोनय एव 'धुडगमणिमि पद्ममनमिण्णुस्रुतस समविज्जुभाविताए सरीरगाएणाए उभयना' इत्यादिस्रुतत पट्टपच्छादितेषु दवगयनीयेषु देवदूष्याम्यन्तरा गमन्वरूपे तेषा-मुपादान्, तमममदनुमानः एवन्दिनागमपि सर्वथा कवलिकुण्डन कनापि प्रमारण सप्रयोनित्व भावनीय, विकलेन्द्रियग्रहणेनह द्वीन्द्रियवीन्द्रियचतुरिन्द्रियान्वाया समूच्छं जरुद्धेन्द्रिदन्दिदनुमानाच्च दृश्यन्त, एवमपि मनामिहत्वेन विशिष्टसम्पूर्णैन्द्रियार्थगण्यपरमार्थतो त्रिकलेन्द्रियत्वात्, ततोऽपीषा द्वीन्द्रियादीना सर्वपाननि विज्जा येषसि तन्दनेन कनापि द्रराणागुणरूपा यानिमन्तव्या, गर्भं तु वे जीवा पन्थविश्ववर्तिर्यम्बुव्या रमुत्पद्यन्ते तथा स्रुतविज्ञा योनि, आगमनान्मन्वरूप-वर्ष, अकापि भावनाऽतीन्द्रिदमानम्यैव, कदल मनुष्ययोऽन्विष्वरूपमिदं पर्वसूरिभिलिखितमन्तलोन्दत, तथवा स्त्रीणा नाभेरव शिराद्वयाऽधस्ताद्वयोमुपस्थितमोशमाराग योनि, तज्याऽव दक्षिणमन्जरिररपा माग्यपाटया सुगमले श्रुजन्ति, तभ्य- शाणित मलति, तल केचन रक्षावसवा योनेमन्तविदन्ति, ताञ्च पुण्यशुभ्यम्युस्तानामाग जीव म्मुत्पद्यते, तत्र च कललातुं दमापण्यादिकमेव सर्वविश्वनिपती तना यन्नेर्निर्गच्छतीति गाथार्थ ॥ ४६ ॥

अधित्ता एतलु जोणी नेरइयाणं तहेय देवाण । मीसा य गमप्रसही तिधिहा जोणी उ सेसाणं ॥ ४८ ॥

नागवाणा च देवाना यानिरचितेव, सत्यपि सूर्यैकन्द्रियव्यापसत्ये एतुपगतलेख्य केनापि जन्तुनाऽपरिगृहीतत्वेनाऽकेतमत्वात्, गर्भशब्देनेदं गर्भजप्राणिनो निर- सितास्तेषा दतति योनि 'मिथा' चेन्नादन्तररूपा भवति, अचित्ताना शुभ्रयोणिमादिपुलाना एव सद्रावात् मचित्ताना तु योपिच्छरीरावययाना मुप्रतीतत्वादिति, गेराणाः त्वंमैन्द्रियविलेन्द्रिदममृदुंजण्यचेन्द्रियाणा त्रिविधाऽपि योनि सम्भति, केपाचिन्वध्वजोपरिगृहीतत्वेनोत्पन्ना सचिता केपाचिन्वध्वजोवापरिगृहीतत्वेनोत्पन्ना

वृधिर्यधवापुस्तुत्यतिविश्वेन्द्रिदृष्ट्या विविष्टाऽपि दानि संभवति, गोनम्यर्पापिग्नचेतोत्पन्ना गीता उज्जस्वर्गप्रदिराजाज्ञा तादृशा शीतोष्णस्वरां
निरुद्धगानसम्भूतातां पुनर्गानाग्या यानिगिनि भाव इति गाथाय ॥ ४७ ॥ यद्योऽन्धोऽन्धोऽन्धोऽन्धो यद्यो यथासम्भवं पटुसु संहननेषु भर्तन्तेऽत मटनन्यम्पनिह-

पानायैसराः—

वज्रतिस्त्रह नागयं वज्रं नारायं न नाराय । अहं क्षिय नारायं योल्लिय छेवट्ट सद्ययणं ॥ ४८ ॥

महति महत्तमस्यैना पानायै नारायं नारायमिति भाव, नपाश्चिरस्मन्धन्यै न वैचिर्यमान्निय पादा भियने, तस वज्रानन्दनेह कीलिका प्राच्यने, कृषमस्तु
महत्तान्विदृष्ट्येनेपि वतयाराग वनिवज्रनष्ट, विविष्टिताञ्जगवाधगतग सन्ध्यापनयोऽन्धो मटनन्यो नागय, ततश्चदमुफ भगति द्वयोरस्त्वोऽन्धो मटनन्येन
यद्यपि पटाहृतिता तृतायतास्त्वा पविष्टितशरणि तदस्तिवयमेदि पालिनामर यज्जनामरमहिथ यल भगति तद्वज्रपभनागच प्रथममटनन, वज्रपभान्यामुपलजितो नियस्त्रितो
नागयान्धिमिनिनट्ट्या १ 'घज्जं नारायं' चेति यत्र तु नृपमो नास्ति शेय तु विक्कन तद्वज्रनाराचं द्वितीयमिति, वज्रगहिनाममवाराचं द्वितीयमिन्ये २ वज्रपभनजं
नाराचं तृतीय ३ 'अहं क्षिय नारायं' नि श्लुमं तादृनागं द्वितीयमिन्य, यवरा नाराचं द्वितीयपार्श्वं तु कीलिराविद्धं तद्वज्रनाराचमिति हृदयम् ४ नृपभनाराच
नर्त्त कीलिराविद्धाविद्धयत्तममार्त्तं तु पालिनायं पचम ५ छेवट्टं ति दमगस्यानुन्वारय च लुप्तत्यह दर्गनाब्धौ पर्यन्तैर्यात्थता त्रत्तं परपरसम्यन्धघटनलक्षणं
यत्तनं हृत्तिर्यं तत्त्वद्वरत्तं, पालिनामटमार्त्तगट्टिमरि पर्यन्तमाखणपणि छद्वरताभिधानं एषं रंहेतमिथ्यं, सेयार्त्तमिदमिन्य, अहि इव्यपर्यन्तसेम्यगंलक्षणा सेवानुत्त
मन्मिनि सेयार्त्तमिनि ट्वेतिगाथाय ॥ ४८ ॥ नृपभननाराचगन्दन स्वयमग व्याचिर्यायुर—

मिस्त्रहो य देह पटो वज्रं पुण कोल्लिया यियाणाहि । उभओ माउवध नारायं तं वियाणाहि ॥ ४९ ॥

गत्रार्थ १ ॥ ४९ ॥ एतानि च नृपानि येषां लीयानी यानि भवन्ति यथा च सर्वथा न भवन्ति तदेतद्गन्धार्त्त—

नमस्त्रिप्राण छलिय ररद हु विगन्त्रिप्राण छैवट्ट । सुनेइया एगिदिया य सचे असद्ययी ॥ ५० ॥

इति विगन्त्रिप्राण छलिय ररद हु विगन्त्रिप्राण छैवट्ट । सुनेइया एगिदिया य सचे असद्ययी ॥ ५० ॥
 इति विगन्त्रिप्राण छलिय ररद हु विगन्त्रिप्राण छैवट्ट । सुनेइया एगिदिया य सचे असद्ययी ॥ ५० ॥
 इति विगन्त्रिप्राण छलिय ररद हु विगन्त्रिप्राण छैवट्ट । सुनेइया एगिदिया य सचे असद्ययी ॥ ५० ॥

ममउट्टा न गोह साइ गुन्ना य धामणा हु डा । पचिदियतिरियनरा सुरा समा सेतया हु डा ॥ ५१ ॥

ममउट्टा न गोह साइ गुन्ना य धामणा हु डा । पचिदियतिरियनरा सुरा समा सेतया हु डा ॥ ५१ ॥
 ममउट्टा न गोह साइ गुन्ना य धामणा हु डा । पचिदियतिरियनरा सुरा समा सेतया हु डा ॥ ५१ ॥
 ममउट्टा न गोह साइ गुन्ना य धामणा हु डा । पचिदियतिरियनरा सुरा समा सेतया हु डा ॥ ५१ ॥

दे योषष्टपदगन्धान्मुषा १ इत्याह—‘पंचिन्द्रियतिरियनर’ति नानाजीयानाञ्छित पञ्चेन्द्रियतिथ्यञ्चो मनुष्याश्च ययोक्तसंस्थान्मुषाः प्रतिपत्तव्याः, ‘सुप्त सम’ति देवा-
नां च गन्धान्मुषाणां संस्थान्मुषा इत्यर्थः, येषां स्तुतिश्च शिष्टा जीया नारवैकेन्द्रियविश्लेन्द्रियलक्षणाः सर्वे ह्यष्टसंस्थान्मुषा एवेति, लाघवाय युगपदेव संस्थानानि तत्त्वामिन्य
निर्दिष्टा इति साधारणं ॥ ५१ ॥ यद्वैकेन्द्रियाणां ह्यष्टसंस्थानं तत्पृथिव्यादीनां मसूयाकाशभेदतो भिन्नं द्रष्टव्यमिति दर्शयति—

मरसूरप य धितुगे सूह पडागा अणेगसंठाणा । पुढविदगभगणिमादयचणस्सईणं च सठाणा ॥ ५२ ॥

मयूरो मालदरादिप्रमिदो मसूयासारो धान्यविशेषस्तदाकारं शरीरसंस्थानं ‘पुढचि’ति पृथ्वीकायिराता द्रष्टव्यं, स्तिष्ठुको-विन्दुस्तदाकारं ‘दग’ ति
उदकशयिरातो, सूच्याशरमभिराशिरातो, पनासारां वायुराशिराता, ‘चणस्सईणं च संठाण’ ति, च पूर्वोक्तापेक्षया समुच्चये, वनस्पतीनां च शरीरस्य सारानान्यवयव-
रसनादिमसराणि प्रनेसाशरगणि भगन्नीत्यर्थः, इति गाथार्थः ॥ ५२ ॥ ग्रन्थाग्रम् १००० ॥ कायद्वारमिदं प्ररुतेन, कायशब्दश्च यथा पृथिव्यादिजीवनिचयस्यै क्वाये एव-
गौतमिनिर्दिष्टे शरीरेषु कर्तव्यं त इदं यादवन्दराच्यत्यस्माञ्छित कायद्वारेणस्मिन् प्रस्तुते शरीराण्यप्यौदारिकादीनि विचारयितुमाह—

ओरासिद्य चेउधिय आहारय तेयप य कम्मयप । पंच मणुपसु चउरो घाऊ पंचिन्द्रियतिरिखे ॥ ५३ ॥

उदारोः तौधरशरीरपेक्षया गम्यन्तिनुन्नप्रधानैः पुद्गलैर्निर्मुक्तौदारिः, अवरोशरा-स्पागतामाहसारा वैक्रियादिशरीरपुद्गलापेक्षया रधूला इत्यर्थः, तैरित्यस्मभूतैः
पुद्गलैर्निजजननीदारिकं अयरांशरां शेषपदजनकमत्तशरीरपेक्षया वृद्धत्वात् उदारमेवौदारिकं वैक्रियं तत्तत्पेक्षित्यावधारयामेव लक्षणया जनप्रमाणं प्राप्यते तद्वत् तु तदप्युत्पद्यत-
पञ्चमणु गन्मानन मौदारिकं तु गदन्मपि त्यदम्भूरनक्षमत्स्यापेक्षया कोलसदृशमानं पद्मनालोपेक्षया वा सातिरेकं योजनमहदमानं लभ्यत इति शेषमहजशरीरस्यो-
दृशन्मानसस्य भासनीया १ विक्रियान्मानप्रसारा क्रिया विक्रिया लभ्यते तथा च तदेतुमुदायाः क्रियाया वैक्रियसमुदायात्तत्तदङ्गानि तन्नीदियिपत्त्वं प्रज्ञन्त्या
सिन्निर्दिष्ट, तस्या-‘तां देव सं मु वेदन्ति यं फाटमाने चेउन्ति यमसुखाएण’ तमोदण्ड २ संगन्नाइ जायणाइ’ इदं निशिरइ २ अदाचार्येण पाग्ले वसितां दे २ योप वि चेउ-

सन्धे मोसे मीसेऽसन्धे मोसे मणे य वाया य । ओराखिवेउद्विय आहारयमिस्सकम्मइए ॥ ५५ ॥

मनोविषयो वाग्विषयश्च स सत्यो मया मिश्रोऽसत्यामधुवेति योगः प्रत्येकं चतुर्देत्यक्षरघटना, भावार्थस्त्वभिधीयते-तत्र योग इति तावत्कं शब्दार्थः १, उच्यते, योजनं योगो जीवस्य वीर्यं शक्तिरुत्साहः पराक्रमश्च परित्पन्न इति वाच्यते, अथवा युज्यते धावनवल्गनादिक्रियासु व्यापायते य स योग इति कर्मसाधन, यदिवा युज्यते-सन्धयते घावनवल्गनादिक्रियाया जीतोऽनेनेति योग इति करणसाधनः, स च मनोवाक्कायमेवास्तिथा, तद्यथा—मनोयोगो वाग्योगः काययोगश्चेति, तत्र सन्धभिर्जोषै काय-योगेन मनःप्रायोगवर्णणान्यो पृथोऽस्या मनस्त्वेन परिणामितानि वस्तुचिन्ताप्रवर्तकानि इव्यापि मन इत्युच्यते, तेन मनसा सहकारिररणभूतेन योगो मनोयोगो, मनोविषयो वा योगो मनोयोगः १, उच्यते इति वाग् भाष्यपरिणामपप्रुद्धनद्रव्यसमूह इत्यर्थः, तथा वाचा सहकारिराणभूतया योगो वाग्विषयो वा योगो वाग्योगः २, चीयत इति वाय म्रौदारिकादिस्तेन सहकारिवायुणभूतेन योगः वाय्वोगः वाय्विषयो वा योग वाय्वोग ३, एष च त्रिविधोऽपि योगः पुनः पञ्चदशधा भिद्यते, तत्र मनो योगस्तत्तावत्तुर्धा, तद्यथा सन्तो मुनयो जीवादिषट्कार्या वा तेषा यथासहस्य मूर्तिप्राप्तत्वेन यथावस्थितस्वस्वचिन्तनेन वा हित सत्याः, अस्ति जीव शरीरमात्रव्यापक इत्यादि-यथावद्वस्तुविकल्पनपर इत्यर्थः, सत्यथासौ मनोयोगश्च सत्यमनोयोगः, आह ननु योग परित्पन्द्विभारूप उक्तस्तस्य च कथं सत्याविव्यपदेशं सम्भवति १, तथाप्रतीक्षे-वाभावादिति, सत्यं, तथाऽपि सत्तदमोविज्ञानसद्वर्गिरकारणत्वात् मनोयोगस्यपि सत्तदमोविचारो-येवमन्त्रापि भावनीयमिति १, सत्यदिपरी-सौऽसत्यो, नास्ति जीव सर्वव्यापकोवा-यमिभ्यावदवावस्थितस्तुर्धाऽपि न्यर इति भावः, अस्तदथासौ मनोयोगश्चासत्तदमनोयोग २, सत्तदथासत्तदस्य इति वृत्ता-वृत्ताविवत्त्वमपराय स चासौ मनोयोगः, इह धनस्वदिरपलाशादिभिरेषु बहुष्वशोवृत्तेष्वशोवकनमेवेदमिति यदा विवरूपयति तदा प्रस्तुतमनोयोगविषयता, अथ हि विवरूपः तदाशोकदृष्टाणा सद्भावात्सत्योऽन्येषामपि धवादीना किञ्चतामपि विवृणक्तत्वादस्य इति मिश्रत्वात्सत्यासत्यमनोयोगतया प्रोच्यतेऽत एव सल्लुता मिश्र इत्युक्तम्, उपल-स्य चासौववनोदोहरण, सर्वदिमन्नापि नगरे गृहे २ दारका जाता प्रतिगृह विवाहा इत्यादि विवरूपस्यापि प्रवृत्तमनोयोगविषयता द्रष्टव्या, इदमेवाशोकवनादिक वचनेन ब्रूयता

वदयमाणगत्यागत्ययोगविषया मन्तव्या, किं च दृष्टा अस्मिन् प्रदेये त्वया कृतिचौरा दुरुग्ना वा ! इत्यादिके केनचित्पृष्ठे एते पुरास्तिष्ठन्तीत्येवमादिरूपेण दृष्यानीत्यादि चित्ररूपेण प्रस्तुतमनोयोगो द्रष्टव्य, अयं हि विवरणः परिच्छेदवद्वान्वयमेतन्नु परोपदेशावद्वत्त्वेन पापानुयन्धित्यादस्तस्य इति सत्यागत्यमनोयोगता, एतस्मिन्नेव प्रश्ने एते पुरास्तिष्ठन्तीत्यादि वदतो वदन्मात्रमस्यासत्यबायोवावियताऽपि भावनीया, इदं हि नवन स्मृत्यवधारितः सत्यं निश्चयतस्तत्सत्यं मत उक्तम्—“प्रखियं न भासियव्यं अतिय दु मव पि जं न वलब्धं । सयं पि स न सब जं परपोडाकर वरणं ॥ १॥” इति, न विद्यते सत्य यत् स भक्त्यस्तस्यो न विद्यते मृषा यत् न भक्त्यमप्य असत्यवासायमप्येति पूर्ववद्वर्गमध्यायः स चासौ मनोयोगद्वेन्दुरस्यादयास्मन्नेयोगः, इह विप्रतिपत्तिविद्वत्ताया वस्तुप्रतिष्ठासया प्रमाणाबाधितं सत्त्वं ज्ञानतानुलोरेण यद्विरूप्यते प्रोच्यते वा यथास्ति जीवः सदसद्रूप इत्यादि तरिकल सत्यं परिभाषितमाश्वत्त्वाद, यत्तु विप्रतिपत्तिविच्छादामेव वस्तुप्रतिष्ठासया प्रमाणाबाधितं सर्वज्ञ-मतोदीर्घं विच्छिन्नरूप्यते प्रोच्यते वा यथा गारित जीवि एव ज्ञानित्यो देर्लादि तद्वत्त्वमिति परिकीर्तित किराधरत्वात्, यत्तु प्रमाणाबाधिताबाधितत्वं तत्पूर्वोक्तमनोवचनादिकं सत्यास्तत्वं, विराधनाविराधनत्वादिति, यत्तु न विप्रतिपत्तिपरिस्फुरणेव वस्तुप्रतिष्ठासौ दिसा दद्वन्द्वमलङ्घितपादरूपं अवधारयते विच्छिन्नरूप्यते प्रोच्यते वा यथा हे देवदत्त ! परमान्न गाः देदि मद्यमित्यादि, तदेतत् स्वरूपमात्रप्रतिपादनपरं म्भावहारिकं विवरणं कर्त्तव्यं वा न सत्यं नापि मृषा विन्त्यन्त्यामृषमित्याग्ने परिभाषितमनाराधक-त्वादविराधनत्वापेक्ष्यतो हे देवदेवेत्यादिविरूप्योऽसत्यामृषमनोयोग इत्युच्यते, हे देवदत्त ! इत्यादिकर्त्तव्यं त्वस्यामृषमनोयोग इति ४ । तदेवं मनोयोगवस्तुद्वं व्याख्यातस्तद्व्याख्याने च वाग्योमोऽपि चतुर्विधो व्याख्यात एव द्रष्टव्य, प्रागो मनोविरूपितस्यैव वाग्यमन्याताभाऽपि स्थानाशुन्यावं विच्छिन्नव्याख्यायते—सत्या दित्ता सत्या सा चासौ वाद्वेति तस्याह तया गदगदित्यारम्भतया योग सत्यवागीश, अयमा पूर्णोत्तरीया कचनगतं सत्यायोगेऽप्युपचर्यते, तत् सत्याशसौ वाग्योगेति सत्यवाग्नेन इत्यपि मन्तव्यं, योगमिदोक्तत्वं च तस्मिन्नेयोगाद्विरूप्यत्वं १ सत्याद्विपरीताऽसत्या सा चासौ वाक् चैत्यसत्यवाक् तथा योगोऽसत्यायोग २, सत्या चासावसत्या च सत्यासत्या सा चासौ वाक् चेति सत्यामृषवाक् तथा योगः सत्यामृषमनोयोग ३, न विद्यते सत्यं द्रष्टव्यं मृषा यत् सोऽयमप्य असत्यवासावमप्येति क्रूरतदामप्य ॥ चासौ

याम्योगश्चतस्रस्यामुपव्यायोग, विषयव्यवस्था सर्वत्र पूर्वोक्तेवेति ४ । इह तृतीतत्त्वर्थो भनोयोगो वाच्ययोगौ च परित्यक्तव्यव्यवहारनयमतेनैव दृष्टव्यौ, शुद्धनयानां तु मनोहाने न चन वा सर्वमदुष्टनिवृत्तार्थकं स य अज्ञानादिदूषितायायपूर्वकं त्वन्मय, उभयातुमयस्य तु नास्त्येव, सत्यासत्यशिशिद्वयेऽन्तर्भावादिति भावनीय । वाययोगस्त्यौदारिकवैक्रियाहारकतन्मि अर्थात्म्येणकायभेदात्तत्तथा, तत्तौदारिकवैक्रियाहारकायनन्तरमेव व्याख्यातानि, 'मिस्स सति प्रय मिश्रशब्दस्त्विच्छन्नि शरतेषु प्रत्येक संभत्स्यते, तत्राद्यौदारिकमेव कायस्तेन सहकारिणा योग प्रौदारिकराशिविषयो वा योग प्रौदारिककाययोग १, मिश्रशब्दसम्बन्धाद्यौदारिक मिश्र यत्र काममेवेनेति गम्यते स भवत्यौदारिकमिश्र, उत्पत्तिदेशे ह्यनन्तरगतो जीव प्रथमतनमेव काममेवेनाहारयति तत् परमौदारिकस्याप्यात्म्यादौदारिकेण काम्मैकमिश्रेणान्धमुक्तमाहारयति, उक्तान्व निर्वृत्तिकृता—“सोएण कम्मएणं आहारैई अणं तं जीवो । तेण पर मीसेणं जाय सरोरस्स निष्कत्ती ॥ १ ॥” प्रौदारिकमिश्रधातो वाच्य तेन योग प्रौदारिकमिश्रकाययोग, मिश्रताया उभयगतत्वेऽपि काम्मैकमिश्र इति न व्यपदिशते, किन्तुप्रौदारिकस्य तत्रा प्रारम्भमाणत्वेन बहुव्यापारत्वेन च प्रधानत्वात्तेनैव व्यपदेशा प्रौदारिकमिश्र इति १, वैक्रियं पूर्वनिर्दिष्टस्वरूप तदेव कायस्तेन योगो वैक्रियकाययोग ३, वैक्रियं काम्मैकेन मिश्रं दत्तातौ वैक्रियमिश्र,, अयं च देवनागराणामपर्याप्तवस्थाया मन्तव्य, अन्तापि काम्मैकमिश्रतानमिधाने कारण पूर्वोक्तमेव भावनीयं, अपरं च वादपर्याप्तिका वायोगार्गजपञ्चेन्द्रियतिर्यग्मनुष्याणां च वैक्रियलम्बिमत्ता वैक्रियं कृत्या तत् परित्यज्य पुनरौदारिकं स्वीकुर्वतामौदारिकेणापि मिश्र वैक्रियमराप्यत इत्यमीवामपि वैक्रियमिश्रतद्भावो ज्ञातव्य, अथात्र पक्षे यथा वैक्रियमौदारिकेण मिश्रमित्यतो वैक्रियमिश्रमिति व्यपदिश्यते तथौदारिकमपि वैक्रियेण मिश्रमित्यौवारिकमिश्रमितिचि शस्त्वानोच्यत २ इति चेत्, तदयुक्तं, यतो कृत्वा प्रधानमेव व्यपदेशो भवति, वैक्रियपरित्यागकक्षे च बहुव्यापारत्वात्तदेन प्रधानमस्तत्तेनैव व्यपदेश, अत्र एव हि वाद्यादीना वैक्रियारम्भकक्षे वैक्रियमिश्रताव्यपदेशो न भवति, प्रौदारिके हि स्थिता ममी वैक्रियमारभन्ते, तत्र प्रारम्भकत्वेन बहुव्यापारत्वादौदारिकमेव प्रधानमस्तत्तेनैव व्यपदेशो भवत्यौदारिकमिश्रमिति, अन्ये तु वैक्रियारम्भनाल एव वाग्वादीना वैक्रियमिश्रता प्रतिपद्यन्ते, प्रारम्भमाणत्वेन वैक्रियस्य प्राधान्यनिवृत्त्या तेनैव व्यपदेशमिच्छन्तीति भावस्तदलमिति विस्तरेण, तदर्थिना तु प्रज्ञापनाष्टीक- व निरीक्षणीया, वैक्रियमिश्रधातो वाच्य तेन योगो वैक्रियमिश्रकाययोग ४, आहारक पूर्वमिहितसङ्गाव तदेव कायस्तेन योग आहारककाययोग ६, आहारक मिश्रं यत्तौ

निर्निर्वाणमनाकमनो भिव्यादृषादिविशेषण वयमुपादीयत १ च, उच्यते, सामर्थ्यात्, अन्यथा हि शुष्कधातुत्वात्तन्ना वागप्यगोना काययाय चिन्तनीयत्वन प्रवृत्तं कुरु
सुरनारकप्रदणमप्रस्तुतमन स्यात्, न च फलव्य सूत्रकृतो नायमधिप्राय, तन्नापि भिव्यादृषादिविशेषणस्य कल्पमप्यगमिन्त चात् कथमिरममालम् २ इति पर उच्यते,
उत्तरगाथाया काम्मणराधयार्थिषस्तामर 'भिव्यादृषास्तपो' स्तादियुष्मन्तमर पन्थासात् प्रचार्युर्गतिव्याप, अन्यथा साधन्युत्पन्नजन लब्धातिग दाय। तन्मन्त्रिणोपाय
दियुष्मन्तकव्यपि सुरादिराराणभूषण्य यदि योमचिन्ता किमेव तथाऽपि सामव्यापिद्विगन्मन्त्रु सुपुद्विगतो दृग भक्ता भिगयम गण विगलयव्य भितोपद्विगन्मन्त्र
द् अतो भिव्यादृषादिविशेषणानि प्रस्तुतान्यन्प्रधानत्वात् तसि नियाय विगल्यत्वन प्रयास्य सुरनारकिन्वद सूत्रस्य वायव मिन्यत् कदात् एव दि सति प्रदव्येव
दिमन्मपि ज्ञीमसमावे सुरनारगाथाधारमेवताऽनरधात्वा प्रतिपन्ने कायार्थिचिन्ताया विधीयमानाया विचारवागुपाधिन्मन्त्रुत्वादितात्पन्मन्त्र चय रिताय गुणिदा
त्वनयदाऽप्यगमाविराक्षितोऽहं समाधान वाच्यमिति । माग ननु सुरनारगाथा क्षित्यनेपियमिभ्रमणल जाणसस्य कायस ता लभयन्ति लव्यमनेक एव क्षित्यदाप्रसंग
मिदिष्ट १, उच्यते शरीरकथास्या पर्यायकस्यालव्येवायमिह प्रेक्ष, तत्पर्यायान्मन्त्रासमर्षी तु वक्षिमिन्त्रायाम 'मन्त्राप्र गाथायामुक्तार्द्ध' व द। मिदुच्यते 'दा मर्षी तु
धर्मणनाययोग उत्तरगाथायामित्यदप, एतत् परिभल्य मरादिविचारसि व दमाए नत्तुक्ता विधदा । नस्ततिरि ओरात्रिया स्वयउच्यते १। भिव्यादृषात्तदा
मिनाविरतवेदाविरतप्रमत्ताप्रमत्तापूर्वकराजिगितिगदरसम्, असम्पराये पदान्तद्वीपमा हसयागिरधलिज चाणा ना भिव्यादृषात्तदार्त्तमिर्गतिरारसात्तन्मन्त्रात्तदापन्मन्त्र
करायदागिता मर्षित तदेव सह क्षिक्रियण धर्तन्त इति त्वैकिया वैप्रियमयोगगन्ता भयन्ति इदमुक्त भयति नगतिर्वदन्त। कथ कसिदायमपिन्त्रा क्षेणमिह ।
योगस्या प्राप्यन्त तथा तऽपि नस्तियन्त्रो वैक्रियकाययोगिना लब्धन्त, कवण नग इद सभवा प्रमन्त्रता एव च दन्ता गतुत्तात्पन्ना गन्ति च। धर्मि
लब्धन्मायत्तसरलपयासिभिरयासात्ममेव गणाय औपचारिकमदमाल त्वमीयामपि सभयति, यगरपयाप्या परमालानेव च वरकमार्त्तम प्रमन्त्रात्तदाऽहं म दन्ता,
तेयामतिविशुद्धत्वेन वै क्रियलब्धुपनीनमावावदिति, तिर्यन्त्रोऽपाद कर्मजा म तन्ता, समल्यता वैक्रियलब्धयामादिनि । 'आहाराया पमत्तति' मन्त्रु पा

युज्यते, तेषामेवाविशुद्धत्वात्, ये त्वप्रमत्तादयः क्षीणमोहान्तास्तेषामतीव विशुद्धविशुद्धतरविशुद्धतत्त्वत्वं संस्मृत्योऽविशुद्धावेवाप्तः आयाः सम्भवात् १, एतच्च, चिन्त्यमोहा-
 क्षानात्मकत्वाद्, दयस्तावदद्यात्प्रत्यक्षं, तस्मिंश्च सत्त्वमोहादयः संभवन्ति, तेषु चासत्त्वताऽवश्यमाविनी, अतः क्षीणमोहेऽपि दृश्यमोहाभोगोऽगच्छता संभवति, किं पुनः पुनः १,
 अतः प्रस्तुतयोगवत्पुत्रसम्भव एतेषु न विरुध्यते, यतः उक्तं “नदि नामानामोगाच्छ्रयस्त्वेह न भवति स्तत्रितम् । बर्माणि क्षानावण्यभावे दि॥ १॥” एवमिदमिति-
 नस्तु न क्षानावरणाद्युदयस्तदभावे च नैवानामोगादिसम्भवस्तदभावे च मात्स्यासत्त्वतायाद्भाष्योऽत इहसौ न गृहीत इत्यलं विस्तरेण, आह-न्तु मिथ्यादिगुणव्यापनकं सन्निगम्ये-
 निद्रयस्यैवेह योगचिन्ता कृता, अथ च तद्वर्तिना शब्दादिद्विविच्युतिनिद्रयासिद्धिश्चैन्द्रियाव्यापि वाग्योगः सम्भवति, स चास्या गाथायामपि न चिन्तित इत्याहारस्वाद-
 ‘संरंदाइ अंतवउ’ ति शब्दादिद्विनिद्रयाणां कर्मात्मास्यादिद्विनिद्रयाणां भूमादिच्युतिनिद्रयाणां सत्स्यासिद्धिश्चैन्द्रियाणां च मिथ्याद्वारामन्त्राणां वाग्योग्यमादा-
 क्षणा वाग्योग्यमन्त्राणां सत्त्वतया वक्तुं पामसि नाप्यस्तत्त्वता, तास्मादसत्त्वामपसंपेवमिति भावः, अतस्त्वादन्तु पूर्वं मरुदगचारिणु व वि-
 न्ति कानि च गुणस्थानकानि कथंयंतः इत्येष गुणस्थानमसत्त्वतां चिन्तता, अतः तु वैपरीत्यं, गुणस्थानमसत्त्वतां चिन्ततां सत्त्वतां सत्त्वतां चिन्ततां
 भवद्विध्याख्यातत्वात्, सत्यं, चिन्तु यत् १५६६ इहसंज्ञं ये यावन्तः योगाः प्राप्यन्ते तेषु तावत्सुभोगेषु च तावन्तः गुणस्थानस्या जीवसं-
 अपि लभ्यन्त इति न कश्चिद्वचनं, केवलं सुखतरप्रसिद्धप्रतीत्युपायत्वमाश्रित्य अपि कश्चिद्वचनं प्रसजति इत्यस्यमभिप्रेतं सत्त्वमस्यापि भेदमात्रं न गम्य-
 दार्यं इति । अतः च यो यस्य जीवस्य योगः उक्तः स तस्य लब्धः प्रत्यक्षमप्यदेव इष्टव्यं, वरकतस्तु त्वप्यप्युक्तमप्यदेवमिति माधवं ॥ ६६ ॥ तदव चिन्तनां वाग्य-
 नोयोग्योर्गुणस्थानलक्षणा जीवसमाप्ता, अथ वाग्ययोग्यतश्चिन्तयमाद-

सुखतरया धिउव्वी नर तिरि ओराळिया सचेउव्वी । आहारया पमत्ता सच्चोऽपञ्जत्तया मीसा ॥ ५३ ॥

‘चेउव्वी’ति वैविध्यशरीरवन्ता भवन्तीति तात्पर्यं, के ? इत्यहं मिथ्यादृष्टिस्तत्त्वतादवश्यमप्यभिप्रेत्यादृष्टयविरतसत्त्वमप्युक्तिमुत्तरदा, ननु सुखे सुखान्तरा इति

विद्वां आदाग्यारम्भादिशले आहारवन्निग्रहस्य सुप्रसिद्धत्वाज्ज्ञेयि, न चेदेऽव्ययर्वासा, सर्वस्यापि जन्तो प्रथमात्प्रथमस्यान्तस्मृद्वैतं तत्रमेव प्रथमार्थात्वेन समये परिभाषितत्वात्, तत्र च वेकलित्यादिभावाना इगमभवादिभि, सत्यं सुखसुखं, विन्तु अविश्रान्तापरिश्रानात्, न ह्यस प्रथमास सम्यपरिभाषित एव सुखस्त विवर्तित विन्तु अपरिपूर्णशरीरोऽपि प्रथमास इति अभिभिहितं, प्रथमास इति ह्यन्ता, अपरिपूर्णं नरतिरया वैश्वि चतुर्दशपूर्वविदां आहारक च तदारम्भादिके काले, कयलिनामपि समुद्यतातद्वितीयोयादिसमयेषु भौदारिकं प्ररम्भाद्येन, सम्पूर्णव्यापारनाकात्, तथा उक्तोक्त्या एवमपि प्रथमासत्वात् एवम् कालोक्त्या च तद्विद्वत्ताभि इत्यदोप, गुण-स्यानवरति एवंतेषु यानि सम्मथन्ति तानि स्यमन्त्युक्त्या वाज्याभि, केवल सम्मन्विष्यादृष्टेना नरतिरयापि वैश्विभिन्नं न तद्व्य, स्यातान्तरेऽनुकत्वात्, ते च कि वैश्वि-मेव न कुर्वन्ति अन्यद्वा विविधकारणमिति चेकलिनो यदुक्तं वा विदन्तोत्पदा विस्तेवेति मायार्थः ॥५७॥ अथ कर्मकाययोगे प्रस्तुतजीवसमासादित्वन्ते—

मिच्छता सास्रण अधिरय भयंतरे वैयत्नी समुहयार य । कम्मयवो कामोगो न सममिच्छो कुण्ठ कालं ॥ ५८ ॥

मिध्यादृष्टितास्यादनाविरतसम्यग्दृष्टयो भवान्तरे विप्ररतौ यतमान्ना. 'कम्ममो कामोगो'ति 'कुपा सुपो भवन्तीति' विभक्तिव्यत्ययात्काम्मंएकाययोगे वर्तन्त इति संदृष्टः, प्राज्ञनस्यौदारिक्यदेः प्रागेव परित्यागादप्रेतस्य च तस्यावाक्यप्राप्तेः काम्मंकाययोग एव तदानीं ते प्राप्यन्त इति भावः, केवलिकथ समवृत्ताः श्रुतसमुद्यतास्तृतीय-ययनुर्यपथनसमयेषु काम्मंकाययोग एव लभ्यते, इवदुक्त भवति इह कोऽपि वेदलो सुखिगन्तारन्तारथाया तदप्रीदमायु एतोकं वेदनीय स्वयापि प्रचुर ज्ञात्वाऽप्यु हिव-स्वधिरवेदनीयसि-भित्तपणार्थं स्वजीवप्रदेरी रमरसलोपम्यापनाय दण्डकपादादिभ्येण रमुद्भूत करोति, तदुक्तम्—'यस्य पुन केवलित यमं भवत्यायुगेऽतिरिक्ततम् । स समुद्यता भगवान्त्व गरति तत्तर्ममिषुम् ॥५९॥' व२५२ "दृष्ट प्रथमे रमये वपाटमय चोत्तरे तथा समये । मन्थान्मय नृतीये लो कक्षायी चतुर्थे तु ॥२॥ संहरति पञ्चमे त्वन्तरापि मन्यान्यप्य पुन पठे । साधकं तु वपाटं सहरति ततोऽष्टमे ददम् ॥ ३ ॥" एते पाणिना समयाना मध्य कस्मिन् समये क योगे वर्तन्ते ? इति, उत्पत्ते "मौदारिक्यका प्रथमाद्यन्यमन्योरसादिष्ट । मिथौदारिक्योका तत्तमष्टद्वितीयु ॥ १ ॥ नारमणशरीरयो चतुर्थके पञ्चमे तृतीये च ।

गम्ययेदपि तस्मिन् भवनादान्नो नियमा ॥ २ ॥” इति, तदेवं ज्वलन समग्रता योक्तुं तेषु समेषु वार्यमाणयोगे प्राप्यन्ते, शेषास्तु देशवि-
भक्तादयो जीवमाणा. भस्ममङ्कयशो न प्राप्यन्ते, सर्वोपिकेयनिर्गं विहायान्यस्य विप्रकृतावेव केवलवर्माणाययोगसङ्गात्वात्, तस्या च देशविलत्वादिगुणानामसङ्गात्वात्, सम्य-
गिष्य्यादृष्टिगि विप्रकृत्यो न सम्भवति, यतश्चैव भवान्तस्थानमप्राप्तुक्तो विप्रकृत्यभाष, तस्य चागमे मरणनिषेधात्, एतदेवाह—‘ न सम्ममिच्छो कुण्ड काल’मिति,
संममिच्छादृष्टिप वतंमना जन्तु काल न करोत्येव, तत्त्वभाष्यादिति, अथ ‘सुखे मसबमोसे सगणी उ मजोगिकेवली जावे’ त्यादिगयालयोक्तस्य वार्धय तात्पर्यमुच्यते,
तत्रावा मिष्यादृष्टिमात्वात्तन्मिष्यम्यदृष्टिलक्षणास्यो जीवमासातवचत्तुर्विधमनोयोगचतुर्विधवाग्योगैः दारिकौदारिकमिथै क्रियै क्रियमिथारम्यणाययोगलक्षणेऽसु क्षयोदशसु
वागु पर्वन्ते, गम्यमिष्यदृष्टिनु चतुर्विधमनयोगचतुर्विधवाग्योगैः दारिकौदारिकमिथै क्रियै क्रियदारीलक्षणेऽसु दशसु योगेषु वर्तन्ते, देशविलत्वात् दशवतेनैव तथैकावरो वै क्रियमिथारम्ययोगे
वर्तते, प्रमत्तमनश्चतुर्विधवाग्योगैः दारिकौदारिकमिथै क्रियै क्रियदारीलक्षणेऽसु दशसु योगेषु वर्तन्ते, देशविलत्वात् दशवतेनैव तथैकावरो वै क्रियमिथारम्ययोगे
लक्षणेऽसु ननु वागेषु लभ्यन्ते, सर्वोपिकेयनिर्गं तदा च सति—“ चरतो जीवमासा तेरसजोगेषु दससु एको य । एकारससु य एकार सतसु एको ननु छज ॥ १ ॥”
इत्यनन्तरोक्तप्रत्ययेनैव प्रतिपादित, तथा च सति—“ चरतो जीवमासा तेरसजोगेषु दससु एको य । एकारससु य एकार सतसु एको ननु छज ॥ १ ॥”
प्रमाणिकेयविगुणस्थान तु वागेषु न वर्तन्त एवायोगत्वादेवेत्येतेदिह समर्थित भवतीति यावार्थ ॥ १८ ॥ उक्त वामद्वारमथ वेवद्वारमभिधित्सुराह—

नेरदथा य नपुंसा तिरिक्त्समणया तिरेयया ह ति । देवा य इत्थिपुस्ति गेविज्जाई पुरिस्वेया ॥ ५६ ॥

वैद्यते तस्यादिनामाभिलाषजननत्वेनानुमदत इति वेद चरित्तमोहनीयान्तर्गतं परमन्तुलसमूहविरोध, अथ च क्षिया, तद्यथा स्त्रिया पुरुष प्रति वामाभिलाषजनको
वेद स्त्रीवेद, पुरुषस्य स्त्रिय प्रति वामाभिलाषजनको वेद पुरुषवेद, नपुंसस्योभयं प्रति वामाभिलाषजनको वेदो नपुंसवेद, एष विप्रिधोऽपि वेद आधारमन्तरेण निगमयो
न गम्यन्ततो नारकायाप्रयद्वागीव निरूप्यत नागवस्तत्तद्वन्पुका, नागेषु न्पुकावेद—व प्राप्यते, तवामतिस्त्विष्टत्वेन शेषवेदद्वयाभावादिति भाव, तिर्यग्मनुष्याभिवेदना

निमित्तादर एव व्यतीच्छते, परन्तु तदुदयाभाव एवेत्येतास्मिन् वपायत्वे यथोक्ता एव न जीयमासा प्राप्यन्ते, लोभवथायोदयस्तु सुदृक्प्रपरायेऽपि भवत्यतस्तत्र सुदृक्प्रपरायान्ता दरा जीयसमासा लभ्यन्त इति गार्थार्थ ॥ ६० ॥ उक्त प्रपायद्वारमय ज्ञानद्वार विभक्तिपुराह—

आभिनिनुलोहिमणकेयलं च नाणं तु होइ पंचविहं । उमह ईह अवाया घरणाऽभिणिवोहियं चउहा ॥ ६१ ॥

ज्ञायते परिच्छिद्यत यस्तनेनति ज्ञानं ज्ञातिर्वा ज्ञानं सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विशेषप्रवृत्तात्मके बोध इत्यर्थं, तत्र पुनर्ज्ञानमिह भीमो भीमसेन इत्यादिव्यायावेकवेद्येन तमुदारास्य गन्धमानत्वादाभिनिवापिषधुतावदिमन्त फ्याश्वयलभेदात्पञ्चविध, तत्ताभीत्याभिमुख्ये नीति नैयत्ये, तत्तथाभिमुखो वस्तुनो योग्यवशात्बस्थानापेक्षी नियत इन्द्रियाग्राधिस्य स्वस्वविषयापक्षी बोधोऽभिनिग्राध स एव स्वाधिपक्षतद्विस्तारपादादाभिनिवापिक, अथाऽभिनिनुच्यते परिच्छिद्यति वस्तुस्याभिनिबोध इति वस्तुं, यद्विवाऽभिनिनुच्यते-सोपगत भारमना स इत्याभिनिबोध इति वस्तुं स एवाभिनिवोधिषमिति तद्वेध, तथा अखणं धृत अभिज्ञापयवितार्थप्रवृत्तय उपलब्धिर्विशेष, अथा अयते-उमाविति धृतं शब्द, अय च वारं वारं यदोपषाण ज्ञानशब्दवाच्यो भवत्यत सोऽपि धृतमुच्यते, तथाऽऽधानमवधि इन्द्रियायनयेक्षमात्मन साक्षात्त्वमदृश्यम्, अथवाऽवधि-मर्दादा तमावधिना वपिदृष्टमर्दादात्मन न ज्ञान इव ते तदव्यवहितप्रवृत्तादिति, तथा सविभक्तिर्वा कायार्थेनेत्यादिना पूर्वोक्तस्वरूप मन पर्ययति अवगच्छतीति वस्तुमय-यि इत मन पदादिति, तथा वेदस एवमदृष्टमताभारमन्तमपरिशेष चोच्यते, तत्रैव तद्वारं वेदछाद्विषयज्ञानदर्शनभावात् असहायं त्विन्द्रियमन कृतसाहाय्यनिर-पेक्षत्वमर्थपरिवर्तनात् असाधारणं (अनन्तरदृष्टात्वात् अनन्त तदपद्विरिक्तात्वात् आदिवात् अपरिशेष तु सम्पूर्णमुच्यते सम्पूर्णद्रव्यदिज्ञेयमादिरवादि, तत्रैतस्मिन् पञ्च-विधेऽवयवेदपादधारणभेदात्तावदाभिनिवोधिष चतुर्धा भवतीति गार्थार्थ ॥ ६१ ॥ अथप्रवृत्तिनामपि भेदस्वरूपगार्थमाह—

पचहिय इविपहिं मणसा अटथोगहो मुणेयव्वो । चम्पिदियमुणरहियं वंजणमीहाइयं छउहा ॥ ६२ ॥

अथप्रवृत्ति द्विधा व्यदञ्जनावयवोऽर्थावयवश्च, तत्र व्यञ्जयते प्रवटीक्यते शब्दादिरर्थाऽनेनेति व्यञ्जन, किं तत्र १, उच्यते, उपरखेन्द्रियस्य वदन्वपुण्यावृत्ते श्रोत

गागरोक्ताणि भवन्ति, अस्मिन्मन्त्रविज्ञानभूते तु चला यदनुत्तरमुरणासि नैकज ज्ञेनेऽवतिष्ठतं टिन्तु प्रच्युतदेवादीनामिमान्यान्त्येक्षेषु संघटति, द्रव्यपर्यायिष्यन्त्यान्येषु शीघ्रं
यदुच्छति, लोभिनोऽप्युच्छति शिथिलमममूर्ध्वं यदपान्ठनि पुनश्च भवति तदिह सर्वं क्खत्वेन विवक्षितमित्यर्थः, होयमानं त्वपधीयमानं, सा च होयमानता संलतः कालतो
द्रव्यमः पर्यायनम्, तथाहि सेलरासावाश्रित्य सिन्धुवयिदानं प्रभूतविषद्वेगोन्य पश्चादभट्टस्यातभागहान्या वा मट्टन्यातभागहान्या वा मट्टन्यातगुणहान्या वा मट्टन्या-
नगुणहान्या वा हीयते न त्वनन्तभागहान्याऽनन्तगुणहान्या वा, सेलरासयोगेनस्योखेयविस्यत्वादेव, द्रव्यावयवाश्रित्य पुनर्बहुविषयत्वेन संसूय पश्चादन्तभागहान्याऽनन्त-
गुणहान्या वा पर्यायनं, द्रव्याणामनन्तानामनन्तविज्ञानेन दर्शनात्, यथा च पर्यायिषु पट्टवशा हासिर्वद्यते तथा द्रव्ये न भवति, तत्स्वाभाव्यादिनि, पर्यायानाश्रित्य प्रचुरविषय-
त्वेनाविर्भावतोऽनन्तभागहान्या वा मट्टन्यातभागहान्या वा मट्टन्यातगुणहान्या वाऽसट्टस्यातगुणहान्या वाऽनन्तगुणहान्या वाऽनन्तगुणहान्या वा हीयते वा,
प्रलन्तेषु द्रव्यवन्नन्तानामपि पर्यायणावयविगोचरत्वादिति, हीयमानातिपक्षभूतं पुनर्वधमानकं, ततो च द्रव्यमानापि सेलकालद्रव्यपर्यायिषु वक्तव्या, तथाहि-सेलरालावाश्रित्य
निश्चयविज्ञानं स्तोत्रं विषयद्वेगोन्य तज्जोऽन्यातभागहान्या वा सट्टन्यातभागहान्या वा सट्टन्यातगुणहान्या वा मट्टन्यातगुणहान्या वा च द्रव्यत्वात् इत्यादि सर्वं हीय-
मानवद्रव्यार्थं, इदं लो हासिस्थानं त्रिदिव्यत्वा, मयं प्रापन्नयेति । उक्तो अश्रित्यत्वे पट्ट भेदाः, अथ मनःपर्यायज्ञानभेदानभिहितगृह-‘उज्जुमई’ त्यादि,
‘मणनाने’ ति विभक्तिव्यन्त्यान्मनःपर्यायज्ञानं द्विविधम्-ऋजुमति विपुलमति चेति, तत्र मत्तनं मतिविषयपरिच्छित्तिरित्यर्थः, अज्जी-मत्तपतरविशेषविषयतया मुग्धा मति-
रित्य तत् ऋजुमति, विपुला ददुत्तरविशेषविषयतया पट्टी मतिरित्य तद्विपुलमति, तत्र ऋजुमतेरद्वैतीयाट्टगुलहीनो मनुष्यलोकः सेलतो विषयः, विपुलमतेरदु न एव मणूगो
निर्मलवज्रच, सलानन्वेतावति सेले भूमादिनाः पत्न्योपमागद्व्येयभाष्योऽतीनागतानि मन्त्रिभूतं हपाणि मूतद्रव्याणि, द्रव्यतोऽपि सेलान्येव द्रव्याणि, भावतस्तु तत्पदा-
ऽनादिचन्तानुपपत्तिगिन्याः, चिन्तनीयं तु बाणमर्थ मूतममृतं वा तिरालभोचरमन्त्रमानादेव जानाति, यत एतत्परिगणनान्येतानि मनोद्रव्याणि तत्र एतद्व्यञ्जनपपपतोग्यन-
नेनभवेन्नन्त इति लेत्तान्मन्त्रान्गत् तदुक्तार्थमिव प्रन्दन्नाद्व्य म्नाद्रव्येभ्यश्चिन्तितमर्थमनुमितिं न पुनः साक्षाज्जानानि, त चेप बाह्याभ्यन्तररूपो द्विविधोऽपि विषयोऽ-

सुप्तात् स्वापराग्नयः सुषुप्ते सुप्तस्य बहुलस्य विपुलमेतद्व्यवधानमेव । इत्युक्तं भेदतोऽपि मनः पर्यायज्ञानं, यत्तल्लक्षणे तु मर्त्यविशेषज्ञानम्भूत-चाक्षरा न गन्धे
पश्य - 'देवतलं तम' नि गमय भेदरहितं चैवज्ञानं, स्वावरणक्षयोपशमनेति श्रेष्ठे हि शुक्ल चायोपशमिमज्ञानेषु भेदसम्भरोऽस्मिन्तु तस्मात्तावदणजयसम्भूते ज्ञापिकं,
केतनज्ञानं तुना भेदरहितस्यैव । इति गद्यायं ॥ ६४ ॥ तत्रैव निरूपितानि सारक्षेपेन पञ्चापि ज्ञानानि, ज्ञानेषु च प्रत्युत्तरेषु तन्प्रतिपाद्यमानानि मयज्ञानश्रुताज्ञानवि-
भक्त्यनुसृत्य दत्ताभाष्येपि सीपि वलन्त्यामि, न च प्रतिज्ञानवति मिथ्यादृष्टेर्व्यवज्ञानमुच्यते, तथा ध्रुवाज्ञानमपि तस्य ध्रुवाज्ञानमपि वीयते, एव तस्यादधिरपि विभक्त्यनु उच्यते,
ननु कर्तुं मिथ्यादृष्टान्तमपि प्रज्ञानमुच्यते, ज्ञानस्य हि तत्परायणं फलं, स च मिथ्यादृष्टान्तस्यैव, यथा पुस्तकार्यारख्यात्पुस्तकाऽप्यपुत्र उच्यते वस्तुप्राप्या-
गमर्त्यस्यैव तत्परायणं, एवं ज्ञानस्यैव ज्ञानमन्वयात् मिथ्यादृष्टान्तमप्यज्ञानमुच्यते ॥ गामप्रतमेषु ज्ञानेवज्ञानेषु च गुणव्यापनलक्षणा जीवगामगमजिचन्तनीया

इति भाष्यम्—

महसुख मिच्छा माणा विभंग समणे य मीमांसा मीतं । सम्मच्छउमाभिणिस्तुभोहि विरथमण फेयल सतामे ॥ ६५ ॥

'मानुष्येति एतदेतरेण समुदास्य सम्यमान्तरान्म यज्ञानश्रुताज्ञाने मिथ्यादृष्टौ सात्वादेने च सते रथावेगं समन्तकं समन्तकं च सामान्यत एव, 'विभंग समणे य-'
ति तस्मिन्नेव मिथ्यादृष्टौ सात्वादेने च विभंग, चरितस्यैव सार्वस्थित्यस्यैव सार्वस्थित्यस्यैव सात्त्विक्येव प्राप्यते, समच्छिन्ना पातभक्तिरस्य तादृक्विदस्य च विभंगस्य गमनमप्यदिति,
सात्वादेन समुदास्ये इत्ययमपि सम्यक्त्वस्योपपत्तिं प्राप्यते तथाऽप्यनानुबन्धस्यैव स्मिन्सात्वादेने विरचित इति भावनीये, मीमांसा मिमांसा नि मित्र सम्यक्त्वमिथ्यादृष्टिन्त
मपि सुसारास्य 'मित्र' इत्याज्ञानवत्त्वं प्राप्यते, व्यवहारमयो हि स्मृत्तत्वात्समन्तकं, यथा नायकस्यैव सम्यक्त्वमिथ्यादृष्टिनि मिथ्यादृष्टि
रिन्तु मित्र सम्यक्त्वमिथ्यादृष्टिन्तत्वात्स्य मपि सुसारास्यमपि नैवान्तेम ज्ञानं भाष्यज्ञानं, विन्तु ज्ञानाज्ञानवत्त्वं मिथ्यादृष्टि इति, निधयनयन्तु मन्यत सम्यक्त्वाया ज्ञानं तना
स्यदेन ॥ ६५ ॥

ममणा पुंलाय यउमा कुसल निगथ तह सिणाया य । जाइनिय मकसाई निराय छउमा य हेयलिणो ॥ ६८ ॥

श्राम्यन्तीति श्रमसा ग्राधयश्चागिनिह, न पुनस्तः इत्यादि—'पुलाय वरसे त्यादि, पुलाका मयुना कशीला निग्रन्ता माताकादना मनेव
 नामान्वयधारिणश्चापि मा-चायवर्षजयापराभातिरैचि-चाङ्गेडाऽव्यक्तस्य, तत्र पुलाता निव्याग पवञ्जिअपय सान्य-य रगन्मद्वद्व नन्दयमाणयुता ज्ञानदर्शनचारिद्वाप
 जीवन्तत्त्वयस्मरं रफट्यन्ता यऽमरास्त पुलाता पुलाका इव पुलाका इतिहृत्वा, बहुश अवल रचुं इत्यन्तान्तरं, एवम्भूतय मातिगवत्प्रात्वं नमाऽवाभिप्रेत, नतश्च
 यदुन्मयसमागान्ताधयाऽपि बहुशा सातिपात्वात्प्रत्यलचारिसिण इत्यर्थे, मूलासगुणमिगमनात् मन्दलनरपायादयाद्वा कस्मिन् शील-चागितं यदा न कशीला,
 निगता मान्नीयवर्मनकणाद् ग्रन्थादिनि निग्रन्ता, पातिवर्ममलपटलचालनात्कागा इव क्षानता रचलिन, नतः पुलाता द्विविधा—लङ्गिपुलाका प्रतिमधापुलाकाश्च,
 तत्र लङ्गिपुलाका लङ्गिनिशेषयुता; यदाह—'नवाइयाण फग तुण्णउजा चरग्हिमवि जीण । तीण दादाणं तुमा लङ्गिपुलाया सुखदया ॥ १ ॥' अन्यं उदाह—
 भासवन्ता या ज्ञानपुलाएवन्त्येवमोदंती लङ्गि, म एव च लङ्गिपुलाना, न तद्वयनिरिच कश्चिअग इति, प्रतिसवापुलाकान्तु प चविधा—ज्ञानार्जनचारिसप्रतिमवय
 लिङ्गप्रतिमवदा य गद्वमप्रतिमवय, या च—'यलियाइदमवेहि नाग मराइणहिं मम्मन । मूलुत्तरगुणषडिसग्गइ चरव रिगहइ ॥ १ ॥' लिङ्गपुलाया अन्न
 निवारणमा करइ जा लिगं । मयसा सक्कियाण निसेयमा दासममुमा ॥ २ ॥' इति १, वक्या अपि द्विधा—उत्तरवक्कयसा गीगवकुआच, तल उक्कयाकायु पवग्गस्य
 प्रचालनारिदिभूयामुवर्तना उपवग्गवकुआ, करवग्गामुवादिसीगीययाना मम्मन्थगीगस्य वा प्रचालनारिदिभूयानुगतिर उगमवक्कया, एते च द्विभेदा अपि मामान्दतः
 प-चविधास्तथा आभागवकुआ अन्नामगवकुआ मट्टनवकुआ अस्सट्ठावकुआ मूदवकुआ, ननामाग—मा-तूनामहृत्यमनच्छरीरपक्कणविभूदयामिदवभूतं ज्ञान
 तन्प्रधाना वपुगा आभगवकुआ, तद्विपरीतान्वयमागवकुआ, सक्ता गुमा लोकऽपिज्ञानदाया मम्मवकुआ, ननामाग—मा-तूनामहृत्यमनच्छरीरपक्कणविभूदयामिदवभूतं ज्ञान
 तन्प्रधाना वपुगा आभगवकुआ, तद्विपरीतान्वयमागवकुआ, सक्ता गुमा लोकऽपिज्ञानदाया मम्मवकुआ, ननामाग—मा-तूनामहृत्यमनच्छरीरपक्कणविभूदयामिदवभूतं ज्ञान

दत्तं मुद्रमपुनः, उच्यते — “आमये लुगं चो वंश्च दंभं प्रवालनमभा । तोष चामिजं नो प्रममुदा गुडं इयग ॥ १ ॥ अस्मिन्नुह मन्त्रमागं होइ अहा-
मन्त्रमागं चमुगो ॥” इत्यादि, त्वं च दमुगाः मामान्देत अद्वियन्त्राः मागौगवात्रिणा अविनिष्कयत्वागन्द्द्वयोरयनयलुचागियमुका अमगन्तव्या, त्वय
मृदि-द्रुपु रमरन्दिमिथेय-न्त्यानिष्कयत्वात्, गाल-मुगं नत्र मोर्व-आत्तरतदाश्रिता, अविविक्तः प्रमंयमा नृपयभूत ममुद्रं नदिना निवृज्जं द-
मौ सति विनि न्मोर्गमृज्ज, रमंविचाररिक्खेवगः परिशंगं येगो नेडविष्कयग्याग, द्दयोरयं मरलयनिचारद्वं यक्कन्वि तत्त मुका २, इतीला द्विविधा-प्रनिमय-
नपुनर्निता वगदइतीलाय, नत्र मंसना-अदम्य मन्दगागपला नन्तरित्तत्तु प्रनिमेवना तथा पुनीला, प्रनिमेवनापुनीला, अश्रयीः मन्त्रचलनकोधाथु इत्यलजगैः पुनीला
वदवपुनीता, नत्र प्रविचलनपुनीलाः पन्थरिगा ज्ञानमंनंवागियल्लिक्खप्रनिमेवना, सुहमप्रनिमेवना, नत्र ज्ञानदयंनवागियलिद्दगान्पुनरीयस्तन्प्रतिमेवना उक्तं नत्त, एव
एव नाभेगन्द्दवर्गि-सदिद्रुगया गु दम्भुयनि न सुहमप्रनिमेवना, उक्तं च — “इद नागाइपुनीनो उरजोत्त होइ नाणपमिद्दं । अहमुमां पुल पुन्ना एव नन्विति
गीगाए ॥ १ ॥” वरापुनीना अवि पन्थरिगा ज्ञानमंनंवागियलिद्दगयादइतीला- सुहमपयापुनीलाञ्च, तत्र ज्ञानमंनंवागिचिखिद्दमानि मंन्त्रलज्ज ॥ अरपाया-
गुपुका न इयगपिक्खे अगारयनि न गत्तरयादइतील उच्यते, वरायादि एव य. कन्थापि गापं प्रयच्छति न चागिक्खयपुनील, मन्ना तु माभादीन् पुनंन
सुहमपयापुनील, अत्रा मन्त्रमंनंवागिपयादिग एव ज्ञानमंनंवागियलिगिनि यो विग म्यति अविचारमलितानि कराति न ज्ञानादिक्कयपुनील, सुहम-
वपुनी-रन्नु नरेप, माह च — “आग दमल लिग जो जुज्ज गहनाम्माइति । मा नागाइपुनीलो वग्गपुताला उ गावेण ॥ १ ॥ अहवा कोहाइदि
नन्नुइतिगहमा पुनीयनि । मन्ना वाहाइए पुज्जं नो होइ ममुगो उ ॥ २ ॥” उक्ता द्विरिधा अपि पुनीला इति ३ निप्र-या द्विरिधा-उपशान्तमोहाः त्रीणमो-
हाः, एवमप्यन्नु प्रागेर निरुत्तिनं अन्नागान्नु गोपविच्यती-च-चान्निक्खचरितभेदाभाभान एवमराग एवेति । एतथा च पुलकादीना व्याख्याप्रसंगो — “एवम-
दंभे वय गंगे वप पतिक्क पट्टिमवण नागं” इत्यादि यथोक्तं- पट्टविंगना द्वौर्विचारा-स्ति, नत्र वट्टतराव्यंणीनि वानिचिद्द द्वाराव्यवायि लिग्यत्त, तत्र वट्टद्वारं पुलकात्ता

मेतत् निम्न-या सत्य-यव-कथायादयमहिता भवन्ति, स्मृतमास्तु केचलिनो ज्ञातव्या, इदमुक्ता भवति-न केवल-कथायाभावा-ज्ञानवर्णाटिकप्रमथामपि शैवभावस्तत्ता-
द्भावे-केचलित्वायोगादिति, इह च स्मृता इत्युक्तमपि लभ्यते-ज्येष्ठा केवलित्वासम्भावात्, तदेव तुलादकण्डन्यादन-मध्यमस्तस्यास्य-कथायद्वाभ्य-ग्रहणे-मेवायामप्या-
कृतभूताना-भगवतीश्वर-योस्तद्वापराख्यमिह-प्रश्न-चेदितव्यं, नानि च तुलाकादियु-कानिचित्युक्ते-उतौ-चितितानि, शेषाणि तु भगवत्युक्तानुसारेण-स्वयमपि-चिन्त-
नीयानीति-साधार्थ-॥ ६८ ॥ तदेव तुलाकादिभक्षणव्यवहारेण-तद्वर्णपरिणायात्तत्का-पि-सकम-मभ्यतीति-दर्शितम् । अत्रैतस्मिन्नपि-मयम-गुणस्थानलक्षणा-
जीवसमासादिचलनीया, रायनरच-निगधारा-न-मगमनि, आरायराच-तुलाकादय-प्रस्तुता-यतन्त्रेषु-तच्चिन्ता-क्रियत, न-तुलाम-वदुशप्रतिसेवनादुशोल-तु-प्रमत्ताप्रमत्तगुण-
लक्ष्य-प्राप्यते, न-शेषाणि, आरिसण्डुशुभक्तचेनेतदु-मिव्यावृत्तिव्यवसम्भवात्, अग्रेष्ठयानागोह्येन-चापूर्वकगत्वापरायागादिति, कथायवृत्तीलेषु-तु-प्रमत्ताप्रमत्तापर्व-
कथाभिगतिमादत्तदमन्मगलज्ज्याभि-पन्थ-गुणस्थानरानि-लक्ष्यन्त-परा-तु-प्रागनोक्तप्रायमन, मिम-नभ्युपनान्तमा-जीवमाहलक्षणे-गुण-यान्द्वयमवाच्यते, न्नातरेषु-तु-
मयोयमागिगुणालानन्दव्य-भवति । तदेव मामाधिक-श्वदाप-रापनीयादिरूप-तुलाकादिचरणपरिणामात्मपरवाकिन-मयम, प्रत्येकं-च-चिन्तितास्तव-जीवममामान्तया-च-
मत्सवमितं-नयमद्वान्मय-दर्शनद्वान्ममिधित्सुराह-

चउरिदियाइ छउमे चम्लु अचम्लू य सव्य छउमत्थे । समे य थोहिदसी केवलदंसी मनामे य ॥ ६९ ॥

तत्र-चक्षुरचक्षुयधिकवचनेदादर्शन-चतुर्धा, इह-कानिप्रतीतिमिति-सूत्रा-रम्भना-न-निर्दिष्टम् । त्रिवेधचनानुप्र-न-यमव-निश्चित-दृश्यं-निन्दयाम, तत्र-
दृश्यते-ननेति-दर्शनं, दृष्टिया-दर्शनं, सामान्यविशेषात्मके-वास्तुनि-सामान्यमाह्वना-वाच-इत्यर्थ, यदा-यन-तत्ता-ग्रामा-मगमि-यादि, चक्षुषा-यन्तुसामान्ययादयप्रदृश्यात्मन-
दर्शन-चक्षुर्दर्शनम्, अचक्षुषा-अचक्षुर्वेदोन्मिलचक्षुस्तत्र-दर्शनं-यथोचरूपं-तदचक्षुर्दर्शनम्, चक्षुर्गद्विचरणमनिरपक्षवा-गत्सको-ऽयविव-दर्शनं-चक्षुषामान्यमाश्रय-
रूपमधिदर्शनम्, अपरा-मपिद्वयमद्वयपरिमा-मयादा-वर्षितेन-दर्शनमर्थावर्तनं, कचलं-पूर्वोक्तशब्दार्थ-तेन-दर्शनं-य-गत्तरूप-नचलदर्शनम्, उक्त-रचम्यता-दर्शनं-गुणमय

कृत्वा नीला वरगेतो चेत्याह लेखाद्य मिथ्यादृष्टारभ्याविरतसम्यग्दृष्टम् भवति न परत, इदमुक्तं भवति मिथ्यादृष्टाद्यविरतसम्यग्दृष्टान्ता एव जीवा यथोक्तलेशाद्य कर्तन्ते न देशमिस्तादयः, तेषां विशुद्धत्वात्, लेख्यानां चापूषामविशुद्धत्वादिति, 'संजयंत उपरे'ति 'अप' प्रत्यय पुनराहु-सयतान्तमिदं लेख्यातय भवति, मिथ्यादृष्टारभ्य प्रमत्तसयतगुलत्थानमन्यन्ता जीवा एतस्मिन् कृत्वादिलेशाद्य कर्तन्ते न त्वप्रमत्तादय इति भावः, दशविरतप्रमत्तावस्थायांमपि तयाविधिविशुद्धेरभावादिदं लेखाद्य ते प्रतिपन्न इति हृदयं, 'तेजःपक्षा सण्णऽप्यमाय'ति सविज्ञादयोनाह मिथ्यादृष्टिः सन्धी गृह्यते, तं मिथ्यादृष्टिः पञ्चपञ्चोन्द्रियमादौ कृत्वाऽऽगत्यान्तर्गतस्येहादर्शनात् न विद्यते प्रमादा यत्तासौ प्रमादः समस्तस्तमन्ते व्यवस्थाप्य तैजसी पक्षा च लेखा द्रव्यते, इदमुक्तं भवति मिथ्यादृष्टादिव्यप्रमत्तमानन्तपु गतसु गुणस्थानेनैषु कर्तमानस्य सन्धिजो जीवस्य तैजसोपमालक्षणमपि लेखाद्य कर्तते, न त्वपूर्वकरणादियु, तेषु शुद्धलेखाया गवैकस्या सद्भावादिति, आद ननु गाम्भान्तरेषु दृष्टिव्यवस्थान्य-तीनामपि तैजसी लेख्या भूयते षष्ठ तु सन्धिजन एवातौ प्रोक्ता तत्त्व न विरोधः १ इति, अलोच्यते, इदमन्तरवदयमाणन्यायन लेखा द्विरिधा भवन्ति द्रव्यतो भावतश्च, तत्रे शानान्ताना दवाना याऽद्येव द्रव्यतस्तैजसीलेखा वदयत तेषु एव कथिमिमथ्यादृष्टिर्देवतैभ्यश्चतुत्वा दृष्टिव्यवस्थान्तरेषु विन्तश्चिन्तुमभिमतत्वात्, अथवा दृष्टिव्यादीनामस्यांसावस्थायांमैषा भवति, न गतः, दृष्ट्याश्चतुर्भेदेषा-तैजसी द्रव्यहंस्यैवेत्यल्ल नाभिहिता, भावलक्ष्यानामवेह गुणस्थानकेषु विन्तश्चिन्तुमभिमतत्वात्, अथवा दृष्टिव्यादीनामस्यांसावस्थायांमैषा भवति, न गतः, दृष्ट्याश्चतुर्भेदेषा-परावर्तनाद्, अतोऽल्पबालाभाविबेनेह नासौ निर्दिष्टत्वविरोध इति, 'सुक्ता सजोगंत'ति मिथ्यादृष्टिमादौ कृत्वा सयागिं वलिप्रयन्ता शुद्धलेख्या प्राप्यते, मिथ्यादृष्टावपि सयागिं वलिपर्यन्तेषु तयोदगसु गुणस्थानकेषु शुद्धलेखा सम्यत इत्यर्थं, प्रयोगिनाऽलेख्यत्वादिति गा गार्थ ॥ ७० ॥ अथास्मिन्नेव लेखाद्वा प्रस्तुते दृष्टिव्यादिनीबाना मध्ये कस्य वियस्य वाद्य लेखा सभक्त्यतीतिरिष्योपयोगित्यातिरूपप्राद-

पुढचिदगहरिय भयणे घण जोइसिया असंलनरतिरिया । सेसेगिदियविक्रटा तियलेसा भावलेसाण ॥ ७१ ॥

'पुढची'त्यादि, दृष्टिव्युदस्रनस्तयस्तथाऽशुखुमारादयो भवनपतयो व्यन्तराद्य प्रत्येकं दृष्ट्यानीलाकापातीतैवर्तलेख्याचतुर्भुक्ता भवन्तीतिमेष, भवन्तीतिमेष,

तथा ज्योतिषिण केवलतैजसीलेश्यामन्विता भवन्तीत्ययमन्युपस्कार, असद्व्येयवर्णयुषो युगलपमंनिवर्तिनो नरास्तिर्यन्वथ कृष्णानीलमप्येतौतैजमीलक्षण-
 लेश्याचतुष्टययुक्ता भवन्तीत्यन्वाप्यज्वाहार, शेषैकेन्द्रियास्तेजोवायुलक्षणा द्वीन्द्रियत्वोन्द्रियचतुरिन्द्रियलक्षणा विक्रलेन्द्रियाश्च कृष्णानीलमप्येतौलजगणेशयलक्षय-
 युक्ता भवन्ति, अह ननु गाथापूर्वार्धे त्रिषु स्थानेषु लेश्याचतुष्टयादिकोऽज्वाहार इम्याल्लभ्यते, यावदेतमेव गाथापर्यन्तोक्तकृष्णादिलेशयाल्लयममदित एतारभ्य सर्वेषा-
 मव पृथिवीकायिकादीनामर्शोषत रुध न ?, उच्यते, नेतरेव, पृथिव्यवनस्पतिभ्य शेषैकेन्द्रियाणामुत्तरार्धे भेदेनोपादानात्, यदि हि सर्वेषामिदमेव कृष्णादिलेश्या-
 लयमभिप्रेत स्यात्तदैकेन्द्रियान् तस्मदिदमेव निर्दिशेत, किं पृथग्विदं जेन ?, तस्मादत एव भेदनिर्देशात्पूर्वार्धेऽज्वाहारो गम्यते, स च प्रज्ञापनादिप्रत्यक्षसमादेन यथा
 निर्दिष्ट एव धर्माभिवर्ति, न हि शाला शास्त्रान्तरविभक्त्यादेन ध्याख्यायमानं प्रमाणतामभ्यारोहतीत्यलमिति चिन्तयेत्, अह नन्वमी गाथोत्तरार्धेन निर्दिष्टास्तेजोवायुप्रजतयो जी-
 वा द्रव्यलेशयेव त्रिलेश्या भवन्तीत्युक्त भवकोऽयथापि ० इत्यादाह इत्याह—‘भाधलेसाण’ इति अपिशब्दस्येह गम्यमानत्वात् न केवल द्रव्यलेशयया विलेश्या. अपितु भावज्ञेयया-
 प्येते यथोक्तत्रिलेश्या एव भवन्ति न पुनर्लक्ष्यमाणान्यादेन देवादय इव भावपरात्त्या षड्लेश्या अपि भवन्तीति भाव, पृथिव्यवत्स्वतन्मोऽपि द्रव्यलेशयया यथोक्तकृष्णाद्यसु-
 भलेश्याल्लययुक्ता एव मन्तव्याः, केवलममर्शात्तद्व्याया पूर्वोक्तयुक्तया तैजस्यपि चतुर्थी द्रव्यलेश्याऽमोधा द्रव्या, भवमपतिव्यन्तराणा पुन पूर्वनिर्दिष्टादचतस्रो द्रव्यलेशया एव
 द्रष्टव्या, ज्योतिषिकाणामपि तैजसी द्रव्यलेश्यादेवावगत्या, भावपरात्त्या पुनर्मन्वपत्त्यादीना षडपि लेश्या वदन्त इति भाव, अमद्व्येयवर्णयुषस्तु नरतिर्यन्चो द्रव्यलेशयया
 भावलेशयया च पूर्वोक्तचतुर्लेश्या एव मन्तव्या, अणं चास्या गाथायामुपलक्ष्याख्यानात्सद्व्येयवर्णयुषा गर्भजनरतिरश्चा द्रव्यतो भावतरश्च षडपि लेशया भवन्ती-
 ति द्रष्टव्य, मम्मूर्च्छजाना तु नरतिरश्चा कृष्णादिकान्तिवोऽशुभलेश्या इति मन्तव्यमिति गार्थार्थ ॥ ७१ ॥ अथ नारकाणा सप्तस्त्वपि नरकपृथिवीषु क्रमेण लेश्या
 प्रतिपादयितुमाह—‘काक’ इत्यादि,

काक काक तह काउनील नीला य नीलकिण्हा य । किण्हा य परमकिण्हा लेस्ता रयणप्यभार्दणं ॥ ७२ ॥

‘काऊ’ति रत्नप्रभन्तालाणामग्रा कापोत्येव लेस्या भस्मीत्यर्थं ‘काऊ’ति शरीरप्रभानारकाणामपि सेवेत्यथ, एष छिन्दतेति द्रष्टव्य, ‘काउनील’ति वालुमाप्रभया गणोनी नीला च लेस्या भवति, कपुचिदुपगितेनु तत्प्रच्येपु कापोतनेत्या कपुचित्वयस्तानेषु नीललेयेति भाव, ‘नीला’यति गपुच्यो पट्क-प्रमापुचिद्या गिलेलेयेव भस्मीत्यर्थ, ‘नीलकिण्ठा’यति प्रलापि पञ्चमावा धूमप्रभापुचिद्या कपुचिदुपगितप्रस्तरेषु नीललेया जेपेप्रभन्तनप्रस्तरेषु टन्ना-लेया भवतीत्यर्थ, ‘किण्ठा’यति पट्पुचिद्यामेव टन्नेलेस्या भवति, ‘परमकिण्ठा’यति गतमट्पुचिद्या परमट्पुचिद्या भवति, मेव टन्नेलेस्या तस्या चिन्दनरा प्राप्यत इत्यर्थ, उस्तस्मेग रत्नप्रभानारकाणामग्रा लेस्या भवतीति गाथा ॥ ७२ ॥ अथ वैमानिकता लेग्यानिरुणार्थमाह—

तेऊ तेऊ तह तेऊ पम्ह पम्हा य पम्हसुम्हा सप्ताद्विचिमाणवासीणी ॥७३॥

सक सोधर्माधिपतिगिन्दस्तपुफलाचतयद गोधर्मेदेयलोठ एव गुणत, तत्तथ दौर्मादिदेयलोठगर्भिवा विमानवासिना दानां तेजस्योदिरा लेस्या नमग-विहोदास्तथथा—‘सोधर्मे’लावदेव तेजमी लस्या भवति, ईशानेऽपि लेष, वषल चिन्विद्विदुदताऽथौ द्रष्टव्या, ‘तह तेऊपम्ह’ति सतत्तुम्हा केपागिन्दल्लनगगद्वीना स्वल्पतररचाना तेजसी शेषवेवाना तु पम्हज्यत्यर्थ ‘पम्हा’यति माहेग्दवलाकं पम्हज्यत्यर्थ केवेति भार ‘पम्हसुम्हा’य दमलोकेऽपि यहुना दानां पम्हीश्यैव निमुदतग प्राप्यते, कर्तागिन्दस्मिर्दिकाना स्वल्पवेदाना तु शुद्धलेस्याऽपि लभ्यत इत्यर्थ ‘सुम्हा’यति लान्तगादिव्यव्युत्तपम्हन्तु दालाऽपु नरतु य प्रवेयेकैवेदैव शुद्धतग प्राप्यते, वेदल लान्तगग्महायुकेऽथो विद्वदतग द्रष्टव्या, ततोऽपि रदारां विद्वदतमत्यन यथोत्तर विमुदा मौ मन्तन्या यात्रनमये वे यवम् भनुतगिमानेषु पुन ‘परमसुम्हा’ परमशुद्धलेस्या अतिविद्वदशुद्धलेस्या भस्मीत्यर्थ, तद्व व्याख्याताऽगौ गाथा, परं—‘दिग्दा’नीला काऊ तत्तलेगा य मणवतरिया । जोइगमोइग्मीमाण तेऊलेस्ता मुणेदवना ॥ १ ॥ इत्ये लणकुम्हा माहिदे चव वंगलागे य । एण्णु पम्हलेमा लेष परं मुक्कंमा य ॥ २ ॥’ इत्यादि प्रज्ञापनादिपु सत कुम्हा पम्हनेश्यैव केवला निर्दिध्या, वनलोकेऽपि च लेव केवला प्रोक्ता, प्रनुतगाथाया तु सतत्तुम्हा विदतामपि दाना तेजस्यव्य

भिहिता व्रजलोकेऽपि कषाञ्चिदमराणां शुहलेश्याऽपि प्रतिपादिता, यत्रात तत् तत्वेवलिना वहुयथा वा विदन्तीति, अन्य पुनरता गामन्यथाऽपि व्याख्यायति, पर तद्व्याख्याय प्रज्ञापनादिभिर्दूरविशंभादोच्युषेचितमिति गायार्थः ॥ ३ ॥ इह भवन्त्यादीनां वैमानिकान्तानां देवानां नारकाणां च भवं या कृष्णदिनां लक्ष्यां कषाञ्चिद्विधेदेव प्रतिनिविता प्रोक्ततास्तां द्रव्यलक्षणा एव द्रष्टव्या, भावलोश्यान्तु प्रत्येक सर्वेषां षडपि भवन्तीत्यतदिदानीं दशविमुमाह 'देवाणे त्यादि,

देवाण नाराण य द्रव्यलेसा हवति एयाड । 'भावपरिस्तीए उण नेइयसुराण छल्लेसा ॥ ७४ ॥

देवानां नारकाणां च 'एयाड' इति या पूव यथास्व लेस्यां प्रोक्तास्ता एता द्रव्यलेस्या एव ज्ञातव्या भवन्तीत्यर्थः, भावस्य-लक्षयाद्रव्याण्यटम्भितस्य चित्ताध्य वतावत्य पुन पणनतौ परवतन नारकसुराणां सर्वेषामपि प्रत्येक षडपि लक्ष्या भवन्तीति ज्ञातव्यम्, इत्यस्मात् हृदय-लेस्याकण्ड शुभाशुभे परिणामविशेष व्याख्यात, तत्त च परिणामविशेषस्य जनकानि लक्ष्यलक्ष्मन्निस्सन्दभूतानि द्रव्याणि जन्तूनां सदा सन्निहितानि सन्तीत्यपि पूर्वमेव सूचित, तत्र कृष्णतयापरिणामस्यात्पादकानि द्रव्याणि वर्णताऽञ्जन्तुगुणजोदितारद्वाराणां वर्णानि गन्धतो मृतगन्धादिशरीरगन्धाद्रव्यनन्तरुणां शुभगन्धानि रसत कटुकदुःखकनिम्बरादिशीरमाद्रव्यनन्तरुणरद्वारसानि स्पर्शत द्रूप लक्ष्मणाद्रव्यनन्तरुणरङ्ग-रसस्पर्शानि भवन्ति, नीललक्ष्यापरिणामचन्द्रानि तु वर्णतयासिपिच्छदैर्द्वयमेषिसमानशर्णानि गन्धत कृष्णलक्ष्याद्रव्यदेव नवर तस्मात्स्विन्विदसौ शुभतरो मनस्तस्य, रसतद्रिकदुःखहृत्तिपिण्डलीरसाद्रव्यनन्तरुणातिचरसानि स्पर्शतो गोचिह्नास्पशाद्रव्यनन्तरुणरङ्ग-रसस्पर्शानि भवन्ति, कषातलेश्यापरिणामनिर्गतानि तु वर्ण तस्मै लक्ष्यद्वयशरीरसारापतप्रीयादितुल्यवर्णानि गन्धतो नीललेस्याद्रव्यदेव कथल तस्मादयं भगवियुद्धतगेऽवन्त य, रसतस्तरुणाञ्जनलतुरक पित्थरसाद्रव्यनन्तरुणां शुभरसानि स्पर्शत सागृक्षांस्तस्योद्रव्यनन्तरुणरङ्ग-रसस्पर्शानि भवन्ति, तेजसलेश्यापरिणाममग्नादकानि तु वर्णतो द्विदुग्धप्रजालदिनवरशुक्रसुखदीपशिखारसदशवर्णानि गन्ध तस्तु शुभविभुसुमनसमानगन्धद्रव्यतुः यमुनिगन्धानि रसत परिपक्वाण्यफलसुखवर्णाऽ-वस्थाद्रव्यनन्तरुणां शुभरसानि स्पर्शतस्तु दूग्धगन्धीति शरीरपुसुमन्मग्नाद्रव्यनन्तरुणाका-मलास्पर्शानि भवन्ति, पञ्चलक्ष्यानिर्गतानि तु वर्णतस्मै तद्विदितारुणमुखाद्रव्यवर्णानि गन्धतस्मै असलप्रधानदेव नवर शुभतगेऽव कथव्य रसत सुमरकुतघातात्तरकविभ्योऽप्यन

नन्तुगुणशुभगतानि स्पर्शतस्तु तेजसलयावदुक्त्या नवरं कोमलतमोऽत्र द्रव्यं, शुक्लेश्याहेतुभूतानि तु द्रव्याणि वर्णत शब्दशुब्दचरीद्वारादिसमानवर्णानि गन्धतस्त जललज्ज्या-
 वदेव नरं शुभतमाऽत्र द्रव्यं, रसतस्तु राज्ञाचाचीरशर्कं रादयनन्तुगुणशुभगतानि, स्पर्शतस्तु तेजसलेश्यावेदेव नवरं कोमलतमोऽत्र द्रव्यं इति । एवं च तत्त्वतैः
 गृह्णादिद्रव्यैर्जीवस्य ये परिणामविशेषा जन्वन्ते मुख्यतया त एव लेश्यागन्धेनान्व्यन्ते, गौणरूपं पुन कारणे कार्योपचारलक्षणया एतान्यपि दृष्ट्वादिरक्ष्याणि लेश्याशब्द-
 व्यापदिज्यन्ते, तत्र दृष्ट्वादिरक्ष्याणि द्रव्यरूपा लेश्या द्रव्यरूपा इति निर्दिशन्ते, ततो भवनपतिव्यन्तराणां या. कृष्णानीलाक्तापातीनैजलोलक्षणाद्यतवां लेश्या उक्तास्ता
 द्रव्यवैरदा एव द्रव्या, पत्न्याचिरेषस्य जन्मन्त यावत्कृत्वलोऽस्याद्रव्यापेयोदितानि प्राप्यन्त कस्यचित्कालापातव्यान्यत्र करयन्ति
 दाजन्मन्त एवावसानं यावत्तेजसलेश्याद्रव्याण्यवोदवर्तन्ति लभ्यन्ते, न्तु पश्येश्याशुक्लेश्याद्रव्याणामगदितोदय कस्यापि तेजस्ततोत्पद्यः, एव उपदेवानां नास्त्राणां च मध्य
 गा दस्य पूर्व लेश्या प्रोक्ता सा तस्य द्रव्येश्या द्रव्या, ततत्रेश्याद्रव्याणि तस्य द्रवस्य नास्त्रस्य वा सर्वदेवस्थितादयानि द्रष्टव्यानीति तात्पर्यं, भावमाश्रित्य पुन
 सर्वेषां देवनासराणां यदपि लेश्या भवन्तीति, ब्राह्मन्तु भावापि द्रव्येश्याजन्यत्वमेव निर्दिष्टो, यदि च द्रव्याणि तेषां पट्प्रकाराणि न सभन्ति तदि ब्राह्मणि पट्प्रकार
 कथं स्यात्, कारणमन्तरेण कार्यस्य भवत्ये निर्हेतुत्वप्रसङ्गात्, सत्यं, किन्त्ववस्थितोदयत्वमाश्रित्य यानि द्रव्याणानि द्रव्याणि तान्यत्र तस्य भवन्ति, नादाचित्वेन
 तद्वदन् भदित्तेभ्याभ्यामपि तानि तेषामुदये प्राप्यन्त एव, तथाहि-सप्तमस्वरदृष्टिभ्यां सर्वदा कृष्णलेश्याद्रव्याण्यवस्थितादयानि प्राप्यन्ते, कदाचित्तु सम्यक्जलाभादिशालं
 तैजस्यलेश्याद्रव्याण्यमुदयमागच्छन्ति, ततस्ते सम्यक्वादिभाव प्रतिपद्यन्ते, प्रवरयं चैतद्दृगीकृतैर्व्यमन्यथा सम्यक्स्वलाभास्तेषां सम्यक् प्रोक्तः न नापद्येत, मशु-
 भ्वादिपरिणाम तदसम्भवादिति, ब्राह्म-यद्येवं तर्ह्यवस्थितापन्तुल्लेश्याद्रव्यजन्यपरिणामद्वयस्यैककालं सद्भाव प्रसज्यते, न च युगपत्परस्परविरुद्धपरिणामनता समयेऽभ्यु-
 पगम्यत, युक्त्या वा सद्गन्व्यते, सत्यं, यान्यागन्तुल्लेश्याद्रव्याणि कदाचिदुदयमागच्छन्ति तैवस्थितलेश्याद्रव्याणि प्रतिद्विष्टसामर्थ्यानि तथा विधीयन्त दधा स्वजन्य परिणाम
 मे जन्यन्तु न शक्नुवन्ति, तत्रागन्तुल्लेश्याद्रव्योदयकाले तज्जन्य एवैक परिणाम संभवति, तत्कृतः परिणामद्वयसद्भाव इति, ब्राह्म-यद्येवं तर्हि नागद्वेवाना याऽवस्थिताना

[illegible]

मालास्य सर्वत्र तुल्यत्वात्, परमार्थचिन्तायां तु सम्यक्त्वस्योपधातुः, तेषां च भक्तिप्राप्त्यावकाशः, तस्मान्नावावकाशस्तस्मादावा वन्ममभाणुस्त्वन्ध-
रुपाणां स्पष्टं किञ्चित्प्रत्ययविशेषकत्वादि 'द्विविधानि' द्विरुपाराणि भवन्ति, वयमिच्छाह—'सर्वदेवोपधातीनि' सर्वे स्वावार्थज्ञानादिवं गुणमुपहन्तु गोल देवा तानि
सर्वोपधातीनि, तत्त्वैव स्वाकार्यगुणस्य देवमुपहन्तु शक्तिं येषां तानि देवोपधातीनि, आहन्तु स्वार्थं मिति तानि विमुच्यतः १ कथं २, उच्यते इह तावन्प्रत्येक-
मनन्तै परमाणुभिर्निष्पन्नान्नन्तस्त्वन्धान् कर्मन्तया प्रकृती प्रतिमममुपादत्तौ, तत्र चैवैकत्वन्ये य मर्जयन्त्यस्त कस्यास्तुत्याऽपि तस्य कर्वाणिप्रया टितमन चित्त स-
र्वजीवित्योऽनन्तगुणान् भागान् प्रयच्छति, अथस्तु परमाणुस्तान्न्येवभागाधिरान् प्रकृतां पुनस्तानिपि दूषयिष्यान् अपरस्तु तानिपि दूषयिष्यानि याधे वात्सरहया तानन्तैव
यावदन्धः परमाणुमौ शरीरोऽनन्तगुणानपि रसभागान् प्रयच्छति, एव स्थिते विरचितकर्मस्त्वन्ये ये केचन ज्ञापयन्मा परमाणुनन्तैवा ममान्जातौवत्वादेवा वर्गयेल्लि
प्रतिपादयते, अन्येवा त्वेकं रसभागेनाधिकानामणूनां स्फुरत्यो द्वितीया वर्गणा, अपरेणा तु रसभागद्वयद्वयानां समुहत्वंतीमा वर्गणा, यन्वया रसभागलगाभ्याधिराना
संज्ञातं चतुर्थीर्गणा, एवमनया दित्या एकैकरसभागधिरानां परमाणूनां स्फुरत्याख्या वर्गणा सिद्धानामन्तर्भागऽभ्यन्त्याऽनन्तगुणां मप्राच्यन्ते, प्रसादां चैता-
वतीनां वर्गणानां समुदायं स्पष्टं किञ्चित्पुन्यते, शब्दार्थस्त्वय स्पष्टत इवातोत्तरात्तरसंज्ञदया परमाणुवर्गणा इति स्पष्टं गमिति, इत ऊर्ध्वमवतृणया विरन्तरन्तदया प्रकर्ममान-
रसगुणा परमाण्वी न लब्धन्ते, किं तर्हि?, प्रथमस्पष्टं चरमवर्गणापरमाणुत्तरसभागेन्य त्वं जीवापरन्तगुणमभागादेव गमेन मयिनिवत्ता परमाणु इत्यतः द्वितीयं
स्पष्टं रसभागेन्यते, मत्तापि च जन्मवत्सानां परमाणुलोमेका वर्गणा, तत्र एकेन रसभागेन द्वयानां द्वितीया रसभागद्वयाधिरानां तृतीयेन्यत्र तावन्तदं यावन्तदौकातद त्वापवा
वर्गणा इति द्वितीयं स्पष्टं कर्म, इमं पुनरपि रसार्थकोत्तरां अद्विर्तं लभ्यते चित्तु सर्वजीवानन्तगुणरसभागाधिक एव इमं प्राच्यत, इतस्तेनैव कर्मण तृतीयं स्पष्टं कर्मान्ते,
पुनर्तेनैव न्यादेन चतुर्थमिच्छादि यावदन्तानि रसस्पष्टं दान्युत्तिष्ठन्ति, एतेषु च स्पष्टतेषु सदा दित्या भवति मुमोऽयमभ्य, तत्र शुक्लप्रतीनां सम्बन्धी शुभ, अशुभप्रतीनां तु
सम्बन्धी अशुभ, तत्र शुभो रस क्षीरस्त्रीद्विरव्याधिरसोपगो भवत्यस्तत्तदुच्छन्ताग्नौ भावनीयः, तथादियथा मन्दिषीत्तीरेद्यादित्य सद्भजोऽभक्तिनो मयुट एवमभ्यानिमज्जपदे

विरतसम्पदद्व्याद्याद्या सद्योगिष्यन्ता सवं सम्पदद्वय इति ते यथासम्पन्नेषु सम्यक्त्वेषु प्राप्नोते, अस्तस्यास्तु स्याऽसम्पदद्वित्वादेव नैतन्न्यतरस्मिन्नपि वर्तन्त इति तात्पर्यम्, अविरतसम्पदद्व्यादिषु च सर्वेष्वनुपविरतसुखस्थानेष्वेवानि शेषेष्वपि सम्पत्त्वानि स्मृदितानि न वर्तन्ते किन्तु विप्रपि विप्रदपि सुखस्थानस्य यावदिति दर्शयति—‘उद्यमं तमप्पमस्ये’ त्यादि, सिद्धान्ता इत्यत्र योऽसम्पत्तस्य स प्रत्येकमभिसंवध्यते, तन्मौपशमिषं सम्पत्त्वमुपशान्तान् नवति, अविरतसम्पदद्वित्वाच्च चतुर्वं गुणस्थानप्रमादौ कृत्वापरशान्तमोहत्वस्पर्शकादश गुणस्थानसं यावत्प्राप्यत इत्यर्थ, तत्र पर शौचमोहत्वेन क्षायिवसम्पत्त्वस्यैव भावादिति भावः, क्षायापरशमिकं तु सम्यक्त्वमप्रमत्तान्त भवति, अविरतदेराविरतप्रमत्तत्वेन प्राप्यते न परत इत्यर्थ, अपूर्ववस्मादीना हि दर्शनमाहरय शौचवाहुपशान्तत्वाद्वा क्षादिवमौपशमिष वा मन्म- कत्वं भवति, न क्षायोपशमिकमिति भाव, क्षादिकं सम्पत्त्व सिद्धान्त भवति, अविरतसम्पदद्व्यादिव्यागिष्यन्तेषु सुखस्थानेषु वर्तित्वात् सिद्धावस्थायामपि न निरतति इत्यर्थ, ‘जाहाकमसो’ ति लक्षस्वस्येव यथा क्रमसं यथा क्रमस एतद्वृत्तिर्भावनीया, न स्मृदिताना सर्वसं सारं, अवसल परमार्थ—अविरतदेराविरतप्रमत्ताप्रमत्तान्ता न प्रस्तुतानि शौक्यपि सम्पत्त्वानि समर्पन्ति, अपूर्ववद्वरकानिधृतिभादरसदम ‘अ १०००’ सम्परायंपशान्तमोहास्तु क्षादिवसम्पदद्व्या वा मन्मस्यौपशमिकसम्पदद्वयो वा, न तु क्षायोपशमिकसम्पदद्वय, क्षीयामहसयोग्ययोगिनिवर्तिन सिद्धाव क्षादिवसम्पदद्वय एवेति गार्थार्थ ॥ ७६ ॥ अदेतान्यव शौक्य सम्पत्त्वानि प्रसङ्गानो वैमा-

निकादिजीवेषु चिन्तयन्नाह—‘वैमाणी’ न्यादि,

वेमाणिया य मणुया रयणाए असस्वास्तविरिया य । तिचिहा सम्मादिहो देयगजवसांमेगा सेसा ॥ ८० ॥

वैमानिका मणुव्या ‘रयणाए’ ति रत्नप्रभानारका इत्यर्थं असद्व्यवर्थायुस्तदन्वय ‘तिचिहा सम्मादिह’ ति त्रिविधा सम्मादिह’ ति त्रिविधा सम्मदद्वया भवन्ति, शौक्य- पि प्रस्तुतसम्पत्त्वान्यु समवंतीत्यर्थ, तथाहि—वैमानिकाना मय्य याऽनार्दिमिव्याद्विदेव प्रथम मन्मत्त्वमप्राप्ति, तत्प्रान्ततरकवाले प्रथमन्तमुहृतमौपशमिष तस्यक्त्व भवति, तन्न कथ किंत्वंयं याग इत्याख्येन यास्वात्तसुखायानविचारे निर्वोत्तिरेव, शौचशमिषसम्पत्त्वान्वानन्तर शुद्धमन्मत्त्वपुण्ड्रपुल्लान् वेदयतस्तस्यापि

स्यमृष्टीना तृतीया नरकदुर्घी यावदुत्तरारामे धर्मोते तत्त्वमिति राक्षसप्रभावकुलप्रमाणकारणमपि क्षाधिकसम्यक्स्व निषिध्यते, सत्यं, किन्तु क्षाधिकसम्यग्दृष्ट्य प्रायो रत्नप्रभावेव यार्यदृच्छन्ति, परतस्तु स्वस्या एव विन्विचद्वन्द्वतीति स्वल्पत्वाते इह ग्रन्थे न विरक्षिता, ग्रन्थतो वा कुर्वीधत्वारणादिति केवलिनो बहुदुष्टा वा विदन्तीति, एक द्वित्वयुरिन्द्रियास्तन्निष्पन्न्येन्द्रियाणां तु तद्भवं परभवं चाऽवेक्ष्य प्रस्तुतसम्यक्त्वमर्थे एकमपि न समवेतीति गार्थार्थं ॥ ८० ॥ उक्तं च उपसङ्गं साम्यरूपद्वार, साम्प्रत साभिद्वारमभिधीयते, तत्र सञ्ज्ञानं सञ्ज्ञा विक्षितिरित्यर्थ, सा च त्रिधा—हेतुवादसञ्ज्ञा दीर्घकालिकसञ्ज्ञा वृष्टिवादसञ्ज्ञा चेति, तत्र हेतु युक्तिनिष्ठ साध्याधंगमको यवन विरोधो बहने वादो हेतोर्वादो हेतुवादस्तेन सञ्ज्ञा हेतुवादसञ्ज्ञा, सा च द्वित्विचतुरिन्द्रियास्तन्निष्पन्न्येन्द्रियाणां मन्तव्या, ते हि हेतुवादेनैव वर्णुं शक्यते सञ्ज्ञान एते प्रातर्पादि भ्यरजयायाभ्रयादाहारादिनिमित्तकेत्ययुक्तत्वाच्च मनुष्यादिविदिति हेतुवादेनैते सञ्ज्ञान, एतदपेक्षया तु निबन्धा दृष्टिव्यप्येते चोक्तयुक्तस्ययोऽसञ्ज्ञान, आह—अतु दृष्टिन्यादी नामन्योद्धारदिवा दराधिया सञ्ज्ञा समये प्रोक्तोव तत्कथमेतेऽप्यसञ्ज्ञान १, सत्यं, किन्त्वधीनाम्यक्तत्वेन तुञ्ज्वादाहारादीनामिदानीन्निष्ठविरोधापरिज्ञानेनारोभतत्वाच्च विद्यमाना अपि तेषा नेहासौ विवक्षिताऽतो न दृष्टिव्याप्य केन्द्रियाणां सञ्ज्ञित्व, न हि रूपकारित्वच्युता धनीत्युच्यते, नाप्यस्य रूपरूपो रूपानिति व्यपदिश्यते, इत्येयमेकेन्द्रिया अपि स्तोत्र्याऽरोभनया च सञ्ज्ञया नेह सञ्ज्ञित्वेन प्रोक्ता इति भाव, दीर्घ—अतीतानामग्रतत्मानस्या य काला दिनपक्षमासादिस्तत्र भवा दीर्घकालिका सा बाली सञ्ज्ञा च दीर्घकालिकसञ्ज्ञा—कृत्तमिदं करोमीदं करिष्यामीदं स भनमेतदसीदृते भविष्यति वत्यादिमुदीर्घकालतयगोचरशिष्टमनोव्यापारवती न तु हेतुवादिसाम्प्रतया प्राय साम्प्रतैकित्वमावस्थेति भाव, हेतुवादेन चयं न साध्यते, अतिस्यष्टत्वेन बालानामपि अतीतत्वादिति हेतुवादसञ्ज्ञा सदास्य सादृश्यं न भावनीय, इयं च मनोलब्धिरार भानां नारकगर्भजतिर्यगमनुयवेवानामेव बोद्धव्या, एते हि कालतयगोचरयुक्तयुषाविचारचतुरत्वात्प्रस्तुतसञ्ज्ञया सञ्ज्ञान उच्यते, एतदपेक्षया तु मनोलब्धिगुणन्यां सर्वेऽप्य सञ्ज्ञान, दृष्टि साम्यदृष्टिदि गृह्यते तस्या वदन वादो वृष्ट्यादस्तेन सञ्ज्ञा वृष्टिवादसञ्ज्ञा—सम्यक्त्वनिष्पत्तिरसञ्ज्ञा न तु भिन्नादृष्टिवाकदीनामिव भिन्नात्वात्प्रस्तुतत्वात् स्वस्थेति हृदयम्, एषाऽपि नारकगर्भजतिर्यगमनुयवेवानामेव दृष्टव्या, केचन संप्रगदृशा, न तु भिन्नादृशा, भवन्ते साम्यसंचसङ्गाविशुद्धज्ञानत्वात्प्रस्तुतसञ्ज्ञया तन्निष्पत्तिरभिधी

यन्त एतदुपपत्त्या नु मित्यादुष्टं गवं उपसन्निधेय, एतद् अन्वये हेतुशब्दादभेदा निर्विषेध सत्यं प्राक्का भवति, मिद्वान्ते तु द्वौन्द्रियादीनामप्याहारशब्दादिभेदादसौ
 द्वाविद्याऽपि निर्दिष्टेति कथं न विरोधापत्तिः, नैतदेव, सममन्त्रत्वात्प्रादुर्भावादिस्था सामान्यप्रवृत्ति पुन्यता लभ्यते (भोक्तांशेति) आहारादिद्वाराविसरन्नामभ्य
 मिद्वान्तं च तदभासौ प्राक्काऽन सद् धनुषी गच्छा प्राप्नोति, तत्सम्बन्धान्वयैकेन्द्रियाणां मन्त्रित्वापत्ते, भवद्विस्त्रिया हेतुवादिभेदादिस्त एव सञ्ज्ञा प्राक्का, एवन्द्रियाद्य
 गांप्रकारै रतामन्त्रित्वेन निर्दिष्टास्तत्तत्तदभिमित्यव्यवस्था सत्सुखं, किन्त्यव्यवस्थास्तत्त्वं स्तावाऽस्याभन्ता यैकत्रिदागा सम्बन्धिनो भास्वसञ्ज्ञाऽताऽतौ नेह विवक्षितेति पुनः
 धनुषीगच्छाप्रसङ्गः, यथा हि स्वप्नादिना स्तोकाग गलेन विद्यामानेनापि दृष्टिा धनोति नाच्यत कुत्स्वित्तत्त्वयुक्ताऽपि च रुष्याभ्यामभियोजत, किं तर्हि प्रदुरभनवानेव धनी विधि-
 ट्स्वयुक्त एव च स्वप्नादिना स्तोकाग गलेन विद्यामानेनापि दृष्टिा धनोति नाच्यत कुत्स्वित्तत्त्वयुक्ताऽपि च रुष्याभ्यामभियोजत, किं तर्हि प्रदुरभनवानेव धनी विधि-
 चिन्तित्वमिति ननु तदाहमभयोरप्रादुर्भावादिसन्ना भन्यस या प्राक्कास्तामामिह सब्रूते न प्राप्नोतीति यैव, एतास्त्व तिसृषु सञ्ज्ञासु तत्सञ्ज्ञाप्रदुष्टस्त्वन् मामान्यस्त्व
 पास्तथादुरोपभूतानामय तातामन्तर्भयादित्यलमनिषुक्तिताम् कार्यमवाभिदम्, तत्रैतासु तिसृषु सञ्ज्ञासु मध्यऽस्म्यद्या हेतुवादसञ्ज्ञा तत स्पष्टतरा दीर्घकालिनी त्ताऽपि
 मन्त्रागिरक्षीकृत्वा स्पष्टतया दृष्टिवादसञ्ज्ञा, सिद्धान्तं पुनयेन इचित्सन्नातादिकृत्वाद्द्वारः ॥ नि शेषाऽपि प्राया दीर्घकालिनी सञ्ज्ञामाधित्य प्रतिपत्तव्योऽतोऽस्मापि
 मन्त्रागिरक्षीकृत्वा पञ्चेन्द्रिय गवोऽपि गच्छी, तद्विषयान्यस्तु प्युदासाश्रयणादिस तागन्धीत्यधिष्ठितं यदित्यमिति ॥ तदेवं निर्दिष्टौ स्वस्वत मन्त्रयमिन्धनौ,
 एतयोः गुणान्नतत्तत्तान् जीवितमासां निरूपयितुमाह स्पष्टमेव सूत्रकार —

अस्तसिण क्षमण्यचिदियंत सपणी उ समण छउमदथा । नोस्तसिण नो अस्तसणी केयलज्जाणी उ विखणेयो ॥ ८१ ॥

‘अस्तसिण’ ति युताविमष्टिका निर्देशा, यथासञ्ज्ञागलेवमन्यनापि, तापावाधित्य यन्मलव्यारहिततन्मूर्च्छपञ्चनिर्देशेषु प्राप्यते, के ? इत्येव
 ‘क्षमण्यचिदियंत’ एव सम्बन्धाभ्यन्तलव्यारहित पञ्चेन्द्रियां गुत्समात्रयान्त यथा तेषामसम्यक्पञ्चनिर्ज्ञानात् सिध्यन् दृष्टितास्याद इवचक्षा अभिसमागा, एतागोरेवन्द्रि-

[illegible]

निद्याय पुन मयचैज्जाहल्लभः, आहारमहल्लभः, बौशरिच्छादितोरच्छुद्धेदनीयकम्भविस्तेयमावाधिति, उक्तोपाः पुनः सर्वेऽपि जीवा भ्रष्टारका एव भोजाहारलोमाहार
 प्रप्रेषादन्तःकषादादमहल्लभः, यथासम्भ्रमाहारयन्त्रेवेतिहृत्प्या, ततोऽज्जा तेजससरीरेण स्वस्तदचारिकाम्भयसरीरान्निस्तेनाहारः, मयवा
 मोक्तः स्वज्जम्भयने, किमप्यनुमिदयोऽपि विपुलतांतास्तास्याहार आजाहारः, मय चाप्यर्मासावस्यामागेवान्तमुहूर्तः सर्वजन्तुनां दृढव्य, तथा सामभिः लोमान्त्रै
 मितिरात्रादृक्कालादिमाविना सौतज्जलादिपुल्लानामाहार — यदृषं लोमाहारः, मय पर्वान्त्युत्तरकालमभवच्छयात्सम्स्तजीवानामभयेय, तथा प्रप्रेषणं मुले प्रवेशन प्रप्रेष-
 रतेनौकावेराहारः प्रप्रेषाहारः, मयया प्रसिन्धत इति प्रप्रेष—मोदकम्लारिस्तस्याहारः प्रप्रेषाहारः, मयं च विटलेन्निग्रयन्चेन्निग्रयतिर्वह्ममुगयाणानेव दृढव्यो, तेयमपि
 द्वावापित्तो न त्वधिरहितः, तद्वन्व— “भोयाहार जीवा सन्ने पञ्जसया मुवेयन्म । पञ्जसया य लामे पक्सेवे होति भयव्या ॥ १ ॥ तुर्गिदिदेवाणं नेरइयाणं च
 नत्वि पसंयो ॥ मेताव जीवाव संसारहाय पक्सेवो ॥ २ ॥” इत्यादि, आह—यु मन्धिनितोपततस्यस्यद्युयोऽव्याहारो भवनस यादीवा संभवति न कल्मादिह मोक्तः,
 तातं, विन्दु कटादिनाऽप्रक्षिता एवामन्तुद्याः पुल्लला भ्रष्टाहारतया परिणमन्ति लोमाहारोऽव्यमेयमेवेत्येतापस्त्याभ्याग्राहारेऽन्तर्मावित्यात्पुगसायागमेऽपि मोक्तः इत्य-
 दोष, तस्मादिप्रप्रेषायास्तस्मिन् शेषाः सर्वेऽपि जीवा यपोषस्तस्त्वं सिक्किमाहारं यथासम्भ्रमाहारयन्त्रेवेत्याहारका एवेति याथार्थ्यः ॥ ८२ ॥ तदप्यमाहारका भ्रष्टाहा-
 रकादप जीवाः स्वस्मत्तो निर्दिष्टा, मय गुणस्यानलजाणा जीवतामातास्तोऽपि पितृनीयाः, ते च मुग्गमत्वादिकारणत कुत्रचित्सुल्लता न चिन्तिता इति मुग्गमसिधियेयानुमदाय
 यमेव चिन्तयामः, तस्मानाहारकेषु सिध्यादितादादत्तावितलमन्वदृष्ट्याऽप्योमिदालिन समुद्राते तृतीययुगं पञ्चमसमप्रतिन. तयोनिश्चलितव वर्तन्ते, न शेषाः
 तर्पादि-मयोमिदेलिनं तृतीययुगं पञ्चमसमप्रतिन इति विद्यान्त्रे संगारिषा जीवाः सर्वेऽपि विपद्गतावेवानाहारका संभवन्ति नान्यत, सा च पूर्वभ्रष्टाहल्लं,
 हृत्वा भ्रष्टानाप्रसिध्यानामेव मरति, मन्वयिमिदयादृष्टिभ तावत्कालमेव न करोति ‘न सम्ममिच्छो पुनश्च कल’ इति पक्खदत्ताऽप्य कुत्रो विपद्गतितांमव-१, तदर्थमेव च मय-
 मनादाऽपरमिदि, वेसकितादिपीक्योदान्तुगुणस्यान्मार्तिनो जीवा विपद्गती ५ संकन्तरेव, भ्रष्टान्तरेव, वेसकितादिपीक्योदान्तुगुणस्यान्मार्तिनो जीवा विपद्गतितांमव-१, तदर्थमेव च मय-

राताप्रहणाद्वारं समाप्तमिति । अथ 'स्तव्यकृष्णया द्रव्यमार्णां च' त्यादिगोपन्यस्त भ्रमप्राप्तं द्वितीयं द्रव्यप्रमाणद्वारमभिधित्सुः प्रमाणस्य तावत्स्वरूपं निरूपयितुमाह—

द्रव्ये रोचे काले भावे य चउल्लिहं पमाणं तु । द्रव्य पपसचिभागं पपसमेमाइयमणंतं ॥ ८७ ॥

प्रतीयते-धान्यादि परिच्छिद्यतेऽनेनेति प्रमाणम्-असतिप्रसृत्यादि, अथेकं चेदं च स्वरूपमस्य भवतीत्येवंप्रतिनियतस्वरूपतया प्रत्येकं प्रतीयन्ते परिच्छिद्यन्ते यत्तत्प्रमाणं यथोक्तमेव, यदिसा धान्यादेशं प्रेमिति —यच्छेदः स्वरूपावगमः प्रमाणम्, अत एवेऽसतिप्रसृत्यादेस्तद्वदुत्पत्त्यामादता, तन्नच प्रमाणं द्रव्यादिप्रमेययराच्चतुर्विधं भवतीत्येतदेवाह—'चउल्लिहं पमाणं तु' इति 'तुः' पुनरर्थे, प्रमाणं पुनश्चउल्लिहं, तद्यथा-द्रव्ये' इत्यादि, सूचामातत्त्वान् एतस्य द्रव्यादिपय प्रमाण द्रव्यप्रमाणं शेष-विषयं प्रमाणं शेषप्रमाणं एव कालप्रमाणं भावप्रमाणं चेति, तत 'द्रव्य' इति द्रव्यप्रमाणं द्विधा भवति, तदेव द्वे रिध्यमाह—'पपसचिभागं' इति प्रदेशनिगमनं त्रि-भागनिगमनं चेत्यर्थः, तत 'पपस' इति प्रष्ट्या निर्दिष्टभागा निरशा देशा प्रदेशा परमाणव इत्यर्थस्ती. प्रदेशोनिगमनमनेरर्थिं भवति, तदेवाह—'पपसाइयमणंतं' इति एकं परमाणुमादौ कृत्वा अनन्तमित्यनन्तप्रदेशनिगमनस्वन्धपर्यन्तं सर्वमपि प्रदेशनिगमन द्रव्यप्रमाणमुच्यत इत्यर्थः, तत परमाणुरेकप्रदेशास्वरूपं द्रव्यप्रमाणं द्रव्यगुणवत् स्वरूपः प्रदेशद्वयनिगमनं द्रव्यप्रमाणं व्यष्टिरस्तु स्थग्नः प्रदेशास्मनिगमनं द्रव्यप्रमाणं यावदन्तन्ताण्युयः स्कन्धोऽनन्तप्रदेशनिगमनं द्रव्यप्रमाणमभिधीयते, आह—नन्विदं परमाणवादिकमनन्तान् स्वरूपपर्यन्तं द्रव्यमेव तस्य च प्रमेयत्वात्कथं प्रमाणात्ता युज्यत इति, नैतदेव, प्रमेयस्यापि द्रव्यादे. प्रमाणात्ताया हृत्त्वात्, तथाहि—प्रस्थ—कादिप्रमाणेन मित्या पुञ्जीकृत धान्यादि द्रव्यमालोस्य लोके वफारो भवति-प्रस्थकादिरथ पुञ्जीकृतास्तिष्ठतीति, ततश्चैद्विहित्तुरादिप्रदेशनिगमनत्वलक्षणेन स्वस्थे-षौ च प्रतीयमात्वात्परमाण्वादद्रव्यस्यापि वर्म्मसाधनप्रमाणावदाच्यताऽदुष्टेव, वरणासाधनपक्षे त्वेवद्विध्यादिप्रदेशनिगमनत्वलक्षणं स्वरूपमेव मुख्यतया प्रमाणमुच्यते, द्रव्यं तु तत्स्वरूपयोगादुपचारात् इति, भावसाधनतायां प्रमितिः प्रमाणं, प्रमाणस्य प्रमेयाधीनत्वात्प्रमाणप्रमेययोर्द्वेयोरप्युचारात्प्रमाणाऽतोऽह्यापि पक्षे परमाण्वादद्रव्य-स्योपचार लक्षणत्वात्तद्विरुद्धेवेति गार्थार्थः ॥ ८७ ॥ इदं चोक्तस्वरूपं द्रव्यं यथोक्तमन्यान्यसङ्ख्योपेतेः स्वगतेरेव प्रदेशोनिगमनत्वात्प्रदेशनिगमनं प्रमाणमुक्तं, द्वितीयं

तु स्वगतप्रदेशान् विद्यायापरो विविधा विविधा वा भाषा -- भङ्गा विवक्ष्य प्रकार इत्याद्यत् तेन निष्पन्नं विभागनिष्पन्न, तच्चाध्याय्याह--

माणुस्मान्प्रमाणं पडिमाण गणियमेव य विभाग । परथकुड्याइ धन्ने चउभागविविडियं च रसे ॥ ८८ ॥

विभागनिष्पन्नं प्रमाणं पञ्चया भवति, तद्यथा--मानसुमानभवमानं प्रतिमानं गणिस चनि, तत्र मानोन्नयं प्रमाणं पुनरपि द्विधा धान्यमानप्रमाणं रग्मान प्रमाण च, तत्र मीयतेऽनेनेति मानं तच्च तत्प्रमाणं धान्यविषयं मानप्रमाणं धान्यमानप्रमाण, तच्च सप्तदशेऽग्निरिद्धं सिद्धान्तं 'दा अरार्द्ध फार्द्ध' एता विनाऽऽस्यदिक् प्रतिपादितं, तथाहि अशुद्ध तत्प्रमाणं, वन समस्तधान्यमानानि व्याप्तोत्तोलयति अत्रासुगृहस्त तस्यात परिनिष्ठमं धान्यमपि तथोच्यते, तद्वदेन च निपना नावाकारताव्यवस्थपितप्राप्यलवतलस्या प्रसूति, द्वे च प्रसूती सेतिगा, मा च नेद प्रसिद्धा गृहते, मागधमानस्यैव प्रतिष्ठापयित्वाद्, अत इय मगधान्नदप्रनिद्धा कचिद्वगन्तव्या, अतस् सेतिगा युडव, त चत्वार प्र०५ इमी अत्वार आठवस्ते अत्वारो द्रोण पट्टया भाट्टावा अथन्य इम्भ अगीलाऽऽऽना मध्यम इम्भ' इतेनाऽऽनासुगृह इम्भ अष्टभिराठवशतीर्थाह, अनेन धान्यमानप्रमाणेन मगधादेशे मीयादिधान्यानि मीयन्ते, अथ १ सुबे 'परथकुड्याइ धन्ने' इति श्रुता प्रथमुग्वलक्षण धान्यमानं ताच्छाशुपात, जेय त्वशतिप्रसूत्याठवदिक्मादिशब्दाद् गृहीतं, रग्मानप्रमाणस्वरूपमाह--'चउभागविविडियं च रसे' इति गतो गृहीतो लोहितदिश्य मानं धान्यमानात् सेतिगादे सप्ताराच्यतुर्भागविविद्धिं तं चतुर्थशेनाभ्यधिकं भवति, धान्यश्रावदक्ष्य चच्छिन्ना गंभवति र्गस्य तु द्वातमस्त्वाम तेलम्भ्य, अतो धान्यमानादभ्यधिकचतुर्थोऽलक्षणाऽन्त शिखया युक्तं धिखेतद्विधीयते, धान्यमानं रियतरापेक्षया हीन चतुर्भांगलक्षणा यदि शिखया र्गमन्दतं भवति, अतो रग्मानमन्त शिखं धान्यमान्यं ॥ यदि शिखमिखेवं भागभ्याद् द्वितयमपि तुल्यं भवति, तत्र रग्मानमागमे--'चउफलाभाषा चउमन्थ' त्यादिना चतु र्पट्टयादिवसुतं, त्यादि पट्टपञ्चाशदधिरलरातद्वयमानं माधिकागमं रग्मानमिह सरोपरि दहत्ये, तस्य चतु पट्टिमभागीन्यष्टवत्तवत्तव १ चतुर्पट्टिनामागप्रक्रमं रग्मानम्, इयं च गामध्योदेव चतुर्गामाना दट्टव्या, तथा तस्या एव माधिकाया द्वावि गतम्भान्तरतिं चारुष्टफलप्रमाणा द्वाविशिखा, तथा याधिकाया एव गान्यमागभ्यानि त्वात्पाठ्यपलप्रमाणा पाटशिका, तस्या

एव चाद्यमभाषति त्वद् द्वाविंशत्पलपरिमाणः प्रमाणिका, तस्या एव चतुर्थशंवति त्वान्वतु षट्पलप्रमाणा चतुर्भागिका, तस्या एवार्द्धभागवतिनी प्रष्टाविंशत्यधिकपलप्रमाणा-
 एव चाद्यमभाषति त्वद् द्वाविंशत्पलपरिमाणः प्रमाणिका, तस्या एव चतुर्थशंवति त्वान्वतु षट्पलप्रमाणा चतुर्भागिका, तस्या एवार्द्धभागवतिनी प्रष्टाविंशत्यधिकपलप्रमाणा-
 नाऽर्द्धमाणि, षट्पलचाराधिकपलशतद्वयमाणा तु माषिका, अनेन सर्वथापि रसमानेन मगधादेश एव घृतैश्चादीनि मीयन्ते, एतच्च रम्मानं सूत्रज्ञा गाममात्रं न प्रतिपा-
 नाऽर्द्धमाणि, षट्पलचाराधिकपलशतद्वयमाणा तु माषिका, अनेन सर्वथापि रसमानेन मगधादेश एव घृतैश्चादीनि मीयन्ते, एतच्च रम्मानं सूत्रज्ञा गाममात्रं न प्रतिपा-
 दितं, सद्धिस्तस्मिन्विद्यमानमुपलक्षणत्वात् सूरस्येति गतार्थः ॥ ८८ ॥ तदेवं धान्यभानरस्मानलक्षणेद्वययुक्तमपि प्रतिपादितं मानस्यं द्रव्यप्रमाणमशोन्मानादिद्रव्यप्र-

माणत्वस्य निर्णयार्थमाह—

फलादयमुन्माणं अयमाणं चेय होइ वंङाई । पडिमाणं धरिमेसु य भणियं पणतइय गणिमं ॥ ८९ ॥

ऊर्ध्व-ऊर्ध्वमुत्क्रिय्य मीयते-तोलनद्वारेण परिच्छिद्यते वात्यादिवनेनेत्युन्मानं-वर्षादिपुलादिषु, कस्य पुनर्वन्धु विपये व्याप्रियमाणमिदं द्रव्यप्रमाणमन्वे-
 पयते ? इत्याह—‘कंसाराइय’ मिति सुबध्यत्यस्यादितिप्रत्ययं, ॥ वा फाल्यं प्रतीतं आदिशब्दात्तामूलोहस्यैवमुद्रण्यवडादेः परिग्रहः, एषामनेनानमीयमानत्वादेस्त-
 द्विपयनिमित्तप्रत्ययः, इदं चामे ‘अद्वयशिवो न रिसो’ इत्यादिनाऽर्द्धगर्भादिकं भारपदन्तमुक्तं, तस्य पलस्याष्टमा भागोऽर्द्धपर्यस्तस्यैव चतुर्थीना. धर्मस्तद्वत् त्वद्वर्णं द्वे मरुदपण-
 पणं पण्वोत्तरपलगतमाना हुला दद्याभितुलाभिरद्वमारा विंशतिहुलाभिमारं इत्येतैर्मगधादेशो वास्याचुन्मीयत इति मन्वेमिसुन्मावसुव्यते, ननु यद्य वमागमे र्द्धकरोदि-
 वमुन्मागमुच्यते तर्हि पथमिदं नार्धितुलादिकमित्युक्तं ? सत्यं, किन्त्वर्द्धवर्षादिपरिच्छिन्नोपायत्वात्पुनरातस्तदपि तयोच्यत इत्यर्थः । उक्तमुन्मानं मगधाधनत्वस्यमाह-
 मगमीयते प्रमाणविशिष्टं भूय्यादिवत्स्वत्वमयतेऽनेनेत्यन्मानं तत्पुनर्वद्वडादिकमेव भवति, आदितद्वयेन हस्तधनुर्गुणश्चादिपरिग्रहः, एषा च हस्तधनुश्चतुर्गुणादीनां विरोधन-
 स्वस्यसुतरगाथायां वक्तव्यम् । अथ प्रतिमानमाह—‘पडिमाण’ मित्यादि, मीयते—परिच्छिद्यतेऽनेनेति मानं मेयस्य—सुवर्णादेः प्रतिस्वर्प द्वितीयपक्षे प्रनियोगित्वेन प्रति-
 नुत्वं-ननिसूत्रं मानं प्रतिमानं—गुञ्जाकणकयादि, एतदपि सिद्धान्ते “गुञ्जा कागखो निष्कावो” इत्यादिना बहुभेदमभिहितं, नत गुञ्जा-‘चिरोदिन्य’ ति प्रतीत्यै न म-
 पादगुञ्जा तु वाक्यो न सतिभागकयया विभागोन्गुञ्जाद्वयेन विनिर्द्दतो निष्कावो-वक्त्रः ३ त्वयो निष्कावो धर्ममाशकः ४ द्वादश धर्ममाशकः ५ षण्णव- ६

चद्वयो-रुद्दिनयनमागमोक्तमवैवाक्यन्तरं वक्ष्यमाणस्वस्य वा तस्मादुक्तस्वरूपोत्सेधाज्जातमद्गुलमुत्सेधाद्गुलं, अथवोत्सेधो--नारकादिशरीराणामुच्चैस्त्व तत्प्रमाणनिर्याय-
 कर्तृत्वेन तद्विषयमद्गुलमुत्सेधाद्गुलं, अथैव वक्ष्यमाणान्यायेन चतुशतगुणितात्सहस्रगुणिताद्वा उत्सेधाद्गुलप्रमाणान्ज्जात प्रमाणाद्गुलं, अथवा प्रमाणप्राप्तमद्गुलं
 प्रमाणाद्गुलं, नात' पर दूहतरमद्गुलमस्त्यत इदमेव प्रमाणप्राप्तमिति भावः, यदिना समस्तलोकाव्यवहारराज्यादित्यतिप्रथमप्रणेतृत्वेन प्रमाणभूतोऽस्मिन्नवसंविर्णी-
 काले तावद्युगादिवैवो भूतचक्रवर्ती वा तस्य प्रमाणभूतपुरुषस्याद्गुलं प्रमाणाद्गुलं, आत्माद्गुले तु ये यस्मिन् काले भूतसगरादयो मनुष्याः शास्त्रोक्तप्रमाणयुक्ता भवन्ति
 तेषां तन्वन्-भास्मा पृथक्ते तस्यात्मनोऽद्गुलमात्माद्गुलं, इदं च त्रिविधमप्यद्गुलं पुनः प्रत्येकं त्रिधा भवति, तथैवा--सूच्यद्गुलं प्रतराद्गुलं घनाद्गुलं चेति,
 तत्र दैर्घ्याद्गुलायता बाहल्यतत्त्वेकप्रादेशिकी नम प्रदेशश्रेणि सूच्यद्गुलमुच्यते, एतच्च सद्भावतोऽसहस्येयप्रदेशाद्युच्यतात्मकमसत्त्वल्पतया सूच्याकारेण प्रदर्शय
 न्यवस्थाप्य भावनीय, तथैवा -सूची सूच्यैव शुचिता प्रतराद्गुलं भवति, इदमपि परमार्थतोऽसहस्येयप्रदेशादमवम, असद्भावतस्त्वेतामेवानन्तरदर्शितो विप्रदेशात्मिकां
 सूचीं तथैव गुणयित्वा प्रत्येकं प्रदेशतयनिष्पन्न सूचीसयात्मक नवप्रदेशसहस्य विविधाय परिभाषनीयम्, अत्रापि स्थापना.....,प्रतरस्य सूच्या गुणितो दैर्घ्य-
 विच्छन्मबाहल्येषु समसहस्य घनाद्गुलं भवति, प्रतराद्गुलं च दैर्घ्यविच्छन्माभ्यामेव प्रदेशैः समसहस्यं न पिबद्धत' ताय तत्वेकप्रदेशमात्रत्वादिति प्रतराद्गुलतो घना-
 द्गुलस्य मेवो भावनीय, इदमपि सद्भावतो दैर्घ्यविच्छन्मबाहल्येषु प्रत्येकमसहस्ययप्रदेशात्मकम्, अतस्त्वरूपतया तु किल सप्तविंशतिप्रदेशमाल, पूर्वनिर्दिष्टविप्रदेशात्मक-
 सूच्याऽनन्तरदर्शितनवप्रदेशात्मके प्रतरे गुणिते एतावतामेव प्रदेशानां भावात्, एषा च स्थापनाऽनन्तरनिर्दिष्टनवप्रदेशात्मरप्रतरस्याथ उपरि च नम नव प्रदेशान् दत्त्वा
 भावनीया, तथा च सत्यायामविच्छन्मपिठेस्तुल्यमिदमापद्यत इति गार्थायः ॥ ६३ ॥ नन्वमीषामुत्सेधाद्गुलप्रमाणाद्गुलात्माद्गुलानां मध्ये उत्सेधाद्गुलं तावत्वि-
 प्रमाणं भवति १ इत्याराद्वयं तत्प्रमाणमपिपत्तिरन्वित्यर्थमाह--

सत्थेण सुतिवखेणवि छेतुं भेत्तुं च जं किर न सक्ता । तं परमाणुं सिद्धा चयंति आदं पमाणान् ॥ ६४ ॥

इदं यः परमाणुः सुतीक्ष्णोऽपि शस्त्रेण राह्यादिना कुन्तादिना च यथासद्व्युत्थं विज्रं हेतुं भेषु वा न शक्यते अतिदृढमत्वात् तमेतदप्यम्भुं परमाणुं वदयमाणाऽनुसोऽयं शुद्धनिष्पत्तिवारणभूतानामुच्छूलदण्डाद्विषादिप्रमाणाणाम् 'आदि' प्रथमपरम्पर्यं ऋण्ति 'सिद्धा' केवलिनो, न तु मुक्तिप्रप्ताः, तेन शरीरगणभावेन वचनत्यागव्यादिभिः, विविचयेन च लक्षणमेवास्वेदमयोयते न पुनस्तं कोऽपि हेतुं भेषु वा सभारमते, अतिदृढत्वात्वेन हेदनभेदनादिपयत्यात् प्रयोजनाभावाच्चेति सूचयति, एवं चेह व्यवहारनयस्तेनैव परमाणुत्वेनोच्यते, यावताऽनन्ताणुलक्षण एवासी, केवलं सूक्ष्मपरिणामपरमं चक्षुर्भृशन्नेदनभेदनादिपयत्वात् समुपपि व्यवहारनयः परमाणुं मन्यत इतीह परमाणुत्वेनोपन्यस्त इति याचार्य ॥ ६४ ॥ आह—ननु हि परमाणोरपि निधिव्यवहारवद्वृत्तौ भेदः अस्ति देनामुपपि व्यवहारनयः परमाणुं मन्यते इत्युच्यते इति, सत्यं, अस्त्येवेत्याह—

परमाणू सो बुधितो सुदुर्मो तह ब्राह्महारिको चेव । सुमुमो य अप्पपसो वचहारनएणतओ खंधो ॥ ६५ ॥

मीतिक्य, न तु गाथा ॥ स परमाणुः सामान्येन द्विविधो भवति—'सूक्ष्म' नैधदिवस्तथा व्यावहारिकश्च, तत्र विधेदनयामिष्रेतं सुदम. परमाणुरप्ररेरा एतत्तदयो, निरंशत्वेन स्वव्यतिरिक्तान्यप्रदेशानामभावात्, एवभूत एव हि परमार्थतः परमाणुश्च्यते, परमः—प्रकृतः प्रकृत्यंशतोऽणु—सूक्ष्म परमाणुरिति व्युत्पत्तेः वज्रव्य—'कारणमेव तदन्तं सूक्ष्मो नित्यव भूति परमाणु । एकरतर्षणं गन्धो द्वित्स्पर्श. वावलिह गन्ध ॥ १ ॥' इति, 'धारणमेव तदन्त' मिति, पर्यन्तभूत उत्तरं वा द्रुपशुक्रादिस्वन्धानां कारणमेवासौ परमाणुर्न पुनन्यस्य कस्यापि तत्तरम्भस्याभावात्, द्रुपशुक्रादयस्तु पूर्वोत्तरापेक्षया पर्यायकारणं च भवन्तीति भावः, शेषं सुगर्म, 'वचहारनयणं प्रणेतओ रंधं' सि व्यवहारनयमेतेन पुनरन्तःताणु निम्नोऽपि स्वन्धो योऽवापि सूक्ष्मपरिणामापन्नत्वेन भेषु भेषु वा न शक्यते सोऽपि परमाणुश्च्यते, सूक्ष्मत्वेन हेदनभेदनादिपयत्वात्वापि तुल्यत्वादिति याचार्यः । आह—ननु भवत्वेनं तथाऽपि सूक्ष्मपरमाणुं प्रमाणाभावादित्वेन परमान्नाधिक्रियते, न चासौ प्रमाणां कारणत्वेन न ध्याप्रियते, व्यावहारिकपरमाणोरपि तेरेवानन्ते निम्नमन्तत्वात्, सत्यमुक्तं, किन्तु प्रमाव्यवहारोऽत्र प्रस्तुतः, व्यवहा-

२ च लोकस्य सर्वानन्तानुकरन्त एव मुख्यत उपयुज्यते न सुलभपरमाण्व इति द्वाभ्याम् सुलभपरमाणु प्रमाणानामहित्वेन हि न विवक्षित, गम्भोरभिप्रायाश्च सुत प्रशस्य इत्यन्दपि सुधिया वारणमन्युमिति गीतिकाय ॥ ६६ ॥ अयोत्तरमेन व्यावृत्तिपरमाणुना यत्प्रमाणं यथा निम्नवते तत्तथोपदेश्यन्नाह—

परमाणू य अणता सहिया उस्सण्हसिण्हया एवका । साऽणंतगुणा संती ससण्हिया सोऽणु ववहारो ॥ ६६ ॥

‘परमाणू’ इत्यादि, ते च व्यावहारिकपरमाण्वोऽनन्ता ‘सहिताः’ मिलिताः सन्त एका उच्छृङ्खलदण्डदिक्का भवति, अत्यन्तं श्लक्ष्णा श्लक्ष्णश्लक्ष्णा सेव भवदण्डदिक्का उत्तरप्रमाणपेक्षया ऊ—प्राबल्येन श्लक्ष्णश्लक्ष्णा उच्छृङ्खलदण्डदिक्का, सा चीनन्तगुणा सती ‘ससण्हिय’ ति श्लक्ष्णश्लक्ष्णा भवतीत्ययं प्राग्मे चेयं पूर्वस्या सारासादनेकमन्युमण्यौय मिणीता, अनेन त्वनन्तगुणा कुनोऽपि लिखितेति केवलिन एव वेत्तारो न वयं अर्वाभ्यर्शित्वादिति, ‘सोऽणु ववहारो’ ति ‘सो’ ति सिद्धगव्यसमाच्यपरस्य च गम्यमानत्वात् सा च श्लक्ष्णश्लक्ष्णा व्यावहारिकपरमाणो अमेण निष्पन्नत्वादुपचारतो व्यावहारिक परमाणुरप्युच्यत इत्यर्थ, तन्मये तावती वरिमाणमाता मुख्यत श्लक्ष्णश्लक्ष्णा उपचारतस्तु व्यावहारिक परमाणुरप्यसाविह प्रोच्यत इति सिद्धमिति गार्थार्थ ॥ ६६ ॥ अतान्तेऽप्युत्पन्नमतिविनेय प्राह—ननु व्यावहारिकः परमाणुरनन्तरणुभिर्निपन्नोऽपि वेदनभेदाद्यविषय उक्त, तत्किं सर्वोऽप्यनन्ताणुश्च त्वन्ध इत्यंभूत एव ब्राह्मेरिचत्काधिच्छेदनादि विषयाऽपि भवति ? इत्याराहक्याह—

खंधोऽणंतपएसो मरथेगइवो जयमि छिज्जेज्जा । भिउज्जेज्ज च एवथो नो छिज्जे नो य भिज्जेज्जा ॥ ६७ ॥

‘खंधो’ इत्यादि, अनन्ते परमाणुलक्षणे प्रदेयोर्निष्पन्न त्वन्धो ‘जगति’ अस्मिन् संसारे स कश्चिदस्त्वन्ध तथाविधबादपरिणामापन इत्यर्थ य किमि-
त्याह—‘छिज्जेज्जा भिउज्जेज्ज च ति ‘छिये त’ खड्गादिना द्विधा कियेत ‘भिये त’ कुन्तादिना सच्छिन्नतां गम्यत, एवमस्तु स कश्चिदस्ति सुलभपरिणामापन इत्यर्थ, य किमित्याह—न जिये त न च भिये त, वान्तोपल्लेखेद्वत्वादयो बादपरिणामापना मासचक्षुर्गम्या त्वन्धा भवन्ति वेदनादिविषया, सुलभपरिणामापनास्त्वत्तिव्ययज्ञानगम्या

न मवन्त्येव तद्विषया इति भावः, “संधोऽणंतपसो अत्येगइओ उ. जो य छिज्जेज्जा । भिज्जेज्जा व ” ति क्वचित् पाठः, अत्राप्यर्थो न भिद्यत एवेति गाथार्थः ॥ ९७ ॥ तत्र यच्छेदनाद्यविषयः स्वप्नपरिणामाद्यको व्यावहारिकः परमाणुः स पूर्वमेव दर्शितः इदानीं वादपरिणामतया छेदनादिगोचरस्वरूपान् श्रक्ष्णश्रक्षिणकाया उपारिवर्तिनः क्षेपानुत्सेधांगुलनिष्पत्तिकारणभूतान् परिमाणविशेषानुपदर्शयन्नाह—

परमाणू तसरेणू रहरेणू अगगयं च चालस्स । लिक्त्वा जूया य जवो अट्टगुणविवाद्धिया कमसो ॥ ९८ ॥

इह परमाणोरनन्तरूपलक्षणव्याख्यानादूर्ध्वरेणोः पाठो द्रष्टव्यः, आगमेऽनेकस्थानेषु तथैव द्रष्टत्वाद् युक्तिसङ्गतत्वाच्च; ततश्चैते परमाणूर्ध्वरेणू रुत्रसरेणुरथरेण्णादयो यवपर्यन्ताः परिमाणविशेषा यथोत्तरमष्टगुणाः क्रमेण कर्तव्याः, तद्यथा-परमाणुरष्टगुणः ऊर्ध्वरेणुः भवतीत्यर्थः, परमाणुश्चेह यः पूर्वमाथायामुपचारतः श्रक्ष्णश्रक्षिणकालक्षणः श्रोक्तः स द्रष्टव्यो न तु छेदनाद्यविषयः । प्रमाणादिभूतो व्यावहारिक इति, तेनानन्तगुणेनान्तराल एव श्रक्ष्णश्रक्षिणकाद्यभिधानाद् अतिद्वस्मेण च तेनाष्टगुणेन वादपरिणामस्योर्ध्वरेणोरघटनोद्, तथाहि-चातायनादिषु रविंशम्यादिव्यङ्गयः स्वतः परतो वा ऊर्ध्वाधस्तिर्यक्चलनधर्मा रेणुरूर्ध्वरेणुरुच्यते, स. कथं तेनाष्टगुणेन निष्पद्येत?, तस्मात् सिद्धान्ताव्यभिचारि स्थितमिदं-यदुतोपचारतः पूर्वं व्यवहारपरमाणुतया श्रोक्ताभिरष्टभिः श्रक्ष्णश्रक्षिणकाभिरेक ऊर्ध्वरेणुर्भवतीति, व्यस्यति-पौरस्त्यादिवायुमेरितो गच्छति यो रेणुः स त्रसरेणुः ऊर्ध्वरेणुः स्वतोऽपि चलति अयं तु पौरस्त्यादिवातः त्रैरित एतेत्यस्मात् सोऽल्पग्रमाण इत्यतोऽष्टमिरूर्ध्वरेणुभिरेकः त्रसरेणुः सम्यचते, एवं च सति ऊर्ध्वरेणोरध्यादारे युक्तिसङ्गत एवायग-

इत्तो कुक्षिर्मानविशेषो भवति, अयं चास्यां गाथायामनुक्तोऽप्यध्याहृत्य द्रष्टव्यः, मूलगाथायामत्रापि पूर्वमुपन्यस्तत्वादागमे चोक्तत्वादिति गाथार्थः ॥ ९९ ॥ अतः परं किमित्याह-

चउहृत्यं पुण धणुयं दुन्नि सहस्साइं गाउयं तेत्तिं । चत्तारि गाउया पुण ज्ञोयणमेगं मुणेयब्बं ॥ १०० ॥

चतुर्हस्तं पुनर्धनुर्भवति, कुक्षिद्वयमानं वा एतद्भवतीत्यपि समानार्थत्वाद् द्रष्टव्यम्, तेषां धनुषां द्वे सहस्रे गव्यूतं भवति, चत्वारि पुनः गव्यूतानि! योजनमेकं मुणितव्यं, एतच्च मूलगाथायामनुपन्यस्तमपि गव्यूतभणनेनोपलक्षितत्वादागमेऽप्युक्तत्वादुपयो-
गित्वाचोक्तमिति गाथार्थः ॥ १०० ॥ अतः परं मूलगाथायां यद्यपि श्रेणीप्रतरादयोऽपि क्षेत्रप्रमाणप्रविभागा निर्दिष्टाः सन्ति, तथाऽप्येतस्मिन्नुत्सेधांगुलनिष्पन्नप्रमाणविचारे न व्याख्यायन्ते, अप्रस्तुतत्वात्, नारकाद्यवगाहनानामनविषयत्वेनैव हेतदुत्सेधांगुल-
प्रमाणमिदं वक्ष्यते, तस्मिँश्च नरकाद्यवगाहनानामेव योजनपर्यन्तमेव क्षेत्रप्रमाणं व्याश्रियते, अतः प्रस्तुतत्वादिह व्याख्यातं, श्रेण्यादिकं तु तत्राव्याश्रयमाणत्वेनहाप्रस्तुतत्वान्न व्याख्यायते, उपरिष्टास्तु तदपि व्याख्यास्यत इति । तदेवं निरूपितमुत्सेधांगुलं तन्निष्पन्नं च वितस्त्यादिकं क्षेत्रप्रमाणं, अथ क्रमप्राप्तं प्रमाणांगुलं तन्निष्पन्नं च वितस्त्यादिकं क्षेत्रप्रमाणमभिधित्सुराह-

उरसेहंगुलमेगं हवइ पमाणंगुलं दुपंचसयं । ओसत्पिणीए पढमस्स अंगुलं चक्कवट्टिस्स ॥ १०१ ॥

अनन्तरोक्तस्वरूपमेकमुत्सेधांगुलं द्विपञ्चशतं एकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वाद् द्विपञ्चशतगुणमित्यर्थः, किं भवतीत्याह-प्रमाणांगुलं भवति, एकमुत्सेधांगुलं सहस्रगुणं सत् प्रमाणांगुलं सम्पद्यत इति भावः, इदं चोत्सेधांगुलात् सहस्रगुणितं प्रमाणांगुलमस्यामत्रसंपिण्यां

वितस्ती इस्तः, तैश्चतुर्भिर्हस्तैर्धनुः, तेषां च धनुषां द्वे सहस्रे गव्यूतं, चत्वारि गव्यूतानि योजनमित्येतत् पूर्वोक्तं सर्वमिहापि द्रष्टव्यं, नन्वेवमपि सति योजनपर्यन्तमेव क्षेत्रप्रमाणं व्याख्यातं भवति, ये त्वन्येऽपि श्रेणिप्रतरादयो मूलगाथार्या तद्भेदाः प्रोक्तास्तेऽद्यापि न व्याख्याता इत्याद्यद्वयं तद्व्याख्यानार्थमाह—

तेषांगुलेण जं जोयणं तु एत्तो अत्संखगुणयारो । सेढी पयरं लोगो लोगा णंता अलोगोये य ॥ १०२ ॥

तेन पूर्वोक्तप्रमाणगुलेन यदनन्तरोक्तक्रमेण योजनं निव्यद्यते 'एचो'चि इत् आरम्य यथोत्तरमसहस्रयोरार्थस्वरूपो गुण-
कारो दीयते, ततः अनुयोगद्वारोक्तक्रमेण संवर्त्य घनीकृतसप्तचतुरस्रलोकस्यैका नभःप्रदेशश्रेणिर्भवति, तयाऽप्यसंख्यातगुणया यथोक्तरूपस्यैव लोकस्यैकप्रदेशमानपिण्डोऽसंख्येययोजनायामविष्कम्भो नभःप्रदेशप्रतरो भवति, तेनाप्यसंख्यातगुणेन यथोक्त-
स्वरूपो लोकः सम्पद्यते, "लोगाऽणंता अलोगो य" ति, अलोकः पुनर्लोकैरनन्तरेव भवति, नासंख्यातैर्निरवसानत्वात्तत्त्वस्येत्यर्थ इति गाथार्थः ॥ १०२ ॥ तदेवं निरूपितं प्रमाणांगुलं, तत्प्रसंगतश्च पूर्वमव्याख्याताः श्रेण्यादयोऽपि व्याख्याताः, अथात्मांगुलं प्रागुद्दिष्टक्रमप्राप्तं व्याख्यातुमाह—

जे जग्मि जुगे पुरिस्ता अट्टसपंगुलसम्भूसिया हुंति । तेसि सयमंगुलं जं तयं तु आयंगुलं होइ ॥ १०३ ॥

ये पुरुषाश्चक्रवर्तिवासुदेवादयो यस्मिन् युगे सुप्रमदुष्यमादिकाले निजांगुलैर्वाऽष्टोत्तरं शतमंगुलानामुच्छ्रिता-उच्चा भवन्ति, 'तेसि सयमंगुलं जं'ति तेषां स्वकीयागुलेनाष्टोचरागुलशतोच्चानां पुरुषाणां स्वकमात्मीयागुलं तत् पुनरात्मांगुलं पूर्वोद्दिष्टस्वरूपं भवति,

ग्रमस्य चक्रवर्तिनः समन्ध्येकमेवांगुलं मन्तव्यं । आह-नन्वेवं सति भरतचक्रिणः सम्बन्ध्यंगुलं प्रमाणांगुलमित्युक्तं भवति, एवं च सत्यु-
त्सेधांगुलात् प्रमाणांगुलं चतुःशतगुणमेव स्याच्च सहस्रगुणं, तथाहि-भरतश्चक्रवर्ती आत्मीयांगुलेन किल विशुं शतमंगुलानामनुयोगद्वार-
चूर्णोदितु निर्णीतः, उत्तमेधांगुलेन तु पञ्चधनुःशतमानत्वात् प्रतिधनुश्च पणवत्यंगुलस्वभावत्वादष्टचत्वारिंशत्सहस्राण्यंगुलानामसौ
सम्पद्यते, एवं च सत्येकस्मिन् प्रमाणांगुले उत्तमेधांगुलानां चत्वार्येव शतानि भवन्ति, विज्ञात्यधिकशतेन प्रमाणांगुलानामष्टचत्वारिंशत्-
महस्रमङ्गयस्योत्सेधांगुलराशुर्मोगापहार एतावत् एव भावात्, ततश्चैवं भरतसम्बन्ध्यंगुललक्षणं प्रमाणांगुलमुत्सेधांगुलाच्चतुःशतगुणमेव
स्याच्च महस्रगुणमिति, सत्यमुक्तं, किन्तु प्रमाणांगुलस्यार्द्धतृतीयोत्सेधांगुलरूपं पृथुत्वमस्ति, ततो यदा स्वकीयपृथुत्वेन विद्युक्तं यथाऽ-
वस्थितमेवेदं चिन्त्यते तदोत्सेधांगुलात् प्रमाणांगुलं चतुःशतगुणमेव भवति, यदा त्वर्द्धतृतीयोत्सेधांगुललक्षणेन विष्कम्भेन शत-
चतुष्टयलक्षणं प्रमाणांगुलद्वयं गुण्यते तदारत्सेधांगुलेनांगुलविष्कम्भा शतचतुष्टयदीर्घा च एका द्वितीयापि चैतावन्मानैव तृतीया तु द्वैत्येण
चतुःशतमानैव विष्कम्भतत्सर्वांगुलप्रमाणा, ततश्चैतस्या देर्ध्याञ्छतद्वयमपनीय विष्कम्भे योज्यते, तथा च सत्यंगुलशतद्वयदीर्घा
अंगुलविष्कम्भा चैयमपि सम्पद्यते, ततस्तिमृणामप्येतासासुपरिव्यवस्थापने उत्तमेधांगुलेनांगुलसहस्रदीर्घा अंगुलविष्कम्भा प्रमाणां-
गुलस्य द्युचिः सिद्धा भवति, तत इमां द्युचिमधिकृत्योत्सेधांगुलात् प्रमाणांगुलं सहस्रगुणमुक्तं, वस्तुवस्तु चतुःशतगुणमेव, अत एव
पृथ्वीपर्वतद्वीपपयोरारिगियमानादिमानान्यनैव चतुःशतगुणनार्द्धतृतीयांगुललक्षणस्वविष्कम्भान्वितेनानुमीयन्ते, न तु सहस्र-
गुणया अंगुलविष्कम्भया मृत्त्या इति तावदस्माभिः आस्मान्तरदर्शनात् बुद्धसम्प्रदायाच्चावर्गतं, तत्त्वं तु कैवलिनो विदन्तीति गार्था-
॥ १०१ ॥ एतानि च षट् प्रमाणांगुलानि भरतचक्रवर्तिनः पादो मध्यवतलेशरूपः, तौ च युग्मीकृतौ द्वौ पादौ वितस्तिः, ते च द्वे

वितस्ती इस्तः, तैश्चतुर्भिर्हस्तैर्धनुः, तेषां च धनुषां द्वे सहस्रे गव्यूतं, चत्वारि गव्यूतानि योजनमित्येतत् पूर्वोक्तं सर्वमिहापि द्रष्टव्यं, नन्वेवमपि सति योजनपर्यन्तमेव क्षेत्रप्रमाणं व्याख्यातं भवति, ये त्वन्येऽपि श्रेणिप्रतरादयो मूलगाथायां तस्मैदाः प्रोक्तास्तेऽद्यापि न व्याख्याता इत्याशङ्क्य तद्व्याख्यानार्थमाह—

तेनंगुलेण जं ज्ञेयणं तु एत्तो असंखगुणयारो । सेदी पयरं लोगो णंता अलोगो य ॥ १०२ ॥

तेन पूर्वोक्तप्रमाणांगुलेन यदनन्तरोक्तक्रमेण योजनं निष्पद्यते 'इतो'ति इत आरभ्य यथोत्तरमसङ्ख्येयराशिस्वरूपो गुण-
कारो दीयते, ततः अनुयोगद्वारोक्तक्रमेण संवर्त्य घनीकृतसमचतुरस्रलोकस्यैका नमःप्रदेशश्रेणिर्भवति, तयाऽप्यसंख्यातगुणया
यथोक्तरूपस्यैव लोकस्यैकप्रदेशमात्रपिण्डोऽसंख्येययोजनायामविष्कम्भो नमःप्रदेशप्रतरो भवति, तेनाप्यसंख्यातगुणेन यथोक्त-
स्वरूपो लोकः सम्पद्यते, "लोगाऽणंता अलोगो य" ति, अलोकः पुनर्लोकैरनन्तरेव भवति, नासंख्यातनिरवसानत्वात्तस्येत्यर्थे
इति गार्थार्थः ॥ १०२ ॥ तदेवं निरूपितं प्रमाणांगुलं, तत्प्रसंगतश्च पूर्वमव्याख्याताः श्रेण्यादयोऽपि व्याख्याताः, अथात्मगुलं
प्रागुद्दिष्टक्रमप्राप्तं व्याख्यातुमाह—

जे जम्मि जुगे पुरिसा अट्टसयंगुलसम्मूसिया हुंति । तेसि सयमंगुलं जं तयं तु आयंगुलं होइ ॥ १०३ ॥

ये पुरुषाश्चक्रवर्तिवासुदेवादयो यस्मिन् युगे सुषमदुष्पमादिकाले निजांगुलैर्वाऽष्टोत्तरं शतमंगुलानामुच्छ्रिता-उच्चा भवन्ति, 'तेसि
सयमंगुलं जं'ति तेषां स्वकीयांगुलेनाष्टोचरांगुलशततोच्चानां पुरुषाणां स्वकमात्मीयांगुलं तत् पुनरात्मांगुलं पूर्वोद्दिष्टस्वरूपं भवति,

अपमय नाचार्यः- इहाष्टोत्तरांगुलशतौच्चत्वं लक्षणशास्त्रोक्तप्रमाणदिलक्षणयुक्तत्वस्योपलक्षणं, प्रमाणादिलक्षणसम्पन्ना हि पुरुषाः प्रायेणाष्टोत्तरांगुलशतौचा एवेति तदिहाप्यन्यस्तं, परमार्थतत्त्वष्टोचरांगुलशतमानाद्भिनाः समधिका वा ये यत्र युगे शास्त्रोक्तेन प्रमाणादिलक्षणेन युक्ताः पुरुषास्तेषां यदात्मीयं २ अंगुलं तदाऽऽत्मांगुलमिति विज्ञेयमिति गार्थार्थः॥ १३०॥ आह-ननु निरूपितमेतव् उत्तरेषांगुलादिभेदात् त्रिविधमंगुलं, किन्तु क्षेत्रप्रमाणभेदानां मध्येऽधीतत्वादिदं क्षेत्रप्रमाणत्वेन भवतामभिप्रेतं, तत्र किं तव क्षेत्रमनेन प्रमीयते येन क्षेत्रप्रमाणत्वाऽस्य भवेदित्याशङ्क्य त्रिविधस्याप्यंगुलस्य प्रत्येकं प्रमेयं क्षेत्रमुपदर्शयन्नाह-

देहस्त जसण उ निहसयणार्हं य आयमाणेणं । दीबुदहिभवणवासा स्वत्तपमाणं पमाणेणं ॥ १३१ ॥

नारकादीनां 'देहस्य' शरीरस्य 'जसण' उत्तरेषांगुलेन प्रमाणं विज्ञायते, नारकतिर्यङ्मरामराणां सर्वेषामपि सम्बन्धिनः शरीरस्य 'सत्त घणु तिन्नि रयणी छुत्थेव य अंगुलाइ रयणाए । मुणसु पमाणं भवधारणीयदेहस्त निरयणं ॥ १३ ॥ इत्यादिकं शास्त्रान्तरे यत् प्रमाणमुक्तं तदुत्तरेषांगुलनिष्पन्नैव चित्तिस्तिहस्तादिना प्रमाणेन द्रष्टव्यं, नान्येनेत्यर्थः, गृहशयनादीनां तु प्रमाणमात्मांगुलेन विज्ञेयं, ये यस्मिन् काले प्रमाणपुरुषाश्चर्वात्तिवासुदेवादयः पृथ्वीमण्डलस्य भोक्तारो भवन्ति तेषां सम्बन्धीनि यानि शयनासनगृहनगरादीनि चास्तूनि तानि सर्वाप्यात्मांगुलनिष्पन्नैव चित्तिस्तिहस्तादिना प्रमाणेन मीयन्ते, नान्येनेति भावः, "दीबुदहिभवणवासा रेतपमाणं" ति, 'वासा' इत्यत्र सकारस्य दीर्घत्वमलाक्षणिकं, ततश्च द्वीपोदधिभवनवर्षलक्षणस्य क्षेत्रस्य यत् प्रमाणं-मानं तत् प्रमाणेन-प्रमाणांगुलनिष्पन्नैव योजनपर्यन्तेन प्रमाणेन मीयते नापरेणेत्यर्थः, तत्र द्वीपोदधयः प्रतीता एव

भवनानि-असुरकुमाराद्यावासाः “ वर्षाणि ’ भरतैहभवतहरिवर्षमहाविदेहादीनि, एतच्च हिमवदादिवर्षधरविमाननरकावासपृथिव्या-
द्यन्तरालपालकलशहदनद्यादीनामुपलक्षणां, एतन्मानस्य प्रमाणांगुलनिष्पन्नप्रमाणेनैव प्रमीयमानत्वादिति । अत्राह-ननूत्संघांगुला-
दीनां नारकशरीरादीनि प्रमेयत्वेनोक्तानि, तानि च द्रव्याण्येव, ततश्च द्रव्यप्रमाणमेवैतानि प्राप्नुवन्ति, तत् किमिति क्षेत्रप्रमाणमध्ये-
ऽधीतानि?, नैवमभिप्रायापरिज्ञानात्, नारकशरीरादिद्रव्यद्वारेण तदवगाढं क्षेत्रमेवात्र प्रमेयत्वेनोक्तं द्रष्टव्यमिति नैयां क्षेत्रप्रमाणता विरु-
ध्यते, यत्तु क्षेत्रमेव साक्षादिह तत्प्रमेयत्वने नोक्तं तत्तस्यामूर्त्तत्वेन मुख्यतः प्रमातुमशक्यत्वादिति भावनीयमिति गार्थार्थः ॥१०४॥
तदेवं व्याख्यातं सविषयं त्रिविधमप्यंगुलं, तद्व्याख्यानग्रसङ्गेन च व्याख्याताः सर्वेऽपि ‘ अंगुल विहृयी रयणी कुच्छी ’ त्यादि-
मूलगार्थोपन्यस्ताः अलोकपर्यन्ताः क्षेत्रप्रमाणप्रविभागाः, तद्व्याख्याने च विवृता सर्वाऽपि मूलगाथा, तद्विवरणे च समर्थितं
सर्वमपि प्रमाणद्वारस्य द्वितीयभेदरूपं क्षेत्रप्रमाणमथ तृतीयभेदस्वरूपं कालप्रमाणं निरूपयितुमाह—

कालेति य एगविहो कालविभागो य होइ गेगविहो । समयावलियाईओ अणंतकालोत्ति णायवो ॥१०५॥

इह जिनवरन्द्रशासने सर्वमपि वस्तु सामान्यविशेषात्मकं, तत्र सामान्यरूपतया विवक्षितं सर्वमप्येकरूपमेव, यथा वनं, विशेषरूपतया तु
विवक्षितं सर्वमप्यनेकरूपं, यथा तदेव वनं धवखदिरपलाशसालतालतमालादिस्वगतभेदविवक्षायामनेकविधमिति । एवं च सति
न्यगभूतसमयावलिकादिस्वगतानेकेभेदजालः कालोऽपि पूर्वोक्तशब्दार्थः काल इति सामान्यविवक्षायामेकविधः, एकप्रकार
एवेत्यर्थः, यदा तु तस्यापि कालस्य विभागो-भेदो विवस्वते तदा स भवत्यनेकविधः, कथं अनेकविधो भवतीत्याह-समयाश्चाव-

लिका च समयावलिके ते आदौ यस्य प्राणुस्तोकलवादेरसौ समयावलिकादिरनन्तरवक्ष्यमाणलक्षणाः, नन्वयं कालः सामान्येन किं मान्योऽनन्तो वा इत्याशङ्क्याह- 'अणंतकालोत्ति नायन्वोत्ति' अयं च कालः सामान्यरूपतया विवक्षितोऽनन्तः-अपर्यवसित उपलक्षणत्वादनदिद्य भवति, न ह्यपे कदाचिदपि पूर्वं नासत् नापि न भवति न चापि न भविष्यतीति गार्थार्थः ॥ १०५ ॥
अथानेकविषयमेव कालस्य विवरीतुमाह—

कालो परमनिरुद्धो अविभागी तं तु जाण समओत्ति । तेऽसंखा आवलिया ता संखेज्जा य ऊसासो ॥१०६॥

सम्यक् तांस्तान् सर्वानप्यावलिकादीन् कालविशेषान् स्वप्नभवत्वेन एति-गच्छति व्यामोतीति समयः, अथवा सम्यग् गीयन्ते परिच्छिद्यन्ते स्थितिविशिष्टत्वेन पदार्था अनेनेति समयः, स च समय इत्येवं जानीहि-अवगच्छ, त्वमिति शिष्यसम्बोधनं, यः किमि-त्याह-कालः-कालविशेषः, कथंभूतः- 'परमनिरुद्धः' परमसंक्षिप्तः सर्वोऽल्प इत्यर्थः, यस्मात्परतो नान्याऽल्पीयसी कालमात्राऽस्ति, किन्तु स एव सर्वोऽल्प इति भावः, अत एवाविभागी, परमनिरुद्धत्वादेव न विद्यते केवलियद्वाग्रच्छेदनेनापि छिद्यमानस्य विभागो-विभेदः अंशो यस्यासौ अविभागी, यदि पुनस्तस्यापि विभागः स्याच्चदा परमनिरुद्धत्वमेव न स्यादिति इदं, तस्मात् सर्ववक्ष्यो-निरंशः कालविशेषः समय इति स्थितं, एते च समया एकस्मिन्नप्यतीव कोमले उत्पलपत्रे तीक्ष्णदृष्ट्या भिद्यमानेऽसंख्याताः सम-तिक्रामन्तीति मन्तव्यम्, पटुसाटिकापाटनदृष्टान्तादिकं चेह बहु वक्तव्यं तच्चानुयोगद्वारेभ्योऽवसेयमिति, ते चासंख्याताः समया आवलिका भवति, अमंस्यातं • चासंख्येयेरेव भेदैरिदंवाभिधास्यते, तत्र यावत्परिमाणेनासंख्यतेनावलिकायामसंख्याताः

ममया भवन्ति तदिहाप्युपरिष्टाद् यक्षयामः, ताथावलिक्ताः सह्याता एक उच्छ्वासः, ऊर्ध्वः श्वास उच्छ्वासः, उपलक्षणत्वाच्चैह नीचर-
न्तर्मुने श्मने निरयामः, सोऽपि मग्ग्याता आवलिक्ता इति द्रष्टव्यं, उच्छ्वासोपलक्षितो निःश्वास उच्छ्वासनिःश्वासः इत्येतदुभय-
मपि सह्याता आवलिक्ता इत्यपि मन्तव्यमिति गाथार्थः ॥ १०६ ॥ अयं चोच्छ्वासनिःश्वासोऽविशेषण यस्य कस्यापि सम्बन्धी
न गुर्यते अपितु विशिष्ट एव, प्राणुरिति चायं व्यपदिश्यत इति दर्शयन्नाह—

हृद्दण्डगस्तुस्सासो गस्तो पाणुस्ति सच्चिओ एक्को । पाणू य सत्त थोवो धोवा सत्तेव लवमाहू ॥ १०७ ॥

‘हृदस्य’ प्रमुदितस्य ‘अननरूपस्य’ जरसाऽपीडितस्य निरुपकृष्टस्य व्याधिना प्राक् साम्प्रतं चानभिभूतस्येत्यप्युपलक्षणत्वाद्
द्रष्टव्यं, एवंभूतस्य प्राणिनः संबंधी यः एकेदेवेन समुदायस्य गम्यमानत्वादुच्छ्वासनिःश्वास एव एकः प्राणुरिति संज्ञितः प्राणुसंज्ञया
मवगत्यनद्वत इत्यर्थः, उकारस्यालाक्षणीकत्वाद् प्राण इत्यपरे, रोगजरादिभिरस्वस्थस्य जन्तोरुच्छ्वासनिःश्वासस्त्वरितादिस्वरूपतयाऽ-
स्मान्नव्यो भवत्यतो हृष्टादिविशेषणोपादानमत्रेति भावनीयं, एते च प्राणवः प्राणा वा सप्त समुदिताः स्तोका इत्युच्यते, स्तोकाश्च
मत्त मिलिता लभमाहुस्तीर्धकरगणधरा इति गाथार्थः ॥ १०७ ॥ अपरंच—

अट्टत्तीसंतु लया अदलयो येव नालिया मुहुत्तो तीस मुहुत्ता अहोरत्ता ॥ १०८ ॥

अष्टत्रिगुह्यमास्तथाऽदलयत्र नाडिका भवति, सार्द्धैरष्टत्रिगुह्यैरेका घटिका भवतीत्यर्थः, द्वे तु नाडिके मुहूर्ते, त्रिगुह्यमुहूर्तो-
म्यहोरात्रमिति गाथार्थः ॥ १०८ ॥ अथैकस्मिन् मुहूर्ते य उच्छ्वासनिःश्वासा भवन्ति तानुपदशयन्नाह—

निद्धि सहस्सा सत्त य सयाणि तेसत्तरी य उरसासा । एक्केक्कस्सेवइया हुंति मुहुत्तस्स उरसासा ॥ १०९ ॥

अनन्तरोक्तं स्तोत्रलयादिक्रमेण त्रीणि सहस्राणि त्रिसप्तत्यधिकानि च सप्त शतानीत्येतावन्त उच्छ्वासा उपलक्षणत्वादुच्छ्-
धामानिःश्वाना एकैकस्य घटिकाद्वयलक्षणस्य मुहूर्तस्य भवन्ति, तथाहि-सप्तभिरुच्छ्वासनिःश्वासैरेकः स्तोको निर्दिष्टः, एवंभूताश्च
स्तोका एकस्मिन्ने सप्त प्रोक्ताः, तवः सप्तभिः सप्त गुणिता इत्येकस्मिन्ने एकोनपञ्चाशदुच्छ्वासनिःश्वासाः सिद्धा भवन्ति,
एकस्मिन् मुहूर्ते लवाः सप्तसप्ततिरुक्ता अत एकोनपञ्चादत् सप्तसप्तत्या गुण्यते, ततो जायते यथोक्तं मानं, तद्यथा ३७७३ इति
गाथार्थः ॥ १०९ ॥ अथाहोरात्रस्य परतोऽपि ये कालविशेषास्तानुपदर्शयन्नाह —

पञ्चरस अहोरत्ता पञ्चवो पञ्चत्वा य दो भवे मासो । दो मासा उडसन्ना तिन्नि य रियवो अयणमेगं ॥ ११० ॥
दो अयणां चरिसं तं दसगुणयद्वियं भवे कमसो । दस य सयं च सहस्रं दस य सहस्सा सयसहस्सं ॥ १११ ॥
याम्सयसहस्सं पुन चुलसीइगुणं ह्येज्ज पुब्बंगं । पुब्बंगसयसहस्सं चुलसीइगुणं भवे पुब्बं ॥ ११२ ॥

पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः, दो पक्षो मासो भवेत्, दो च मासौ ऋतुसंज्ञा, त्रयश्च ऋतवः पण्मासप्रमाणमेकमयनमिति गाथार्थः
॥ ११० ॥ द्वे अयने वर्षे, तच्च वर्षं दशलक्षेण गुणकारेण यथोत्तरं क्रमेण वर्द्धितं भवेत् किमित्याह—दश १०, एतेऽपि दश-
भिर्गुणिता दतं भवेत् १००, तदपि दशभिर्गुणितं सहस्रं भवेत् १०००, इदमपि दशभिर्गुणितं दश सहस्राणि भवेयुः १००००,
एतान्यपि दशभिर्गुणितानि दशसहस्रं-लक्षं भवेदित्यर्थः १०००००, इति गाथार्थः ॥ १११ ॥ एतदपि वर्षाणां लक्ष पुनश्चतुरशी-
त्या गुणितं चतुरशीतिवर्षलक्षात्मकं पूर्वोद्गं भवेदिति, अस्यांकन्यामः ८४०००००, एयामपि पूर्वागानां दशसहस्रं लक्ष व्यवस्थाप्य
चतुरशीत्या गुणितं पूर्वं भवेद्, इदमुक्तं भवति-पूर्वांगं लक्षेण गुण्यते तद्गुणे च यो रात्रिर्भवति सोऽपि चतुरशीत्या गुण्यते ततः पूर्वं

संपद्यते, ग्रंथांतरे तु पूर्वांगं पूरांगेन गुणितं पूर्वमित्युक्तं तत्राप्ययमेव वस्त्वर्थ इति न विरोधः, इह च गोऽहकः सोऽनन्तरगाथायां दक्षिण्यत इति २ इति गाथार्थः ॥ ११२ ॥ कियन्ति पुनः पूर्वोक्तैर्ध्वेज्युष्टिते सत्येकस्मिन् पूर्वे वर्षाणि भवन्तीत्याह—

पुनर्वस उ परिमाणं सपरिं खलु होति कोटिलक्षस्वाओ । छप्पन्नं च सहस्सा षोद्धन्वा वासकोडीणं ॥ ११३ ॥

पाठसिद्धय, अङ्गस्त्रयम्—७०५६०००००००००, इदं च पूर्वं चतुरशीत्या लक्षगुणितं नयुताङ्गं भवति ३, एतदपि चतुरशीत्या लक्षस्ताडितं नयुतं ४, तदपि चतुरशीतिलक्षेण समाहतं नलिनाङ्गं सम्पद्यते ५, एतदप्यनेनैव गुणकारेण गुणितं नलिने ६, एवं सर्वत्र पूर्वः पूर्वो राशिश्चतुरशीतिलक्षस्वरूपेण गुणकारेण गुणित उचरोत्तरराशिरूपतां प्रतिपद्यत इति प्रतिपत्तव्यं, तेषां चोत्तरोत्तरप्रवर्द्धमानराशीनां यथाक्रममेतानि नामानि प्रतिपत्तव्यानि, तद्यथा-महानलिनाङ्गं ७, महानलिनं ८, पद्माङ्गं ९, पद्मं १०, कमलाङ्गं ११, कमलं १२, कुमुदाङ्गं १३, कुमुदं १४, कुटिताङ्गं १५, कुटित १६, अट्टाङ्गं १७, अट्टं १८, अववाङ्गं १९, अवव २०, हुडुकाङ्गं २१, हुडुकं २२, अयुताङ्गं २३, अयुतं २४, प्रयुताङ्गं २५, प्रयुतं २६, शीर्षप्रहेलिकाङ्गं २७, एवमेते राशयश्चतुरशीति-लक्षस्वरूपेण गुणकारेण यथोत्तरं प्रवर्द्धमाना द्रष्टव्याः तावथावर्द्धितमेव शीर्षप्रहेलिकाङ्गं चतुरशीत्या लक्षगुणितं शीर्षप्रहेलिका भवति २८, अस्याथ शीर्षप्रहेलिकायाः स्वरूपमद्गतोऽपि दृश्यते, अङ्काथेह चतुर्नवत्याधिकं शतं भवति, तद्यथा ७५८२६३२५३०७-३०१०२४११५७९७३५६९९७६९६४०६२१८९६६४८०८०१८३२९६, अत्र चत्वारिंशं शून्यशतं, यथोक्तान्येव शीर्षप्रहे-लिकापर्यन्तराशिनानि सूत्रकारोऽप्याह—

पुण्यं पुण्यं पुण्यं च न उयं च । नलिणं नलिणं महानलिणं ॥ ११४ ॥
पउमं कमलं कुमुदं तुडियमडमवव हृदयं च । अउयंग अउय पउयं तह सीसपहेलिया च । ११५ ॥

इह प्रथमगाथायां पूर्वांगादीन्यष्टौ नामानि साक्षादुक्तानि, द्वितीयगाथायां तु साक्षादेकादशाभिहितानि, त्रयोदशमलोकमुद्रा-
गश्रुतिगाढांगावगांगहृकांगप्रयुतांगशीर्षप्रहोलाकांगलक्षणानि तु नव नामान्युपलक्षणव्याख्यानात् स्वयमेव द्रष्टव्यानीति
मर्याप्यप्यष्टाव्यतिः, एतेषां चाष्टाव्यतिनाम्नां व्याख्यामज्ञप्त्याद्युक्तापेक्षया क्वचित् क्रमभेदः क्वचित्तु सर्वथैव नामान्यतः
दृश्यते, न च तावता सम्मोहः कार्यः, संकेतानुसार्यभिधानभेदेऽप्यभिधेयतत्त्वस्योभेदाद् अत एव प्रस्तुतग्रन्थस्य प्रुस्तिकास्वपि क्वचिद्
याननाभेदं समीक्ष्य याव्यार्थस्याभेदेऽनास्था न कर्त्तव्येति, तदेवं गणितविषयतां यावान् कालः समुपयाति तावानसौ शीर्षप्रहोलाका-
पर्यतो द्यतिः, अतः परमेकं दश शतं सहस्रमित्यादिगणितसंख्याव्यवहारातीतत्वादसंख्येयोऽसावित्यनतिशयिना पल्याद्युपमयैव
ज्ञातव्य इति दर्शयन्नाह—

पयं णसो कालो वासच्छेगण संखमुचयाइ । तेण परमसंखेज्जो कालो उवमाए नायव्वो ॥ ११६ ॥

परममन्तरोक्तक्रमेण वर्षाणामेकं दश शतं सहस्रमित्यादिगणितेन यच्छेद इयत्ता परिच्छेदलक्षणस्तेन वर्षच्छेदेन एव एव शीर्षप्रहो-
लाकापर्यन्तः कालः संख्यामुपयाति, अतः परं पुनः पूर्वमुनिभिर्गणितसंख्ययाऽव्यवहृतत्वादसंख्यातः काल इत्युपमयैव ज्ञातव्य
इति गार्थार्थः ॥११६॥ यद्य पल्याद्युपमागम्यः कालः स द्विविधः-पल्योपमरूपः सागरोपमनिर्णयायं तावदाह-

पलिओचमं च तिविहं उद्धारद्धं च मत्तपलियं च । एमेअं पुण वुविहं चायरसुहुमं च नायव्वं ॥ ११७ ॥

धान्यपल्यरूपल्योऽन्नरमेगमिधित्सितस्वरूपस्तेनोपमा यत्र तत्पल्योपमं, तच्च त्रिधा, तद्यथा-उद्धारपल्योपममद्वापल्यो-
पमं क्षेत्रपल्योपमं च, तत्र यस्यमाणम्यरूपवालाग्राणां तत्तुण्डानां वा तद्द्वारेण द्वीपममुद्राणां वा उद्धरणम्-अपहरणमुद्धारस्तिद्विपयं तत्-
प्रधानं वा पल्योपममुद्धारपल्योपमं, तथा 'अद्वे' नि कालः ग चेह व्याख्यानादक्ष्यमाणवालाग्राणां तत्तुण्डानां वा प्रत्येक-
वर्षातलक्षणे उद्धारकालो गृह्यते अथवा प्रस्तुताद्वापल्योपमपरिच्छेदो नारकाद्यायुग्लक्षणेः कालोऽद्धा तत्प्रधानं तद्विपयं वा
पल्योपममद्वापल्योपमं, तथा 'क्षेत्रं' आकाशं तदुद्धारविपयं पल्योपमं क्षेत्रपल्योपमं, एषां च मध्ये पुनरैकं द्विविधं वक्ष्यमाणस्व-
रूपं नादरं गृह्यं चेति गार्थार्थः ॥ ११७ ॥ कः पुनरगो पल्यो येन पल्योपमे उपमा विधीयत इत्याह—

जे जोगणाधिच्छिण्णं तं तिउणं परिरण सविसेसं । तं चेव य उच्चिद्धं पल्लं पलिओचमं नाम ॥ ११८ ॥

'नाम' इति द्विष्यस्य कोमलामन्त्रेण 'पलिओचममि' त्यत्र त्रिभक्तिव्यत्ययात् सप्तमी 'पल्य' मित्यादावपि लिङ्गव्यत्ययात्
पुंस्त्वं, तदनश्च पल्योपम-पल्योपमत्रिये धान्यपल्यवत्पल्यः प्रागुद्दिष्टः स विज्ञेयो, यः किमित्याह-यो विस्तीर्णः, कियदित्याह-योजनं,
पूणाकारत्वाद्द्वैत्र्येणापि योजनमिति द्रष्टव्यं, तत्र योजनं त्रिगुणं सविशेषं 'परिरयेण' परिक्षेपेण. 'सर्वं वृत्तं स्वविष्कम्भादायामतो वा
त्रिगुणं माधिकं भरती'ति वचनान् ग्रीणि योजनानि माधिकानि अमित्या यो भवतीत्यर्थः, 'उच्चिद्धं' उच्चोऽपि' तदेव योजनीमि-
त्यर्थः, दृश्यमिन्ताराभ्यां प्रत्येकं योजनप्रमाणं उच्यतेनापि योजनमानो अमित्या तु किञ्चिन्न्यूनपड्भागाधिकयोजनत्रयमानो

यः पल्यः स इह पल्योपमविषये 'निर्दिष्टो' चित्रिय इति तात्पर्यमिति गार्थार्थः ॥ ११८ ॥ अथैव पल्यो यत्स्वरूपैर्वालाग्रैः
पूर्यते तदेतन्निरूपयितुमाह—

गगाद्विय धेनूय तेद्वियाण उद्योस सत्तरत्तणं । सम्मट्ठं संनिचियं भरियं चालगगकोटीणं ॥ ११९ ॥

एकेन अष्टा निर्देष्टा एकादिक्यो द्वाभ्यां त्रिभिश्चाहोभिर्निष्पन्ना द्वायादिक्यस्याद्विषयाद्विषयाद्विषयाद्विषया-
नतुगादिकीनां यावदुत्कृष्टतः सप्तरात्ररूढानां चालानां चाला एवातिवृद्धमत्वाद्यकोटय इवाग्रकोटयो चालाग्रकोटय-
भृतोऽग्रा पल्योऽग्राधिक्रियते, तत्र युष्टिते शिरस्येकेनाह्वा या चालाग्रकोटय उच्यन्ति ता एकादिक्य उच्यन्ते द्वाभ्यां तु या
'न' ता ग्रादिक्यः त्रिभिस्तु त्र्यादिक्यः एवं यावत् सप्तरात्ररूढाः सप्तरात्रिक्य इति, कथं पुनस्तासां चालाग्रकोटीनां भृत
इ—ममृष्टः—आकर्णं पूरितः सन्निचितः—प्रचयविशेषात्रिविडीकृत इति गार्थार्थः ॥ ११९ ॥ तवः किमित्याह—

तत्तो समगं समगं नकोधे अवदिगम्मि जो कालो । संखेज्जा खलु समयया धायरउद्धारपङ्गमि ॥ १२० ॥

—तो यथोक्तचालाग्रभृतपल्यात् प्रतिसमयमेकस्मिन् चालाग्रेऽपहियमाणे यावत्कालो लघति तद्वादरमुद्धारपल्योपममित्यावृत्त्या
गोऽप्यत्र मन्वप्यते, कियान् पुनरसौ काल इति कथ्यतमित्याह—'खल्व' वधारणे सङ्ख्येया एव समया अस्मिन् वादरे
—पामं भवन्ति, नामाग्रेयाः, चालाग्राणामप्यत्र संख्यातव्याः तेषां च प्रतिसमयमपहारे संख्येयस्यैव समयराशेर्भवादिति, वादरता
वृद्धमगच्छाकरणेन चालाग्राणां वादरत्वान्नावनीयेति गार्थार्थः ॥ १२० ॥ अथ क्रमग्राप्तमेव सूक्ष्ममुद्धारपल्योपममभिधित्तुमाह—

एकैकमओ लोमं कद्दुमसंखेज्जवड्ढमाहिस्सं । समच्छेयाणंतपणसियाण पल्लं भरेज्जाहि ॥ १२१ ॥

अतः सहजवालाग्रयुतपल्लयोदकैकं लोम असंख्येयानि खण्डानि यत्र तदसंख्येयखण्डयद्वयं, तावदसत्कल्पनया खण्ड्यते यावददृश्यस्वरूपमसंख्येयखण्डरूपतामैकं बालाग्रं भजत इति भावः, एवं च कृते एकैकं खण्डं चादरपर्याप्तप्रतिधिवीथीरतरतुल्यं भवतीति वृद्धाः, एवं कृत्वा ततः किं विधेयमित्यत्रोच्यते, ततोऽमीषां सर्वेषामपि समच्छेदानां-परस्परतुल्यखण्डीकृतानां प्रत्येकं चाद्याप्यनन्तप्रादेशिकानामनन्तपरमाण्वात्मकानां तमेव पल्लं विभूयाः-बुद्ध्या परिपूर्णं कुर्यात्स्वमिति गार्थार्थः ॥ १२१ ॥ एवं च तस्मिन् भूते यत् कर्तव्यं तदाह—

तत्तो समए समए एकैके अवहिमि जो कालो । संखेज्जवासकोडी सुहुमे उद्धारपल्लमि ॥ १२२ ॥

ततः सूक्ष्मखण्डीकृतवालाग्रभूतपल्यात् प्रतिसमयमैकस्मिन् सूक्ष्मवालाग्रखण्डेऽप्यहियमाणे यावान् कालो लगति तत्प्रमाणं सूक्ष्मद्वारपल्लोपमं भवतीति पूर्ववदत्रापि सम्यन्धः, कियान् पुनरसौ कालो भवतीति निवेद्यतामित्याह-सह्येया वर्षकोटयः, सूक्ष्मे उद्धारपल्लोपमे भवन्तीति ज्ञातव्यं, बालाग्रणाभिह प्रत्येकमसह्येयखण्डात्मकत्वोदकस्यापि बालाग्रस्य सम्बन्धिनां खंडानामपहोरेऽसह्येयसमपरान्निग्रासेः सर्ववालाग्रखण्डापहारे भवन्त्येव सह्येयाता वर्षकोटयः, सूक्ष्मत्वमप्यस्य बालाग्रणां सूक्ष्मखण्डकरणाद्भावनीयमिति गार्थार्थः ॥ १२२ ॥ तदेवमुक्तं चादरं सूक्ष्मं चोद्धारपल्लोपमम्, अथ तत्प्रभवमेव सागरोपमं निरूपयितुमाह—

एगसिं पल्लाणं कोडाकोडी ह्वेज्ज दसगुणिया । तं सागरोचमस्स उ एक्कस्स भवे परिमाणं ॥ १२३ ॥

एतयोः पूर्वोक्तयोर्वादर्शमभेदभिन्नयोरुद्धारपल्योपमयोर्या प्रत्येकं कोटिकोटिर्दशभिर्गुणिता दश कोटीकोटय इत्यर्थस्तदेतत् प्रत्येकमेकस्य वादरोद्धारसागरोपमस्य सूक्ष्मोद्धारसागरोपमस्य च परिमाणं भवेदिति, दशभिर्वादेराद्धारपल्योपमकोटीकोटीभरेकं वादरोद्धारसागरोपमं भवति, दशभिश्च सूक्ष्मोद्धारपल्योपमकोटिभिरैकं सूक्ष्मोद्धारसागरोपमं भवतीत्यर्थः, तत्रातिमहत्त्व-
साम्यान् मागरेण-समुद्रेणोपमीयत इति सागरोपममिति गार्थार्थः ॥ १२३ ॥ इह वादरे प्ररूपिते सूक्ष्मप्ररूपणा क्रमनिष्पन्नत्वात्
गुराकर्तव्या सुखावसेया च भवतीत्येतावन्मात्रेणैव वादरोद्धारपल्योपमसागरोपमयोः प्ररूपणा कृता, न पुनराभ्यां सिद्धाति
किंचित् प्रयोजनमस्ति, सूक्ष्माभ्यां त्वेताभ्यामागमे समस्त्येव प्रयोजनं तद्योपदर्शयन्नाह—

जायइओ उद्धारो अद्वाइज्जाण सागराण भये । तावइया खलु लेए हवंति दीवा समुद्रा य ॥ १२४ ॥

अर्द्धतृतीयप्रमाणानां व्याख्यानान् सूक्ष्मोद्धारसागरोपमार्णां यावानुद्धारो बालाग्रोद्धारसमयराशिरित्यर्थः, 'भवेत्' जायेत
तावन्त एव लोकं द्वीपाः समुद्राश्च भवन्ति, इदमुक्तं भवति-साद्धं सूक्ष्मोद्धारसागरोपमद्वये सूक्ष्मोद्धारपल्योपमानां पञ्चविंशतिकोटी-
कोटिरित्यर्थः, यावन्तो बालाग्रोद्धारविषयाः समया भवन्ति तावत्संख्यास्तिर्यग्लोके द्वीपसमुद्रा अपि सर्वे भवन्तीत्यर्थः, इति
यक्ष्मोद्धारपल्योपमसागरोपमयोर्द्वीपसमुद्रसंख्यानयनं प्रयोजनत्वेनोक्तं भवतीति गार्थार्थः ॥ १२४ ॥ अथ क्रमप्राप्तमद्धारपल्योपमं
निरूपयितुमाह—

वासमए वाससाए गंमेके वायरे अवहियम्मि । वायएअद्वापहे संखेज्जा वासकोडीओ ॥ १२५ ॥

तत्रैव पूर्वोक्तस्वरूपे पत्ये सहजबादरवालाग्रपूरिते यदा प्रचिर्वर्षशतभैकैकं चालाग्रमपहियते तदा सर्वस्मिन्नपि तदपहारे यावान् कालो भवति तदेव बादरमद्वापल्योपमं विज्ञेयम्, तत्र च बादरेऽद्वापल्योपमे संख्येया वर्षकोट्यो भवन्तीति सुबोधमेवेति गाथार्थः ॥ १२५ ॥ सूक्ष्ममद्वापल्योपममाह—

वाससप वाससप एकैके अवहियन्मि सुहुमन्मि । सुहुमे अद्वापल्ले ह्वन्ति यासा असंखेज्जा ॥ १२६ ॥

तस्मादेवासंख्येयत्वं ङ्हीकृतसूक्ष्मचालाग्रपरिपूर्णपत्न्यात् प्रतिवर्षशतभैकैकस्मिन् सूक्ष्मे चालाग्रपल्लेऽपहियमाणे यावान् कालः संपद्यते तत् सूक्ष्ममद्वापल्योपमं बोद्धव्यम्, तत्र च सूक्ष्मेऽद्वापल्योपमेऽसह्येयानि वर्षाणि भवन्ति, असंख्येया वर्षकोट्यो भवन्तीत्यर्थः ॥ १२६ ॥ उक्त बादरं सूक्ष्म चान्द्रापल्योपममिदानीमेतन्मानग्रभवमेव बादरं सूक्ष्मं चान्द्रासागरोपमं विषधुराह—

एयसिं पद्धानं कोडाकोडी हवेज्ज वसगुणिआ । तं सागरोवमस्स उ परिमाणं हवइ पक्कस्स ॥ १२७ ॥

एतयोः पूर्वोक्तबादरसूक्ष्ममेदमिन्नयोरद्वापल्योपमयोर्वो या प्रत्येकं कोडाकोडीर्दशभिर्गुणिता दशकोटीकोटय इत्यर्थः तदेतत् प्रत्येकमेकस्य बादराद्वासागरोपमस्य सूक्ष्माद्वासागरोपमस्य च प्रमाणं भवेत्, भावार्थस्तद्वासागरोपमवदिति गाथार्थः ॥ १२७ ॥ अत्राह-ननु समयावलिकालमेदा इह प्रतिपादयितुं प्रस्तुताः, ते च भवद्भिः सागरोपमपर्यन्ता एनाद्यापि निर्दिष्टाः, सिद्धान्ते तु “सागर उदसत्पिणि परियहा” इत्यादिवचनदेव उत्सर्षिण्यादयोऽपि तद्भेदाः श्रूयन्त एव, तेऽत्र किमिति नामिधीयन्त इत्याशङ्क्य तानप्युक्तशेषानवसर्षिण्यादीन् कालविशेषान् सूक्ष्माद्वासागरोपममाननिष्पाद्यत्वात् एतद्विचारग्रस्ताव एव प्रतिपादयन्नाह-

दस सागरोपमाणं पुत्राओ हुंति कोटिकोटीओ । ओसत्पिणीपमाणं तं चेषुस्सत्पिणीएवि ॥ १२८ ॥
उत्सत्पिणी अणंता पोगलपरियट्ठओ मुणेगब्बो । तेऽणंता तीयऽद्धा अणागयद्धा अणंतगुणा ॥१२९॥

ब्रह्माद्वासागरोपमाणां सम्पूर्णा दश कोटीकोट्यो भवन्ति, किमित्याह-प्रमाणं, कस्याः-अरकपट्कोपेतकालविशेषरूपाया अवस-
र्पिण्याः, ब्रह्माद्वासागरोपमाणां दशभिः कोटीकोटिभिर्निष्पन्नोऽवसर्पिणीलक्षणः कालविशेषो मन्तव्य इत्यर्थः, तथा
अरकपट्कोपेताया उत्सर्पिण्या अप्येतदेव प्रमाणमिति । “ उत्सत्पिणी ” त्यादि, अवसर्पिण्या उपलक्षणत्वादेताश्च
यथोक्तप्रमाणा अवसर्पिण्युत्सर्पिण्योऽनन्ताः समुदिताः पुद्गलपरावर्तो मुणितव्यः, ते च पुद्गलपरावर्तो अनंता अतीताद्वा,
अनन्तपुद्गलपरावर्तोऽत्मकोऽतीतः काल इत्यर्थः, अतीताद्वापेक्षया चानन्तगुणाऽनागताद्वा, भविष्यत्काल इत्यर्थः, वर्तमानकसमयरूपा
वर्तमानाद्वाऽप्यस्ति, सा च ‘ कालो परमनिरुद्धो अविभागी तं तु जाण समउ ’ चि समयग्ररूपणार्था प्रोक्तं द्रष्टव्या,
मामान्येन सर्वकालरूपा सर्वोद्वाऽपि . पूर्वं “ कालोत्ति य एगविहो ” इति सामान्यकालभणनेन भणितैवावगन्तव्येति
गार्थार्थः ॥ १२९ ॥ तदेवं प्रोक्ताः सर्वेऽपि कालविशेषाः, प्रकृतमुच्यते-तत्र चादराद्वापल्योपमसागरोपमे निष्प्रयोजने अपि पूर्वोक्त-
कारणात् उपन्यस्ते, ब्रह्माद्वापल्योपमसागरोपमयोस्तु प्रयोजनमस्ति तदुपदर्शनार्थमाह—

सुदुमेण य अद्धासागरस्स माणेण सब्वजीवाणं । कम्मठिई कायठिई भावठिई यावि नायब्बा ॥१३०॥

ब्रह्माद्वासागरोपमस्य उपलक्षणत्वादद्वापल्योपमस्य च मानेन, ब्रह्माद्वापल्योपमसागरोपमयोः प्रमाणेनेति तात्पर्यार्थः,

किं पुनरनयोः प्रमाणेन कर्तव्यमित्याह-ज्ञातव्याः, का इत्याह-सर्वेषां नारकतिर्यगादिजीवानां कर्मस्थितिकायास्थितिभवस्थितयः, तत्र कर्मस्थितौ ज्ञानावरणदर्शनावरणवेदनीयांतरायलक्षणकर्मचतुष्टयस्य त्रिशत् सागरोपमकोटीकोट्य- उत्कृष्टा स्थितिः, मोहमीयस्य तु सप्ततिः सागरोपमकोटीकोट्य आयुषस्त्रयस्त्रिशत् सागरोपमाणि, नामगोत्रयोर्विश्रुतिः सागरोपमकोटीकोट्य उत्कृष्टा स्थितिः विविक्ष- कायः पृथिव्यादिकायोऽत्राभिप्रेतः, विवक्षितैकस्मिन् काये पुनः पुनस्तत्रैवोत्पत्त्या स्थितिः कायस्थितिः, तत्र पृथिवीकाये विविक्ष- तैकजीवः पुनः पुनर्मृत्वा तत्रैवोत्पद्यमानोऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीरवतिष्ठते, एवमप्याथेतजस्कायवायुकायेष्वपि प्रत्येकमसंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कायस्थितिर्वाच्या, वनस्पतिकाये त्वनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः, असकाये तु सातिरेके द्वे सागरोपमसहस्रे उत्कृष्टा कायस्थितिः। भवो- नारकाद्येकजीवस्य विवक्षितमेकमेव जन्म तत्र भवे स्थितिर्भवस्थितिः, तत्र नारकेष्वेकस्यैव जीवस्यैकस्मिन्नेव भवे त्रयस्त्रिशत्सागरोपमाण्युत्कृष्टा भवस्थितिः, एवं देवेष्वपि, तिर्यङ्मनुष्येषु तु प्रत्येकं त्रीणि पत्योपमानि, एवमेताः कर्मकायभव- स्थितयः सूक्ष्माद्रापत्योपमसागरोपमप्रमाणेनैव ज्ञातव्याः। एवमन्यदप्यनयोः प्रयोजनं समयानुसारेण वाच्यमिति गाथार्थः १३० ॥ अथ क्षेत्रप्रत्योपमं निरूपयन्नाह-

वायरसुहुमागासे त्वत्तपएसाण समयमवहारे। वायरसुहुमं त्वत्तं उस्सप्पिणीओ असंखेज्जा ॥ १३१ ॥

वादराणि च सूक्ष्माणि च वादरसूक्ष्माणि पूर्वोक्तपत्यगतानि सहजान्यसंख्येयखण्डीकृतानि च यानि यानि बालाग्राणी- त्यर्थः तेषामवगाढत्वसम्बन्धेन सम्बन्धि यदाकाशं तत्र ये क्षेत्रप्रदेशा निरंशनभोविभागस्वरूपास्तेषां प्रतिसमयेमैककापहारे

क्रियमाणे यावान् कालो लगति तदात्मकं यथाक्रममेव वादरं ब्रह्मं च क्षेत्रपल्योपमं भवति, तत्त्वैकैकं प्रत्येकमसंख्येयोत्सर्पिण्या-
त्मकं मन्तव्यं, इदमत्र हृदयं-वादरवालाग्रपूरिते पल्ये एकैकवाढमाकाशं तत्र प्रत्येकमसंख्येयाः क्षेत्रप्रदेशाः सन्ति, सन्ति,
वालाग्राणां वादरत्वाभ्रमःप्रदेशानां त्वतिब्रह्मत्वादिकस्य वालाग्रस्य प्रत्येकमसंख्येयेष्वेव क्षेत्रप्रदेशेष्ववगाहस्य घटनादिति भावः,
एतेषां सर्वेषामपि सर्ववालाग्रावगाढक्षेत्रप्रदेशानां प्रतिसमयमैककापहारे यः कालो भवति तदात्मकं वादरक्षेत्रपल्योपमं द्रष्टव्यं,
एतचासंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीमानं, यत् एकैकवालाग्रावगाढक्षेत्रप्रदेशानामपि प्रतिसमयमैककापहारे “ अंगुलअसंख्यमाने
औसर्पिणिजो असंख्यजा ” इति चचनादसंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो लगन्ति, किं पुनः सर्ववालाग्रावगाढक्षेत्रप्रदेशापहार इति,
अमन्येयसण्डीकृतब्रह्मवालाग्रपूरिते तु पल्ये एकैकब्रह्मवालाग्रखण्डेन यदवगाढमाकाशं तत्रापि प्रत्येकमसंख्येयाः प्रदेशा
विद्यन्ते एव, ब्रह्मस्यपि वालाग्रखण्डस्य नभःप्रदेशोपेक्षया स्थूलत्वाद् असंख्येयोत्सर्पिण्यवसंख्येयाः सन्ति, एतेषां च
सर्वेषां सर्ववालाग्रखण्डावगाढक्षेत्रप्रदेशानां प्रतिसमयमैककापहारे यः कालस्तदात्मकं ब्रह्मक्षेत्रपल्योपममिति ज्ञातव्यम्, इदमप्यसं-
ख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिण्यमानमेव, केवलं पूर्वसादसङ्ख्येयगुणं, वालाग्राणामसंख्यातगुणत्वादिति, अथवा ये तत्र पल्येऽसङ्ख्येयखण्डी-
कृतवालाग्रेः स्पृष्टा अस्पृष्टाश्चाक्षेत्रप्रदेशास्ते सर्वेऽपीह गृह्यन्ते, तेषां च प्रतिसमयमैककापहारे यः कालस्तदात्मकं ब्रह्मं क्षेत्रपल्यो-
पममवगन्तव्यं, आह-ननु ब्रह्मसण्डीकृतवालाग्रनिरन्तरं पुरिते पल्ये किमपि केचित्तरस्पृष्टा नभःप्रदेशाः सन्ति येनैव
द्वितीयमपि ध्याग्यानं विधीयते, अत्रोच्यते, ब्रह्मवालाग्रखण्डस्पृष्टनभःप्रदेशेभ्यो विद्यन्ते ते तत्रास्पृष्टा असङ्ख्यातगुणाः, शिला-
स्तम्भरुपादयवतादयो लघ्वीः स्वाक्रान्तमाकाशं न्याच स्थिताश्चन्द्रमर्यादस्यन्ते अथ च स्वाक्रान्तक्षेत्रस्य ये प्रदेशास्तेऽभ्योः

ऽसंख्यातगुणास्तत्रैवास्पृष्टा अपि विद्यन्ते, पश्चादुपर्यास्फालितायः कीलकनिर्मितान्तःप्रविष्टबृक्षमूलाद्यवकाशान्यथाऽनुपपत्तेः, एवमत्रापि सूक्ष्मबालाग्रखण्डनिचितेऽपि पत्ये तत्स्पृष्टेभ्यस्तदस्पृष्टा नमःप्रदेशाः सन्त्येवासह्येयगुणाः, अत एवानन्तरोक्तप्रकारेणाभिहितसूक्ष्मक्षेत्रपत्योपमादिदमसह्यथातुगुणं, इदमेव चाधकालीनसिद्धान्तेऽधिक्रियते, आह-यद्येवं पत्यस्य सूक्ष्मबालाग्रखण्डपूरेण किं प्रयोजनं? यदा हि तत्स्पृष्टास्तदस्पृष्टाश्च नमःप्रदेशा गृह्यन्ते तदित्येवैवाभिधातुमुचितं-तत्र पत्ये ये क्षेत्रप्रदेशास्तेषां प्रतिसमय-मैकैकापहोर यः कालस्तदारमकं सूक्ष्मक्षेत्रपत्योपममिति, किं बालाग्रखण्डपूरेण? नैतदेवं, तत्पूरणं विना प्रथमप्रकारोक्तसूक्ष्मक्षेत्रप-त्योपमस्य प्ररूपयितुमशक्यत्वादिति, तेनापि किं प्रयोजनं? द्वितीयप्रकारस्येवहाधिकृतत्वादिति चेत् सत्यं, किन्तु प्रस्तुतपत्योपमेन दृष्टिवादे द्रव्याणि मीयन्ते, तानि च कानिचित् सूक्ष्मबालाग्रखण्डस्पृष्टेरेव नमःप्रदेशैर्मयिन्ते, कानिचित्तु तत्स्पृष्टास्पृष्टैरित्येवं प्रथमप्रकारस्यापि दृष्टिवादोक्तद्रव्यमानोपयोगित्वाद्बालाग्रखण्डपूरणमपि नासंगतमिति गार्थार्थः ॥ १३१ ॥ उक्तं बादरं सूक्ष्मं च क्षेत्रपत्योपममिदानीं तत्प्रमाणक्रमनिष्पन्नं क्षेत्रसागरोपममाह-

एएसिं पह्लाणं कोडाकोडी हवज्जं वसगुणिया । तं सागरोवमस्त उ एकस्त भवे परीमाणं ॥ १३२ ॥

बादरक्षेत्रपत्योपमानां दशभिः कोटीकोटिभिर्बादरं क्षेत्रसागरोपमं सूक्ष्मक्षेत्रपत्योपमानां तु दशभिः कोटीकोटिभिः सूक्ष्म क्षेत्रसागरोपममिति तात्पर्यार्थोऽश्वरार्थस्तु पूर्ववदेवेति गार्थार्थः ॥ १३२ ॥ अत्रापि बादरे क्षेत्रपत्योपमसागरोपमे निष्प्रयोजने अथि पूर्वोक्तकारणादुपन्यस्ते, सूक्ष्माभ्यां त्वाम्यामस्ति प्रयोजनं, तदुपदर्शयन्नाह-

गणना विस्तसागरउचमाणेणं हवेज्ज नायज्वं । पुढविदग्गअणिमारुयहरियतसाणं च परिमाणं ॥ १३३ ॥

एतेन दृक्षमक्षेत्रपल्योपमस्य चोपमानेन प्रमाणेन ज्ञातव्यं, किमित्याह--'परिमाणं' सहज्याने केषां? गृथिच्युदकाभिचापुवनस्पतित्रसजीवानाम्, एतच्च किञ्चिदिहैव वक्ष्यते, किञ्चित्तु दृष्टिवादगम्यमिति गार्थार्थः ॥१३३॥ तदेवं व्याख्यातं " पल्लोचयमं च तिविहं उद्धारउद्धं चे " त्यादि, तद्व्याख्याने चोद्धारपल्योपमनिरूपणप्रस्तावे प्रोक्ताः सर्वेऽपि नवार्थादापर्यन्ताः कालविभागास्तद्गणने च व्याख्यातं सभार्यं ' कालविभागो य होइऽणेगविहो ' इत्यादि, तद्व्याख्याने च व्याख्यातं प्रमाणद्वारस्य तृतीयभेदस्वरूपं कालप्रमाणमथ तच्चतुर्थभेदस्वरूपं भावप्रमाणं निरूपयितुमाह--

गुणनोगुणानिष्फन्नं गुणनिष्फन्नं तु वन्नमाईयं । नोगुणनिष्फन्नं पुण संखाणं नो य संखाणं ॥ १३४ ॥

भवनं भावो-यस्तुनः परिणामो ज्ञानादिर्यर्णादिश्च, प्रमितिः प्रमीयतेऽनेन प्रमीयते वा स इति प्रमाणं, भाव एव प्रमाणं भावप्रमाणं, तच्च द्विविधं-गुणनिष्पन्नं नोगुणनिष्पन्नं च, गुणस्वरूपं नोगुणस्वरूपं चेत्यर्थः, तत्र गुणा रूपरसगन्धस्पर्शसंस्थानरूपास्तद्व-
स्वरूपमेकं भावप्रमाणं, ते हि वस्तुपरिणामत्वाद् भावास्तैश्च कृत्वा वस्तु प्रमीयते-परिच्छिद्यते एतेऽपि वा स्वस्वरूपेण प्रमीयन्ते-
परिच्छिद्यन्ते इत्यमीषां प्रमाणता, एवमन्यत्रापि भावप्रमाणता सर्वत्राम्युद्धा, नोगुणस्तु-गुणनिषेधरूपस्त्वस्वरूपं तु भावप्रमाणं
द्वितीयं, इदं पुनरपि द्विधा-संख्यानं-संख्यास्वरूपं नोसंख्यानं च-तन्निषेधस्वरूपमिति गार्थार्थः ॥ १३४ ॥ संख्यानं
पुनर्दिधिति दर्शयन्माह--

संख्याणं पुन तुविहं रुयसंन्वाणं च गणनसंख्याणं । अङ्गवरपयभाईयं कालियमुद्रा (३०००) लियं च सुयं ॥ १३५ ॥

संख्यानं पुनरपि द्विधा, श्रुतसंख्यानं गणनसंख्यानं च, तत्र श्रुतसंख्यानमक्षरपदादिकं, आदिशब्दात्पर्यायसङ्घातपाद-
गाथादिपरिग्रहः, तदुक्तं-“ सुयपरिमाणसंख्या अणेगविहा पणचा, तेजहा-पञ्जवसंखा अक्षरसंखा संघायसंखा पयसंखा पायसंखा
गाढासंखा सिलागसंखा चेतयसंखा निज्जुत्तिसंखा अणुओगदरसंखा उदैससंखा अज्जयणसंखा सुयखंधसंखा अगसंखाति ” तत्र
पर्याया पर्याया धर्मो इत्यनर्थान्तरं तद्द्रूपा च संख्या श्रुतस्यानन्ता द्रष्टव्या, एकैकस्याप्यकाराक्षरस्य तदभिधेयस्य च जीयादि-
वस्तुनः प्रत्येकमनन्तपर्यायत्वाद्, एवमन्यत्रापि संख्यायोजना भावनीया, नवरं संख्येयानि श्रुते अकारककारादीन्यक्षराणि ह्याक्षर-
संयोगरूपाः संख्येयाः सङ्घाताः सुप्तिङन्तानि समयप्रसिद्धानि वा संख्येयानि पदानि गाथादिचतुर्थादरूपाः संख्येयाः पादाः
संख्येया गाथाः संख्येयाश्च श्लोकाः प्रतीता एव, छन्दोविशेषरूपाः संख्येया वेषकाः निक्षेपनियुक्तपुणोवृषातनियुक्तिद्वयस्याधिकनियुक्ति-
रूपा त्रिविधा च निर्युक्तिः व्याख्यानोपायभूतानि सत्पदप्ररूपादीन्युपक्रममादीनि वा संख्येयान्यनुयोगद्वाराणि, संख्येया उद्देशाः
संख्येयान्यव्ययनानि संख्येयाः श्रुतस्कन्धाः संख्येयान्याचारादीन्यङ्गानि । किं पुनस्तच्छ्रुतं पञ्चमक्षरपदादिका संख्येत्याह-कालिकम्-
आचारोपराध्ययनादिकमुत्कालिकं च-दर्शविकालिकावश्यकजीवाभिगमप्रज्ञापनादृष्टिवादादिकं तच्छ्रुतं यथेयमक्षरपदादिका प्रत्येकं
संख्येयि, नवरमुत्कालिके अङ्गं एकमेव दृष्टिवादलक्षणं गान्यदिति गाथार्थः ॥ १३५ ॥ उक्तं श्रुतसंख्यानमथ गणन-
संख्यानमुपदर्शयन्नाह-

संवेज्जमसंवेज्जं अणंतयं चैव गणणसंख्याणं । संवेज्जं पुण तिविहं जहणणयं मज्झिमुक्कोसं ॥ १३६ ॥

यस्यमाणस्वरूपं सादृश्येयकमसहृयेयकमनन्तकं चेत्येवं त्रिविधं गणनसहृथानं, सहृथेयकं पुनरपि त्रिविधं जघन्यमध्यमोत्कृष्ट-
भेदादिनि गायार्थः ॥ १३६ ॥ असहृथेयकं पुनर्नवाविधमिति दर्शयन्नाह-

तियिहमसंवेज्जं पुण परित्तजुत्तं असंख्यासंखं । एक्केकं पुण तिविहं जहणणयं मज्झिमुक्कोसं ॥ १३७ ॥

अमहृथेयकं त्रिधा, तद्यथा-परीतासहृथेयकं युक्तासहृथेयकं असहृथेयासंख्येयकं चेति, पुनः प्रत्येकमेककं जघन्यमध्यमोत्कृष्ट-
भेदान् त्रिपर्येयं नवविधमसंख्येयकमिति गायार्थः ॥ १३७ ॥ अनन्तकं त्वष्टविधमित्यादर्शयन्नाह-

तियिहमणंतंपि तद्वा परित्त जुत्तं अणंतयाणंतं । एक्केकंपिय तिविहं जहणणयं मज्झिमुक्कोसं ॥ १३८ ॥

तथाऽनन्तकमपि त्रिविधं, तद्यथा- परितानन्तकं युक्तानन्तकं अनन्तानन्तकं चेति जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदात् पुनरेककं
त्रिविधमित्येवं मूलेऽविशेषोक्तापि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेराद्यभेदद्वय एव प्रत्येकं त्रिविध्यमवगन्तव्यं, तृतीयभेदस्तु द्विप्रकार
एव, तद्यथा-जघन्यमनन्तानन्तकं मध्यमं चानन्तानन्तकमिति, उत्कृष्टं त्वनन्तानन्तकं कचिदपि वस्तुनि न सम्भवतीति न तत्
प्ररूप्यते, अतोऽनन्तकमष्टविधमिति गायार्थः ॥ १३८ ॥ तदेवं सामान्यमात्रेण व्याख्यातं संख्येयकादिस्वरूपमथ विशेषतः
गमावार्थं तद् व्याख्यातुमाह-

जंबुद्वीको मरिमबपुण्णो ससलागपटिमहसलागाहिं । जावदअं पटिपूरे तावदअं होह संवेज्जं ॥ १३९ ॥

अस्या गाथाया भावार्थं व्याख्याय पञ्चादक्षरार्थं व्याख्यास्यामः, तत्र चेह संख्येयकादिस्वरूपज्ञापनग्रस्तोऽजम्बूद्वीप-
समान आयामविष्कम्भाभ्यां प्रत्येकं योजनलक्षप्रमाणो योजनसहस्रभगगाढो, रत्नप्रभापृथिव्या योजनसहस्रमानं प्रथमं रत्नकाण्डं
भित्त्या द्वितीये चक्रकाण्डे प्रतिष्ठित इत्यर्थः, वृत्ताकारत्वाच्च अभित्त्या " परिही तिलक्का सोलससहस्र दो य सय सत्तवीसहिया ।
कोत्त तिय अट्टवीस धणु सय तेरंगुलद्वहिं ॥१॥ " इति गाथाप्रतिपादितप्रमाणयुक्तो धान्यपल्यवत्पल्यः कल्प्यते, स चैवंप्रमाणः
पल्यो बुद्धिकल्पनया सर्पपाणां तावद् त्रियते यावज्जम्बूद्वीपवेदिकाया उपर्यपि सम्पूर्णशिरः सम्पद्यते, ते चैतद्भूताः सर्पपाः किलास-
त्कल्पनया देवादिना केनचिदुत्तिष्ठ्यको द्वीपे एकः समुद्र इत्येवं क्रमेण सर्वेऽपि प्रक्षिप्यन्ते, एवं चैते प्रक्षिप्यमाणा यत्र क्वापि द्वीपे
समुद्रौ वा निष्ठां यान्ति एतावत्पर्यवसानो जम्बूद्वीपादिरनवस्थितपल्यनामा पल्यः परिकल्प्यते, स च सर्पपाणां वेदिकाया
उपर्यपि तत्राश्लिखः पूर्यते. शलाकापल्ये चैकसर्पपक्षा शलाका प्रक्षिप्यते, कोऽयं शलाकापल्य इति चेदुच्यते, सहस्रयोजनावगाढो
योजनलक्षविस्तरः सातिरेकयोजनलक्षत्रयपरिधिपरिकलितो जम्बूद्वीपवेदिकापर्यन्तोऽन्यस्त्वसमन्वितः पल्यो यादृशः पूर्वं
परिकल्पितस्तादृशस्योऽन्येऽपि परिकल्प्यन्ते इति सर्वेऽप्यमी चत्वारः पल्या भवन्ति, तत्र प्रथमः क्रमेण परिवर्द्धमानमूर्च्छित्वादवस्थित-
रूपानायादनवस्थित पल्य उच्यते, द्वितीयस्तु शलाकाभिर्त्रियमाणत्वाच्छलाकापल्यो व्यपदिश्यते, तृतीयस्तु प्रतिशलाकाभिरापूर्-
यमाणत्वात् प्रतिशलाकापल्य इव्यते, चतुर्थस्तु महाशलाकापूरणीयत्वान्महाशलाकापल्योऽभिधीयत इति, अथ प्रकृतमुच्यते, यः पूर्व-
मनवस्थितपल्यः सर्पपाणां मृतो, मुक्तः, तत्सर्पपा अपि पुनरुत्तिष्ठ्यन्ते, तत्रैको द्वीपे एकश्च समुद्र इत्येवं प्रक्षिप्यमाणा यदा निष्ठां
यान्ति तदा शलाकापल्ये द्वितीया शलाका प्रक्षिप्यते, सर्पपाथ यत्र द्वीपे समुद्रे वा निष्ठितास्तत्पर्यवमानः पूर्वेण सह बृहत्तरोऽनव-

स्थितपत्न्यः सर्पपभृतः परिकल्प्यते, पुनः पुनः सोऽप्युत्तिष्ठ्य एकैकसर्पपक्षपक्रमेण द्वीपसमुद्रेषु प्रक्षिप्यते, शलाकापत्न्ये च तृतीयशलाका प्रक्षिप्यते, ते च सर्पपाः प्रक्षिप्यमाणाः यत्र द्वीपे समुद्रे वा निष्ठिताः तत्पर्यन्तः पूर्वोऽनवस्थितपत्न्यस्त-
ध्वं सर्पपभृतः परिकल्प्यते पुनः सोऽप्युत्तिष्ठ्य तेनैव क्रमेण द्वीपसमुद्रेषु प्रक्षिप्यते शलाकापत्न्ये च चतुर्थी शलाका क्षिप्यते, एवं
पयोचरं दृढस्यानवस्थितपत्न्यस्य भरणरिक्तीकरणक्रमेण तावद्भावं यावदेकैकशलाकाप्रक्षेपेण शलाकापत्न्यो वेदिकाया उपर्यपि
सप्तशिरसो त्रियतेऽपरां शलाकां न प्रतीच्छति, ततोऽनवस्थितपत्न्यः सर्पपभृतोऽपि नोत्तिष्ठ्यते किन्तु शलाकापत्न्य एवोत्तिष्ठ्यते,
अपमप्यनवस्थितपत्न्याक्रान्तक्षेत्रात् परत एकैकसर्पपक्रमेण द्वीपसमुद्रेषु प्रक्षिप्यते, यदा च निष्ठितो भवति तदा प्रतिशलाकापत्न्यलक्षणे
तृतीये पत्न्ये एकसर्पपरूपा प्रथमा प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनवस्थितं समुद्रधृत्य शलाकापत्न्यनिष्ठास्थानात् परतस्तेनैव क्रमेण
प्रक्षिप्यते, निष्ठिते च तस्मिन् शलाकापत्न्ये शलाका क्षिप्यते, इत्थं पुनरप्यनवस्थितपत्न्यपूरणरेचनक्रमेण पूर्ववत् शलाकापत्न्यः
शलाकानां त्रियते, ततोऽनवस्थितशलाकापत्न्ययोर्भृतयोः शलाकापत्न्य एवोत्पाद्य अनवस्थितपत्न्यनिष्ठास्थानात् परतः पूर्वोक्त-
क्रमेणैव प्रक्षिप्यते, ततः प्रतिशलाकापत्न्ये द्वितीया प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनवस्थितपत्न्यं समुद्रधृत्य शलाकापत्न्यनिष्ठास्थानात्
परतस्तेनैव क्रमेण प्रक्षिप्यते, शलाकापत्न्ये च शलाका क्षिप्यते, एवमनवस्थितपत्न्योत्क्षेपप्रक्षेपक्रमेण शलाकापत्न्यः पुनरपि
शलाकाभिः पूर्यते, शलाकापत्न्यस्य चोत्पादननिक्षेपणार्थ्यां पूर्वोक्तन्यायेन प्रतिशलाकापत्न्ये तावत् प्रतिशलाकाः प्रक्षिप्यन्ते
यावत् स तामिः सप्तशिरः पूर्यते, यदा चैवं प्रतिशलाकापत्न्यः शलाकापत्न्योऽनवस्थितपत्न्येभ्येत्येते त्रयोऽपि सप्तशिराः पूरिता
भवन्ति तदा प्रतिशलाकापत्न्य एवोत्पाद्य द्वीपसमुद्रेषु तथैकैकसर्पपक्रमेण प्रक्षिप्यते, निष्ठिते च तस्मिन् महाशलाकापत्न्ये

प्रथमा एकसर्पपरूपा महाशलाका प्राक्षिप्यते, ततः शलाकापल्य उत्पाद्या तथैव द्वीपसमुद्रेषु ग्रक्षिप्यते, प्रतिशलाकापल्ये च प्रति-
शलाका प्राक्षिप्यते, ततोऽनयस्थितपल्य उत्क्षिप्य तथैव द्वीपादिषु क्षिप्यते, शलाकापल्ये च शलाका निक्षिप्यते, एवमनयस्थित-
पल्योत्पाटनक्षेपणक्रमेण शलाकापल्यः शलाकानां भरणीयः शलाकापल्योद्धारणविकिरणक्रमेण तु प्रतिशलाकापल्यः प्रति-
शलाकाभिः पूरणायः प्रतिशलाकापल्योत्पाटनक्षेपणार्थां तु महाशलाकापल्योः पूरयितव्यः, यदा तु चत्वारोऽ-
पीत्थं परिपूर्णा भवन्ति तदोत्कृष्टं संख्येयकं रूपाधिकं भवति, इदमत्र तात्पर्यं-यथोक्तषु चतुर्षु पल्येषु भूतेषु ये सर्पपाः ये चानय-
स्थितपल्यशलाकापल्यप्रतिशलाकापल्योत्क्षेपक्रमेण द्वीपसमुद्राः सर्पैर्पर्व्यासास्तावत्संख्यमुत्कृष्ट संख्येकमेकेन सर्पपरूपेण
समाधिकं भवति, इदं च तावदुत्कृष्टं संख्येयकं, जघन्यं तु द्वौ, न त्वेकः, संख्याव्यवहारे तस्यानधिकृतत्वादिति, जघन्योत्कृष्टयोस्त्व-
न्तराले यानि त्र्यादीनि संख्यास्थानानि तत् सर्वं मध्यमं संख्यात, आगमे च यत्र क्वचिद्विशेषितं संख्येयकग्रहणं करोति तत्र
सर्वत्र मध्यममेव द्रष्टव्यमिति अभिहितं जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदभिन्न त्रिविधं संख्येयकं, अथ नवविधमसंख्येयकं प्रागुद्दिष्टं निरूप्यते-
इहोत्कृष्टसंख्येयकं येनैकेन सर्पपरूपेणाधिकमुक्तं तद्यदा तस्मिन्नेवोत्कृष्टसंख्यातराशौ प्राक्षिप्यते तदा जघन्यं परीतासंख्येयकं
भवति, ततः परमस्यैव परीतासंख्येयकस्य मध्यमानि स्थानानि भवन्ति तावदावदिदमेवोत्कृष्टं परीतासंख्येयकं, कियत्तत्प्रमाणं
पुनरुत्कृष्टं परीतासंख्याविमिति चेद्, उच्यते, अस्मिन्नेव जघन्यपरीतासंख्येयके यावन्ति रूपाणि भवन्ति तावत्संख्याः प्रत्येकं जघन्य-
परीतासंख्येयकस्वरूपा राशयो व्यस्थाप्यन्ते, ततः परस्परं गुण्यते, तैश्च परस्परं गुणितैर्यो राशिर्भवति स एकेन रूपेण हीन उत्कृष्टं
परीतासंख्येयकं भवति, अत्र विनयानां सुखप्रतिपत्त्यर्थमुदाहरणमात्रं किञ्चिदुच्यते, तत्र जघन्यपरीतासंख्येयके सद्भावतोऽसंख्येय-

मस्मिन्नेव राशौ क्षिप्यते तदा जघन्यं परीतानन्तकं सम्पद्यते, एवमेकीयाचार्यमतं तावदर्थितं, अन्ये त्वाचार्यो उत्कृष्टमसंख्येया-
संख्येयकमन्यथा प्ररूपयन्ति, तथाहि तद्वच्च-जघन्यासंख्येयासंख्येयक्राश्वेर्वर्गः क्रियते, तस्यापि वर्गराशेः पुनर्वर्गो विधीयते,
तस्यापि च वर्गवर्गराशेः पुनरपि वर्गो निष्पाद्यते, एवं च चारत्रयं वर्गो कृतेऽन्येऽपि प्रत्येकमसंख्येयस्वरूपा दश राशयस्तत्र प्राक्षि-
प्यन्ते, तद्यथा—“लोगागामपएसा धम्माधम्ममगजीवेदसा य । दब्बट्ठिया निओया पत्तेया चेव बोद्धव्वा ॥ १ ॥ ठिइवंधज्झवसाणे
अणुभागा जोगळेयपल्लिभागा । कुण्ह य समाण समया असंखपक्खेवया दस उ ॥ २ ॥” अयमर्थः,—लोकाकाशस्य सर्वस्यापि
यावन्तः प्रदेशाः तथा धर्मोस्तिकास्याधर्मोस्तिकायस्यैकस्य च जीवस्य यावन्तः प्रदेशाः “दवगट्ठिया निओय”ति सूक्ष्माणां चाद-
राणां चानन्तकायिकजनस्यतिजोवानां शरीरारणित्यर्थः, ‘पत्तेया चेव’ति पृथिव्यप्तेजोवायुप्रत्येकजनस्यतिद्विन्द्रियत्रीन्द्रिय-
चतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियलक्षणाः सर्वेऽपि प्रत्येकशरीरिणो जीवा इत्यर्थः, ‘ठिइवंधज्झवसाण’ति, ज्ञानाचरणादिकर्मणां स्थितिबन्धस्य
कारणभूतान्यध्यवसायस्थानानि स्थितिबन्धाध्यवसायस्थानानि तान्यपि सर्वाणि, अत्राह-नन्वत्रासंख्येयकविचारे प्रस्तुतेऽसंख्यातस्वरूपा
एव राशयः प्रक्षेपजधिक्रियन्ते न संख्यातारमकाः, तेषामल्पत्वेनेहाकिञ्चित्करत्वात्, नाप्यनन्ताअनन्तानामसंख्येयकेऽनुप्रवेशयोगात् तत्
किमेतानि स्थितिबन्धाध्यवसायस्थानान्यसंख्येयानि येनेहाधिक्रियन्ते?, उच्यते, एवमेतत्, तथाहि-ज्ञानाचरणीये जघन्योऽन्तर्मुहूर्तप्रमाणः
स्थितिबन्धः, उत्कृष्टस्तु त्रिशतसागरोपमकोट्रीकोटिप्रमाणः, मध्यमपदे त्वेकाद्वित्रिचतुरादिसमयीधकान्तर्मुहूर्तदौ त्वयमसंख्येयभेदः,
एषां च स्थितिबन्धानां निर्वर्त्तकान्यध्यवसायस्थानानि प्रत्येकं भिन्नान्येव, एवं सत्येकस्मिन्नापि ज्ञानाचरणेऽसंख्येयानि स्थितिबन्धा-
ध्यवसायस्थानानि लभ्यन्ते, एवं दर्शनाचरणादिपि वाच्यमिति, असंख्येयकत्वमभीपां व्यक्तमेव, ‘अणुभागा’ति अनुभागाः ज्ञानाचर-

णादिकर्मणां स्थितिबन्धे जघन्यमध्यमादिभेदभिन्ना रसविशेषाः असंख्येया एव, एतेषां चानुभागविशेषाणां निर्वर्तकान्यसंख्येयलो-
काकाशप्रदेश प्रमाणान्यध्यवसायस्थानानि भवन्ति, अतोऽध्यवसायस्थानकारणभूतानामसंख्येयत्वात्तत्कार्यभूता अनुभागविशेषा
अप्येतावन्तो द्रष्टव्याः, कारणभेदाश्रितत्वात् कार्यभेदानां, “जोगच्छेयपलिभाग” चि, योगो मनोवाक्याविषयं वीर्यं तस्य कैवलि-
प्रज्ञार्थेदेन छिद्यमानस्य प्रतिविशिष्टा निर्विभागा भागा योगच्छेदप्रतिभागास्ते च निगोदादीनां संज्ञिपंचेन्द्रियर्यन्तानां जीवानामा-
भिन्ना जघन्यादिभेदभिन्ना असंख्येया मन्तव्याः, ‘दुणह य समाण समयस्ति’ द्वयोश्च समयोः उत्सर्पिष्यवसर्पिणीकाललक्षणयोः
असंख्येयस्वरूपाः, एवमेते प्रत्येकमसंख्येयस्वरूपा दश क्षेपाः पूर्वोक्ते वारत्रयवर्गिते राशौ प्रक्षिप्यन्ते, इत्थं च’ यो राशिः
; सम्पद्यते स पुनरपि पूर्ववद्द्वारप्रचयं वर्ण्यते, एवं च यो राशिर्भवति तत्र एकस्मिन् रूपे पातिते उत्कृष्टमसंख्येयासंख्येयकं
॥ उक्तं नवविधमप्यसंख्येयकं, साम्प्रतं प्रागुद्दिष्टमष्टविधमनन्तकमभिधीयते, तत्रोत्कृष्टासंख्येयासंख्येयकभणने यद्रूपं पातितं
तस्मिन्नेव राशौ प्रक्षिप्यते तदा जघन्यं परीतानन्तकं भवति, ततः परमेकौत्तरया बृद्धया यानि संख्यास्थानानि तत् सर्वं मध्यमं
उक्तं यावद् उत्कृष्टं परीतानन्तकं न प्राप्नोति, कियत् पुनरुत्कृष्टं परीतानन्तकं भवतीति, उच्यते, जघन्ये परीतानन्तके यावन्ति रूपाणि
त तावत्संख्याः प्रत्येकं जघन्यपरीतानन्तकप्रमाणा राशयो व्यवस्थाप्यन्ते, पूर्ववच्च ते परस्परं गुणिताः सन्तो यं राशिमुत्पादयन्ति
एकेन रूपेणोक्तं उत्कृष्टं परीतानन्तकं भवत्युदाहरणभावेनाऽपि पूर्ववदिति, येन च रूपेणोक्तोऽसौ राशिर्यदा तदपि गण्यते
तदा जघन्यं युक्तानन्तकं भवति, एतज्जघन्ययुक्तानन्तकराशिप्रमाणश्चाभिव्यराशिः केवलिभिर्दृष्ट इति प्रतिपत्तव्यं, अतः परमेकौत्तर-
बृद्धया यानि संख्यास्थानानि तत् सर्वं मध्यमं युक्तानन्तकमवसेयं यावदुत्कृष्टं युक्तानन्तकं न प्राप्नोति, कियत् पुनरुत्कृष्टं

युक्तानन्तकं स्यादिति, तदुच्यते, यदा जघन्ययुक्तानन्तकराशिस्तैरेव राशिना गुण्यते रूपं चैकं ततः पात्यते तदोत्कृष्टं युक्तानन्तकं भवति, यदा च तदपि पातितं रूपं गण्यते तदा जघन्यमनन्तानन्तकं सम्पद्यते, ततः परमेकोचरनृद्ध्या संख्यास्थानानि मध्यममनन्तानन्तकं, उत्कृष्टं त्यनन्तानन्तकं नास्त्येवेति भावः, अन्ये त्वाचार्याः प्रतिपादयन्ति-जघन्यमनन्तानन्तकं पूर्ववद्वारात्रयं वर्ग्यते, ततस्तस्मिन्नेव राशौ एते षडनन्तकप्रक्षेपाः प्रक्षिप्यन्ते, तद्यथा—“ सिद्धा निर्गोयजीवा वणस्सई काल पोगला चैव । सञ्चमलोगाभासं उपैते णंतपक्षेखा ॥ १ ॥ अयमर्थः—सर्वे सिद्धाः सर्वेऽपि द्रुह्मवाद्दरनिर्गोदजीवाः प्रत्येकसाधारणभेदभिन्नाः सर्वे च वनस्पतयः सर्वेऽपि चार्तिनागतवर्तमानकालसमयराशिः सर्वलोकवर्त्ती च सर्वः पुद्गलसमूहः लोकालोकस्वरूपस्य च सर्वस्याप्याकाशस्य प्रदेशाः, एते षडनन्तानन्तकविचारेऽत्र प्रस्तुते स्वयमनन्तस्वरूपाः प्रक्षेपकाः प्रस्तुतराशौ प्रक्षिप्यन्ते, अत्राह—अनन्तकविचारस्यात्र प्रस्तुतत्वादनन्तात्मका एव राशयः प्रक्षेप्तव्याः, सङ्ख्यातासङ्ख्यातराशयोः स्वरूपत्वेनाकिञ्चित्करत्वात्, तत्र च वनस्पतिग्रहणे प्रत्येकवनस्पतय एवाधिकाः प्राप्यन्ते, साधारणानां ‘ निर्गोयजीवा ’ इत्यनेन पूर्वमेव गृहीतत्वात्, प्रत्येकवनस्पतिभिश्च प्राप्तैरपि न कश्चिदुपयोगः, स्वल्पत्यादिति, नतदेवमभिप्रायापरिज्ञानाद्, एतदेव हि निर्गोदजीवानन्तकं प्रत्येकजीवाधिक्यविशेषितं राशेर्दृढ्यापादनाथं वनस्पतिग्रहणेन द्वितीयवारं प्रक्षिप्तं, इह हि पौनरुक्त्यचिन्ता नोपयोगिनी राशिबृद्ध्यापादनस्यैव साध्यत्वाच्चैकस्यापि राशेर्वारद्वयप्रक्षेपेण सम्पद्यत एवेत्यलं विस्तरेण, एतैश्च षड्भिरप्यनन्तकप्रक्षेपः पूर्वराशौ प्राक्षिप्तैर्यो राशिरापद्यते स पुनरपि पूर्ववद्वारात्रयं वर्ग्यते, तथाऽप्युत्कृष्टमनन्तानन्तकं न भवति, ततश्च केवलज्ञानं केवलदर्शनं च ज्ञेयादिभेदात् प्रत्येकमनन्तभेदभिन्नं प्राक्षिप्यते, ततश्चोत्कृष्टमनन्तानन्तकं भवतीति प्रस्तुतप्रकरणचूर्णोक्तं, सर्वस्यैव वस्तुजातस्य संगृहीतत्वाद्, अतः परं

वस्तुतत्त्वस्यैव संख्याविषयस्याभावादिति भावः, अनुयोगद्वारस्वशाभिप्रायस्तु इत्थमप्युक्तदृष्टमन्तानन्तकं न ग्राह्यते, अजघन्यो-
 त्कृष्टस्थानानामेव तत्र प्रतिपादितत्वादतस्तन्मतेनेहानन्तकस्याष्टविधत्वमुच्यते, तत्त्वं तु केवलिनो विदन्तीति, सूत्रे च यत्र क्वचिदन-
 न्तानन्तकं गृह्यते तत्र सर्वत्राजघन्योत्कृष्टं द्रष्टव्यमिति ॥ प्ररूपित संख्यातमसंख्यातमनन्तं च सप्रभेदं, तत्प्ररूपणे च “ जंबुद्वीवो
 सरिस्त्वयुष्णो ” इत्यादिगाथायाः कथितो भावार्थः, इदानीमक्षरार्थ उच्यते—तत्र जम्बूद्वीपग्रहणेन जम्बूद्वीपसमा-
 नस्य प्रथमं व्यवस्थापितत्वाच्चतुःपलक्षितोऽनवस्थितपल्यो गृह्यते, शलाकाप्रतिशलाकाशब्दाभ्यामपि शलाकाप्रतिशलाकापल्यौ
 गृहीतौ, एतौ चोपलक्षणं महाशलाकापल्यस्य, ततश्च जम्बूद्वीपः-अनवस्थितपल्यो यो वर्षते सर्पपूरः, कथं ? , सह,
 कैः ?-शलाकाप्रतिशलाकामहाशलाकापल्यैः, स किमित्याह— “ जावइयं पडिपूरि ” ति आर्पत्वाद्यावता सर्पपसमूहेन
 प्रतिपूर्येत—पूर्वोक्तविस्तरक्रमेण सप्रशिक्षतया निरन्तरं त्रियेत, तावत् सर्पपनिकुरुम्यं सर्पयाक्रान्तद्वीपसमुद्रसंख्यया । सह
 रूपोनकमुत्कृष्टं संख्यातं भवति, तद्रूपप्रक्षेपे तु जघन्यं परीतासंख्येयकं सञ्जायत इत्यादि स्वयमेव द्रष्टव्यं, सूत्रकारेण तु नोक्तं,
 संख्यातस्वरूपे प्रोक्तं तस्य सुखायसेयत्वादिति गार्थार्थः ॥ १३९ ॥ तदेवमुक्तं श्रुतसंख्यानगणनसंख्यानभेदमिदं संख्यानमथ
 तन्निर्पेधस्वरूपं नोसंख्यानमभिधत्सुराह—

नोसंख्यानं नाणं दंसण चरणं नयप्पमाणं च । पंच चउ पंच पंच य जहाणुपुब्बीए नायब्बा ॥ १४० ॥

‘नोसंख्यानं’ संख्याननिर्पेधरूपं तल्लक्षणं यत् प्रमाणं भावप्रमाणमित्यर्थः, तदिह ज्ञानदर्शनचारित्रजनयभेदात् चतुर्विध-

मयसंयम्, एतेऽपि च ज्ञानादयोऽर्थोऽथत्वारोऽपि 'यथाऽऽनुपूर्व्या' यथासङ्ख्यं पञ्चचतुःपञ्चपञ्चस्वरूपा ज्ञातव्याः, तत्राभि-
निर्वोधिकश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलज्ञानभेदात् ज्ञानस्य पञ्च भेदाः पूर्वं ज्ञानद्वारे, दर्शनस्य तु चक्षुरचक्षुरवाधिकेवलदर्शनेभेदाच्चत्वारो
भेदा दर्शनद्वारे चारित्रस्य तु सामायिकच्छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकक्षमसम्परायथाख्यातचारित्रभेदात् पञ्च भेदाः
संयमद्वारे विस्तरेण व्याख्याता एव, नयभेदाः पुनर्नैगमसंग्रहव्यवहारजुषुष्यशब्दलक्षणाः पञ्च, तत्र नयन्त्येकांशिन वस्त्ववबोधगोचरं
प्रापयन्तीति न्यायः, नीयते एकांशवस्त्वचर्षोऽधविषयं प्राप्यतेऽर्मीभिरिति वा न्यायः, नीतयो वा वस्त्वेकांशपरिच्छेदस्वरूपा नयाः,
अनन्तधर्मात्मके वस्तुन्येकांशाध्यवसायात्मका नया इत्यर्थः, ते च नैगमादयस्तदुक्तम्—“नैगमसंग्रहव्यवहार उज्जुसुए चैव होइ बोद्धव्ये ।
सदे य समभिरूढे एवंभूए य मूलनया ॥ १ ॥” तत्र सामान्यं चास्ति विशेषाश्च सन्तीत्यादिप्रकारेण परस्परनिरपेक्षसामान्य-
विशेषाद्यभ्युपगमरूपा नैकेऽपि तु ग्रहवो गमा वस्तुपरिच्छेदा यस्यासौ निरुक्तविधिना ककारलोपापन्नैगमः, सामान्यविशेषात्मकत्वेन
अनुयोगद्वारोक्तनिलयनप्रस्थकग्रामोदाहरणाद्यभिहितप्रकारैर्वा बहुरूपवस्त्वभ्युपगमपरो वा नयो नैगम इत्यर्थः, सर्वमपि
भुवनत्रयान्तर्बर्ति वस्तुनिरुक्तं संगृह्णाति-सामान्यरूपतया एकत्वेनाध्यवस्यतीति संग्रहः, केवलसामान्याभ्युपगमपरो नयः
संग्रह इत्यर्थः, व्यवहरणं व्यवहारो लौकिकप्रवृत्तिरूपस्तदभ्युपगमपरो नयोऽपि व्यवहारः, अथवा व्यवहियते लौकिको व्यवहारः
सर्वोऽपि प्रवर्त्यतेऽनेनेति व्यवहारः, प्रायः केवलविशेषाभ्युपगमपरो नयो व्यवहार इत्यर्थः, अलाहरणव्रणपिण्डीप्रदानादिके हि
लोकव्यवहारे घटनिवादयो विशेषा एवोपकुर्वोणा दृश्यन्ते, न पुनस्तदतिरिक्तं घटादिसामान्यमिति विशेषानेव सत्त्वेनासौ मन्यते
न सामान्यं, प्रायो लोकव्यवहारानुपकारित्वाद्द्विशेषव्यतिरेकेणानुपलभ्यमानत्वाच्चैति विशेषप्राधम्यमुच्यत इति, अज्यतीतानागत-

परकीयपङ्क्तिरेण प्राञ्जलं यस्तु व्ययति-अभ्युपगच्छतीति प्रजुष्टयः, वक्ष्यमानकालमात्रि स्वकीयमेव च यो वस्त्वभ्युपगच्छति स नय
अनुष्टुप इत्यर्थः, 'अप आक्रोशे' शब्दयते-श्रोत्र्यतेऽर्थोऽनेनेति शब्दः-अर्थवाचको ध्वनिस्तत्प्रधानो नयोऽपि शब्दः, अयं हि शब्दमेव-
प्रधानमिच्छत्यर्थे तु गौणे, शब्दयतेनैवार्थप्रतिपत्तेः, संज्ञाशब्दविकलस्यार्थस्य क्वाप्यप्रतीतिः शब्द एव प्रधानं न त्वर्थे इति भावः,
अपरं पापं शब्दनयः पूरणयेभ्यो विशुद्धत्वाद्वाभस्थापनाद्भवेन्ना न सन्त्येवेति मन्यते, इन्द्रकार्याकरणात् खपुष्पवादिति, भावेन्द्र-
मेव च मन्त्रमभ्युपगच्छति इन्द्रकार्यकरणादिति, तदस्तरी तटं दाराः कलत्रं भार्येत्यादयो भिन्नलिङ्गाः शब्दाः वृक्षो वृक्षाः वृक्षाः
इत्यादयो भिन्नरचनाश्च ध्वनय एकार्यो इति च न मन्यते, लिङ्गवचनभेदात्, स्त्रीपुरुषादिशब्दवदिति । इन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्या-
दीन्सु ममानलिङ्गवचनान् शब्दानेकार्यान् प्रतिपद्यते वक्ष्यमाणनयाऽपेक्षया अविशुद्धत्वादिति । इन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादीनां
पर्यायशब्दतया स्वरानामपि पृथक् पृथक् भिन्नानर्थान् समभिरोहति-समभित्रयतीति समभिरूढः, अयं हि नयः शब्दप्रधानोऽपि
पूर्वस्माद्विशुद्धत्वादित्यं मन्यते-इन्द्रशक्रादयः पर्यायशब्दानेकार्यो भिन्ननिमित्तत्वान् षटपटादिशब्दवत्, तथाहि-इन्द्वनात् इन्द्रः शक्रना-
च्छक्रः पूरारणान् पुरन्दर इत्यादीनां भिन्नान्येव निमित्तानि, तथा 'षट् चेष्टाया' मिति विशिष्टचेष्टायानर्थो षट् उच्यते 'कुट कौटिल्य'
इति कौटिल्ययोगात् कुटः 'उभ उभ पूरण' इति कुस्थितपूरणाच्च कुम्भ इत्यादिपर्यायानामिति भिन्नान्येव निमित्तानि, यदि च
निमित्तभेदेऽपि पर्यायानामेकार्यत्वमभ्युपगम्यते तदाऽतिव्याप्तिर्षट्पट्टादिशब्दानामप्येकार्थत्वप्रसंगादिति, वक्ष्यमाणनयोपेक्षया चासौ
नयान्विशुद्धत्वात् षट्पटादिकोऽर्थः स्ववाचकषटादिशब्दानामिधेयं चेष्टादिकर्मधर्मकृत्वाऽपि तद्योग्यतया घटादिशब्दवाच्यो भवति

घटादिशब्दश्च तद्वाचको भवतीति मन्यत इति, यथा शब्दो व्यवस्थितस्तथैव चार्थो यथा चार्थस्तथैव शब्द इत्येवंस्वरूपं प्रकारं भूतः-
प्राप्त एवंभूतो नयः, इदमुक्तं भवति-अयमपि नयः शब्दप्रधानो घटकुटुम्भादिपर्यायध्वनीनां च भिन्नार्थत्वमुपगच्छति, केवलं
पूर्वस्मादिशुद्धत्वादयं विशेषो द्रष्टव्यः-यो घटादिशब्दवाच्यत्वेनोक्तोऽर्थः स यदा जलाहरणादिक्रियावस्थासु योपिन्मस्तकाद्या-
रूढः स्वाभिप्रायकध्वनिवाच्यं चेष्टादिकमर्थं करोति तदैव घटादिस्वदैव च घटादिशब्दवाच्यो नान्यदा, प्रमाणयति चात्रायं प्रस्तुत
नयः-स्थानस्थितौ निश्चेष्टो घटो न भवत्येव घटः, चेष्टालक्षणस्य घटशब्दवाच्यार्थस्याभावात्पर्यवर्तादिवदिति, घटशब्दोऽपि निश्चे-
ष्टाज्वस्थायी घटस्य वाचकत्वेन नैव प्रवर्त्तते, स्वाभिधेयस्याभावात् पटादिशब्दवदित्येवं कुटुम्भेन्द्रशक्रादावपि भावना कार्येत्यत्र
यद्मु पक्तव्यं तत्तु नोच्यते, ग्रन्थविस्तरमयात्, स्वस्थाने विशेषपावत्र्यकादौ अपञ्चेनोक्तत्वाच्चेति । एते नैगमादयः सप्त मूलभेदरूपा नया
उत्तरभेदोपेक्षया त्वमी समयेऽनेकविधाः प्रोक्ताः, 'एकेको य सयविहो सत् नयसया हवति एमेव' इत्यादिवचनादिति, आह-
ननु यद्यमी आगमेऽनेकविधाः प्रोक्ताः, तत् किमत्र स्वल्पभेदाभिधानं, मूलनया एवेह विवक्षिता इति चेन्नतु तेऽपि सप्तोक्ताः,
किमितीह पञ्चाभिधीयन्ते, साधूक्तं, किन्तु शब्दसमभिरूढेवंभूतलक्षणास्त्रयो नया यथोचरविशुद्धत्वेनाभ्युपगमभेदेऽपि शब्दप्रधा-
नत्वसामान्यं न व्यभिचरतीत्येकशब्दनयत्वेन विवक्षिताः, ततो नैगमसंग्रहव्यवहारजुष्टत्रलक्षणाश्रित्वारो मूलनयाः, पञ्चमस्तु
शब्दनय इत्यदोप इति गार्थार्थः ॥ १४० ॥ ज्ञानप्रमाणं मतिश्रुतज्ञानादिभेदात् पञ्चधा प्रोक्तमेतच्च प्रत्यक्षपरोक्षभेदात् संक्षेपतो
द्विविधमपि भवतीति दर्शयन्नाह—

पञ्चकखं च परोक्खं नाणपमाणं समासओ दुविहं । पञ्चकखमोहिमणकेवलं च पारोक्ख मइसुत्ते ॥ १४१ ॥

ज्ञानप्रमाणं समासतः-संक्षेपतो द्विविधमेव, तद्यथा-प्रत्यक्षं परोक्षं च, तत्र 'अशु व्याप्ता' वित्यस्य घातोरशुते ज्ञानात्मनाऽर्थान् व्याप्नोतीत्यक्षो-जीवः 'अश भोजने' इत्यस्य वा अज्ज्ञाति श्रुक्ते पालयति वा सर्वार्थानित्यक्षो-जीव एव, प्रतिगतमाश्रितमक्षं प्रत्यक्षमिति 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीये' ति द्वितीयात्तत्पुरुषः समासः, अन्ये त्वक्षमक्षं प्रति वर्त्तत इत्यव्ययीभावसमासं विदधति, तच्च न युज्यते, अव्ययीभावस्य नपुंसकलिङ्गत्वेन प्रत्यक्षशब्दस्य त्रिलिङ्गतार्थानुपपत्तेः, इत्यते चेयं, प्रत्यक्षा बुद्धिः प्रत्यक्षो बोधः प्रत्यक्षं ज्ञानमिति दर्शनात् तस्माद्यथादक्षिततत्पुरुष एवायं, इन्द्रियनिरपेक्षस्यैवात्मनः साक्षादर्थं यदर्थयति तज्ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यर्थः, तच्चावधिमनःपर्यायकेवलस्य रूपमेव, अस्यैवेन्द्रियनिरपेक्षतयाऽर्थपरिच्छेदकत्वसम्भवादिति, इदं चागमे नोद्दिन्द्रियप्रत्यक्षत्वेनाक्तं, नोद्यब्दस्य सर्वनिषेधवचनत्वाद्येन्द्रियं सर्वेयव न व्याप्तिर्यते किन्तु जीव एव साक्षादर्थं पश्यति तन्नोद्दिन्द्रियप्रत्यक्षमवधिमनःपर्यायकेवलात्म-कमेवेत्येकार्थत्वात् कश्चिद्विरोधः, अक्षस्य-जीवस्य परं इन्द्रियादिभिरव्यवहितमिति परोक्षं, तच्च मतिज्ञानश्रुतज्ञानभेदतो द्विविधमे-तज्ज्ञानद्वयस्यैवेन्द्रियसापेक्षस्यार्थपरिच्छेदादिति गार्थार्थः ॥ १४१ ॥ मतिश्रुते अपि विशेषतो निरूपयितुमाह--

इन्द्रियपञ्चकखंपि य अणुमाणं उवमयं च मइनाणं । केवलिभासियअत्थाण आगमो होइ सुपजाणं ॥ १४२ ॥

परोक्षतया यदुक्तमनन्तरं मतिज्ञानं तद् द्विविधं, इन्द्रियप्रत्यक्षमपिशब्दादिन्द्रियपरोक्षं चेत्यपि द्रष्टव्यं, तत्रेन्द्रियैः स्पर्शनरसन-प्राणनयुःश्रोत्रलक्षणैः सहकारिकारणभूतैरक्षं-जीवं प्रति गतमिन्द्रियप्रत्यक्षं, यत्रेन्द्रियप्रत्यक्षं, पश्यन्ति न तु जीवस्तज्ज्यो-

त्रादीन्दिन्द्रयद्वारेणोत्पन्नत्वादिन्द्रियाणां साक्षाद्भूतं जीवस्य तु परोक्षं लोके प्रत्यक्षतया रूढं शब्दरूपरसगन्धस्पर्शविषयं मतिज्ञान-
मिन्द्रियप्रत्यक्षमुच्यत इत्यर्थः, यत्र त्विन्द्रियाण्यपि भूमल्लिङ्गादिद्वारेणान्यादिकं वस्तु गृह्णन्ति न साक्षात्तिन्द्रियाणामपि परोक्षत्वा-
दिन्द्रियपरोक्षमुच्यते, तत्र किं तदिति सूत्रकार एव दर्शयति-अनुमानमौपम्यं चेति, अनु लिङ्गग्रहणसम्बन्धस्मरणाभ्यां पञ्चान्मीयेते-
परिच्छिद्यते चस्त्यनेनेत्यनुमानं, तच्च कृतकत्वधूमवत्त्वादिलिङ्गेभ्यः शब्दपर्वतादिष्वनित्यत्वाप्रिमत्त्वादिसाध्यवस्तुनिश्चयरूपं
द्रष्टव्यं, औपम्यं सादृश्यं, क्वचिदिन्द्रियानिधये वस्तुनि ततः सादृश्यात्तन्निश्चयो भवति, यथा गोसदृशो गवयो भवतीति पूर्व-
गृहीतसदेतस्य प्रमातुः कदाचिददृष्ट्यां गतस्य गोसादृश्यदर्शनाद् गमयनिश्चयः, तदेतद् द्विविधमपि ज्ञानं कृतकत्वादिभिः सादृश्येण
च व्यवधानादिन्दिन्द्रियपरोक्षमुच्यते, अभायार्थोपचिच्छेदमपि प्रमाणद्वयमिन्द्रियपरोक्षमस्ति, केवलमनुमानेऽन्तर्भावादिह पृथक् नोक्तं,
शब्दरूपं तु श्रुतज्ञानं वक्ष्यते, प्रत्यक्षं त्विन्द्रियप्रत्यक्षतया प्रोक्तमिति प्रमाणपदरूपसंग्रहः । तदेवमिन्द्रियप्रत्यक्षमिन्द्रियपरोक्षं चेति
भेदद्वयरूपतया निरूपित मतिज्ञानम्, अथ श्रुतज्ञानरूपमाह-‘केवलभासिये’ त्यादि, केवलं-केवलज्ञानं तेन भासिताः-प्रकटिता येऽ-
र्थास्तेषां प्रतिपादकत्वेन सम्बन्धी य आगमो-द्वादशांशीरूपस्तच्छ्रुतज्ञानं शब्दप्रमाणरूपं भवति, अत्रापीन्द्रियाणां शब्दस्य च
व्यवधायकत्वात् पूर्वगाथोक्तपरोक्षताऽस्त्येवेति गाथार्थः ॥१४२॥ उक्तं ज्ञानप्रमाणमथ शब्ददर्शनादिभेदात् यत् चतुर्विधं दर्शनप्रमाणं
सामायिकादिभेदात् पञ्चविधं चाग्निप्रमाणं नैगमसंग्रहादिभेदतः पञ्चविधं नयप्रमाणमिति दर्शयन्नाह—

चान्दुर्लभसंगमाद् वसुण चरणं च सामद्वयमाह । नेगमसंगद्वयवहारुज्जुसुए चैव सव नया ॥ १४३ ॥

द्वौ व्याख्यातार्थवेयं ॥ इह च ज्ञानदर्शनादीनामपि गुणत्वात् किमिति गुणप्रमाणात् पृथगुक्तानि ज्ञानदर्शनादिप्रमाणाणीति न प्रेर्ये,
शिष्यमतिव्युत्पादनफलत्वाद्विस्तरस्येति गाथार्थः ॥१४३॥ तदेवं प्रतिपादितं सर्वमपि भावप्रमाणं, तत्र च प्रतिपादिते प्रोक्तं द्रव्यक्षे-
प्रकालमापयेदन्वतुर्विधमपि प्रमाणं, अनेन च द्रव्याणि प्रमीयन्ते अत एव द्रव्याणां प्रमाणं द्रव्यप्रमाणमिति व्युत्पत्तेर्द्र-
व्यप्रमाणद्वारमिदमुच्यते, इह च मिथ्यादृष्टिसाक्षादनादिचतुर्दशजीवसमासलक्षणाणि जीवद्रव्याणि प्रस्तुतानि वर्षन्ते, अतस्तान्ये-
यानेन चतुर्विधप्रमाणेन प्रमीयमाणानि प्रत्येकं यावन्ति भवन्ति तदेतदर्थमितुमाह—

मिच्छावृत्तवमपेक्षा कालेणोसन्निपणी अणोत्ताओ । खेदेण मिज्जमाणा हवन्ति लोगा अणोत्ताओ ॥ १४४ ॥

इह द्रव्यतो मिथ्यादृष्टिजीवद्रव्याण्यनन्तानि भवन्ति, कालेन-कालप्रमाणेन पुनर्मीयमानानि तान्येव मिथ्यादृष्टिजीवद्रव्याण्यनन्ता
उत्तरविषयसर्पिष्यो भवन्ति, किमुक्तं भवति? अनन्तास्तसर्विषयसर्पिणीषु यावन्तः सप्रयाः प्राप्यन्ते सर्वलोकवर्त्तान्येकैन्द्रियादि-
मिथ्यादृष्टिजीवद्रव्याण्यपि सर्वाणि तावन्ति भवन्तीति, क्षेत्रेण-पुनः क्षेत्रप्रमाणेन मीयमानानि तान्येव मिथ्यादृष्टिजीवद्रव्याण्यन-
न्ता लोका भवन्ति, अनन्तेषु लोकाकांशेषु यावन्तः प्रदेशास्तावान्ति भवन्तीत्यर्थः, भावप्रमाणेनेह मानं नोक्तं, तस्य द्रव्यक्षेत्रकालप्रमा-
णान्तर्गतस्यापि प्रमाणत्वेन व्यापारात्, तथाहि-संख्यातासंख्यातानन्तस्वरूपा संख्या भावप्रमाणेऽधीता, संख्ययेव चानया मुख्यतो
द्रव्याणि मीयन्ते, द्रव्यक्षेत्रकालास्तु सङ्ख्येया एवोपाधित्वेन वर्तमाना गुणभृता एव, तस्मान्मुख्यतः सर्वत्रान्तर्गतेन भावप्रमाणेनैव
द्रव्याणि मीयन्ते इति न तदिह पृथगुक्तमित्येवमन्यत्रापि भावनीयमिति गाथार्थः ॥ १४४ ॥ अथ साक्षादनसम्भगमिथ्या-
दृष्टिचिपयं प्रमाणमाह—

एगार्हया भज्जा सासायण तदय सम्मभिच्छा य । उकोसेणं पुणहवि पल्लस्स असंखभागो उ ॥ १४५ ॥

सास्वादनाः सम्यग्मिध्यादृष्टयश्चाधुवत्वाष्टोके कदाचिद् भवन्ति कदाचित्तु न भवन्ति, यदि भवन्ति तदैकादयो भाज्या-
विकल्पनीयाः, प्रत्येकमेको वा द्वौ वा त्रयो वा भवन्ति यावदुत्कृष्टतो द्वयोरपि राशयोः प्रत्येकमभीषां क्षेत्रपल्योपमासङ्ख्येयभागः
प्राप्यते, भावार्थस्तयं—क्षेत्रपल्योपमस्यासङ्ख्येयभागे यावन्तः क्षेत्रप्रदेशास्तावत्प्रमाणाः प्रत्येकं सास्वादनसम्यगृष्टयः सम्य-
निध्यादृष्टयश्चोत्कृष्टतः कदाचिद्भवन्तीति भाव इति गार्थार्थः ॥ १४५ ॥ अथाविरतसम्यगृष्ट्यादीनां प्रमाणमाह—

पल्लाऽसंखिपभागो अविरयसम्मा य देसविरया य । कोऽसिहस्सपुहुत्तं पमत्त इयरे उ संखेज्जा ॥ १४६ ॥

इहाविरतसम्यगृष्टिदेशविरतप्रमचाप्रमचराश्रीनां धुवत्वाद् सामान्यतः सर्वलोकमाश्रित्य न कदाचित् व्यवच्छेदोऽस्त एत-
दिह चित्यते विचक्षितकाले प्रत्येकमेते कियन्तः प्राप्यन्ते, तयाविरतसम्यगृष्टयो जघन्यतः क्षेत्रपल्योपमासङ्ख्येयभागवर्त्तिप्रदेश-
राशिप्रमाणा लभ्यन्ते, उत्कृष्टवोऽप्येतावन्त एव, केवलमसंख्यातस्यासंख्यातमेदत्वाज्जघन्यादुत्कृष्टमसंख्यातगुणं द्रष्टव्यम्, देशविरता
अप्येतावत्प्रमाणा एव, केवलं सोऽपि पल्योपमासंख्येयभागोऽविरतसम्यगृष्टीनां बृहत्तरोऽभीषां तु लघुतर इति द्रष्टव्यमिति,
'कोटिसहस्रपुहचं पमच' ति प्रमचाः पूर्वोक्तशब्दार्थोः, प्रमचसंयता इत्यर्थः, ते सामान्येन पञ्चदशस्वपि कर्मभूमिषु जघन्यतः
कोटिसहस्रपृथक्त्वमुत्कृष्टतोऽपि कोटिसहस्रपृथक्त्वं भवन्ति, द्विप्रभृत्या नवम्यः पृथक्त्वमिति सामर्थिकी संज्ञा, ततश्च जघन्यतोऽपि
कोटिसहस्रद्वयादुपरि उत्कृष्टतोऽपि नव कोटिसहस्राणि यावत् प्रमचसंयताः प्राप्यन्त इत्युक्तं भवति, इतरे तु पूर्वोभेदित-

शुन्दार्थो एवाग्रमत्तसंपत्ताः संख्याता लभ्यन्ते, अग्रमत्तसंपत्तेभ्यः स्वीकृता इत्यभिप्राय इति गार्थार्थः ॥ १४६ ॥ अथा-
पूर्वकरणानिष्टुतिनादरद्वयसम्परायलक्षणेपु त्रिषु गुणस्थानकेषु मोहनीयकर्मण उपशमकाः क्षपका एव च प्राप्यन्ते, नान्ये,
उपशान्तमोहगुणस्थाने तूपशान्तमोहनीयकर्मण एव क्षीणमोहा एव लभ्यन्ते नापर इति पूर्वं गुणस्थानक-
निचारे निर्णतिं, अत इहापूर्वकरणादिक्षीणमोहगुणस्थानकान्तेषु पञ्चसु गुणस्थानकेषु यानि जीवद्रव्याणि तेषां मोहोपशमको-
पशान्तमोहमोहक्षपक्षीणमोहप्रमाणद्वारेणैव प्रमाणं चिचिन्तयिषुमोहोपशमकानामुपशान्तमोहानां च तावत् प्रमाणमाह—

एगाइय भपणिज्जा पवेसणेणं तु जाव चउपन्ना । उवसामगोवसंता अद्धं पइ जाव संवेज्जा ॥ १४७ ॥

इह मांहनीयस्य कर्मण उपशमका उपशान्तमोहाश्च कदाचित् भवन्ति कदाचित् न भवन्ति, उपशमश्रेणेरन्तरस्यापि सम्भवात्,
तत्र यदा भवन्त्यमी तदैकादयो भाज्या मोहोपशमका उपशान्तमोहाश्च, प्रत्येकमेको वा द्वौ वा त्रयो वा यावदुत्कृष्टतथतुःपंचाशतः
प्राप्यन्ते, केनत्याह-प्रवेशनेन, उपशमश्रेण्यामेकसमये युगपत् प्रवेशमङ्गीकृत्येत्यर्थः, एकादयश्चतुःपंचाशदन्ता एव जीवा एकस्मिन् समये
उपशमश्रेणिं प्रतिपद्यन्ते नाधिका इति सिद्धान्तनियमादिति, एते चापूर्वकरणाणिष्टुचिचादरद्वयसम्परायगुणस्थानकेषूपशमका
उज्यन्ते, उपशान्तमोहस्थानकं तु प्राप्ता उपशान्तमोहा इत्यर्थः, तदेवमेते चतुःपञ्चाशदेकसमये युगपत् प्रवेशमङ्गीकृत्योक्ताः, नाना-
ममयप्रविष्टास्त्वीधिरुत्याह— अद्धं पइ जाव संवेज्जा ' ति, अद्वाशब्देन प्रारम्भात् परिसमाप्तिं यावदुपशमश्रेणिकालो विव-
क्षितः, स चाग्रमत्तसंपत्तात्मकोऽन्तर्मुहर्त्तमानो भन्तव्यः, उपशमश्रेणेरन्तर्मुहर्त्तव परतो निरन्तरमसंभवात्, ततश्चैतामन्तर्मुहर्त्त-

लक्षणामुपशमश्रेण्यद्वां प्रति चिन्त्यमाना उपशमका उपशान्ताश्च अन्यान्यसमयप्रविष्टास्तावद् भवन्ति यावदुत्कृष्टतः सङ्ख्याताः, इदमुक्तं भवति-अन्तर्मुहूर्तलक्षणे उपशमश्रेणिकाले एकस्मिन् समये युगपदेवैकादशो यावदुत्कृष्टतत्त्वतुः पञ्चाशत्प्रविष्टाः, अन्यस्मिन्नपि समये एतावन्तोऽपरस्मिन्नपि समये एतावन्तः प्रविष्टाः, एवं ना ना समयप्रविष्टान् सर्वानप्यङ्गीकृत्य सर्वस्मिन्नप्यन्तर्मुहूर्तमाने उपशमश्रेणिकाले पञ्चदशस्यपि कर्मभूमिषु कदाचिदुत्कृष्टतः संख्याता उपशमकाः संख्याताद्योपशान्ताः प्राप्यन्ते, ततः परमुपशमश्रेणेनिरन्तरममाद्, आह-नन्वन्तर्मुहूर्तमानेऽप्युपशमश्रेणिकालेऽसंख्याताः समयाः प्राप्यन्ते, तत्र च प्रतिसमयं यद्येकैकः प्रविशति तथाऽप्यसंख्ये भवन्ति, किं पुनश्चतुःपञ्चाशत्प्रवेश इति, अत्रोच्यते, स्यादेवं यदि प्रतिसमयमसंख्यातेष्वपि समयेष्वेवं तत्प्रवेशः स्यादेतच्च नास्ति, केपुचिदेव समयेष्वेवं तत्प्रवेशसम्भवाच्चैवातिशयिभिर्दृष्ट्यात् गर्भजमनुष्याणामपि चासंख्यातानामसम्भवाद् विशेषतस्तु चारित्रिणां, न च गर्भजमनुष्यं चारित्रिणं विहायान्य उपशमश्रेणि प्रतिपद्यत इत्यलं विस्तरेण । तस्मादिदं तत् स्थितम्-अपूर्वकरणानि वृत्तिबादरे-द्वक्षमसम्परायलक्षणेषु त्रिषु गुणस्थानेषु प्रत्येकं युगपदेकसमयप्रविष्टानङ्गीकृत्य अद्यन्यत एकादय उत्कृष्टतस्तु चतुर्गुणाद्यन्मोहस्यो-पशमकाः कदाचित् प्राप्यन्ते, नानासमयप्रविष्टाश्चरित्योत्कृष्टतः संख्याताः त एव कदाचिदुच्यन्ते, उपशान्तमोहगुणस्थान-केष्वेवमेव द्रष्टव्यं, नवरमुपशमस्थाने उपशान्ता वाच्या इति गार्थार्थः ॥ १४७ ॥ अथ मोहक्षपकानां क्षीणमोहानां च प्रमाणमाह—

खवगा उ खीणमोहा जिणा उ पविसन्ति जाव अट्टसयं । अद्वाए सयपुहुत्तं कोडिपुहुत्तं सजोगिणं ॥१४८॥

अत्रापि मोहस्य क्षपकाः क्षीणमोहाश्च कदाचिद् भवन्ति कदाचिन्न भवन्ति, क्षपकश्रेणेरपि निरन्तरमसम्भवात्, ततो यदा

भवन्ति तदा क्षपका रागादिजेतृत्वेन क्षीणमोहलक्षणा जिनाश्च क्षपकश्रेण्यां युगपदेकसमयप्रवेशमङ्गीकृत्य जघन्यत एकादय उरुष्ठतस्त्वष्टोचरं शतं, प्राप्यन्त इति वाक्यशेषः, एते चापूर्वकरणानिवृत्तिचादरद्वयसम्परायगुणस्थानकेषु वर्त्तमानाः क्षपका उच्यन्ते, श्रेणिमस्तक्याप्तास्तु क्षीणमोहगुणस्थाने क्षीणमोहा इत्याख्यायन्ते, कुतः पुनरेकसमयप्रवेशमङ्गीकृत्यैतावन्त एवैते लभ्यन्ते नात्रिका इत्याह—'पविसंति जाव अट्टसयं' ति, यतः कारणाद्युगपद्-एकमये क्षपकश्रेण्यां जघन्यत एकादय उत्कृष्टतो यावदष्टोत्तर-शतप्रमाणा एव प्रविशन्ति नाधिका इति सिद्धान्तनियम इति भावः, तदेतद्युगपदेकसमयप्रविष्टानङ्गीकृत्य प्रमाणमुक्तं, अथ नाना-समयप्रविष्टानङ्गीकृत्याह—'अद्वाण सयपुहुत्तं' ति, अद्वा-क्षपकश्रेणिकालः, सोऽपि चासंख्येयसमयात्मकोऽन्तर्मुहूर्त्तमानो द्रष्टव्यः, तस्यां चोक्तस्वरूपायामद्वायामुरुष्ठतः प्रत्येकं शतपृथक्त्वं क्षपकाणां क्षीणमोहानां च लभ्यते, इदमुक्तं भवति-अन्तर्मुहूर्त्तस्वरूपे क्षपक-श्रेणिकाले एकस्मिन् समये युगपदैवैकादयो यावदुत्कृष्टतोऽष्टोत्तरशतप्रमाणा जन्तवो मोहक्षपणाय प्रविष्टाः, एवमपरापरसमयज्वन्ये-यामपि बहूनां प्रवेशतम्भनाश्रानासमयप्रविष्टान् सर्वानप्यङ्गीकृत्य सर्वस्मिन्नप्यन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणे क्षपकश्रेणिकाले सामान्येन सर्व-स्मिन्नपि मनुष्यक्षेत्रे कदानिच्छतपृथक्त्वं क्षपकाणां शतपृथक्त्वं च क्षीणमोहानां प्राप्यते, ततः परं क्षपकश्रेणेरपि निरन्तरमभावा-दिति, अमङ्ग्येयाः कथममी न प्राप्यन्त इत्याक्षेपपरिहारां पूर्ववद्वाच्याविति, तस्मादिदमिह-स्थितम्-अपूर्वकरणानिवृत्तिचादरद्वयसम्परायलक्षणेन त्रिषु गुणस्थानकेषु प्रत्येकं युगपदेकमयप्रविष्टानाश्रित्य जघन्यत एकादय उत्कृष्टतस्त्वष्टोचरं शतं क्षपकाणां रुदानिच्छन्त्यन्ते, नानागमयप्रविष्टांस्त्वङ्गीकृत्योत्कृष्टतः पूर्वाभिहितशब्दार्थशतपृथक्त्वाप्रमाणास्त एव कदाचित् प्राप्यन्ते, क्षीणमोहगुणस्थानकेऽप्येवमेव वक्तव्यं, नवरं क्षपकस्थाने क्षीणमोहा वाच्याः, तदेवं पूर्वगाथोक्तान् मोहोपशमकान् प्रस्तुतगाथोक्तान्

मोहक्षयकौथ मीलयित्वाऽपूर्वकरणाविचित्रादरस्रसमस्परायगुणस्थानकवर्त्तिजीवद्रव्याणां सर्वसंख्या परिभावनीया, अस्यैव राशिद्वयस्य यथोक्तगुणस्थानत्रये वर्त्तनाद्, उपशान्तमोहगुणस्थाने तूपशान्तमोहजीवद्रव्याण्येव, क्षीणमोहगुणस्थाने तु क्षीणमोहजीवद्रव्याण्येव वर्त्तन्त इति निर्णयितमेवेति, उक्तं क्षीणमोहपर्यन्तगुणस्थानवर्त्तिजीवद्रव्यप्रमाणम्, अथ सयोगिगुणस्थानवर्त्तिसयोगिकेवल्लिजीवद्रव्यप्रमाणमाह—‘कोडिपुद्गलं सजोगीणं’ इति, सयोगिकेवल्लिनां सम्बन्धी राशिरवस्थितः सर्वदेव, नतु व्यवच्छिद्यते, स च सामान्येन पञ्चदशस्वपि कर्मभूमिषु जघन्यतः कोटिपृथक्त्वप्रमाण उत्कृष्टतोऽपि कोटिपृथक्त्वमानो भवति, अयोगिकेवल्लिस्तु कदाचिद्भवन्ति कदाचित्तु न भवन्ति, यदि भवन्ति तदा जघन्यत एको वा द्वौ वा उत्कृष्टतस्तु संख्याता भवन्तीत्येतत् सूत्रकृता सुगमत्पादिकारणादनुक्तमपि स्वयमेव द्रष्टव्यमिति गार्थार्थः ॥ १४८ ॥ तदेवं प्रतिपादितं सामान्येन प्रस्तुतचतुर्दशजीवममासवर्त्तिजीवद्रव्यप्रमाणम्, अथ नरकादिगतिविशेषितं तदेवाभिधित्सुः नरकगतीं तावदाह—

पढमाए असंखेज्जा सेढीओ ससियासु पुढवीसु । सेढीअसंखभागो हवंति मिच्छा उ नेरइया ॥ १४९ ॥

मिथ्यादृष्टयो नारकाः प्रथमार्या—रत्नप्रभानरकपृथिव्यामसंखेयाः श्रेण्यो भवन्ति, संख्येयं घनीकृतलोकस्यासंख्याता-स्वाकाशश्रेणिषु यावन्तः आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणाः प्रथमनरकपृथिव्यां मिथ्यादृष्टिनारकाः सर्वेऽपि भवन्तीत्यर्थः, ‘सेसियास्वि’-त्यादि, शेषासु—शर्कराप्रमादिषु पट्सु नरकपृथिवीषु प्रत्येकं घनीकृतलोकस्यैकस्या अपि नभःश्रेणेरसंख्येयतमे भागे यावन्तः प्रदेशारवावन्तो मिथ्यादृष्टिनारका भवन्ति, अत्र च द्वितीयपृथिव्यां ये श्रेण्यसंख्येयभागवर्त्तिनो नारकास्तेभ्यस्तृतीयपृथिव्या-

नारकाः श्रेण्यसंख्येयभागवत्तित्वे तुल्येऽप्यसंख्याततमे भागे द्रष्टव्याः, असंख्यातस्यासंख्यातभेदत्वाद्, एवं तृतीयपृथ्वीनारकेभ्योऽपि चतुर्थपृथ्वीनारका असंख्याततमे भागे एव यावत् पष्ठपृथ्वीनारकेभ्यः सप्तमपृथ्वीनारका असंख्याततमे भागे वर्तन्त इति । असंज्ञिनो हि मत्स्यादयः प्रथमपृथिव्याभेदोत्पद्यन्ते न परत इति तस्यामेव नारकप्राचुर्यं, संज्ञिनोऽपि बहुबहुतरबहुतमादि-संज्ञायुक्ता द्वितीयादिनारकपृथिव्युत्पादयोग्याः क्रमेण हीना इति तासु क्रमशो नारकहीनता भावनीयेत्युक्तं मिथ्यादृष्टिनारक-प्रमाणं, सास्वादनाः सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च सप्तस्वपि पृथ्वीषु कदाचिद् भवन्ति कदाचिद् न भवन्ति, यदि भवन्ति तदा चतुष्टयपि गतिषु सामान्येन पूर्वममी क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागप्रमाणाः प्रत्येकमुत्कृष्टतः प्रोक्तास्तदनुसारतोऽत्राप्येकस्यां नरकगतौ स्वल्पतराः केचिद् वोद्व्याः, अचिरतसम्यग्दृष्टयस्तु सप्तस्वपि पृथ्वीषु प्रत्येकमसंख्याताः सर्वदेवाव्यवच्छिन्नाः प्राप्यन्ते, असंख्यातं च क्षेत्र-पल्योपमासंख्येयभागवत्तित्वोऽमी सामान्येन चतुष्टयपि गतिषु पूर्वं निर्णीताः, तदनुसारेणात्रापि स्वल्पं किमपि द्रष्टव्यम्, देशधिर-तादयस्तु नरकगतौ न सम्भवन्त्येवेति प्रागेव निर्णीतमिति गार्थार्थः ॥ १४९ ॥ अथ चतुर्दशजीवसमासगतमिथ्यादृष्टयादि-जीवद्रव्याणामेव तिर्यग्गतिरिदं प्रमाणमाह—

तिरिया हुंति अणंता परं पंचिदिया अचहरंति । देवाचष्टारकाला असंख्यगुणहरीण कालेणं ॥ १५० ॥

मिथ्यादृष्टय इति पूर्वगाथायादधिकृतं वर्त्तते, ततश्च मिथ्यादृष्टयस्तिर्येचः सामान्येनैकेन्द्रियादयोऽनन्ता भवन्ति, विशेष-चिन्तायां तु क्रियमाणायां पर्याप्तपर्याप्तस्वरूपाः सामान्येन पंचेन्द्रियतिर्येचो मिथ्यादृष्टयः संबर्चितवर्तनीकृतस्यासंख्येयप्रतरा-

रमकस्य लोकस्य सम्बन्धिनं सप्तरज्वायामीवष्कम्भं एकप्रदेशमात्रपिण्डं सर्वात्मना त्वसंख्येयनभःप्रदेशग्रमाणं उपर्युपरिव्यव-
स्थापितप्रभृतमण्डकानां मध्यादेकमण्डकमिव प्रतरमपहरन्ति, कियता कालेनेत्याह-देवापहारकालादसंख्येयगुणहीनेन कालेन,
इदमत्र हृदयं-एते पंचेन्द्रयतिर्येचः सामान्येन यथोक्तप्रतरासंख्येयभागेऽसंख्येययोजनकोटीकोटिवर्चिनीषु नभःप्रदेशश्रेणिषु
यावन्तः प्रदेशास्तत्प्रमाणाः सिद्धान्ते क्षेत्रतः प्रतिपादिताः, कालतस्त्वसंख्येयोत्सीष्पण्यवसर्पिणीसमयराशितुल्याः, उक्तं च- 'पंचेदिय-
तिरिक्खल्लोणिया णं भंते ! केवइया पणत्ता ! असंखेज्जा कालओ असंखेज्जाहि उस्सप्पिणीओसप्पिणीहि अवहीरन्ति,
खेचओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्सासंखेज्जइमानो, तासिणं सेढीणं चिक्खंमध्वइ असंखेज्जाओ ज्ञोयणकोडाकोडीओ "

इत्यादि, अतः प्रतरासंख्येयभागवत्संख्येययोजनकोटीकांदिगतनभःश्रेणिश्रितपदेशराशितुल्याः सामान्येन पंचेन्द्रयतिर्येचो
जीना इत्युक्तं भवति, एते च सर्वे प्रतिसमयं प्रत्येकमेकैकं प्रदेशं गृह्णन्तो देवापहारकालादसंख्येयगुणहीनेन कालेन सर्व
प्रतरमपहरन्ति, देवा हि सर्वेऽपि पंचेन्द्रयतिर्यग्भ्योऽसंख्येयगुणहीनाः, पंचेन्द्रयतिर्येचस्तु तेभ्योऽसंख्येयगुणाः प्रज्ञापनामहा-
दण्डके निर्दिष्टाः, ततश्च सर्वेऽपि देवाः प्रतिसमयं प्रत्येकमेकैकं प्रदेशं गृह्णन्तः पंचेन्द्रयतिर्यग्भ्योऽसंख्येयगुणहीनत्वेन स्वल्पा इति
पंचेन्द्रयतिर्येगपहारकालादसंख्येयगुणेन कालेन सर्वं प्रतरमपहरन्ति, पंचेन्द्रयतिर्येचस्तु देवेभ्योऽसंख्येयगुणत्वेन बहव इति
देवापहारकालात् सामर्थ्यत एवासंख्यातगुणहीनतायुक्तेन स्वल्पेनैव कालेन सर्वं प्रतरमित्यमपहरन्ति, अंगुलासंख्येयभागरूप
तु प्रतरस्रण्डं यदि प्रत्येकं सर्वेऽपि गृह्णन्ति तदा सर्वेऽपि पंचेन्द्रयतिर्येच एकहेलयैः सर्वं प्रतरमपहरन्तीति द्रष्टव्यमिति गाथार्थः
॥ १५१ ॥ अथ मिथ्यादृष्टितिरथाभेव वैक्रियलब्धिमतां प्रमाणमाह—

नारकाः श्रेण्यसंख्येयभागचर्चित्वं तुल्येऽप्यसंख्यातमे भागे द्रष्टव्याः, असंख्यातस्यासंख्यातमेदत्वाद्, एवं तृतीयपृथ्वीनारकेभ्योऽपि चतुर्थपृथ्वीनारका असंख्यातमे भागे एव यावत् पष्ठपृथ्वीनारकेभ्यः सप्तमपृथ्वीनारका असंख्यातमे भागे वर्तन्ते इति । असंनिनो हि मत्स्यादयः प्रथमपृथिव्यामेवोत्पद्यन्ते न परत इति तस्यामेव नारकप्राचुर्यं, संज्ञिनोऽपि बहुबहुतरबहुतमादि-संज्ञयुक्ता द्वितीयादिनारकपृथिव्युत्पादयोग्याः क्रमेण हीना इति तासु क्रमशो नारकहीनता भावनीयेत्युक्तं मिथ्यादृष्टिनारक-प्रमाणं, सास्वादनाः सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च सप्तस्वपि पृथ्वीषु कदाचिद् भवन्ति कदाचिषु न भवन्ति, यदि भवन्ति तदा चतसृष्वपि गतिषु सामान्येन पूर्वमभी क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागप्रमाणाः प्रत्येकमुत्कृष्टतः प्रोक्तास्तदनुसारतोऽत्राप्येकस्यां नरकगतौ स्वल्पतराः केचिद् योद्धव्याः, अविरतसम्यग्दृष्टयस्तु सप्तस्वपि पृथ्वीषु प्रत्येकमसंख्याताः सर्वदेवाव्यवच्छिन्नाः प्राप्यन्ते, असंख्यातं च क्षेत्र-पल्योपमासंख्येयभागवर्त्तिनोऽमी सामान्येन चतसृष्वपि गतिषु पूर्वं निर्णिताः, तदनुसारेणात्रापि स्वल्पं किमपि द्रष्टव्यम्, देशविर-तादयस्तु नरकगतौ न सम्भवन्त्येवेति प्रागेव निर्णतिमिति गार्थार्थः ॥ १४९ ॥ अथ चतुर्दशजीवसमासगतमिथ्यादृष्ट्यादि-जीनद्रव्याणामेव तिर्यग्गतिविशेषितं प्रमाणमाह—

तिरिया हुंति अणंता पथरं पंचिदिया अवहरंति । देवाचहरकाला असंख्यगुणक्षीण कालेणं ॥ १५० ॥

मिथ्यादृष्टय इति पूर्वमायासूत्रादधिकृतं वर्त्तेते, ततश्च मिथ्यादृष्टयस्तिर्यचः सामान्येनैकेन्द्रियादयोऽनन्ता भवन्ति, विशेष-चिन्तायां तु क्रियमाणायां पर्याप्तापर्याप्तस्वरूपाः सामान्येन पंचेन्द्रियतिर्यञ्चो मिथ्यादृष्टयः संवर्त्तितयनीकृतस्यासंख्येयप्रतरा-

त्मकस्य लोकस्य सम्बन्धनं सप्तरज्वायागीवक्कम्भं एकप्रदेशमानपिण्डं सर्वात्मना त्वसंख्येयनभःप्रदेशप्रमाणं उपयुपरिव्यव-
स्थापितप्रभूतमण्डकानां मध्यादेकमण्डकमिव प्रतरमपहरन्ति, कियता कालेनेत्याह-देवापहारकालादसंख्येयगुणहीनेन कालेन,
इदमत्र हृदयं-एते पंचेन्द्रियतिर्यचः सामान्येन ययोक्तप्रतरासंख्येयभागेऽसंख्येययोजनकोटीकोटित्वत्तिनीपु नभःप्रदेशश्रेणिपु
यावन्तः प्रदेशास्तत्प्रमाणाः सिद्धान्ते क्षेत्रतः प्रतिपादिताः, कालतस्त्वसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीसमयराशितुल्याः, उक्तं च- 'पंचेन्द्रिय-
तिरिक्खजोणिया णं भंते ! केवइया पणत्ता ! असंखेज्जा कालओ असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति,
खेपओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्तासंखेज्जइभागो, तासिणं सेढीणं विक्खंमच्चइ असंखेज्जाओ जोयणकोठाकोडीओ ”
इत्यादि, अतः प्रतरासंख्येयभागवच्यसंख्येययोजनकोटीकोटिगतनभःश्रेणिश्रितपदेशराशितुल्याः सामान्येन पंचेन्द्रियतिर्यचो
जीना इत्युक्तं भवति, एते च सर्वे प्रतिसमयं ग्रत्येकमेकं प्रदेशं गृह्णन्तो देवापहारकालादसंख्येयगुणहीनेन कालेन सर्वे
प्रतरमपहरन्ति, देवा हि सर्वेऽपि पंचेन्द्रियतिर्यग्भ्योऽसंख्येयगुणहीनाः, पंचेन्द्रियतिर्यचस्तु तेभ्योऽसंख्येयगुणाः प्रज्ञापनामहा-
दण्डके निर्दिष्टाः, ततश्च सर्वेऽपि देवाः प्रतिसमयं ग्रत्येकमेकं प्रदेशं गृह्णन्तः पंचेन्द्रियतिर्यग्भ्योऽसंख्येयगुणहीनत्वेन स्वल्पा इति
पंचेन्द्रियतिर्यगपहारकालादसंख्येयगुणेन कालेन सर्वे प्रतरमपहरन्ति, पंचेन्द्रियतिर्यचस्तु देवेभ्योऽसंख्येयगुणत्वेन बहव इति
देवापहारकालात् सामर्थ्यत एवासंख्यातगुणहीनतायुक्तेन स्वल्पेनैव कालेन सर्वे प्रतरमित्यमपहरन्ति, अंगुलासंख्येयभागरूप
तु प्रतरसण्डं यदि ग्रत्येकं सर्वेऽपि गृह्णन्ति तदा सर्वेऽपि पंचेन्द्रियतिर्यच एकहेलयैव सर्वे प्रतरमपहरन्तीति द्रष्टव्यमिति गाथार्थः
॥ १५१ ॥ अथ मिथ्यादृष्टितिरथाभेव वैकियलब्धिमतं प्रमाणमाह-

पदमंगुलमूलस्सासंख्यतमोऽसौ सैति आयामो । उत्तरविडम्बियाणं पञ्जत्तयसन्नितिरियाणं ॥ १५२ ॥

अनन्तरोक्तसामान्यपंचेन्द्रियतिर्यक्षु मध्ये पर्याप्तसंज्ञिनां पर्याप्तगर्भजानां पंचेन्द्रियतिरथा वैकियलीब्धमतामेतत् प्रमाणं भवति, किमित्याह—‘ पदमंगुले ’ त्यादि, एते हि तावत् पर्याप्तगर्भजपंचेन्द्रियतिर्यचो वैक्रियशरीरिणः कालतोऽसंख्ययोत्सर्पिण्यवसर्पिणी-ममयराशितुल्याः क्षेत्रतस्तु प्रतरासंख्ययभागवत्संख्ययश्रेणीनां यः प्रदेशराशिस्तत्समानाः सिद्धान्ते प्रतिपादिताः, यदाह—“ पंचिदियतिरिक्तरजोणियाणं भंते ! केवतिया पेडब्बियसरीरा पणत्ता ? गोयमा ! असंखेज्जाहिं ओसप्पिणी-उत्सप्पिणीहिं अयहीरंति, ऐचओ पयरस्त असंखेज्जइभागो असंखेज्जाओ सेढीओ ” त्ति, आहन्नु प्रतरासंख्ययभागे असंख्येयाः श्रेणयोऽसंख्यातयोजनकोटीकोटीगता अपि भवन्ति तत् किं तान्निद्विस्तरा अपि ता इह गृह्यन्ते उतान्यथेत्याशंक्यागमेऽपि “ असंखेज्जाओ सेढीओ ” इत्यस्यानन्तरमुक्तम्—“ तासिणं सेढीणं विक्खंमद्धई अंगुलपटमवगममूलस्स असंखेज्जइभागो ” तानामसंख्यातश्रेणीनां विष्कम्भद्वयचिस्तिर्यग्विस्तारिणी प्रदेशयंक्तिरिति हृदयं, सा ज्ञेयेति याक्यशेषः, कियतीत्याह—‘ अंगुलपटमे’-त्यादि, एतत्संयादकं चेह गाथायां सूत्रकारेणोक्तं ‘ पदमंगुले ’ त्यादि, तस्मादयमर्थः—‘ अंगुलस्य ’ अंगुलप्रमाणस्य प्रतर-क्षेत्रस्य वन्मूलं-वर्गमूलं तदंगुलमूलं प्रथमं च तदंगुलमूलं च प्रथमांगुलमूलं तस्य प्रथमांगुलमूलस्यासंख्ययतमो यो भागस्तत्प्रमाणा मुचिनिह श्रेणीनामायामो-विस्तरो बोद्धव्यः, इदमत्र तात्पर्यं-अंगुलप्रमाणे प्रतरक्षेत्रे यः श्रेणिराशिस्तत्र किलासंख्येयानि वर्गमूला-न्युत्तिष्ठन्ति, तेषु मध्ये प्रथमे वर्गमूले याः श्रेणयस्तासामसंख्येयतमे भागे यावत्यः श्रेणयस्तत्प्रमाणा सूचिः श्रेणीनां विस्तरोऽत्र

गृह्यते, तत्र चांगुलप्रमाणेऽपि प्रतरक्षेत्रेऽसंख्येयाः श्रेणयो भवन्ति, प्रथमवर्गमूलमपि च तासामसंख्येश्रेण्यात्मकं, तदसंख्येयभागेऽपि चासंख्येयाः श्रेणयः, तासु च मध्ये एकैकाऽपि श्रेणिरसंख्येयप्रदेशात्मकैव, अतः सर्वोत्पत्त्येतासु येऽसंख्येयताः प्रदेशास्तावत्प्रमाणा उत्तरवैक्रियशरीरलब्धिसम्पन्नाः पर्याप्तसंज्ञिपंचेन्द्रियतिर्यचोऽसंख्येयेषु द्वीपादिषु गजमत्स्यहंसादयो भवन्तीति प्रतिपत्तव्यम्, अत्र विनयजनानुग्रहार्थं कल्पनया कश्चिद्भावाय. कथ्यते, तत्रांगुलप्रमाणे प्रतरक्षेत्रेऽसंख्येयश्रेण्यात्मकेऽपि पंचपाष्टः सहस्राणि पंच गतानि पद्मनिशुदधिकानि श्रेणीनां कल्प्यन्ते, तद्यथा—६५५३६, अस्य राशेः प्रथमं वर्गमूलं पदपंचाशदधिके द्वे शते २५६ द्वितीयं तु षोडश १६ तृतीयं चत्वारः ४ चतुर्थं द्वौ २ एतानि सद्भावतोऽसंख्येयानि प्रत्येकं चासंख्येयश्रेण्यात्मकानि ज्ञातव्यानि, तत्र पदपंचाशदधिकशतद्वयलक्षणस्य प्रथमवर्गमूलस्यासंख्येयतमे भागे द्वात्रिंशच्छ्रेणयः कल्प्यन्ते, ताश्च प्रत्येकं सद्भावतोऽसंख्येयप्रदेशारिमका अप्यसत्कल्पनया दद्यात्प्रदेशारिमकाः परिभाषनीयाः, ततो विंशत्यधिकशतत्रयप्रमाणाः पर्याप्तसंज्ञिपंचेन्द्रियतिर्यचो वैक्रियलब्धिमन्तो विज्ञेयाः, सद्भावतस्तत्संख्येयाः । अपर्याप्तानामसंज्ञिनां च वैक्रियलब्धिवि भवत्येवेति पर्याप्तसंज्ञिचिद्योगमिति गाथार्थः ॥ १५२ ॥ तदेवं मिथ्यादृशमेकेन्द्रियादिस्वरूपाणां सामान्येन तिरश्चां प्रथमं प्रमाणमुक्तं, ततः पर्याप्तापर्याप्तस्वरूपाणां सामान्येन पंचेन्द्रियतिरश्चां ततोऽप्युत्तरवैक्रियलब्धिमत्पंचेन्द्रियतिरश्चां, साम्प्रतं पुनः पूर्वोक्तपर्याप्तापर्याप्तपंचेन्द्रियतिर्यग्यो निर्द्धार्य विज्ञेयतः पर्याप्तानामेव स्त्रीपुंनपुंसकस्वरूपाणां पंचेन्द्रियतिरश्चां प्रमाणमाह—

संख्येज्जहीणकालेण द्वांश्च पञ्चततिरियअवहारो । संख्येज्जगुणेण तज्जो कालेण तिरिक्खअवहारो ॥१५३॥

प्रतिसमयं प्रत्येकमेकैकं ग्रदेशमपहरन्तो यावता कालेन देवाः प्रतरमपहरन्ति ततः कालात् संख्येयगुणहीनेन कालेन पर्याप्तपञ्चेन्द्रियतिरथां प्रतरापहारो भवति, भावना चेह सामान्येन पूर्वोक्तपञ्चेन्द्रियतिर्यग्देव कार्या, नवरमयं विशेषः- सामान्येन पर्याप्तापर्याप्तस्वरूपाः पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चो देवेभ्योऽसंख्यातगुणा इति देवापहारकालात्तदपहारकालोऽसंख्येयगुणहीनः पूर्व- उक्तः, इह तु पर्याप्ताः पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चः किल देवेभ्यः संख्यातगुणा एवेति देवापहारकालात् तदपहारकालः संख्यातगुणेनैव हीनो न पुनरसंख्यातगुणेनेति तावत् प्रस्तुतग्रन्थाभिप्रायः, प्रज्ञापनाऽभिप्रायतस्तु पर्याप्ता अपि पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चो देवेभ्योऽसंख्यात- गुणा एवेति देवापहारकालादेतदपहारकालोऽप्यसंख्येयगुणेनैव हीनो न संख्येयगुणेनेति ज्ञायते, तथा हि बुहुषु स्थानेष्वत्रैव प्रकरणेऽन्यत्रापि चातीवोपयोगित्वात् प्रज्ञापनाऽभिहितो महादण्डकपाठ एव लिख्यते, तद्यथा-“ अह भंते ! सत्त्वजीवऽप्पपहु- महादण्डयं कित्तइस्सामि, सत्त्वथोवा गम्भवकंतियमणुस्सा, मणुस्सीओ संखेज्जगुणाओ, बायरतेउकाइया पज्जत्तया असंखेज्जगुणा, अणुत्तरोववाइया देवा असंखेज्जगुणा, उवरिमगेवेज्जगा देवा संखेज्जगुणा, मज्झिमगेवेज्जगा देवा संखेज्जगुणा, हिट्ठिमगेवेज्जगा देवा संखेज्जगुणा, अब्बुए कप्पे देवा संखेज्जगुणा, आरणे कप्पे देवा संखेज्जगुणा, पाणए कप्पे देवा संखेज्जगुणा, आणए कप्पे देवा संखेज्जगुणा, अहे तत्तमाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, छट्ठाए तमाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, सहस्सारे कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, महासुक्के कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, पंचमाए धूमप्पमाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, लंतए कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, चउत्थीए पंकप्पमाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, बंभलोए कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, तच्चाए वाळुयप्पमाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, माहिंदे कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, सणंकुमारे कप्पे देवा असंखेज्जगुणा, दोच्चाए

सफरप्पमाए पुढवीए नेरइया असंरेज्जगुणा, संमुच्छिममणुस्ता असंरेज्जगुणा, ईसाणे कप्पे देवा असंरेज्जगुणा, ईसाणे कप्पे देवा असंरेज्जगुणा, देवीओ संरेज्जगुणाओ, सोहम्मे कप्पे देवा संरेज्जगुणा, सोहम्मे कप्पे देवीओ संरेज्जगुणाओ, भवणवासी देवा असंखेज्जगुणा, भवणवासिणीओ देवीओ संखेज्जगुणाओ, इमीसे रयणप्पमाए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा, खहयरपंचिदियतिरिक्खज्जोणिया पुरिसा असंरेज्जगुणा, खहयरपंचिदियतिरिक्खज्जोणीओ संखेज्जगुणाओ थलयरपंचिदियतिरिक्खज्जोणिया पुरिसा संखेज्जगुणा, थलयर पंचिदियतिरिक्खज्जोणीओ संखेज्जगुणाओ, जलयरपंचिदियतिरिक्खज्जोणिया पुरिसा संखेज्जगुणा, जलयरपंचिदियतिरिक्खज्जोणिणीओ संखेज्जगुणाओ, वाणमतारा देवा संखेज्जगुणा, वाणमंतरीओ देवीओ संखेज्जगुणाओ, जोइसिया देवा संरेज्जगुणा, जोइसिणीओ देवीओ संरेज्जगुणाओ, खहयरपंचिदियतिरिक्खज्जोणिया नपुंसया असंरेज्जगुणा, थलयरपंचिदियतिरिक्खज्जोणिया नपुंसया संरेज्जगुणा, थलयरपंचिदियतिरिक्खज्जोणिया नपुंसया पञ्जत्तया संरेज्जगुणा, पंचिदिया पञ्जत्तया विसंसाहिद्या, तेइंदियपञ्जत्तया विसंसाहिद्या, पंचिदियापञ्जत्तया असंरेज्जगुणा, चतुरिदियपञ्जत्तया विसंसाहिद्या, तेइंदियापञ्जत्तया विसंसाहिद्या, वेइंदिया अपञ्जत्तया विसंसाहिद्या, पत्तेयसरीरमायरवणप्फइकाइया पञ्जत्तया असंखेज्जगुणा, वायरनिगोया पञ्जत्तया असंखेज्जगुणा, वायरपुढविकाइया पञ्जत्तया असंरेज्जगुणा, नायरआउकाइया पञ्जत्तया असंरेज्जगुणा, वायरआउकाइया पञ्जत्तया असंखेज्जगुणा, वायरतेउकाइया अपञ्जत्तया असंरेज्जगुणा, पत्तेयसरीरवायरवणप्फइकाइया अपञ्जत्तया असंरेज्जगुणा, वायरपुढविकाइया अपञ्जत्तया असंखेज्जगुणा, वायरआउकाइया अपञ्जत्तया असंरेज्जगुणा, वायर-

[illegible]

तिर्यञ्चः, तेषां तिर्यग्गतिलक्षणकगतिविषयत्वेन स्तोकत्वादिति चेत्तदयुक्तं, यतो महादण्डके सामान्यपर्याप्तपञ्चेन्द्रियग्रहणेऽपि पर्याप्त-
पञ्चेन्द्रियास्तिर्यञ्च एवत्वादिष्यन्ते, नारकमनुष्यपञ्चेन्द्रिया हि स्वल्पत्वेन ज्योतिष्कदेवादिभ्योऽप्यधस्ताद् दूरेऽसंख्येयभागवृत्ति-
त्वेनाधोक्ता इति तैर्गृहीतरप्यत्र न किञ्चिद् घटते, तस्मात् पर्याप्तचतुरिन्द्रियेभ्योऽपि विशेषाधिकत्वमणनदिहापि पर्याप्तपञ्चेन्द्रिया-
स्तिर्यञ्च एव परमार्थतो विवक्षिता इति, अतः पर्याप्तानामपि पञ्चेन्द्रियतिरथां प्रज्ञापनाऽभिप्रायतो देवेभ्योऽसंख्येयगुणताज्वग-
म्यते, तथा च सति देवप्रतरापहारकालाचक्षामपि तदपहारकालः पूर्ववदसंख्येयगुणहीन एव युज्यते, ननु संख्येयगुणेन हीन इति
तावद्वयमवगच्छामः, सुधीभिः पुनर्यदि घटते तदाऽन्यथाऽप्यविरोधेन गमनीयमित्यलं प्रसङ्गेन, तदेवमभिहितं विशेषतः पर्याप्ताना-
मपि पञ्चेन्द्रियतिरथां प्रमाणम्, अथोत्तराद्वैतैतेषामपि मध्याशिर्दार्यं तिर्यग्योपितां प्रमाणमाह—‘संख्येज्जगुणेण ततो’ इत्यादि,
ततो देवसम्बन्धिनः प्रतरापहारकालात् संख्यातगुणेन कालेन तिरश्चीनां प्रतरस्यापहारो मन्तव्यः, संवदति चेदं महादण्डकेन, यतस्तत्र
व्यन्तरादिदेवेभ्योऽधस्तात् संख्यातभागवृत्तित्वेन तिरश्चथोऽधोक्ताः, व्यन्तरादिदेवास्तु ताम्यः संख्यातगुणाः पठिता इति, अतो
चतुत्वादमी तिरश्चीप्रतरापहारकालात् संख्यातगुणहीनेनापि कालेन प्रागभिहितानीत्या प्रतरमपहरन्ति, तिरश्चथो देवेभ्यः संख्या-
तगुणहीनत्वात् स्वल्पा इति तदपहारकालात् संख्यातगुणेन कालेन प्रतरमपहरन्तीति युक्तियुक्तमेवेति, एतच्च सर्वं तिर्यग्गतौ
मिथ्यादृशां प्रमाणमुक्तं, सास्वादनामिश्राविरतदेशविरतानां तु सामान्येन गतिचतुष्टयमंगीकृत्यौषिकं यत्प्रमाणमुक्तं तदनुसारेण
विभागतोऽप्यभ्यूह्य किञ्चित् स्वयमेव बोद्धव्यम्, प्रमत्तादयस्तु तिर्यग्गतौ न सम्मग्नन्तीति प्रागेव निर्णीतमिति गाथार्थः ॥१५३॥

तदेवं तिर्यग्गतौ सामान्येन तिरश्चां प्रमाणमुक्तम्, ततः सामान्यतो विशेषतश्च पंचेन्द्रियतिरश्चां पृथिव्यादीनां तु प्रमाणं विशेषततो भणनीयमप्युल्लंघ्य पंचेन्द्रियसामान्यान्मनुष्यगतौ मनुष्याणां तावत् प्रमाणमाह—

॥ १५४ ॥

संखेज्जा पज्जत्ता मणुयाऽपज्जत्तया सिया नत्थि । उवोसेण जह भवे सेदीणं असंखभागो उ ॥ १५४ ॥

मनुष्यास्तावद् द्विविधाः स्त्रीगर्भसंभृता गर्भजाः, मनुष्यवातपिचादिजन्मानो विस्तरेण पूर्वाभिहितस्वरूपाः सम्मूर्च्छजाश्च, तत्र गर्भजाः पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च भवन्ति, सम्मूर्च्छजास्त्वन्तर्मुहूर्त्तपुषोऽपर्याप्ता एव त्रियन्ते, अतस्ते पर्याप्ता न भवन्त्येवेत्यपि प्रागेवोक्तम्, तदिह पर्याप्तप्रदणेन गर्भजा एव पर्याप्ता मन्त्व्याः, अपर्याप्तस्वीकारेण तु गर्भजा अपर्याप्ताः सम्मूर्च्छजाश्चापर्याप्ताः स्वीकृता बोद्धव्याः, तत्र चैवं सति ये गर्भजाः पर्याप्तास्तावत्ते ध्रुवराशित्वात् सर्वदेव संख्येया भवन्ति, ननु संख्यातं संख्यातमिदमेव भवति, तदिह कतमेन संख्यातेन संख्याता एते मन्त्व्याः, अत्रोच्यते, पृष्ठवर्गे पञ्चमवर्गेण गुणिते यत् संख्यातं भवति तत्प्रमाणा एवामी समधिगन्तव्याः, अथ वर्ग इति किमुच्यते? किंस्वरूपधातौ पंचमः कथंभूतश्च पृष्ठ इति?, अत्राभिधीयते, यत्र विवक्षितः कश्चिद्राशित्वेनैव राशिना गुण्यते स तावद् वर्ग इत्युच्यते, तत्रैकस्य वर्ग एक एव भवति, अतो दृष्टिरीहितत्वादेव वर्ग एव न गण्यते, द्वयोस्तु वर्गद्वयारो भवन्तीत्येव ग्रथमो वर्गः ४, चतुर्णां तु वर्गः पोटशेति द्वितीयो वर्गः १६, पोटशानां तु वर्गो द्वे शते पट्- पंचाशदधिके इति तृतीयो वर्गः २५६, अस्य तु राशेर्वर्गः पंचपण्डितः सहस्राणि पंच शतानि पट्त्रिंशदीधकानीति चतुर्थो वर्गः ६५५३६, अस्य च राशेर्वर्गः सार्द्धगाथया श्रोच्यते, तद्यथा—“ चचारि य कोडिसया अउणत्तीसं च होंति कोडीओ । अउणाचन्नं

लम्बा मचाट्टि चैव य सहस्सा ॥ १ ॥ दो य साण छणउया पंचम वग्गो इमो विणिहिट्ठो ” अट्ठतोऽप्येय दश्यते ४२९४९६-
७२९६, अस्यापि राशेर्गोथात्रयेण वर्गः प्रतिपाद्यते, तद्यथा—“ लम्बं कोडाकोडी णव चउरासीई भवे सहस्साई । चत्तारि य
सच्चट्ठा हुंति सया कोडिकोडीणं ॥ १ ॥ थोयालं लम्बाई कोडीणं सत्त चैव य सहस्सा । तिन्नि य सया य सयरा कोडीणं हुंति
नायव्या ॥ २ ॥ पंचाणउई लम्बा एगावन्नं भवे सहस्साई । छस्सोलसोचरसया एसो छट्ठो हवइ वग्गो ॥ ३ ॥ ” अट्ठतोऽपि
दश्यते १८४४६७४४०७३७०९५५१६१६, तदयं पशुवर्गः पूर्वोक्तेन पञ्चमवर्गेण गुण्यते, तथा च सति या संख्या भवति तस्यां
जघन्यतोऽपि पर्याप्तगर्भजमनुष्या वर्चन्ते, सा चैयं संख्या-७९२२८१६२५१४२६४३३७५९३५४३९५०३३६, अयं च राशिः
कोटीकोट्यादिप्रकारेण केनाप्यभिधातुं न शक्यते, अतः पर्यन्तादारभ्याङ्कसंग्रहमात्रं गायार्दयेनाभिधीयते, तद्यथा—छ तिन्नि २
गुन्नं पंचेय य नव य तिन्नि चत्तारि । पंचेय’ तिन्नि नव पंच सत्त तिण्णेव तिण्णेव ॥ १ ॥ चउ छट्ठो चउ एक्को पण दो छक्केक्कगो
य अट्ठेय । दो दो नय सत्तेय य अंकट्ठाणा इगुणतीसं ॥ २ ॥ तदेवं यथोक्तकोर्निशदङ्कस्थानलक्षणेन संख्यातेन संख्याता
जघन्यतोऽपि पर्याप्ता गर्भजमनुष्या भवन्तीति स्थितं, ‘ अपज्जससया सिय नत्थि ’ चि, ये तु मनुष्या गर्भजा अप्यपर्याप्ताकाः
गम्भूच्छजलक्षणाश्च येऽपर्याप्तास्तो उभयेऽपि कदाचिद्भवन्ति स्यात्-कदाचित्तु न भवन्त्येव, जघन्यतः समयस्योत्कटतस्तु द्वादश-
गृहचारिणां गर्भजमनुष्येऽप्येत्यतिविरहकालस्यागमं प्रतिपादितत्वात्, सम्भूच्छजमनुष्योत्पादविरहकालस्यापि जघन्यतः समयस्योत्कटत-
श्चतुर्विंशतिगृहचारिणां तत्रैवाभिहितत्वात्, पूर्वोपपन्नानां चांतर्मुहूर्तायुष्मत्त्वेनैव तत्पर्यन्तं सर्वेषां निर्लेपनादिति, तस्माद् द्वयेऽप्यमी
अधुमत्वात् कदाचिद्भवन्ति कदाचित्तु न भवन्ति, यदि पुनर्भवेयुः तदा एवेऽपर्याप्ताः पूर्वोक्ताश्च पर्याप्ताः सर्वेऽपि समुदिता मनुष्या

उत्कृष्टतः श्रेण्यसङ्ख्येयभागप्रमाणा भवन्ति, संवर्चित्तपनीकृतलोकस्यैकस्याः श्रेणः-प्रदेशपंक्तेरसंख्येयतमे भागे यावन्तः प्रदेशास्तावत्-
प्रमाणाः सर्वेऽपि मनुष्या उत्कृष्टपदे भवन्तीत्यर्थ इति गार्थार्थः ॥ १५३ ॥ तदेवमेकश्रेण्यसंख्येयतमभागप्रदेशराशिप्रमाणत्वेन
उत्कृष्टतो निरूपितानपि समस्तमनुष्यान् प्रकारान्तरेण निरूपयितुमाह—

उक्तोक्तेषां मणुष्या सेटिं च हरन्ति रूचपयिस्वत्ता । अंगुलपटमयतियवगमूलसंवगगपलिभागा ॥ १५४ ॥

चकारः पक्षान्तरसूचकः, स चेत्तथं योज्यते-न केवलं श्रेण्यसंख्येयभागप्रदेशराशिप्रमाणाः समस्तमनुष्याः, किन्तु श्रेणि च-
प्रदेशपंक्तितरूपां सर्वा वैऽप्यहरन्ति, कथंभूताः सन्त इत्याह—रूपस्य-एकमनुष्यलक्षणस्य उत्कृष्टपदप्राप्तेष्वपि तेष्वविद्यमानस्य
बुद्धिविकल्पनया प्रक्षिप्त-प्रक्षेपो येषु ते रूपप्राक्षिप्ताः, असत्कल्पनया प्रक्षिप्तकमनुष्यरूपाः सन्त इत्यर्थः, किं प्रत्येकमेककप्रदेशापहारेण
ते श्रेणिमप्यहरन्ति?, नेत्याह—‘अंगुलपटमये’ स्यादि, तस्याः श्रेणेरंगुलप्रमाणे क्षेत्रे प्रथमकं वर्गमूलं गृह्यते, ततोऽपि पूर्वोक्त-
युक्त्या द्वितीयं पुनस्तृतीयमिति, तत्रांगुलप्रमाणश्रेणिक्षेत्रस्य प्रथमकं यद्द्वर्गमूलं तस्य ‘तियवगमूलं’ च तृतीयवर्गमूलं यः
संवर्गो-गुणनं तेन हेतुभूतेन यः प्रतिनियतो भागः-श्रेणिखण्डरूपस्तस्मात्-तमाश्रित्य ते सर्वा श्रेणिमप्यहरन्तीत्यर्थः, इदमुक्तं भवति-
अंगुलप्रथमवर्गमूलप्रदेशराशौ तृतीयवर्गमूलप्रदेशराशिना गुणिते यः प्रदेशराशिर्भवति तत्प्रमाणं क्षेत्रखण्डं यद्येकैको मनुष्यः
श्रेणर्मध्यादप्यहरति तदोत्कृष्टपदवर्तिभिः सर्वैरेव मनुष्यैर्युगपदेव सैका लोकप्रदेशश्रेणिः सर्वाऽप्यपहियते यद्येकं मनुष्यरूपं
मनुष्यराशौ क्षिप्यते, तच्च नास्ति, उत्कृष्टतोऽपि तेनैकरूपेणोपनस्वरूपाणामेव मनुष्याणां परमगुलभिदृष्टत्वाद्, एवं च सति

यथोक्तप्रमाणानि क्षेत्ररुण्डान्येकस्यां लोकप्रदेशश्रेणौ यावन्ति भवन्ति तावन्तो रूपे प्रक्षिप्तो उत्कृष्टतो मनुष्याः सर्वेऽपि भवन्तीति
मामर्थ्यादुक्तं भवति, इत्थं च पूर्वगाथोक्तं श्रण्यमंल्येयमागवर्चित्वं न विरुध्यत एव, एकैको हि मनुष्यः स्वापहतयथोक्तक्षेत्र-
राण्डप्रदेशानामसंल्येयभागे वर्त्तते, अतः समस्तप्रस्तुतक्षेत्ररुण्डात्मिकायाः सर्वस्याः श्रेणः सर्वेऽपि मनुष्या असंल्येयभागे
वर्त्तन्त इति प्रतीतमेवेत्यलं विस्तरेण, तदेवं जयन्यत उत्कृष्टतथोक्तं मनुष्यपंचेन्द्रियप्रमाणं, इह च मनुष्यगतौ मिथ्यादृष्ट्यादयोऽ-
योगिपर्यन्ताथतुदद्यापि जीवसमासाः सम्भवन्ति, तत्र सम्मूर्च्छजमनुष्यास्तावत् सर्वेऽपि मिथ्यादृष्ट्यो, गर्भजा अपि बहवो
मिथ्यादृष्टय एव, श्रेणेषु तु तेषु सास्वादनादयोऽयोगिपर्यन्ता ओथोक्तप्रमाणाद्यनुसारेण स्वयमेव परिभावनीया इति गाथार्थः
॥ १५४ ॥ साम्प्रतं पंचेन्द्रियप्रक्रमत एव देवगतौ भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्काणामेकगार्थव प्रमाणमभिधित्सुराह—

सेद्वीजो असंवेज्जा भवणे यणजोइसाण पयरस्स । संवेज्जजोगणंगुलदोसयछप्पपल्लिभागो ॥ १५५ ॥

‘ सेद्वीजो असंवेज्जा भवणे ’ ति विभक्तिव्यत्ययादेकदेशेन च समुदायस्य गम्यमानत्वाद्वचनपथो देवाः प्रतरासंल्ये-
यमागवर्तिनीषु श्रेणिषु यावन्तः प्रदेशास्तत्प्रमाणा भवन्ति, तासां च श्रेणीनां विस्तरमानं पुरस्ताद् वक्ष्यते, ‘ यण जोइसाण ’-
त्ति, व्यन्तराणां ज्योतिष्काणां च यथासंख्यं संल्येययोजनप्रमाणा एकप्रादेशिकी पंक्तिः पट्पंचाशदधिकांगुलशतद्वयप्रमाणा
नैरुप्रादेशिकी पंक्तिः प्रतरस्य पूर्वोक्तस्वरूपस्य प्रतिभागो-भागहारो द्रष्टव्यः, इदमुक्तं भवति-संल्येययोजनप्रमाणायामेकप्रा-
देशिक्यां पंक्ता यावन्तो नमःप्रदेशा भवन्ति तैः सर्वैः प्रतरयदेशराश्वेर्भागो द्वियते, अमुना च भागहारेण यावत्प्रमाणं प्रतरक्षे-

ब्रखण्डं लभ्यते, तत्र ये नमःप्रदेशास्तावत्प्रमाणाः सर्वेऽपि व्यन्तरा देवा भवन्तीति, अथवा यथोक्तमागहारप्रमाणं प्रतरक्षेत्रखण्डं यथैकैको व्यन्तरदेवोऽपहरति तदा सर्वोऽपि प्रतरस्त्वैव्यन्तरदेवैकहेलयैवापहियते इत्येक एवार्थः । तथा पट्टञ्चाशदधिकान्दशुलशतद्वयप्रमाणायामेकप्रोदक्षिक्यां पट्टकौ यावन्तो नमःप्रदेशा भवन्ति तैः सर्वैः प्रतरप्रदेशराशेर्भागो हियते, अनेन च भागद्वारेण यावत्प्रमाणं प्रतरक्षेत्रखण्डं लभ्यते तत्र ये नमःप्रदेशास्तावत्प्रमाणाः सर्वेऽपि ज्योतिष्कदेवा भवन्ति, अथवा यथोक्त-भागहारप्रमाणं प्रतरक्षेत्रखण्डं यथैकैको ज्योतिष्कदेवोऽपहरति तदा सर्वोऽपि प्रतरस्त्वैव्योतिष्कदेवैर्युग्मपदेवापहियत इत्यत्राप्येक एवार्थः, ज्योतिष्कदेवाश्च व्यन्तरेभ्यः सङ्ख्यातातगुणा महादण्डके पठिता इति इह व्यन्तरेभ्यः सङ्ख्येयगुणहीनः प्रतरप्रतिभागस्ते-षामुक्त इति गार्थार्थः ॥ १५५ ॥ अब देवगतामेव वैमानिकानां प्रमाणमाह-

समीक्षणे सेहीअसंख उवरिं असंख भागो उ । आणयपाणयमाई पल्लस्स असंख भागो उ ॥ १५६ ॥

‘शक्रः’ सौधर्मैन्द्रस्तदुपलक्षितयेह सौधर्मदेवलोक एव गृह्यते, ततश्च सौधर्म कल्पे सर्वेऽपि देवाः पूर्वोक्तस्वरूपस्य घनीकृत-लोकप्रतरस्यासङ्ख्येयाः श्रेणयो भवन्ति, प्रतरासङ्ख्येयभागवार्तिनीष्वसङ्ख्येयास्तु श्रेणिषु यावन्तः क्षेत्रप्रदेशास्तत्प्रमाणाः सौधर्म-देवलोकं सर्वेऽपि देवा भवन्तीत्यर्थः, ईशानदेवलोकैऽपि देवानां प्रमाणमित्यमेव प्रतरासङ्ख्येयमागवर्त्यसङ्ख्येयश्रेणिप्रदेशाराशितुल्य-त्वेन वक्तव्यम्, केवलं सौधर्मदेवेभ्य एते सङ्ख्येयगुणहीनाः, एतेभ्यस्तु सौधर्मदेवाः सङ्ख्येयगुणा इति द्रष्टव्यम्, इत्यमेव महादण्डके पठितत्वादिति । ‘उवरिं असंख भागो उ’ इति सौधर्मेशानाम्यायुपरिष्ठात् सनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलान्तकमहाशुक्रमहसार-

लक्षणेण पट्टमु देवलोकैण धनसमचतुरस्रोक्तलोकस्यैकस्याः प्रदेशेणैरसङ्ख्येयतमे भागे यावन्तः प्रदेशास्तत्प्रमाणाः प्रत्येकं देवाः सर्वदेव प्राप्यन्त इत्यर्थः, परस्परमल्पबहुत्वं महादण्डकोक्तमवगन्तव्यम् । आनतप्राणतारणाव्युत्तेदवेलोकषु अधस्तनमध्यमोपरितनग्रेयैकेषु जलुवरविमानेषु च प्रत्येकं क्षेत्रपल्योपमासङ्ख्येयभागे यावन्तः प्रदेशास्तावन्तो देवाः सर्वदेव लभ्यन्ते, परस्पराल्पबहुत्वं तु महादण्डकोक्तमेवेति गार्थार्थः ॥ १५६ ॥ अत्रान्तरे आह कथित्वन्ननु भवनपतयो रत्नप्रभापृथ्वीनारकाः सौधर्मेशानदेवाश्च प्रतरासङ्ख्येयभागस्यैकसङ्ख्येयश्रेणिप्रदेशरतिश्रियप्रमाणात्मकत्वेन सामान्यतः ग्रशुक्ता भवद्भिः, परं ताः प्रतरासङ्ख्येयमागवर्तिन्योऽसङ्ख्ययाताः श्रेणयोऽसंख्येययोजनकोटिकोटिगता अपि भवन्ति, अत एतद्विस्तरा अपि तास्तत्र ग्रहीतव्या उतान्येधरयांश्च भवनपत्यादिश्रेणीनां प्रतिनियतं विस्तरस्त्वचिमानं दर्शयितुमाह—

संसीत्सूरप्रमाणं भवणे घम्मे तद्देव सोऽहम्मे । अंगुलपट्टमं धियनियसमणंतरवगगमूलगुणं ॥ १५७ ॥

ऊर्ध्वगामिन्यस्तावत् प्रतरे किल पूर्वोक्ता असंख्येयाः श्रेणयो विवक्ष्यन्ते, तिर्यग्विस्तरिणी च तासां द्वचिचिरहोच्यते, ततश्च पूर्वोक्तानां श्रेणीनां सप्तरज्जुदीर्घाणां ऊर्ध्वगामिनीनां प्रदेशपंक्तीनां तिर्यग्विस्तररूपा द्वचिः श्रेणीस्त्वचिस्तस्याः प्रमाणं श्रेणी-द्वचिप्रमाणं, तद्वदिति कियदित्याह—‘अंगुले’ त्यादि, केषां पुनरिदं श्रेणीस्त्वचिप्रमाणं भवतीत्याह—‘भवणे’ त्यादि, यथासंख्यं भवनपतीनां ‘घर्मा’ रत्नप्रभापृथ्वी तनारकाणां सौधर्मकल्पदेवानां चेत्यक्षरयोजना, भावार्थस्तूच्यते—समनन्तरवर्गमूलगुणितं तानदिह सर्वत्र योज्यते, ततोऽङ्गुलप्रथमवर्गमूललक्षणेन समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं भवनपतीनां श्रेणिविस्तररूपा द्वचिर्भवति, तदपि

प्रथमवर्गमूलं द्वितीयवर्गमूलस्वरूपेण समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं रत्नग्रभानारकाणां श्रेणिविस्तरात्मिका स्तुचिर्भवति, इदमपि द्वितीय-
वर्गमूलं तृतीयवर्गमूलात्मकेन समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं सौधर्मदेवानां श्रेणिविस्तरलक्षणा स्तुचिर्भवति, इदमुक्तं भवति-प्रतरस्यांगुल-
प्रमाणं यद् क्षेत्रं तद् सद्भावतस्तावदसंख्याताः श्रेणयो भवन्ति, माग विनयजनस्य सुखावगमार्थं पट्पञ्चाशदधिकशतद्वय-
प्रमाणाः परिकल्प्यन्ते, अस्य च राशेः प्रथमं द्वितीयं तृतीयं च वर्गमूलं गृह्यते, एतान्यपि च प्रत्येकमसंख्येयश्रेण्यात्मकान्येव,
तथापि पूर्वोक्तहेतोरेव प्रथमे वर्गमूले षोडश श्रेणयो द्वितीये चतस्रः तृतीये तु द्वे परिकल्प्यन्ते, एवं च सति सद्भावतोऽसंख्येयश्रेण्यात्मकं
कल्पनया तु पट्पञ्चाशदधिकश्रेणिविस्तरद्वयात्मकमंगुलप्रमाणं प्रतरक्षेत्रं सद्भावतोऽसंख्येयश्रेण्यात्मकेन कल्पनया तु षोडशश्रेणि-
स्वरूपेण प्रथमवर्गमूललक्षणेन समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं सद्भावतोऽसंख्येयश्रेणिविस्तरात्मिका कल्पनया तु पणवत्याधिकश्रेणि-
सहस्रचतुष्टयविस्तरस्वरूपा भवनयतीनां विष्कम्भस्तुचिर्भवति, अङ्कतोऽपि दृश्यते यथा ४०९६, एतावतीषु प्रतरश्रेणिषु यावन्त
आकाशप्रदेशास्तावन्तो भवनपतयो भवन्तीति भावार्थः, एवमुत्तरत्रापि भावार्थो वाच्य इति, यत्तु प्रथमं वर्गमूलं तद् द्वितीयवर्ग-
मूललक्षणेन समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं रत्नग्रभानारकाणां विष्कम्भस्तुचिर्भवति, इयमपि सद्भावतोऽसंख्येयश्रेण्यात्मिका कल्पनया तु
चतुःषष्टिश्रेण्यात्मिका भवति ६४, यत् पुनर्द्वितीयवर्गमूलं तत्तृतीयवर्गमूललक्षणेन समनन्तरवर्गमूलेन गुणितं सौधर्मदेवानां विष्कम्भ-
स्तुचिर्भवति, इयमपि सद्भावतोऽसंख्येयश्रेण्यात्मिका कल्पनया त्वष्टश्रेण्यात्मिका सिद्धा भवतीत्येष तावत् प्रस्तुतग्रन्थगाथाभिप्रायः ।
अयं च प्रज्ञापनामहादण्डकानुयोगद्वारादिभिः सह विसंवदति, तथाहि—प्रज्ञापनामहादण्डके भवनपतिभ्यो रत्नप्रमानारका
असंख्यातगुणाः पठिताः, प्रस्तुतग्रन्थगाथायां तु रत्नग्रभाविष्कम्भद्वयेः सकाशाद्भवनपतिश्चेचरंसंख्यातगुणेन बृहत्त्वाभि-

प्रानाद्रन्तप्रसन्नारकस्यो भवनपतय एयमंन्यातगुणाः प्राप्ता इति व्यक्तं वेसदृश्यं, अनुयोगद्वारेष्वपि रत्नप्रभानारकसंख्या-
त्रिचारे-“नामिणं संदीपनं विकसंभृद्दे अंगुलपटमवगममूलं-वीयवर्गमूलपङ्कणम्” प्रत्युत्पन्नं-गुणितमित्यर्थः, इति वचनाद् भवन-
पतिगङ्गात्रिचारे च ‘नामिणं संदीपनं विकसंभृद्दे अंगुलपटमवगममूलस्त असंख्यसङ्भागो’ इति वचनाद्रत्नप्रभानारकाविष्कम्भ-
एवंभवनपतिविष्कम्भमनुचिरमङ्गात्तत्वे मागे व्यक्तेवाधोतेति प्रतीता प्रस्तुतग्रन्थेन सह विसदृशता, तस्मादिह ‘घम्मे भवणे
सद्येय सौहम्मे’ इति व्यत्ययपाठे कृते भवति कोऽपि क्रियानपि संवादः, परं यत्रप्रतिगु कर्गापि नैवं दृश्यत इत्यलं विस्तरेणेति ।
अयं यद्वानंदयानो विष्कम्भमनुचिर्नामिहितो, किन्त्येतस्यः सौधर्मदेवा महादण्डकं संख्यातगुणाः पठिताः, तदनुसारेण विष्कम्भमनुचि-
रपि न्ययमभ्युपेति माधार्थः ॥१५७॥ अयं शर्करप्रमादिपृथ्वीनारकाणां सनत्कुमारादिदेयानां च विदेशिततरं प्रमाणसामिधित्युराह-

पारस्य दम अद्वय य मूलादं छत्ति द्रुति नरपुं । एकारस नव सत्त य पणग यउधं च देवेखु ॥ १५८ ॥

एतद्वाध्याप्याप्याधमर्वाचीनीटीकाकारः प्राह, वधया- मूलटीकायां न व्याख्याता, अस्माकं त्वयमर्थः प्रतिभासते-धनीकृत-
लोकस्यैरुस्यो प्रदेष्टुश्रेण्यामंगंस्वयानि तावदंगमूलान्युत्तिष्ठन्ति, तत्र द्वादशे श्रेणिवर्गमूले यावन्तो नभःप्रदेशास्तावन्तः सप्तम-
पृथिव्यो नागकाः प्राप्यन्ते, पष्ठपृथिव्यां तु दशमवर्गमूलप्रदेशप्रमाणाः पञ्चमपृथिव्यां त्वष्टमवर्गमूलप्रदेशप्रमाणाः चतुर्थे-
पृथिव्यां तु पष्ठमवर्गमूलप्रदेशप्रमाणाः, तृतीयपृथिव्यां तु तृतीयवर्गमूलप्रदेशप्रमाणाः द्वितीयपृथिव्यां पुनः श्रेणिद्वितीयवर्गमूल-
प्रदेशप्रमाणातिपरिमाणा नारका लभ्यन्त इति, प्रथमपृथिवीनारकाणां तु ‘सेतुगृहपमाणं भवणे घम्मे’ इत्यादौ विदेशिततरमपि

प्रमाणमन्तरप्रामिहितमिति तदिह नोक्तमिति । अथ वैमानिकदेवानां विशेषिततरं प्रमाणमभिधीयते, तत्र सौधर्मेशानेदेवानामनन्तर-
गाथायामपि तदूक्तम्, अतः सनत्कुमारदिदेवानां गाथोत्तरार्द्धपर्यन्तात् पश्चानुपूर्व्यां तदाभिधीयते, तद्यथा- 'चउक्तां च देवेसु' स्ति
भ्रंजेद्यतुर्थे यद्वर्गमूलं तदप्रदेशराशिप्रमाणा वैमानिकदेवेषु मध्ये सनत्कुमारमाहेन्द्रयोर्देवाः प्राप्यन्ते, ब्रह्मलोके तु पञ्चमवर्गमूल-
प्रदेशराशिप्रमाणा लान्तके तु सप्तमवर्गमूलप्रदेशराशिप्रमाणाः महाशुके तु नवमवर्गमूलप्रदेशराशिप्रमाणाः सहस्रारे पुनर्देवा एका-
दशश्रेणिवर्गमूले यावन्तः प्रदेद्यास्तावन्तो लभ्यन्त इति, आनतश्रानतादिषु तु "आणयपाणयमाई पल्लस्स असंखभागो ॥"
इत्यनेन विशेषिततरमपि प्रमाणमुक्तमिति नेहाभिहितमिति तावत् प्रस्तुतगाथाव्याख्यानमर्वाचीनीटीकाकारकृतं दर्शितम्,
अस्माभिस्त्वेवंविधस्य निर्द्धारितस्वार्थस्य संवाद आगमान्तरे कश्चिदपि नोपलब्धः, प्रज्ञापनामहादण्डकेन च सहेतयं व्यभिचारोऽ-
प्याप्तति, तत्त्वं तु केवलिनो बहुश्रुता वा विदन्तीति गार्थार्थः ॥ १५८ ॥ तदेवमुक्तं चतुर्थविकानामपि पञ्चिन्द्रियाणां प्रमाणम्,
अथ तिर्यग्गतावनुक्तपूर्वाणां वादरपर्याप्तकृथिव्यप्यायिकानां वादरपर्याप्तकृथिव्यकवनस्पतीनां च प्रमाणमभिधित्सुराह-

पायरपुठयी आज पत्तयवणस्सई य पज्जत्ता । ते पयरमवहरिज्जंसु अंगुलासंखभागेणं ॥ १५९ ॥

वादरपर्याप्तकृथिव्यप्यायिकाः प्रत्येकवादरपर्याप्तवनस्पतिकायिकाश्चेत्येत त्रयोऽपि राशयः प्रत्येकं प्रतरमपहरेयुः, केन
प्रकारेणेत्याह- अंगुलासंख्येयभागेनेति, इदमुक्तं भवति- वादरपर्याप्तपृथ्वीकायिकाः सर्वेऽपि समुदिताः किलकस्मिन् समये
प्रत्येकमेकं प्रतरप्रदेशमपहृत्याऽन्यत्र व्यवस्थापयन्ति, पुनर्द्वितीयेऽपि समये प्रत्येकमेकं प्रतरप्रदेशमपहृत्याऽन्यत्र

व्यवस्थापयन्त्येवं तृतीयोऽपि ममये चतुर्थोऽपि यावद्गुलासह्ययभागे रूपे नमःप्रदेशभ्रेणखण्डे यावन्तः प्रदेशास्तावत्सङ्ख्यैः ममयेस्ते सर्वमपि प्रतरमपहरन्ति, अथवाऽङ्गुलासह्ययभागस्वरूपे नमःप्रदेशभ्रेणखण्डे यावन्तः प्रदेशास्तैः सर्वस्यापि प्रतरप्रदेशराशेर्भागो द्वियते, एतद्भागहारलब्धे च प्रतरप्रदेशखण्डे यावन्तः प्रदेशास्तावन्तः सर्वेऽपि चादरपर्याप्तपृथ्वीकायिका भवन्ति, यदिवा चादरपर्याप्तपृथ्वीकायिकानां सर्वेयामपि प्रत्येकं यद्गुलासह्ययभागरूपं प्रतरप्रदेशखण्डं समर्प्यते तदा युगपदेकैव समयेन ते सर्वमपि प्रतरमपहरन्तीति तिमृणामपि प्ररूपणानामेक एव तात्पर्यार्थः, यथा चेपा चादरपर्याप्ति-पृथ्वीकायिकानां प्रमाणभावना कृता तथा चादरपर्याप्तप्रत्येकनस्यतिक्रयिकानां च कर्तव्या, समान-प्रमाणतया गायार्थं निर्दिष्टत्वाद्, इत्थं च समानप्रमाणनिर्देशेऽप्यंगुलासह्ययभागस्यासह्ययते भेदत्वात् स्वस्थाने परस्परम-भीयामल्पपटुत्वं द्रष्टव्यम्, तद्यथा-चादरपर्याप्तप्रत्येकनस्पातिभ्यो चादरपर्याप्तपृथिवीकायिका असह्ययतगुणास्तेभ्योऽपि चादरपर्याप्ता-प्यायिका असंख्यातगुणा इति गार्थार्थः ॥ १५९ ॥ अथ चादरपर्याप्तानां तेजःक्रयिकशायुकायिकानां प्रमाणमभिधित्सुराह—

पञ्जत्तयायरणल असंख्या हुंति आवालियवग्गा । पञ्जत्तवायुकाया भागो लोगस्स संवेज्जो ॥ . १६० ॥

चादरपर्याप्तितेजःक्रयिका भवन्ति, कियन्त इत्याह-असंख्येया आवलिकावर्गोः, आवलिकायां यावन्तः समयास्तेषां वर्गः क्रियते, तस्यां तेषु चासंख्यातेषु वर्गेषु यावन्तः समयास्तत्प्रमाणा चादरपर्याप्तितेजःक्रयिका भवन्तीत्यर्थः, चादरपर्याप्तवायवः पुनर्लोकस्य संख्यातभागे भवन्ति, संख्याततमे लोकाक्रशस्य भागे यावन्तो नमःप्रदेशास्तत्प्रमाणाः सर्वेऽपि चादरपर्याप्ता वायवो

भवन्तीत्यर्थः, इति गाथार्थः ॥ १६० ॥ आह-नन्यसंख्यातैरावलिकावर्गैरावलिकायास्तावद् घनो भवति, हीनोऽधिकश्च वाऽसौ भवति, अतोऽसंख्याता आवलिकावर्गो इत्येतावन्मात्रेण वादरपर्याप्तानलानां निश्चितं प्रमाणं न ज्ञायते, लोकस्यापि संख्यात-
तमे भागे कियन्तोऽपि प्रतरा भवन्तीति न विद्म इत्याशङ्क्य विशेषिततरमसीयां प्रमाणमाह—

आत्रालिचगगाऽसंख्या घणस्स अंतो उ वायरा तेजः । पञ्चत्तवायराणि ल हवन्ति पयरा असंखेज्जा ॥ १६१ ॥

ये वादरपर्याप्तैजः कायिकाः प्रागसंख्येया आवलिकावर्गो उक्तास्ते आवलिकावर्गो घनस्यान्तः-मध्यो द्रष्टव्याः, इदमुक्तं भवति-
असंख्येया आवलिकावर्गस्तावन्त एव ग्राह्या यावद्भिरावलिकायाः संवन्धो घनो न पूर्यते, अस्य चार्थस्य विनयजनानुग्रहार्थम-
सत्कल्पनया प्रतीतिरुत्पाद्यते, तद्यथा-असंख्येयसमयात्मिकायामप्यावलिकायां किल दश समयाः परिकल्प्यन्ते, तद्वर्गे च दशतं भवति,
एते चामंख्याता वर्गोः कल्पनया किल दशापि भवन्ति, परमेतावन्तो न कल्प्यन्ते, एतावद्भिरैतैरावलिकासम्बन्धिनो घनस्य सम्पूर्णस्य
सम्भवात्, तथाहि-आवलिकायां दश समयाः परिकल्पिताः, तेषां च घनं सहस्रं भवति, दशभिरपि च तद्वर्गैः सहस्रं सम्पद्यत इति तद्वग्रहणे
घनस्य सम्पूर्णेता जायते, तस्मादष्टौ नव वा आवलिकावर्गो असंख्येयत्वेन कल्प्यन्ते, तथा च सति कल्पनया अष्टशतप्रमाणा नव-
शतप्रमाणा वा सद्भावतस्त्यसंख्येया वादरपर्याप्तैजः कायिकाः सिद्धा भवन्ति, ततश्चावलिकाघनस्य मध्यवृत्तिता भवति, एवं च
सत्येक आवलिकावर्गः किञ्चिन्न्यूनावलिकासमयराशिना गुणिते वादरपर्याप्तैजः कायिका भवन्तीत्युक्तं भवति । पर्याप्तवादर-
वायवः पुनरसंख्येयाः प्रतरा भवन्ति, इदमुक्तं भवति-प्रागुक्ते लोकस्य संख्येयभागे असंख्येयाः प्रतरा चोद्भव्याः, ततस्तेषु लोकस्य

संख्येयभागनिष्पत्तिसंख्येयप्रतरेषु यावन्तः प्रदेया भवन्ति तावत्संख्या बादरपर्याप्तवायवो भवन्तीति । एतेषां चोक्तप्रमाणानां बादर-
पर्याप्तानां पृथिव्युदकतेजावायुप्रत्येकनस्पतीनां परस्परगल्पवहुत्वमित्यं भावनीयं-सर्वस्तोकाः बादरपर्याप्ततेजःकायिकाः प्रत्येक-
जनस्पतिकायिका असंख्यातगुणाः पृथ्वीकायिका असंख्यातगुणाः अक्कायिका असंख्यातगुणा वायवोऽसंख्यातगुणा इति,
यद्येवं स्तोक्तत्वाद् अप्रिकायिकानामेव कस्मात् ग्रथं प्रमाणमिह नोक्तमिति न ग्रथे, विचित्रत्वाद् सूत्रकारप्रवृत्तेरिति गाथार्थः
॥ १६१ ॥ तदेवं बादराणां पर्याप्तपृथ्व्युदकतेजावायुप्रत्येकनस्पतिलक्षणानां पञ्चानामप्येकद्वियाणां प्रमाणमुक्तम्, अथैतेषामे-
वापर्याप्तानां सम्यन्धी एको राशिरनभिहितप्रमाणोऽप्यदिष्यते, द्वितीयस्तु सूक्ष्माणां पर्याप्तानां पृथिव्युदकतेजावायूनां राशिः
तृतीयस्त्वमीषामेवापर्याप्तानां राशिस्त्वदिष्यते, एते च त्रयोऽपि राशयः प्रत्येकशरीरिणः, साधारणानां तु वनस्पतीनां सूक्ष्माणां बाद-
राणां पर्याप्तानामपर्याप्तानां च सम्बन्धिनश्चत्वारोऽपि राशयोऽनुक्तप्रमाणा अवशिष्यन्त इत्यमीषां सप्तानामपि राशीनां
प्रमाणमभिधत्सुराह-

सेसा तिष्ठिणिवि रासी वीसुं लोया भवे असंखेज्जा । साधारणा उ चउसुवि वीसुं लोया भवेऽणंता ॥ १६२ ॥

प्रत्येकशरीरिणामेकेन्द्रियाणां तावच्चत्वारो राशयः सम्भवन्ति, तद्यथा-बादराः पर्याप्ता अपर्याप्ता अपर्या-
प्ता, तत्र बादरपर्याप्तलक्षणस्यैकस्य राशेः प्रमाणमुक्तम्, उक्तशेषास्तु त्रयोऽपि राशयो विष्वक्-पृथगसंख्येया लोका भवन्ति, असं-
ख्येयेषु लोकाकांशेषु यावन्तः प्रदेयास्तत्प्रमाण एकैको राशिर्भवतीत्यर्थः, इत्थं-समाननिर्देशेऽपि त्रयाणामप्यमीषां राशीनां

स्वस्थानेऽल्पचटुत्वमित्यं भावनीयम्, प्रत्येकशरीरस्वादरापर्याप्तिकोन्द्रयेभ्यः प्रत्येकशरीरिणः सूक्ष्मापर्याप्तकाः असंख्येयगुणाः तेभ्योऽपि सूक्ष्मपर्याप्तकाः संख्येयगुणा इति, साधारणशरीरास्तु वनस्पत्येकोन्द्रियाः, वादरपर्याप्तापर्याप्तसूक्ष्मपर्याप्तापर्याप्तलक्षणेषु चतुर्ध्वपि राशिषु विष्वक्-पृथगनन्ता लोका भवन्ति, अनन्तेषु लोकाकाशेषु यावन्तः प्रदेशास्तत्प्रमाण एकैको राशिर्भवतीत्यर्थः, अत्रापीत्यं तुल्यप्रमाणेऽपि चतुर्णामप्यमीषां राशीनां स्वस्थाने परस्परमल्पचटुत्वमित्यं चिन्तनीयम्-साधारणशरीरवादरपर्याप्तिकोन्द्रयेभ्यः साधारणशरीरिणो वादराऽपर्याप्तका असंख्यातगुणाः, सूक्ष्मा अपर्याप्तका संख्यातगुणाः, सूक्ष्मपर्याप्तकाः संख्यातगुणाः, सप्तानामपि च प्रस्तुतराशीनामल्पचटुत्वमित्यं वक्तव्यम्-सर्वस्तोकाः प्रत्येकशरीरिणो वादराऽपर्याप्तिकोन्द्रियाः १, तेभ्यः सूक्ष्मापर्याप्तका असंख्येयगुणाः २, इतोऽपि सूक्ष्मपर्याप्तकाः संख्यातगुणाः ३, एतेभ्योऽपि साधारणशरीरिणो वादरपर्याप्तिकोन्द्रिया अनन्तगुणाः ४, अतोऽपि वादरपर्याप्तका असंख्यातगुणाः ५, एतेभ्योऽपि सूक्ष्मा अपर्याप्तका असंख्यातगुणाः ६, अमीभ्योऽपि सूक्ष्मापर्याप्तकाः संख्यातगुणाः ७, इति गार्थार्थः ॥ १६२ ॥ अथ वादरपर्याप्तकायवः केचिदुत्तरवैक्रियशरीरिणोऽपि सम्भवन्ति, अतस्तत्परिमाणमाह-

पायरवाड समग्गा भणिग्गा अणुसमयमुत्तरसरीरा । पट्टासंखियमाणेणऽवहिरंतित्ति सन्वेवि ॥ १६३ ॥

वादरा इत्युपलक्षणं पर्याप्ता इत्यपि विज्ञेयं द्रष्टव्यम्, अपर्याप्तानामुत्तरवैक्रियकरणस्यासम्भवात्, ततश्च वादराः पर्याप्ताः सप्तप्रा अपि ये वायवः पूर्वमुक्तास्तेषु मध्ये केचिदुत्तरवैक्रियशरीरवन्तोऽनुसमयम्-अनवरतं प्राप्यन्त इति सोपस्कारं व्याख्येयम्, कियत्-

मत्स्याः पुनन्ते चादरपर्याप्तलोचरवीक्रियशरीराः चायवः प्राप्यन्त इत्याह- पत्योपमासंख्येयभागोनापहियन्ते सर्वेऽपीति, प्रतिसमय-
मैकस्त्वदेनापहारे क्रियमाणे यावता कालेन धेयपत्योपमासंख्येयभागो निष्ठां याति तावता कालेन चैक्रियशरीरवन्तो वायुजीवा
अपि श्रानियममयं कृतापहारे क्रियमाणे सर्वेऽपि निष्ठां यान्तीत्यर्थः, धेयपत्योपमासंख्येयभागं यावन्त आकाशप्रदेशास्तावन्तो चैक्रिय-
शरीरिणो चादरपर्याप्तमायवः सर्वेऽपि भवन्तीति तात्पर्यम्, अन्ये तु व्याख्यानयन्ति-चादरपर्याप्तमायवः सर्वेऽप्यनुसमयमुत्तर-
वीक्रियशरीरिणो लभ्यन्त इति, तच्चायुक्तम्, चादरपर्याप्तमायूनां समग्राणामपि लोकसंख्येयभागवर्तित्वेनैव प्राग् निर्णीतत्वादत्र
धेयपत्योपमासंख्येयभागवृत्तित्वानुपपत्तेः, समग्रचादरपर्याप्तमायूनां चैक्रियशरीरस्यागमे निषिद्धत्वाच्चेति गार्थार्थः ॥ १६३ ॥ अप
पयाप्तापर्याप्तभेदानां द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियाणां प्रमाणमाह-

धेर्हादियाइया पुण पयरं पञ्चतया अपज्जत्ता । संख्येज्जा संख्वेज्जेणऽङ्गुलभागेणऽचहरेज्जा ॥ १६४ ॥

‘द्वीन्द्रियादय’ इति आदिशब्दान् त्रिचतुःपञ्चेन्द्रियपरिग्रहः, ततश्च पर्याप्तापर्याप्तस्वरूपा द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियाः
पुनः प्रत्येकं प्रतरमपहरन्ति, क्रियता प्रतिभागेनेत्याह- यथासंख्यं पर्याप्तका अंगुलसंख्येयभागेन, अपर्याप्तकास्त्यंगुलसंख्येय-
भागेनेति, इदमुक्तं भवति-अंगुलत्रेणीप्रदेशानां संख्येयभागेन घनीकृतलोकप्रतरस्य भागो हियते, तेन च भागहारेण यावत् प्रतर-
धेयग्रगण्डं लभ्यते तत्र यावन्तः प्रदेशास्तावन्तः पर्याप्तद्वीन्द्रियाः समुदिता भवन्ति, अथवा सर्वेऽपि पर्याप्तद्वीन्द्रियाः प्रथमसमये
प्रत्येकमेकैकं प्रतरप्रदेशमपहरन्ति, एवं द्वितीयसमये सर्वेऽपि प्रत्येकमेकैकं प्रतरप्रदेशमपहरन्ति एवं तृतीयसमयेऽपि चतुर्थे-

समयेऽपीति, एवमङ्गुलश्रेणीप्रदेशानां संख्येयभागे यावन्तः प्रदेशास्तावद्भिः समैः सर्वमपि प्रतरं पर्याप्तकद्वीन्द्रिया अपहरन्ति, यदि याऽहङ्गुलश्रेणीप्रदेशानां संख्येयभागरूपं खण्डं यदैकैकस्य समर्प्येत तदा सर्वेऽपि पर्याप्ता द्वीन्द्रिया युगपदेकैव समयेन सर्वमपि प्रतरमपहरन्तीति पूर्ववदत्राप्येकार्थे तिस्रो भावनिकाः, एवमपर्याप्तकद्वीन्द्रियेष्वपि निरवशेषं वाच्यम्, केवलमङ्गुलश्रेणी-प्रदेशानां संख्येयभागस्यानेऽसंख्येयभावालक्षणः प्रतिभागो वाच्यः, पर्याप्तसंख्योऽपर्याप्तद्वीन्द्रियाणामसंख्यातगुणत्वात् पूर्वोक्तात् सूक्ष्मेणैव प्रतिभागेनैव तत्प्ररूपणोपपत्तेः, यथा च पर्याप्तापर्याप्तानां द्वीन्द्रियाणां प्रमाणं भावितमेव शुभयस्वरूपाणां त्रिचतुःषड्वे-न्द्रियाणामपि प्रत्येकं भावनीयम्, इत्थं च तुल्यनिर्देशेऽप्यष्टानामप्यमीषां राशीनां परस्परमल्पबहुत्वमेवमवगन्तव्यं, तद्यथा-सर्व-स्वोकाः पर्याप्तचतुरिन्द्रियाः १, पर्याप्ताः षड्वेन्द्रिया विशेषाधिकाः २ पर्याप्ता द्वीन्द्रिया विशेषाधिकाः ३ पर्याप्तास्त्रीन्द्रिया विशेष-पाधिकाः ४ षड्वेन्द्रिया अपर्याप्तका असंख्यातगुणाः ५ चतुरिन्द्रिया अपर्याप्तका विशेषाधिकाः ६, त्रीन्द्रिया अपर्याप्तका विशेष-पाधिकाः ७ द्वीन्द्रिया अपर्याप्तका विशेषाधिकाः ८, इह च षड्वेन्द्रियाणां प्रमाणं सामान्येनैवोक्तम्, पूर्वं पुनश्चतसृष्वपि गतिषु पृथक् पृथक् तदभिहितमिति न परीरुष्यमाशङ्कनीयमिति भावार्थः ॥१६४॥ तदेवं नारकादिद्रव्याणां प्रायो येऽवस्थितराशयस्तेषां प्रमाणमुक्तम्, साम्प्रतं जीवद्रव्येषु येऽनवस्थितराशयः कदाचिच्छोके सम्भवन्ति कदाचित्तु न सम्भवन्ति तान् सम्पिण्ड्य दर्शयति—

मनुय अपज्जत्ताऽऽहार मिस्सवेउब्बि छेप परिहारा । सुहुमसरागोचसमा सासण मिस्सा य भययिज्जा ॥१६५॥

अपर्याप्तका मनुष्याः १ आहारकगरीणिः २ मिश्रवैक्रियकाययोगिनः ३ छेदोपस्थापनीयचारित्रिणः ४ परिहारविशुद्धिक-

चारित्र्यः ५ दूरसम्परायिका ६ 'उवसम' चि, उपशमग्रहणेन मोहस्योपशमयोग्याः अपूर्वकरणगुणस्थानवृत्तयः ७, मोह-
स्योपशमकाः अनिवृत्तिवादरसम्परायलक्षणाः ८, उपशान्तमोहाश्चेते त्रयोऽपि राशयो गृह्यन्ते ९, सास्वादनसम्यग्दृष्टयः १०
मिश्राः-सम्यग्मिथ्यादृष्टयः ११, एते एकादशापि राशयो 'भजनीया' विकल्पनीयाः, कदाचिच्छोकं प्राप्यन्ते कदाचिन्नृत्यार्थः,
तथाहि-मनुष्यगतौ गर्भजमनुष्याणां जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु द्वादश भूहर्ताः सम्मूर्च्छनमनुष्याणां तु जघन्यतः समय
उत्कृष्टतस्तु षतुर्विंशतिर्भूहर्ता उत्पत्तिविरहकालः सिद्धान्ते प्रतिपादितः, यदा चैतस्मिन् विरहकालेऽभिनवमनुष्या नोत्पद्यन्ते पूर्वो-
त्पन्नास्तु गर्भजापर्याप्तकाः केचिन्म्रयन्ते केचित्तु पर्याप्तीः समर्थयन्ते, सम्मूर्च्छास्त्यन्तर्भूहर्तायुष्कत्वात् पूर्वोत्पन्नाः सर्वेऽपि
निलम्प्यन्ते तदा सिद्धोऽपर्याप्तफमनुष्याणां कदाचित्कोऽभाव इति, आहारकशरीरारम्भस्याप्युत्कृष्टतः षण्मासान् यावाद्विरहकालो
निर्दिष्ट इति आहारकशरीरिणोऽपि कदाचिन्न सम्भवन्त्येव, तदुक्तम्- "आहारगाइ लोए छम्मासं जा न हुत्तिवि कयाइ । उक्कोत्तेण
नियमा एकं समयं जहण्णेणं ॥१॥ जइ हुति जहण्णेणं एकं दो तिअि पंच व हवन्ति । उक्कोत्तेण जुगव पुहुत्तमेत्त सहस्साणं ॥२॥"-
ति, मिश्रवैक्रियकाययोगिनोऽपि ये प्रथममुत्पत्तिकाले कर्मणमिश्रवैक्रियकाययोगिनस्तेऽत्र विवक्षिताः, ते च नरकगतौ देवगतौ
याऽऽद्योत्पत्तिकाले प्राप्यन्ते, अनयोश्च द्वयोरपि गत्योः प्रत्येकं जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु द्वादश भूहर्ता विरहकाल उत्तो, यदभ्य-
धायि- "नरयगई ण भंते ! केवइयं कालं विरहिआ उववाएणं पणत्ता !, गोयमा! जहण्णेण एकं समयं उक्कोत्तेणं धारस मुहुत्ता,
एवं देवगईवि" यदा च चैतावन्तं कालं नारकदेवाः कदाचिन्नोत्पद्यन्ते पूर्वोत्पन्नास्त्यन्तर्भूहर्ता परतः सम्पूर्णवैक्रियकाययोगिनः
सर्वेऽपि जायन्ते तदा घटत एव मिश्रवैक्रियकाययोगिनां कदाचिदभाव इति । छेदोपस्थापनीयचारित्रिणामपि जघन्यतस्त्रिषीष्टवर्ष-

सहस्राण्युत्कृष्टतत्त्वष्टादश सागरोपमकोटीकोटयः परिहारविशुद्धिकचारित्रिणां जघन्यतश्चतुरशीतिर्वैयसहस्राण्युत्कृष्टतत्त्वष्टादश सागरोपमकोटिकोटयोऽन्यत्रान्तरमुक्तमिहापि च पुरस्तादभिधास्यते, स्रक्ष्यसम्परायापूर्वकरणानिवृत्तिबादरास्तु द्विविधाः—उपशम-
श्रेणिगताः क्षपकश्रेणिगताश्च, उपशान्तमोहास्तु केवलोपशमश्रेणिगतिरःस्थायिनः, तत्रोपशमश्रेणेरुत्कृष्टतो वर्षपृथक्च क्षपकश्रेणेस्तूत्कृ-
ष्टतः षण्मासा अन्तरमन्यत्रोक्तमिहापि च भणियते, सास्वादनमिश्रणामपि जघन्यतः समयः उत्कृष्टतस्तु पल्योपमासंख्येयभागोऽ-
न्तरमैहव वक्ष्यते इति सर्वेषामप्यमीषां राशीनां कादाचित्कोऽभावः परिभाषनीयः, एतच्चेहापि ग्रन्थे पुरस्तात् प्रायः सर्वे व्यक्ती-
मपिव्यतीति गार्थार्थः ॥१६५॥ तदेवं द्रव्यप्रमाणद्वारेऽत्र प्रस्तुते जीवद्रव्यप्रमाणमभिधायोपसंहरन्नाह—

एवं जे जे भावा जहिं जहिं हुंति पंचसु गईसु । ते ते अणुमज्जिता दव्वपमाणं नए धीरा ॥ १६६ ॥

एवमनन्तरोक्त्या नीत्या ये ये भावा—जघन्यस्थितिनारकर्तार्यइमण्यामग्रथमसमयोत्पन्नसिद्धादयो जीवानामवस्था-
विशेषा नारकर्तार्यइतरामरसिद्धिलक्षणासु पञ्चसु गतिषु मध्ये यत्र यत्र भवन्ति तांस्तान् भावान् ‘अनुमज्ज्य’ स्वबुद्ध्या पर्या-
लोच्य सिद्धान्तानुसारतोऽत्रोक्तानुसारतथानुक्तानामपि तेषां भावानां द्रव्यप्रमाणं ‘नयेयुः’ सैवदनपचं प्रापयेयुः, धीः-बुद्धि-
स्तया राजन्त इति धीरा-बुद्धिमन्त इति गार्थार्थः ॥ १६६ ॥ तदेवं निगमितं जीवद्रव्यप्रमाणं, अथाजीवद्रव्यप्रमाणमाह—

तिन्नि खल्ल एकपाइं अद्धासमया व पोगगलाऽणंता । दुन्नि असंखेज्जपएसियाणि सेसा भवे ऽणंता ॥ १६७ ॥

इहाजीवद्रव्याणि तावत् पूर्वोक्तस्वरूपाणि पञ्च भवन्ति, तद्यथा—धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकायः आकाशास्तिकायः पुद्गलास्ति-

कायः कालश्चेति, इह चैतेषां प्रमाणं द्रव्यतः प्रदेशतश्च चिन्त्यते, तत्र धर्माधर्माकाशास्तिकायलक्षणानि त्रीण्यजीवद्रव्याणि 'एकग्राहं' इति द्रव्यतश्चिन्त्यमानानि प्रत्येकमेकद्रव्यसंख्यानि भवन्तीत्यर्थः, 'अद्धा' कालस्तद्रूपा ये समयाः परमाणुखण्डानुकादिस्कन्धरूपाश्च ये पुद्गलास्ते द्रव्यतो निरूप्यमाणाः प्रत्येकमनन्तानि द्रव्याणि भवन्ति, अद्वासमयद्रव्याणां चानन्त्यमतीतानागतानामपि कर्तव्यचित्सत्त्वतो मन्तव्यम्। अथैषां पञ्चानामप्यजीवद्रव्याणां प्रदेशतः प्रमाणं चिन्त्यते- 'दुन्नी' इत्यादि, द्वे धर्माधर्मास्तिकायलक्षणे अजीवद्रव्ये प्रत्येकमसद्वैतप्रदेशात्मके भवतो, नानन्तप्रदेशात्मके, तयोर्लोकमात्रादृष्टित्वाद्, लोकस्य चासंख्येयत्वादिति, शेषाणि त्वाकाशपुद्गलास्तिकायाद्विकासमयलक्षणानि त्रीण्यापि द्रव्याणि प्रत्येकमनन्तप्रदेशात्मकानि भवन्ति, नन्वलोकाकाशाश्च स्थानान्तत्वादनन्तप्रदेशात्मकत्वं युक्तमेव, पुद्गलास्तिकायस्यापि द्वयणुकव्यणुकचतुरणुकाधनन्तानन्ताशुकपर्यन्तानन्तस्कन्धात्मकत्वात् प्रतिस्कन्धं चानेकप्रदेशसम्भवात् केवलपरमाणूनां च तत्रानन्तानां भावात् संगतमेवानन्तप्रदेशात्मकत्वं, अद्वासमयानां त्यतीतानागतवर्तमानस्वरूपाणां सर्वेषां द्रव्यत्वेनानन्तरमर्थोक्तत्वाद् के तत्र प्रदेशा यैरनन्तप्रदेशात्मकत्वमिहोच्यते इति चेद्, युक्तमुक्तं, किन्तु यदा काललक्षणं सामान्येनैकं द्रव्यं विवक्ष्यते तदा तदपेक्षया द्रव्यत्वेनोक्ता अव्यतीतादिस्वरूपाः समयाः प्रदेशत्वेनापि गृह्यन्ते, न हि भिन्ननिमित्तापेक्षया एकस्य द्रव्यत्वप्रदेशत्वे भवन्ती विरुद्ध्यन्ते, अनन्तधर्मात्मकत्वाद्वस्तुन इति, अथवा ये द्रव्यत्वेनाभिहिता अनन्ताः समयास्ते प्रत्येकमनन्तानन्तशो विभिक्षन्ते, तथाहि-अनन्तानन्तान्येकेन्द्रियादीनि तावज्जीवद्रव्याणि अनन्तानन्तानि च परमाणुद्वयणुकादीनि पुद्गलद्रव्याणि, एतान्यपि क्षेत्रावगाहमेदतः एकममयास्थित्यादिकालभेदतः एकगुणकालकत्वादिभावमेदतदधानन्तमेदानि, एतैश्च सग्रभेदैः सर्वैकं समयद्रव्यं सम्बध्यते, तत्सम्बन्धाच्च प्रत्येकमनन्तानन्तान्

भेदान् प्रतिपद्यते, एवं सत्यतीतादयः समयाः सामान्यतो द्रव्याणि जीवादिद्रव्यादिसम्बन्धभेदास्तु प्रदेशा इत्येवमद्वा-
समयानामपि द्रव्यप्रदेशभावमवगच्छामो वयं, आगमे तु पुद्गलस्कन्धानामिवादासमयानां पिण्डरूपताया अभावात् प्रदेशभावो
नाभ्युपगतः, तत्त्वं तु बहुश्रुता एव विदन्तीति गार्थार्थः ॥१६७॥ तदेवं प्रतिपादितं सप्रपञ्चमार्गं जीवाजीवद्रव्यप्रमाणं, तत्प्रतिपादने
च “संतपयपरूषणया द्रव्यप्रमाणं चे” त्यादिगार्थोक्तं द्वितीयं प्रमाणद्वारं समाप्तमिति ॥ अथ क्रमप्राप्तं क्षेत्रद्वारमभिधित्तुराह—

स्वेत्तं त्वल्लु आगासं तन्निवरीयं च होइ नोवेत्तं । जीवा य पोगगलावि य धम्माधम्मत्थिया कालो ॥१६८॥
उत्तरपर्यायप्राप्तौ पूर्वपर्यायविलयतः क्षीयन्ते-चिलीयन्तेपदार्था अस्मिन्निति क्षेत्रम्-आकाशं अथवा क्षिण्वन्ति-हिसन्ति प्राणिनः
परस्परं यत्र तत् क्षेत्रं-आकाशमेव, तद्विपरीतं-ततोऽन्यत् पुनर्नोक्षेत्रं भवति, क्षेत्रशब्दवाच्यं न भवतीत्यर्थः, किं पुनस्तादित्याह-
जीवाः पुद्गला धर्माधर्मास्तिकायौ कालश्च, अतः परं च वस्त्वेव नास्तीति गार्थार्थः ॥१६८॥ उक्तं स्वरूपतः क्षेत्रं, इह च चतुर्दश
जीवसमासाः सत्पदप्ररूपणतादिभिरनुयोगद्वारैर्विचारयितुं प्रक्रान्ताः, ते च नारकादिरूपेण व्यवस्थिता अतो नारकाणां तावच्छ-
रीरमानं विचारयितुमाह—

सत्त धणु तिलि रयणी छवेव य अंगुलाहं उच्चत्तं । पढमाए पुढवीए बिठणा विउणं च सेसासु ॥ १६९ ॥

प्रथमपृथिव्यां नारकाणां शरीरोच्चत्वं भवति, कियदित्याह—सप्त धनूपि तिलो रत्नवः, त्रयो हस्ता इत्यर्थः, षडेव चांगुलानि,
उत्सेर्भागुलप्रमाणेन सप्तादेकत्रिंशद्गुणा इति भावः, क्षेत्रासु द्वितीयादिपृथ्वीषु पुनरेतदेव मानं द्विगुणं द्विगुणं द्रष्टव्यम्, तथा—

शब्दराप्रभायां सार्द्धहस्तद्वयाधिकानि पञ्चदश धनूंषि, बालुकाप्रभायां हस्ताधिकान्येकत्रिंशद्वनूंषि, पङ्कप्रभायां सार्द्धानि द्विषष्टि-
धनूंषि, भूमप्रभायां सपादं धनुःशतं, तमायां सार्धधनुशतद्वयं, सप्तमष्टयिव्यां महातमायां नारकाणां शरीरस्योच्चत्वद्वत्तेषांगुलेन
पञ्च धनुःशतानि, जपन्यतस्तु शरीरमानं सर्वास्वपि पृथिवीप्यंगुलासंख्येयभागो द्रष्टव्यः, इदं च भवधारणीयशरीरमानमुक्तं
उत्तरवैक्रियशरीरमानं तु सर्वत्र जपन्यतोऽद्गुलसंख्येयभागः, उत्कृष्टतस्तु भवधारणीयशरीरमानाद् द्विगुणमवसेयं,
सप्तथा-रत्नप्रभायां सार्द्धहस्ताद्वयाधिकानि पञ्चदश धनूंषि उत्कृष्टमुचरवैक्रियशरीरमानमवगन्तव्यमित्थं भवधारणीयशरीरमानाद्
द्विगुणं तत्तदनक्षेयं यावत् सप्तमष्ट्यीनारकाणामुत्तरवैक्रियशरीरं जपन्यतोऽद्गुलसंख्येयभागः उत्कृष्टतस्तु धनुःसहस्रं। ननु क्षेत्रदारे
प्रक्रान्ते जीवममासानां शरीरमानविचारणमप्रस्तुतमिति, चेत्, नैतदेवम्, अभिप्रायाऽपरिज्ञानाद्, अन्यत्र हि नारकादिशरीरमानेन
तच्छरीरावगाढक्षेत्रस्यैव यस्तुतो मानं प्रतिपादितं भवति, अतः क्षेत्रदारे प्रस्तुते नारकादिजीवसमासानां शरीरक्षेत्रावगाहचिन्तनं
न किञ्चिदप्रस्तुतमिति गार्थः ॥ १६९ ॥ अथ द्वीन्द्रियादीनां शरीरमानमभिधित्सुराह-

पारस य जोयणाई तिगाउयं जोयणं च योद्धरुवं । बेईदियाइयाणं हरिएसु सहस्समम्भसियं ॥ १७० ॥

द्वादशभोजनादिकं द्वीन्द्रियादीनां यथासंख्ययुत्कृष्टं शरीरमानमवगन्तव्यम्, तद्यथा—शंखप्रमुखद्वीन्द्रियाणां द्वादश भोज-
नान्युत्कृष्टं शरीरमानं, चक्रवर्तिसैन्याद्यस्ताद्यः कदाचित् सम्मृच्छति स आशालिकाजीवोऽपि द्वादशभोजनमानो द्वीन्द्रिय इत्येकं,
सम्मृच्छजपत्रेन्द्रिय इत्यपरं, कर्णभृगालीमर्कोटकप्रभृतित्रीन्द्रियाणां तु त्रीणि गव्यूतान्युत्कृष्टं शरीरमानं, अमरादिचतुरिन्द्रियाणां

योजनमेकं शरीरप्रमाणमुत्कृष्टं विज्ञेयं, हरितेषु-समुद्राद्याश्रितवल्लिताऽम्भोरुहादिवादस्वनस्पतिषु सातिरेकं योजनसहस्रं शरीर-
मानमुत्कृष्टमयसेयम्, जघन्यं तु द्वीन्द्रियादीनां सर्वेषामप्यंगुलासंख्येयभागः शरीरप्रमाणमवसातव्यम्, पृथिव्यप्तेजोवायूनामप्ये-
केन्द्रियाणां जघन्यत उत्कृष्टतद्वांगुलासंख्येयभागरूपं शरीरप्रमाणं स्वयमेव वक्ष्यतीति गार्थार्थः ॥ १७० ॥ पञ्चेन्द्रियातिर्यच-
स्त्रिविधाः, तद्यथा-जलचराः स्थलचराः स्वचराश्चेति, जलचराः पुनरपि सम्मूर्च्छजा गर्भजाश्च, पुनः प्रत्येकमपर्याप्ताः पर्याप्ताश्चेत्येवं
चतुर्विधाः, स्थलचरास्तु द्विविधाश्चतुःपदाः परिसर्प्याश्च, चतुःपदाः पुनरपि सम्मूर्च्छजाः गर्भजाश्च, पुनः प्रत्येकमपर्याप्ताः पर्या-
प्ताश्चेत्येवं चतुर्विधाः, परिसर्प्यास्तु द्विविधाः-उरःपरिसर्पा भुजपरिसर्पाश्च, उरःपरिसर्पाश्चतुःपदवत्पुनरपि चतुर्विधाः, एवं भुजपरि-
सर्पा अपि, इत्येवं स्थलचराः सर्वेऽपि द्वादशविधाः, स्वचरास्तु जलचरवच्चतुर्विधाः, तदेवं विशतिभेदेषु तिर्यक्षु सम्मूर्च्छजापर्याप्तक-
जलचरस्थलचरस्वचराणां पर्याप्तकसम्मूर्च्छजलचराणां च शरीरप्रमाणमभिधित्सुराह—

जल-थल-खह-सम्मुच्छिम तिरिय अपञ्जत्तया विहत्थीओ । जलसंमुच्छिमपञ्जत्तयाण अह जोयणासहस्सं॥१७१॥

सम्मूर्च्छजापर्याप्तकजलचराणां वितस्तिः शरीरप्रमाणं १ स्थलचराणामपि सम्मूर्च्छजापर्याप्तकानां चतुःपदानामपि २ उरः-
परिसर्पाणां ३ भुजपरिसर्पाणां च वितस्तिः शरीरप्रमाणं ४ स्वचराणामपि सम्मूर्च्छ (४०००) जापर्याप्तकानां शरीरमानं वितस्ति-
रेवेति ५, एतेषां च सम्मूर्च्छजापर्याप्तानां जलचरादीनां वितस्तिरुत्कृष्टं प्रमाणं द्रष्टव्यम्, जघन्यं तु सर्वत्रांगुलासंख्येयभाग
एवेति भावनीयम्, पर्याप्तानां तु सम्मूर्च्छजजलचराणां नदीतडागादिसम्भूतापेक्षया जघन्यमङ्गुलासंख्येयभागः, उत्कृष्टं तु

मयम्भूरमणोत्पन्नमस्यापेक्षया योजनमहसं शरीरप्रमाणं ६ इति ग्राथार्थः ॥ १७१ ॥ तदेवं पण्यां पञ्चेन्द्रियतिर्यग्भेदानां शरीर-
मानमभिधानं शेषमभिधित्पुराह—

उरपरिसरप्ता ज्ञोयण सहस्रिसया गन्धया उ उक्षोसं । संमुच्छिम पञ्जत्तय तेसिं चिय ज्ञोयणपुहुत्तं ॥ १७२ ॥

उरसा—हृदयेन परिसर्यन्ति-गच्छन्तीत्युरःपरिसर्पाः-पद्मगादयस्ते गर्भजाः, तुशब्दस्य विशेषणार्थत्वात् पर्यासाश्च जघन्य-
तोऽङ्गुलासंख्येयभागशरीराः, उत्कृष्टस्तु समयक्षेत्रगर्हजितास्त एव योजनसाहसिकाः, योजनसहस्रमानवपुप इत्यर्थः ७,
सम्बृज्यपर्यासानां पुनस्तेषामप्युरःपरिसर्पाणां जघन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागः उत्कृष्टं तु योजनपृथक्त्वं शरीरमानं ८, पृथक्त्व-
शब्दार्थस्तु पूर्वोक्त इवेति ग्राथार्थः ॥ १७२ ॥ अथान्यस्यापि पञ्चेन्द्रियतिर्यग्भेदद्वयस्स शरीरमानमभिधातुमाह—

भुयपरिसप्ता गाडयपुहुत्तिणो गन्धया व उक्षोसं । संमुच्छिम पञ्जत्तय तेसिं चिय घणुपुहुत्तं च ॥ १७३ ॥

भुजाभ्यां परिसर्यन्ति-गच्छन्तीति भुजपरिसर्पा-गोधानकुलादयो गर्भजाः, तुशब्दस्यात्रापि विशेषणार्थत्वात् पर्यासाश्च, जघ-
न्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागवर्तिशरीरा उत्कृष्टस्तु मनुष्येक्षेत्रगर्हजिता गन्धूतपृथक्त्विनो गन्धूतपृथक्त्वशरीरमाना इत्यर्थः, सम्भू-
ज्यपर्यासानां पुनस्तेषामेव भुजपरिसर्पाणां शरीरमानं जघन्यतोऽङ्गुलासंख्येयभागः उत्कृष्टस्तु धमुःपृथक्त्वं १० इति ग्राथार्थः
॥ १७३ ॥ अथ गर्भजापर्यासजलचरादिपञ्चेन्द्रियतिरथां शरीरमानमाह—

जलथलगवभयपज्जत्ता खहथलसंमुच्छिमा य पज्जत्ता । खहगवभया उ उमए उकोसेणं धणुपुहुत्तं ॥ १७४ ॥

‘जलथलगवभयपज्जत्त’ति, पर्यन्तोपात्तो धनुःपृथक्त्वशब्दः सर्वत्र योज्यते, ततश्च गर्भजापर्याप्तजलचराणां धनुःपृथक्त्वं शरीरग्रमाण ११, गर्भजापर्याप्तस्थलचरग्रहणेन त्रिविधा अपि गर्भजापर्याप्तस्थलचरा गृह्यन्ते, ततश्च गर्भजापर्याप्तानां चतुःपदानां १२ उरःपरिसर्पणां १३ भुजपरिसर्पणां च धनुःपृथक्त्वमेव शरीरमानं १४ ‘खहथलसंमुच्छिमा य पज्जत्ति’ सम्मूर्च्छज-पर्याप्तानां खचराणां धनुःपृथक्त्वं शरीरमानं १५, स्थलचरास्तु सम्मूर्च्छजपर्याप्ताः पारिशेष्याचतुःपदा एवेह लभ्यन्ते, सम्मूर्च्छज-पर्याप्तोः परिसर्पभुजपरिसर्पणां शरीरमानस्यानन्तरमेव निर्णेतत्वात्तस्माच्चतुःपदलक्षणानां सम्मूर्च्छजपर्याप्तानां धनुःपृथक्त्वं शरीरग्रमाणं १६, ‘खहगवभया उ उमए’ति, खचरगर्भजानामुभयेषां पर्याप्तानां १७ अपर्याप्तानां चोत्कृष्टतो धनुःपृथक्त्वं शरीरग्रमाण १८, पूर्वेष्वपि प्रस्तुतगार्थोक्तेषु गर्भजापर्याप्तजलचरादिस्थानेषु धनुःपृथक्त्वं शरीरमानमुत्कृष्टत एव द्रष्टव्यं, जघन्यं तु सर्वत्रांगुलासंख्येयभाग एव द्रष्टव्य इति गार्थार्थः ॥ १७४ ॥ अथोक्तेशपपथेन्द्रियतिर्यगेभेदद्वयशरीरग्रमाणमाह—

जलगवभयपज्जत्ता उकोसं हुंति जोयणसहस्सं । थलगवभयपज्जत्ता छग्गाउकोसगुब्बेहा ॥१७५॥

गर्भजपर्याप्तजलचराणां जघन्यतोऽद्गुलासंख्येयभागः शरीरमानं, उत्कृष्टतस्तु स्वयम्भूरमणमत्स्यानां योजनसहस्रं १९, स्थल-चरास्तु गर्भजपर्याप्ताः पारिशेष्यायेनहापि चतुःपदा एव लभ्यन्ते, गर्भजपर्याप्तोः परिसर्पभुजपरिसर्पणां देहमानस्यानन्तरमेव प्राग्निरूपितत्वात्, ततस्तेषां चतुष्पदलक्षणानां गर्भजपर्याप्तस्थलचराणां गवादीनां जघन्यतोऽद्गुलासंख्येयभागः शरीरमानं, उत्कृष्टं

तु देवदुर्गुरुगजादीनां षड् गव्यूतानि २०। तदेवं 'जलथलपटहसम्मुच्छिमे'त्यादिगाथापञ्चकेन विशतेरपि पञ्चैन्द्रिय-
तिर्यग्भेदानां शरीरमानमुक्तं, एतच्च ग्रन्थान्तरैः किञ्चित् कचिद् विसंवदति, तथाहि-अत्र विशतिर्भेदेषु मध्ये दश भेदाः पर्याप्तानां दश
पुनरपर्याप्तानां, तत्र प्रज्ञापनानुयोगद्वारादिग्रन्थेषु कयापि विवक्षया दशानामप्यपर्याप्तानां जघन्यत उत्कृष्टतयाविशेषेणा-
हसुलामंरयेयमात्र एव शरीरप्रमाणमुक्तं, प्रस्तुतग्रन्थे तु 'जलथलखहसम्मुच्छिमे'त्यादिप्रथमगाथायां पञ्चानां
सम्मुच्छिजापर्याप्तानां प्रत्येकमुरकृष्टतो वितस्तिः शरीरमानमुक्तं, पञ्चानां तु गर्भजापर्याप्तानां 'जलथलगम्भअपजत्ते' त्यादि-
चतुर्थगाथायां प्रत्येकमुरकृष्टतो धनुःपृथक् देहप्रमाणमागेदितं, तदत्र तत्त्वं केगलिनो बहुश्रुता वा विदन्ति, पर्याप्तवस्थायां (ये)
योजनमहन्नादिमानचपुषो भवन्ति तेषामप्यपर्याप्तावस्थायामुत्कृष्टतोऽप्यहगुलासंख्यभाग एव शरीरमानं प्रज्ञापनादिभ्यमिहितं,
एतच्चदुरवगमं, यदर्थाह प्रस्तुतग्रन्थे चतुर्थगाथायां 'खहगम्भया उ उभए' इत्यनेन गर्भजरचराणां पर्याप्तानामेवापर्याप्ताना-
मप्युरकृष्टतो धनुःपृथक् न मानमुक्तं तदपि पृथक्तत्त्वस्य गहुभेदेऽपि नातिपेयलतयाऽवगच्छामः, अपरं च-सम्मुच्छजपर्याप्तचतुः-
पदलक्षणानां स्थलचराणां प्रज्ञापनानुयोगद्वारादिषु गव्यूतपृथक्मुक्तं देहमानमभिहितं प्रक्रान्तग्रन्थे तु प्रस्तुतविचार-
चतुर्थगाथायां षोडशेऽङ्गस्थानं तेषामेव धनुःपृथक्मुक्तं शरीरप्रमाणभाव्यातामित्यत्रापि तत्त्वमविशयिन एव जानन्तीति
गाथार्थः ॥ १७५ ॥ एकैन्द्रियाणां मध्ये प्राग्जनस्पतीनामेव शरीरमानमुक्तम्, इदानीं पूर्वपञ्चकानां वृथैव्यादीनां शरीरमानमाह-

अंगुलअसंगनागो पाग्ररसुहुमा य सेसया काया । सन्नेसि च जहणं मणुयाण तिगाउ उभेसं ॥ १७६ ॥

उक्तशेषका ये कायाः पृथिव्यप्तेजोवायुलक्षणास्तेषां प्रत्येकं दृक्षमाणां वादराणां च जघन्यत उत्कृष्टतश्चांगुलसंख्येयभागः शरीरमानं; न केवलमेतेषामेवांगुलसंख्येयभागः शरीरमानं किन्तु 'सन्वेसिं च जहण्णं' ति येषां नारकाणां द्वित्रिचतुरिन्द्रिय-वनस्पतीनां सम्मूर्च्छजगर्भजापयाप्यपञ्चेन्द्रियातिरश्चां प्राग् जघन्यदेहमानं नोक्तं येषां च मनुष्यादीनामग्रेऽपि तन्नाभिधास्यते तेषामपि सर्वेषां जघन्यमंगुलसंख्येयभाग एव शरीरमानमवगन्तव्यम्, मनुष्याणां गव्यूतत्रयमुत्कृष्टं शरीरमानं, जघन्यं तूक्तमेवेति गाथार्थः ॥ १७६ ॥ अथ देवानां शरीरप्रमाणमाह—

भवणचङ्वाणमंतरजोहसवासी य सत्तरयणीया । सक्काइ सत्तरयणी एक्केक्का हाणि जावेक्का ॥ १७७ ॥

भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्काः सर्वेऽप्युत्कृष्टतः प्रत्येकं सप्तहस्तप्रमाणा भवन्ति, 'सक्काइ सत्तरयणी'ति शक्रः—सौधर्मेन्द्र-स्तदुपलक्षितोऽत्र सौधर्मेदेवलोक एव गृह्यते, आदिशब्दादीद्यानपरिग्रहः, ततस्तयोरपि सौधर्मेगानयोर्देवाः प्रत्येकमुत्कृष्टतः सप्त-हस्तशरीरा भवन्ति, ततः परमेकैकहस्तहानिर्यावत् पर्यन्ते एको हस्तः, इदमुक्तं भवति—सनत्कुमारमाहेन्द्रयोरुत्कृष्टस्थितिक्रदेवाना-मुत्कृष्टशरीरहानिमतां षड् हस्ताः शरीरप्रमाणं, ब्रह्मलोकलान्तकयोः पञ्च महाशुक्रसहस्रारयोश्चत्वारः आनतप्राणतारणान्युतेपूत्कृ-ष्टायुषां सुराणामुत्कृष्टशरीरहानिमतां त्रयो हस्ताः शरीरमानं, त्रैवेयकेषु सर्वोपरि द्वौ हस्तौ अनुचरविमानेपूत्कृष्टायुषां देवानामेको हस्तः शरीरमानं, जघन्यं च शरीरमानममीषां प्रागेवोक्तं, एतच्च सप्तरत्यादिकं वपुर्मानं देवानां भवधारणीयसहजशरीरापेक्षया धेदितव्यम्, उत्तरवैक्रियं त्वच्युतदेवलोकपर्यन्तानाममराणां जघन्यतोऽङ्गुलसंख्येयभागः उत्कृष्टतस्तु योजनलक्षं स्वयमेवावसेयं,

श्रेयकानुत्तरसुरास्तु सत्यामपि लब्ध्यामुत्तरेवैक्रियं स्वभावात् न कदाचित् कुर्वन्तीति मन्तव्यम्, इदं च सर्वमपि प्रागुक्तं शरीरमान-
मुत्तरेषामुत्तरेणैव द्रष्टव्यम्, “उत्सेहपमाणओ मिणे देहम्” इति वचनादिति, दिङ्मात्रप्रदर्शनं चेदं, विस्तरस्तु देवेन्द्रनरकेन्द्र-
कादिन्योज्यसेय इति गार्थार्थः ॥१७॥ तदेवमवगाहनाचिन्तनमुखेन नारकादीनां क्षेत्रद्वारप्रक्रमायातं क्षेत्रं चिन्तितं, गुणस्थान-
लक्षणेण च जीवसमासेषु प्रस्तुतेषु यन्मरकादीनामवगाहनामानं चिन्तितं तत्र कारणमादावैयोक्तम्, साम्प्रतं तु तेषामेव
गुणस्थानलक्षणजीवसमासानां मुख्यत एवावगाहक्षेत्रं लोकभागलक्षणप्रमाणतथिन्तयितुमाह-

मिच्छा य सञ्चलोऽय असंखभागे य सेसया हुंति । केचलि असंखभागे भागेषु च सञ्चलोऽय या ॥१७८॥

मिथ्यादृष्टयस्तावत् सर्वस्मिन्नपि चतुर्दशरज्ज्वात्मके लोके प्राप्यन्ते, यस्मैकेन्द्रिया हि सर्वत्रापि लोके वर्तन्ते, ते च सर्वेऽपि
मिथ्यादृष्टय एवेति युक्तं सर्वलोकवर्तित्वमभीषां, ‘असंखभागे य सेसया हुंति’ इति शेषाः सास्वादनासम्यग्मिथ्यादृष्टयैव त-
सम्यग्दृष्टयादयः सयोगिकेवलिवर्जाः सर्वेऽपि ग्रत्येकं लोकस्यासंख्येयभागे वर्तन्ते, सम्यग्मिथ्यादृष्टयादयो हि सर्वे संज्ञिपञ्चैन्द्रि-
येभ्येव लभ्यन्ते, सास्वादनास्तु केचित् स्वल्पाः अपर्याप्तद्वित्रिचतुरिन्द्रयासंज्ञिपञ्चैन्द्रियादिष्वपि प्राप्यन्ते, एते च संज्ञिपञ्चैन्द्रियादयः
स्वल्पत्वाल्लोकासंख्येयभाग एव लभ्यन्त इति युक्तं सास्वादनादीनां लोकासंख्येयभागवर्तित्वमिति, ‘केचलि असंखभागे’
इत्यादि, सयोगिकेवली पुनरेकः केवलिसमुद्भूतात्मकुर्वन् सहजावस्थायां समुद्भातेऽपि कृतदण्डकपाटावस्थायां लोकस्यासंख्येयभागे
वर्तते, ‘भागेषु च’ इति मन्यानं कुर्वन् पुनरेषोऽपि लोकस्यासंख्येयेषु भागेषु वर्तत इत्यर्थः, ‘सञ्चलोऽय च’ इति चतुर्थे

लोककव्यापित्वसमये एषोऽपि सर्वस्मिन्नपि लोके प्राप्यत इति गार्थः ॥ १७८ ॥ नन्वस्यां गाथायां मिथ्यादृष्टयः सर्वलोकवर्चिन इत्युक्तं ते चैकेन्द्रियादिभेदतो बहुभेदास्तत् किं ते सर्वेऽपि सर्वलोकवर्चिन आहोयित् केचिदेवेत्याशङ्क्याह-

तिरिण्गिदियसुहुमा सन्वे तह बायरा अपज्जत्ता । सन्वेवि सन्वलोए सेसा उ असंखभागग्गिम्म ॥ १७९ ॥

‘ तिरिण्गिदियसुहुमा सन्वे’चि तिर्यञ्चः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पत्येकैकेन्द्रियलक्षणाः स्रक्षमाः सर्वे ‘ सन्वलोए ’ चि सर्वस्मिन्नपि लोके प्राप्यन्त इत्यर्थः, ‘ सुहुमा य सन्वलोए ’ इति वचनादिति, ‘ तह बायरा अपज्जत्ता सन्वेवि ’ चि तथा वादरापर्याप्ताः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पत्येकैकेन्द्रियाः प्रत्येकं सर्वेऽपि समुदिताधिन्त्यमानाः, सर्वस्मिन्नपि लोके प्राप्यन्त इतीहापि सम्बध्यते, आह-ननु स्रक्षमैकेन्द्रियान् विहाय शेषजीवानां सर्वलोकवर्चित्वमागमे न क्वचिदुक्तं तत् कथं वादरपर्याप्तिकैकेन्द्रियाणामत्र प्रत्येकं सर्वलोकवर्चित्वमुच्यते ? सत्यं, स्वस्थानमङ्गीकृत्य स्रक्षमैकेन्द्रिया एव सर्वलोकव्यापिनः प्राप्यन्ते, उत्पादसमुद्घातौ त्वाश्रित्य वादरापर्याप्ता अप्येकेन्द्रियाः प्रत्येकं सर्वस्मिन्नपि लोके प्राप्यन्ते, उक्तञ्च प्रज्ञापनायाम्- “ कहि णं भंते ! वायरपुढविकाइयाणं अपज्जत्तगाणं ठाणा पण्णत्ता तत्थेव वायरपुढविकाइयाणं अयज्जत्तराणं ठाणा पण्णत्ता, उववाएणं सन्वलोए, समुग्घाएणं सन्वलोए, सट्ठाणेणं लोयस्स असंखेज्जइभागे ” चि, तत्रोत्पादो-मवान्तरालगतिलक्षणस्तस्मिन्नेते वादरापर्याप्तपृथ्वीकायिका विग्रहावस्थाभाजः सर्वमपि लोके व्याप्नुवन्ति, तथा समुद्घातो-मारणान्तिकसमुद्घातलक्षणो वक्ष्यमाणस्वरूपस्तस्मिन्नपि वर्तमाना एते सर्वलोकव्यापिनः प्राप्यन्ते, स्वस्थानं तु रत्नप्रभा-

शुचिव्यादिकमाश्रित्यामी लोकांश्चैव्येयमाग एव वर्चन्ते इत्यर्थः, एवं चादरपर्याप्ता चायुवनस्पतयोऽप्युत्पादसमुद्घाताभ्यां प्रत्येकं
मर्मलोकव्यापिनो भावनीयाः, चादरपर्याप्ततेजस्कापिकास्तु समुद्घातेनैव सर्वलोकव्यापिन इत्यलं विस्तरेण, तदर्थिना तु प्रज्ञापनैव
अन्येषणीया, तदेवं चादरपर्याप्तैर्किन्द्रयाणामुत्पादसमुद्घातावेवाश्रित्य सर्वलोकव्यापित्वमत्रोक्तमिति मन्तव्यम्, उक्तशेषास्तु
मिथ्यादृष्टयोऽपि चादरपर्याप्तशुचिव्यादयो चादरपर्याप्तगायुवनस्पतिवर्जोः सर्वेऽप्युत्पादसमुद्घाताभ्यामपि लोकस्यासंख्येयभाग
एव वर्चन्ते, चादरपर्याप्तजनस्पतयस्तु चादरपर्याप्तशुचिव्यादिवद् द्रष्टव्या इति गार्थार्थः ॥ १७५ ॥ चादरपर्याप्तवायूनां तर्हि का वाचो
इत्याह—

पञ्जस्तवायराणिल मद्भाणे लोगञ्संन्यभागेसु । उववायसमुग्धाण सञ्चलोगम्मि होज्ज पनु ॥ १८० ॥

चादरपर्याप्तगायुरापिकाः स्वस्यानं-यनवाततनुवातादिकमाश्रित्य लोकस्यासंख्येयेषु भागेषु वर्चन्ते, एकस्मिन्नेव लोकस्या-
मस्याततमे भागेऽमी न प्राप्यन्ते, शेषेषु पुनर्लोकसंख्येयभागेषु प्राप्यन्त एवेत्यर्थः, लोकस्य हि वाचत् किमपि शुचिं तावत्
मर्मस्मिन्नपि वायवः सञ्चरन्त्येव, यत्पुनरशुचिं घनं कनकगिगिशिलाभक्ष्यभागादिकं तत्रैव ते न प्रसर्पन्ति, तच्च सर्वमपि लोक-
स्यासंख्येयमाग एवेति अतस्तेनैकं तदसंख्येयभागं वर्जयित्वाऽन्येषु शुचिरेषु तदसंख्येयभागेषु चादरपर्याप्तवायूनां वृत्तिर्न विरु-
ध्यते, युस्त्यनुपायित्वात् प्रज्ञापनाऽऽगमसिद्धत्वाच्चेति । उपपातः-अन्तरालगतिलक्षणः ‘समुद्घातो’ मारणान्तिकसमुद्घातादि-
स्वरूपः ताम्यामुपपातसमुद्घानाभ्यां सर्वेस्मिन्नपि लोके चादरपर्याप्तवायवो मवेयुः, भवान्तराले हि विशद्वगत्यापन्नाः मारणा-

न्तिकसमुद्घाते चाग्रेतनोत्पत्तिस्थाने निक्षिप्तस्वप्नदेशदण्डास्ते सर्वमपि लोकं व्याप्नुयुरिति, पूर्वं च वादरपर्याप्तवायूनां यद्धोक्रस्य संख्येयभागप्रमाणत्वमुक्तं तत् संख्यामेवाश्रित्येति मन्तव्यम्, अत्र तु ते लोकसंख्येयभागप्रदेशराशिप्रमाणतया पूर्वं निर्णीता वादरपर्याप्तवायवः स्वावगाहेन कियत् क्षेत्रं रुन्धन्तीति चिन्तितमिति न कश्चित् पूर्वापरविरोध इति भाग्यार्थः ॥ १८० ॥ तदेवम-
भिहितं जीवद्रव्याणां क्षेत्रम्, साम्प्रतमजीवद्रव्याणां तदभिधाने प्रक्रान्तेऽपि विचित्रत्वात् सूत्रगतेस्तावद्भण्यमानक्षेत्रद्वारगतस्य क्षेत्रस्य वक्ष्यमाणस्पर्शनाद्वारगतस्पर्शनायाश्च विशेषं दिदर्शयिपुराह—

सदृष्टाणसमुद्घातणुवयाणं च जे जहिं भावा । संपद् काले खेतं तु फासणा होह समईए ॥ १८१ ॥

ये यत्र जीवाः समुत्पद्यन्ते तत्तेषां स्वस्थानमुच्यते, यथा पृथ्वीकाधिकानां रत्नप्रभापृथिव्यादिकं समुद्घातो-भारणान्तिक-
समुद्घातादिलक्षणो वक्षमाणस्वरूपः 'उपपातो' भवान्तरालवर्चनात्मकः, एतैः स्वस्थानसमुद्घातोपपातैरेव भावाः पृथिव्यादयो यत्र
रत्नप्रभादिके स्थाने सम्भवन्ति तेषां तत् साम्प्रतकालविषये क्षेत्रमवगन्तव्यम्, स्पर्शना त्वतीतकालविषयापि भवति, तथाहि-
विग्रहगत्यवस्थायां स्वप्नदेशैः सर्वतः समाक्रान्तमेव समस्तलोकलक्षणं क्षेत्रं वादरपर्याप्तैकान्द्रियाणां पूर्वमुक्तं, स्पर्शना त्वतीत-
कालविषयापि वक्ष्यते, यथा देशविरतादेरितः स्थानादच्युतदेवलोकामुत्पन्नस्य पद्मरज्ज्वादिका, सा हि अतः स्थानाद् रज्जुपट्टकं
स्पृष्टाञ्च्युतदेवलोकं गतोऽप्यनन्तरातीतकालस्पृष्टरज्जुपट्टकोपेक्षया रज्जुपट्टकस्य स्पर्शको वक्ष्यते, एवमन्यत्रापि भावनीयमिति
भाग्यार्थः ॥ १८१ ॥ अथ ग्रामनभिहितमजीवद्रव्याणां क्षेत्रमभिधित्युराह—

लोण धम्ममाऽधम्मा लोयालोण य होइ आगासं । कालो माणुसलोण उ पोगला सन्वलोयम्मि ॥१८२॥

धर्माऽधर्मोऽस्ति कायो पूर्वोक्तस्वरूपौ प्रत्येकं सर्वस्मिन्नपि लोकाकाशक्षेत्रं भवतः, समस्तमपि लोकाकाशक्षेत्रं धर्मो धर्मोऽस्ति कायो प्रत्येकमभिव्याप्य तिष्ठत इत्यर्थः, आकाशास्ति कायस्तु लोकमलोकं चाभिव्याप्य तिष्ठति, कालस्तु चन्द्रसूर्यगतिक्रियाऽभिव्यङ्ग्योऽर्द्धवृत्तीयद्वीपसमुद्रलक्षणे मनुष्यक्षेत्रे एव भवति, न परतो, मनुष्यक्षेत्रात् परेण चन्द्रसूर्याणां गतिक्रियाया एवाभावादिति भावः, द्रव्याणां यत्तेन तेन रूपेण वर्चनं तद्रूपः कालो मनुष्यक्षेत्राद्गिरिपि सिद्धान्ते समनुज्ञात इति भावनीयम्, परमाणुद्वयणुकादयोऽजन्तानुस्कन्धपर्यवसानास्तु पुद्गलाः सर्वस्मिन्नपि लोकक्षेत्रे प्राप्यन्त इति गार्थार्थः ॥ १८२ ॥ तदेवं दर्शितमजीवद्रव्याणामपि क्षेत्रं, तथा च सति क्षेत्रद्वारसमाप्तमिति ॥ साम्प्रतं 'संतपयपरूपणया द्रव्यपमाणं चे' त्यादिगाथोपधिसस्य (मेव) स्पर्शनाद्धारमभिधानीयम्, स्पर्शना च स्पर्शनीये सत्येव भवति, स्पर्शनीयं च लोकोर्ध्वार्थस्तिर्यग्लोकादिभेदादनेकधा सम्भवति, अतस्तदेव तावदर्शयितुमुपक्रमते

आगासं च अणंतं तस्स य वहुमज्झदेस भागम्मि । सुपइट्ठियंसठाणो लोगो कहिओ जिणवरहिं ॥ १८३ ॥

लोकालोकगतं सामान्येन तावच्चिन्त्यमानमाकाशमनन्तं भवति, तस्य चानन्तस्याकाशस्य बहुमध्यदेशभागे—मध्यरूपो देशो मध्यदेशः, स च किञ्चिदनाधिकोऽपि उपचारान्मध्यदेश उच्यते अतस्तन्निरासार्थमाह—बहु-अतिशयेन निरुपचरितो योऽसौ मध्यदेशस्तद्रूपो भागः सर्वाकाशस्यांशो बहुमध्यदेशभागस्तस्मिन्नित्यर्थः, इत्र च पाठान्तराणि दृश्यन्ते, तान्यपि देशशब्दस्य भिन्न-

स्थानयोजनादिप्रकारेणोक्तानुसारतो व्याख्येयानि, तत्रैवंभूते सर्वाकाशस्य बहुमध्यदेशभागे, किमित्याह-सुप्रतिष्ठितसंस्थानो लोकः-पंचास्तिकायसमुदयरूपः कथितो जिनवरैः, तत्र सुप्रतिष्ठितः काष्ठत्रयनिष्पन्नो भाजनाधारभूतो लोके प्रतीत आस्वलकः, आ समन्तादयः पतद्भाजनं स्खलति-निवारयतीत्यास्वलकः, अत एव सुप्रतिष्ठितः सुष्ठु प्रतिष्ठितं भाजनाद्यस्मिन्नितिकृत्वा, सुप्रतिष्ठित-स्यैव संस्थानम्-आकारो यस्यसौ सुप्रतिष्ठितसंस्थानो लोकः, उपलक्षणं चैष सुप्रतिष्ठितः तदुपर्यवाङ्मुखीकृतशरावादिभाजनस्य, यत् आस्वलकबल्लोकोऽधस्तात् क्रमेण विस्तीर्णो मध्ये संक्षिप्तः, उपर्यपि क्रमेण विस्तीर्णो बल्ललोकां यावत्तदुपरि तु पुनरपि संक्षिप्तः सिद्धिक्षेत्रं यावत्, ततश्चेत्थं बल्ललोकपर्यन्त एव लोकः सुप्रतिष्ठितसंस्थानो भवति, सिद्धिक्षेत्रपर्यन्तस्तु चिन्त्यमान उपर्यवाङ्मुखीकृत-तिलकादिभाजनसुप्रतिष्ठितोपम एव भवतीति भावनीयमिति गार्थार्थः ॥ १८३ ॥ अस्य च लोकस्याधस्तादधोलोको मध्ये तिर्य-ग्लोकः उपरिष्टादूर्ध्वलोक इत्यतोऽर्भीपां त्रयाणामपि विभागानां पृथक् संस्थाननिरूपणार्थमाह—

हेह्ना मज्जे उवरिं वेत्तासणझल्लरीमुइंगनिभो । मज्झिमवित्थाराहियचोइसगुणमायओ लोओ ॥ १८४ ॥

अधस्ताद्वेत्तासनसन्निभोज्यं लोकः, यादृशः झल्लक्षणेवत्रलतानिर्मितोऽधस्ताद्विस्तीर्ण उपरि किञ्चित् संक्षिप्त आसनविशेषो भवति, लोकोऽपि रत्नप्रभोपरितलादधस्तात्क्रमेण विस्तरतस्तादृश एव भवति, 'झल्लरि' उभयतोऽतिविस्तीर्णमुखो जावालपुरादि-प्रसिद्धो वादित्रविशेषः मध्ये-तिर्यग्लोकप्रदेशे लोकस्तादृशो भवति, यथा हि झल्लरीवादित्रस्योर्ध्वव्यवस्थाभित्तस्योपरिष्टादधस्ताच्चा-तीव विस्तीर्णता वृत्तता च मध्यं तु स्तोकं दृश्यते, एवं तिर्यग्लोकलक्षणे मध्यलोकेऽप्यध उपरि च प्रत्येकं सातिरकरज्जु-

विस्तीर्णो मध्ये त्वष्टादशयोजनशतच्छूयत्वात् स्तोक इति, मृदङ्गोऽप्यध उपरि च किञ्चित् संक्षिप्तो मध्ये किमपि विस्तीर्णः प्रतीतो यदित्रविशेष एव, ततश्च लोकोऽप्युपरितनभागे ऊर्ध्वलोकलक्षणे तिर्यग्लोकोपरितनभागात् सिद्धिक्षेत्रं यावच्चिन्त्यमानस्तत्सदृशो भवति, तदेवं सामान्यतो विशेषतश्च निरूपितं लोकस्य संस्थानम्, साम्प्रतं तु तस्यैवोर्ध्वाधायतत्वप्रमाणं निरूपयितुमाह—‘मज्झिमे’ त्यादि, मध्यमथासौ विस्तारश्च मध्यमविस्तारः, अधिकं च तच्चतुर्दशगुणं चाधिकचतुर्दशगुणं, मध्यमविस्तारादधिकचतुर्दशगुणं मध्यमविस्ताराधिकचतुर्दशगुणं अनुस्यारोज्लाघणिकः मध्यमविस्ताराधिकचतुर्दशगुणेन प्रमाणेनेति गम्यते आयतो-दीर्घौ मध्यमविस्ताराधिकचतुर्दशगुणायतो लोक इति समासः, भावार्थस्तूच्यते-तत्रास्यां रत्नप्रभायां बहुसमत्वभागे मेरुमध्ये नमःप्रदेशप्रतरद्वयं विधत्ते, इदं चायामतो विस्तारतश्च प्रत्येकं परिपूर्णरज्जुप्रमाणं, सर्वलोकमध्यगत्तित्वाच्चैतत्प्रतरद्वयं मध्यममुच्यते, तस्य संबन्धो रज्जुप्रमाणो विस्तारोऽत्र मध्यमविस्तारो निर्दिष्टस्तस्मादधिकचतुर्दशगुणः सर्वोऽपि लोको भवति, सातिरेकचतुर्दशरज्जुप्रमाणैर्न्योपेतः समस्तोऽपि लोक इति तात्पर्यं, अन्यत्र सम्पूर्णचतुर्दशरज्जुज्वायतो लोकः श्रूयते, अत्र तु किञ्चित्सप्तविधकल्पमुक्तं, तत्त्वं तु केनलिनो विदन्तीति गार्थार्थः ॥ १८४ ॥ आह-ननु यदि त्रिधा विभक्तोऽयं लोकस्तर्हि कथ्यतां तिर्यग्लोके जीवादेः किं स्पर्शनीयमस्तीत्याशङ्क्याह—

मज्झे य मज्झलोयस्स जंबुदीचो य वट्संठाणो । ज्ञोयणसयसाहस्सो विच्छिउण्णो मेरुनाभीओ ॥ १८५ ॥

ऊर्ध्वलोकाधोलोकयोर्मध्यगतित्वान्मध्यलोकः- तिर्यग्लोकस्तस्य मध्यभागे समस्तद्वीपसमुद्राभ्यन्तरे जम्बूद्वीपनामा द्वीपः समस्ति,

तत्र द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां स्थानदातृत्वाद्वाहाराद्युपष्टम्भैर्द्वित्वलक्षणभ्यां प्राणिनः पातीति द्वीपः, आश्रयेन रत्नमयजम्बूद्वेषोपलक्षितो द्वीपो जम्बूद्वीपः, स च सम्पूर्णचन्द्रमण्डलमिव वृत्तसंस्थानो-चर्तुलाकारस्तथा वृत्तत्वादेव पूर्वोपरि दक्षिणोत्तरेण च योजनशतसहस्रविस्तीर्णो-लक्षयोजनविस्तारः, अपरं च मेरुर्नाभौ-मध्यप्रदेशे यस्वासौ मेरुर्नाभिक इति गार्थार्थः ॥ १८५ ॥ तस्यापि पार्श्वतः किमस्तीत्याह-

तं पुन लवणो दुगुणेन वित्थडो सव्यओ परिक्खिच्चइ । तं पुण घायइसंडो तद्दुगुणो तं च कालोओ ॥ १८६ ॥
तं पुनर्यथोक्तस्वरूपं जम्बूद्वीपं ' लवणो ' लवणरसास्यादो लवणसमुद्रस्ततो द्विगुणेन विस्तीर्णो द्विलक्षयोजनविस्तार इत्यर्थः सर्वतः-सर्वेषु पार्श्वेषु परिक्षिपति-वेष्टयति, तमपि लवणसमुद्रं आश्रयतरत्नमयधातकीवृक्षरुण्डोपलक्षितो द्वीपो धातकीखण्डस्तद्द्विगुणो-लवणसमुद्रप्रमाणाद् द्विगुणप्रमाणश्चतुर्लक्षयोजनविस्तार इत्यर्थः, सर्वतः परिक्षिपतीत्यत्रापि सम्बध्यते, तमपि धातकीखण्डद्वीपं शुद्धोदकरसास्यादः कालोदनामा समुद्रः सर्वतः परिक्षिपति, तद्द्विगुण इतीहापि सम्बध्यते, धातकीखण्डद्वीपप्रमाणादपि द्विगुणप्रमाणोऽयमष्टयोजनलक्षविस्तीर्ण इत्यर्थ इति गार्थार्थः ॥ १८६ ॥ ततोऽपि किमित्याह-

तं पुण पुक्खरदीवो तम्मज्जे माणुसोत्तरो सेलो । एतावं नरलोओ बाहिं तिरिया ग देवा य ॥ १८७ ॥
तमपि कालोदसमुद्रं पुष्कराणि-यद्वाणि तैः आश्रयतरत्नमयैरुपलक्षितो द्वीपः पुष्करद्वीपः, सर्वतः परिक्षिपति तद्द्विगुण इतीहा-प्यपेक्षणीयम्, कालोदप्रमाणाद् द्विगुणप्रमाण इत्यर्थः, षोडशयोजनलक्षविस्तार इति हृदयम्, तस्य च पुष्करद्वीपस्य मध्ये-

मध्यभागे कालोदसमुद्रादष्टभिर्योजनलक्षैर्बलयाकारो मानुषोत्तरनामा शैलःपर्वतः समस्ति, एतावानेव च-मानुषोत्तरपर्वतपर्यन्तो नराणां जन्ममृत्युसदाश्वस्थितिस्थानभूतो लोको नरलोको विज्ञेयः, परतो नराणां जननमरणसदाऽऽस्थानामावात् , तर्हि तत्त्वहिः किमस्तीत्याह- मानुषोत्तरपर्वताद् बहिस्तिर्यञ्चो देवास्तन्नगर्यथावास्थिताः सर्वदेव प्राप्यन्ते, न मनुष्या इति गार्थार्थः ॥ १८७ ॥
आह-ननु पुष्करद्वीपात् परतो द्वीपसमुद्राः सन्ति न वेत्याह-

एवं दीविसमुद्रा दुग्गुणदुग्गुणचित्थरा असंखेज्जा । एवं तु निरियलोगो संयंमुरमणोदरिं जाव ॥ १८८ ॥

एवं यथा पूर्वमुक्तास्तथाऽन्येऽपि द्वीपसमुद्रा वक्तव्याः, कियन्त ? इत्याह- असंख्येया द्वीपसमुद्राः, असंख्येयकस्य च प्रमाणे प्रागेव निर्णीतम्, कथम्भूतास्ते वक्तव्याः ? इत्याह- यथोत्तरं द्विगुणद्विगुणविरताराः, तथाहि-पुष्करद्वीपात् परवस्ततो द्विगुणप्रमाणः शुद्धोदकरसास्वाद एव पुष्करोदः समुद्रो वाच्यः, ततोऽपि वरुणवरो द्वीपः वारुणोरसास्वादो वरुणोदः समुद्रः ४, ततः क्षीरवरो द्वीपः क्षीररसास्वादः क्षीरोदः समुद्र ५, ततोऽपि घृतवरो द्वीपः, घृतरसास्वादो घृतोदः समुद्रः ६, ततोऽपीक्षुवरो द्वीपः, इक्षु-रसास्वाद एवेक्षुरसः समुद्रः ७, इत ऊर्ध्वं सर्वे समुद्रा द्वीपसदृशानामानोऽवगन्तव्याः, अपरं च-स्वयम्भूरमणवर्जोः सर्वेऽपि ते इक्षु-रसास्वादा विज्ञेयाः, तत्र द्वीपनामान्गमूनि, तद्यथा- इक्षुरससमुद्रादनन्तरं नन्दीश्वरो द्वीपः ८, अरुणवरः ९ अरुणावासः १० कुण्डलवरः ११ शंखवरः १२ रुचकवरः १३ इत्यनुयोगद्वारचूर्ण्यभिप्रायेण त्रयोदशो रुचकवरः, अनुयोगद्वारसूत्रे त्वरुणा-वासशंखवरद्वीपौ लिखितौ न दृश्येते तस्तदीमात्रेणैकादशो रुचकवरः, परमार्थं तु योगिनो विदन्तीति, नन्दीश्वरादिद्वीपानामन्तरे

समुद्राः स्वद्वीपसदृशनामानः स्वयमेव बोद्धव्या इत्युक्तमेव, एते च जम्बूद्वीपादयो रुचकवरपर्यन्ता द्वीपसमुद्रा नैरन्तर्येणावास्थिताः नामतः प्रतिपादिताः, इत ऊर्ध्वं नैरन्तर्येणावस्थितानां द्वीपानामसंख्येयत्वात् प्रत्येकं नामानि कथयितुं न शक्यंते, अतोऽसंख्यात-
तमद्वीपानां कियतामपि नामानि कथ्यन्ते, तद्यथा- रुचकवरद्वीपादसंख्येयान् द्वीपसमुद्रान् मत्वा युजगवरो नाम द्वीपः समवसेयः,
ततोऽप्यसंख्येयांस्तानतिक्रम्य कुशवरो नाम द्वीपो ज्ञातव्यः, ततोऽप्यसंख्येयांस्तानुल्लङ्घ्य क्रौञ्चवरो नाम द्वीपः, एवमसंख्येयान-
संख्येयान् द्वीपसमुद्रानतिवर्त्य- “ आभरणवत्थ गंधं उष्पल तिलए य पुढाविनिहिरयेण । वासहरदहनईओ विजया वक्खार
कप्पिवा ॥ १ ॥ शुरुमंदर आवासा कूडा नक्खत्त चंद म्मरा य । देवे नागे जस्से भूए य सयंभुरमणे य ॥२॥ ” असिन् सिद्धान्तो-
क्तगाथाद्वयप्रतिपादिताभरणध्वजगन्धोत्पलतिलकादियस्तुपर्यायिसदृशनामक एकैको द्वीपस्तावद्वक्तव्यो यावदन्ते स्वयम्भुरमणो
द्वीपः, तत्परतस्तु शुद्धादकरसात्वादः स्वयम्भुरमणः समुद्रः, आह- यद्येवं तर्हसंख्येयानसंख्येयान् द्वीपानतिक्रम्य ये वर्तन्ते तेषा-
मेव द्वीपानामेतानि नामान्यभिहितानि, ये तु तदन्तरालेषु द्वीपास्ते किनामका इति वक्तव्यम्, सत्यं, लोके पदार्थानां शंखध्वज-
कलधस्यस्तिक्त्रवित्सादीनि यावन्ति शुभनामानि तैः सर्वैरशुपलक्षितास्ते द्वीपाः प्राप्यन्त इति स्वयमेव द्रष्टव्यम्, उक्तं च समय-
सागरे- “ दीवसमुद्रा णं मंते! केवइया नामधेज्जेहि पण्णत्ता! गोयमा! जावइया लोए सुभा नामा सुभा रुवा सुभा गन्धा सुभा रसा
सुभा फासा एवइया णं दीवसमुद्रा नामधेज्जेहि पण्णत्त ” चि, यावन्ति शंखध्वजादीनि शुभनामानि यावन्तश्च शुभरूपगन्धादिवाचका
ध्वनयस्तद्वाच्या असंख्येया द्वीपा ज्ञातव्या इति भावः, समुद्रास्तु द्वीपसदृशनामान इत्युक्तमेव, तदेवमेतं यथोत्तरं द्विगुणाद्विगु-
णविस्तारा असंख्येया द्वीपसमुद्राः परिभाषनीयाः, एवं चासंख्येयद्वीपसमुद्रान्वितः स्वयम्भुरमणसमुद्रं यावत् तिर्यग्लोको मन्तव्यः,

ऊर्ध्वलोकोऽधोलोकयोः समयपरिभाषया तिर्यङ्-मध्ये व्यवस्थितो लोकस्तिर्यग्लोकः, अथवा तिर्यक्शब्दोऽत्र मध्यमत्ववाचकः, त-
तश्च तिर्यङ्-मध्यपरिणामयान्ति द्रव्याणि लोक्यन्ते-इत्यन्ते केवलाना अस्मिन्निति तिर्यग्लोकः, अत्र हि क्षेत्रानुभावादेव सर्वाण्यपि
प्रायो मध्यमपरिणामयान्ति द्रव्याणि भवन्ति, न तूर्ध्वलोकवदुत्कृष्टपरिणामयान्ति नाप्यधोलोकवन्निकृष्टपरिणामयान्तीति भाव
इति गायार्थः ॥ १८८ ॥ ननु-उक्तं तिर्यग्लोके जीवादेः स्पर्शनीयं वस्तु, अधोलोके किं जीवादेः स्पष्टव्यमस्तीति निवेद्यताम्, उच्यते—
रत्नप्रभादिकाः सप्त पृथिव्यः, तर्हि तासां किं तिर्यक् प्रमाणमिति कथ्यतां, सान्तरा निरन्तरा वा एता इति चोपेक्ष्यतामधोऽधोवर्ति-
न्यधोपयुपरित्यक्तपृथिवीभ्यः सकाशात् किं अधिकविस्तराः समानविस्तरा वा इत्येतच्च प्रतिपाद्यताम्, इत्याशङ्क्याह—

तिरियं लोगायामं पमाण हेहा उ सञ्चपुढर्वणिं । आगासंतरियाउ विच्छिउन्नयरा उ हेहेहा ॥ १८९ ॥

तिर्यग्लोके स्पर्शनीयं वस्तूक्तम्, 'हेहा उ' ति अधस्तात् पुनः सप्त नरकपृथिव्यो द्रष्टव्या इत्युपस्कारः, 'सञ्चपुढर्वणिं'-
ति तासां च सर्वपृथिवीनां 'तिरियं' तिर्यक् पूर्वापरेण दक्षिणोत्तरेण वा प्रमाणं विज्ञेयमिति सष्टङ्कः, कियदित्याह—
लुप्तविभक्तिरत्राभिर्देशस्य लोकायामं, इदमुक्तं भवति—यावत्प्रमाणं तिर्यग्लोकाकाशं तावत्प्रमाणास्तिर्यगेता
अपि सप्त पृथिव्यो भवन्ति, अत्राह—तिर्यग्लोकायामो लोकं यावदस्ति, न चैताः सप्त पृथिव्योज्ज्वले स्पृष्टाः, पृथिव्यलो-
कयोरन्तरे " छञ्चेव अद्वयचमजोवणमद्वं च हुंति रयणाए " इत्यादिना ग्रन्थेन धनोदधिधमवाततनुवातवलयाणां
केवलस्य स्तोकाकाशस्य चागमे प्रतिपादितत्वात् तत् कथमुच्यते लोकायामस्तासां तिर्यक्प्रमाणमिति, सत्यं, किन्तु बहुतेरे

लोकाकाशे तिर्यक् पृथिव्यस्तावत् सर्वा अपि वर्तन्ते, यत्र तु पर्यन्तवर्तिनि कियत्यपि स्वल्पे न वर्तन्ते, तदिहाहृतवादेव न विव-
क्षितमित्यदोषः, अत्र च “तिरियं लोयपमाणं, तिरियं लोगायामं पमाण” मित्यादि पाठान्तराणि दृश्यन्ते, तान्यप्युक्तानु-
सारेण व्याख्येयानि । ‘आगासंतरिया उ’ चि आकाशेन-असहृथेययोजनसहस्रविस्तीर्णनभःखण्डेन सप्तापि पृथिव्यः पर-
स्परमन्तरिता आकाशान्तरिताः, इदमुक्तं मर्बति-रत्नप्रभायाः परतोऽधस्तादसहृथेययोजनसहस्रविस्तीर्णाकाशखण्डेनान्तरिता-
व्यवहिता शर्कराप्रभा व्यवस्थिता, न पुनर्निरन्तरा, तदधस्ताद्वालुकाप्रभाऽपीत्यमेव स्थिता, एवं यावत् पृष्ठपृथिव्याः परेणाधस्ताद्-
संख्यातयोजनसहस्रविस्तरेणाकाशेन व्यवहिता सप्तमपृथ्वी व्यवस्थिता, न तु निरन्तरा, उक्तञ्च—“इमीसे णं भेते ! रयणप्पभाए
पुढवीएय सक्करप्पभाए पुढवीएय केयइयं अवाहाए अंतरे पणत्ते! गोयमा! असंखेज्जाइं जोगणसहस्साइं अवाहाए अंतरे पणत्ते, एव
ताव छट्ठीणं भंत्ते! तमाए पुढवीए ओह सत्तमाए य पुढवीए केवइयं अवाहाए अंतरे पणत्ते ! गोयमा ! असंखेज्जाइं जोगणसह-
स्साइं अवाहाए अंतरे पणत्ते ॥ ” ‘विच्छिण्णयरउ हिट्ठे’ चि अथोऽधोविस्तीर्णतराधैताः सप्तापि पृथिव्यो मन्तव्याः,
लोकोऽधस्तात् क्रमेण विस्तीर्णः, तिर्यग्वदायतप्रमाणाधैताः समनन्तरमेव निरूपिता इति सामार्थ्योल्लोकिविस्तारानुसारतः
पृथिवीनामधोऽधो विस्तरः सिद्ध एवेति गार्थार्थः ॥ १८९ ॥ तदेवं निरूपितमघोलोकेऽपि स्यन्तीयं वस्तु, साम्प्रतमूर्ध्वलोकस्य
तावत् स्वरूपनिर्णयमाह—

उडं पपसबुद्धी निदिट्ठा जाव वंमलोगोत्ति । अनुद्धा खलु रज्जू तेण परं होइ परिदाणी ॥ १९० ॥

पूर्वोक्तलोकमध्यगततरनभ्रातरद्वयमध्ये उपरितनपतरादूर्ध्वगुलासंख्येयभागारोहेऽङ्गुलासंख्येयभागपट्टया प्रदेशद्विर्न-
न्यादौ 'निर्दिष्टा' कथिता, कियद्दूरं यावदित्याह- 'ब्रह्मलोकं' पञ्चमं कल्पं यावदिति, ननु रज्जुप्रमाणेन कियत्प्रमाणेयं
प्रदेशद्विरेवगन्तव्येत्याह- 'अबुद्धा स्वलु रज्जु' 'ति अर्द्धचतुर्थरज्जुप्रमाणसौ लोकस्योर्ध्वं प्रदेशद्विरेवगन्तव्येत्याह- 'तेन परं होइ
परिहाणी' 'ति, ततोऽर्द्धचतुर्थरज्जुभ्यः परेणाङ्गुलासंख्येयभागाहान्या प्रदेशहानिलोकान्तं यावद्भवति, साप्यर्द्ध-
चतुर्थरज्जुप्रमाणेत्यवसेयम्, अर्द्धचतुर्थशब्दस्योभयत्रापि सम्यन्थाद्, अत्राह- ननु यदि ऊर्ध्वलोके अर्धचतुर्थरज्जुप्रमाणा प्रदेशद्विरे-
स्तत्प्रमाणैव च परतः प्रदेशहानिः, तर्हि सम्पूर्णसतरज्जुप्रमाण एगोर्ध्वलोकः प्रोक्तो भवति, किञ्चिन्न्यूनसतरज्ज्यात्मकश्चैव सिद्धान्ते
श्रूयते, तत्तयं, किञ्चिन्न्यूनत्वस्याल्पत्वेनहाविवक्षितत्वाददोषः, तदेवं ब्रह्मलोकं यावदूर्ध्वचतुर्थरज्जुप्रमाणं लोकपर्यन्तेन तु सप्त-
रज्जुप्रमाणं क्षेत्रं जीवाजीवानां स्पर्शनीयत्वेनात्रोक्तमित्यप्ययमन्तव्यामिति गार्थार्थः ॥ १९० ॥ ननु यद्येवं तर्हि प्रत्येकमीशाना-
दीनपि देवलोकान् यावत् कियद्द्रज्जुप्रमाणं जीवादिस्पर्शनीयं क्षेत्रमस्तीत्युच्यतामित्याशङ्क्याह-

ईसाणम्मि विवद्वा अट्ठाइज्जा य रज्जु माहिंदे । पंचेव सहस्सारे छ अच्चुण सत्त लोगेतं ॥ १९१ ॥

पूर्वोक्ताल्लोकमध्यात् सौधमीशानदेवलोकौ यावत् सार्द्धरज्जुः-सार्द्धरज्जुप्रमाणं स्पर्शनीयं क्षेत्रमित्यर्थः, एवं सनत्कुमारमा-
हेन्द्रौ यावत् सार्द्धरज्जुद्वयमानं सहस्रारं यावत् पञ्चरज्जुप्रमाणं आणान्युतौ यावत् पट्टरज्जुप्रमाणं लोकान्तं यावत् सप्त-
रज्जुप्रमाणं, अनन्तरगाथायामूर्ध्वप्रदेशद्विरेवगन्तव्येत्याह- 'तेन परं होइ तु मुख्यत इति न पौनरुक्त्यमाशङ्कनी-

यामिति गार्थार्थः ॥ १९१ ॥ आह-ननूकं सर्वमपि लोकगतं स्वर्धनीयं वस्तु, केवलमेतद्वक्तव्यम्-किमेत वक्ष्यमाणाः स्पर्शका मिथ्याहृष्ट्यादयो जीवाः स्वरूपस्या एवैतत् स्पृशन्त्याहोदित् केनचिदवस्थविशेषेणेति, अत्रोच्यते, उभयथापि स्पृशन्ति, यद्येवं तर्हि स्वरूपस्थता तावद् पुष्यत एव, अवस्थाविशेषस्तु क इति निवेद्यतां, अत्राभिधीयते, समुद्घातसकलक्षणोऽवस्थाविशेषः, के तर्हि ते मत् समुद्घाता इत्यब्राह्म—

धैर्येण कसाय मरणे येऽब्धिय तेयण य आहारे । केवलियसमुग्धाए सत्त य मणुएस्तु नायन्वा ॥ १९२ ॥

मस्-एकीभावेन उत्-प्राबल्येन हननं-चेदनीयादिकर्मप्रदेशानां निर्जरणं घातः, समेकीभावमापन्नस्य जन्तोरुत्प्रापल्येन घातः समुद्घातः, तत्र केन सहकीमायगमनं जीवस्येति चेदुच्यते, यदा आत्मा वेदनादिसमुद्घातगतस्तदा वेदनाद्यनुभवज्ञानपरिणतो भवति नान्यज्ञानपरिणत इति वेदनाद्यनुभवज्ञानेन सहकत्वापत्तिर्जीवस्यावगन्तव्या, प्राबल्येन घातः कथं तर्हि ? अत्रोच्यते, यस्माद्वेदनादिममुद्घातपरिणतो जन्तुर्नेहन् वेदनीयादिकर्मप्रदेशान् कालान्तरानुभवयोग्यानुदीरणाकरणेनाकृष्योदये प्रक्षिप्यानुभूय च निर्जरयतीति तस्यामवस्थायां प्राबल्येन घात उच्यते इति समुद्घात इति स्थितं, स च वेदनादिभेदेन सप्तधा भिद्यते, तद्यथा—वेदनाममुद्घातः कषायसमुद्घातो मारणान्तिकसमुद्घातो चैकियसमुद्घातस्त्वजससमुद्घात आहारकसमुद्घातः कैवल्यममुद्घात इति । तत्र वेदनया-असद्वेदनीयोदयजनितया पीडया हेतुभूतया समुद्घातो वेदनासमुद्घातः, वेदनाऽऽकुलितो ह्याकुलीभूतो जीवः स्वप्रदेगाननन्तान्तकर्मस्कन्धवेषीष्टान् शरीराद् बहिरापि प्राक्षिपति, तैश्च प्रदेर्जर्जटरमुखवाह्यादिद्युिपरिण कर्ण-

स्कन्धाद्यन्तरालानि चापूर्व्यायामतो विस्तरतश्च शरीरमात्रं क्षेत्रमभिव्याप्यान्तर्मुहूर्तं यावचिष्टति, तस्मिन्मान्तर्मुहूर्ते प्रभृतासात-
वेदनीयकर्मपुद्गलशातं करोति, ततः समुद्घातान्निवृत्त्य स्वरूपस्थो भवति १, कर्पायैः-क्रोधादिभिर्हेतुभूतैः समुद्घातः कर्पायसमुद्घातः,
तीव्रकर्पायोदयाकुलितो हि प्राणी स्वग्रदेक्षाननन्तानन्तकर्मस्कन्धेर्वीष्टान् बहिः प्रक्षिपति, तैश्च प्रदेशरुद्रास्यकण्ठादिद्विशोपरीणि
कर्णस्कन्धाद्यन्तरालानि च पूरयित्वा आयामविस्तराभ्यां देहमात्रं क्षेत्रमभिव्याप्यान्तर्मुहूर्तं यावचिष्टति, तत्र चान्तर्मुहूर्तं प्रभृत-
कर्पायमोहनीयकर्मपुद्गलशातं विदधाति, समुद्घातान्निवृत्त्य स्वरूपस्थो जायत इति २, मरणमेव प्राणिनामन्तकारित्वादन्तो मरणांतः
तत्र सर्वो मारणान्तिकः स चासौ समुद्घातश्च मारणान्तिकसमुद्घातः, मरणसमयेऽन्तर्मुहूर्तेश्चे स्त्रायुषि केचिदसुमन्तोऽमुं कुर्मन्तीति मार-
णान्तिक उच्यते, अयं चेत्यं द्रष्टव्यस्तद्यथा कश्चिज्जीवोऽन्तर्मुहूर्तेश्चे स्त्रायुषि स्त्रशरीरविष्कम्भवाहल्यान्वितमायामतस्तु अघन्यतोऽङ्गु-
लासंख्येयभागमात्रं उत्कृष्टवस्त्वसंख्येयानि योजनानि शरीराद् बहिः स्वप्रदेशदण्डं निमृजति, निमृज्य च यत्र स्थानेऽत्रतनभगे समुत्पत्स्यते
तत्र स्थाने तं स्वग्रदेशदण्डं प्रक्षिपति, तत्त्वोत्पत्तिस्थानं श्रजुगत्या एकेनैव समयेन प्रदेशदण्डं प्राप्नोति, विग्रहगत्या वृत्कृष्टतः पूर्ववच्चतुर्थे
समये प्राप्नोति, अयमपि च मारणान्तिकसमुद्घातोऽन्तर्मुहूर्तेश्चैव, तस्मिन्मान्तर्मुहूर्ते प्रभृतायुःकर्मपुद्गलशातं करोति ३, वैक्रियशरीरना-
मकर्मपिययः समुद्घातो वैक्रियसमुद्घातः, अथवा वैक्रियशरीरकरणकालविययः समुद्घातो वैक्रियसमुद्घातः, अयमपि चेत्यं प्रतिपत्तव्यो,
यथा वैक्रियशरीरलब्धिमान् जीवो वैक्रियकरणकाले विष्कम्भवाहल्याभ्यां शरीरप्रमाणं आयामतस्तु अघन्यतोऽङ्गुलसंख्येयभाग-
मात्रं उत्कृष्टतः पुनः संख्येयानि योजनानि शरीराद् बहिः स्वप्रदेशदण्डं निमृजति, निमृज्य च यथास्पृष्टान् वैक्रियशरीरनामकर्म-
पुद्गलान् प्रागवधान् शातयति, यत उक्तम्-‘वेडब्बियसमुग्धाएणं समोहणइ समोहणइ जोयणाइं दंडं निसिरइ २ अहाचायेर

पुगले परिभांडे' चि, अयमपि च समुद्घातोऽन्तर्भाण्डांतिक एव, ततः परं वैक्रियसमाप्त्या स्वरूपस्थत्वादिति ४, तेजःशब्देन तेजस-
शरीरमभिधीयते, तत्कारणभूतं चोपचारात्तैजसशरीरनामकर्मोप्युच्यते, ततश्च तेजोविषयः समुद्घातस्तेजःसमुद्घातः, अयमपीत्यं
माननियः- यथा तेजोनिर्गल्लब्धियमान् क्रुद्धः साध्यादिः सप्ताष्टौ पदान्यवगच्छथ विष्कम्भबाहल्याभ्यां शरीरमानं आयामतस्तु
अप्यन्तोऽद्गुलसंख्येयभागमुत्कृष्टतः पुनः संख्येयानि योजनान्यनन्तैजसशरीरस्कन्धेवष्टितानां जीवग्रदेशानां दण्डं शरीराद् बहिः
प्रक्षिपति, ततः क्रोधविषयीकृतं मनुष्यादि निर्देहति, एषोऽपि समुद्घातोऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाण एव, तत्र चान्तर्मुहूर्त्तं प्रभृतोस्तैजःशरीर-
नामकर्मपुद्गलान् शतयति, ततोऽन्तर्मुहूर्त्तं समुद्घातान्निवृत्त्य स्वरूपस्थो भवति ५, आहारकशरीरनामकर्मविषयः समुद्घातः
आहारकसमुद्घातः, यदिवा आहारकशरीरकरणकालविषयः समुद्घात आहारकसमुद्घातः, अयमपि वैक्रियसमुद्घातवेदव भावनीयः,
तथाहि-आहारकशरीरलब्धियमान् चतुर्दशपूर्वविध आहारकशरीरकरणकाले विष्कम्भबाहल्याभ्यां शरीरमानं आयामतस्तु अव्यन्तो-
द्गुलसंख्येयभागमुत्कृष्टतस्तु संख्येयानि योजनानि शरीराद् बहिः स्प्रष्टुं दण्डं निमुञ्जति, निमुञ्ज्य च यथास्थूलान् प्रभृतानाहारकशरीर-
नामकर्मपुद्गलान् प्राग्गन्धान् शतयति, अयमप्यन्तर्मुहूर्त्तमानः, अन्तर्मुहूर्त्तं च समुद्घातान्निवर्त्तयति इति ६, केवलिनः समुद्घातः केवलिसमु-
द्घातः, तत्करणसमये च भगवान् केवली अन्तर्मुहूर्त्तमुदीरणावलिकायां कर्मप्रक्षेपव्यापाररूपमावर्जिकरणं करोति, ततः समुद्घातं गच्छति
तस्य चायं क्रमः, तद्यथा-प्रथमसमये तावत् स्वदेहविष्कम्भबाहल्योपेत आयामतस्तुर्धोधोलोकान्तर्गाभिर्न जीवग्रदेशसंघातरूपं दण्डं
केवलानामभोगतः करोति, द्वितीयसमये तु तेमत्र दण्डं पूर्णपरिदग्ध्यग्रसारणाच्चिर्यग्लोकान्तर्गाभिर्न कपाटं विदधाति,
तृतीयसमये तेमेव कपाटं दक्षिणोत्तरदिग्द्वयग्रसारणाच्चिर्यग्लोकान्तर्गाभिर्नमेव मन्यानीमेव मन्यानीमेव करोति, एवं च लोकस्य प्रायो

बहु पूरितं भवति, मध्यन्तराणि चापूरितानि प्राप्यन्ते, जीवप्रदेशानामनुश्रेणिगमनादिति, चतुर्थसमये तान्यपि सह लोकनिष्-
कुटैः पूरयति, तथा च समस्तोऽपि लोक पूरितो भवति, ननु लोकमध्ये स्थितो यदा केनली समुद्घातं करोति तदा तृतीयेऽपि समये
लोकः पूर्यत एव, किं चतुर्थसमयेऽन्तरपूरणेनेति, नैतदेवं, लोकस्य मध्यं हि मेरुमध्य एव सम्भवति, तत्र च प्रायः समुद्घातकृतुः
केवलिनोऽसम्भव एव, अन्यत्र च समुद्घातं कुर्वतस्तस्य तृतीयसमयेऽन्तराण्युद्गरन्त्येनेति परिभाषनीयम्, तदनन्तरं च पंचमसमये
यथोक्तक्रमात् प्रतिलोमं मध्यन्तराणि संहरति, प्रसृतान् जीवप्रदेशान् सङ्कोचयतीत्यर्थः, षष्ठे समये मन्यानमुपसंह- रति,
सप्तमे तु समये कपाटं सङ्कोचयति, अष्टमे तु समये दण्डमपि संहृत्य शरीरस्थ एव भवति, तदेवमष्टममधिकं केवलिसमु-
द्घातः, पूर्वोक्तास्तु पटपि समुद्घाता अन्तर्मेहृत्तिका एव, एतेषु चाष्टस्यपि समयेषु केनली प्रभूतान् वेदनीयादिकर्मपुद्गलान् शतय-
तीति ७। आह-नन्यवगताः स्वरूपतः समाप्येते समुद्घाताः, केवलममी सर्वेऽपि केषां जन्तूनां प्राप्यन्ते इत्याद्यङ्क्याह- सत्त
मनुएस्तु नाप्यव्य 'त्ति समाप्येते पूर्वोक्ताः समुद्घाताः, मनुष्येषु-मनुष्यजातौ नानाजीवानाञ्चित्य प्राप्यन्त इत्यर्थ इति गाथार्थः
॥ १९२ ॥ शेषजीवानां मध्ये तर्हि कस्य कियन्तः समुद्घाताः प्राप्यन्त इत्याद्यङ्क्याह-

पञ्जत्तवायरानिल नेरइएस्तु य हवंति चत्तारि । पंचगु तिरियपंचिदिएस्तु सेंससु तिगमेव ॥ १९३ ॥

वैक्रियकरणलब्धिमतां पर्याप्तमादवायूनां नारकाणां चाद्याश्चत्वारः समुद्घाता भवति, तेज समुद्घातस्त्यमीषां न भवति,
तद्यन्धैरेतेष्वभावाद्, आहारकसमुद्घातोऽपि न भवति, चतुर्दशपूर्वविदिमेव तत्सम्भवात्, केवलिसमुद्घातोऽप्येव न भवति, क्षायिक-

ज्ञानदर्शनचारित्रवतोमेव तत्सम्भवति, सुरेषु संक्षिपंचन्द्रियतिर्यक्षु चाद्याः पंच समुद्वाता भवन्ति, तेजःसमुद्वातलब्धेरपि तेषु सम्भवाद्, आहारककेवलिसमुद्वाताभावे तु हेतुः पूर्वोक्त एव, उक्तशेषेषु पृथिव्यतेजोवातरप्यासर्वजवायुवनस्पतिषु द्वित्रिचतुरिन्द्रिया-
संक्षिपंचन्द्रियतिर्यग्लक्षणेण च जीवेष्वाद्यसमुद्वातत्रिकमेव भवति, वैकियसमुद्वातादिलिङ्गिधन्यत्वादेपिमिति गाथार्थः ॥१९३॥
तदेवं निरूपिताः समुद्वातानां स्वामिनोऽथ तेषामेव कालविवेचनरूपणार्थमाह-

दंड कवाडे न्य० लोए चउरो ए पछिनियतंते । केवलिय अट्टसमए मिद्धसुहुनं भवे सेसा ॥ १९४ ॥

पूर्वोक्तन्यायेन प्रथमे समये दण्डो, द्वितीये कपाटः, तृतीये रुचको मन्था इत्यर्थः, चतुर्थे तु लोकः सर्वोऽच्चापूर्येत इत्येवं चत्वारः समयाः, प्रतिनिवर्त्तमानेऽपि समुद्वाते पूर्वोक्तयुक्त्यैव चत्वार एव समया भवन्तीत्येवं केवलिसमुद्वातोऽष्टसामयिकः, शेषास्तु समुद्वाताः सर्वेऽप्यन्तर्माहृतिका इत्येतत् सर्वं प्रागेव भावितार्यमिति गाथार्थः ॥ १९४ ॥ तदेवं प्राग् निरूपितं लोकादिकं स्पर्शनीयं क्षेत्रं, ततः स्पर्शकानामगस्याविशेषश्च समुद्वातरूपो निर्दक्षितः, स्पर्शकास्तु मिथ्यादृष्टिसात्वादानादयश्चतुर्दश जीवस-
माप्ताः प्रस्तुता एव, अतस्तेषां मध्ये कः कियत् क्षेत्रं स्पृशतीत्याह-

मिच्छेहिं सच्चलोओ सासणमिस्सेहिं अजयदेसेहिं । पुट्ठा चउवसभागा वारस अट्टुड्डु छच्छेव ॥ १९५ ॥

मिथ्यादृष्टिभिः दृष्टमैकेन्द्रियादिभिः यथास्वं स्वरूपस्थैः समुद्वातगतैश्च प्रत्येकं प्रागुक्तयुक्त्या सर्वोऽपि लोकः सर्वदेव स्पृष्टः

प्राप्यते, सास्वादनादीनां द्वादशादिभिः सह यथासंख्येन सम्बन्धः, स चेत्यं द्रष्टव्यः-‘पृष्ठा चउदस भागा यारसे’ति चतुर्दशानां पूरणश्चतुर्दशः भागः-सर्वस्यापि लोकस्यांशः, ततश्च सर्वस्यापि लोकस्य चतुर्दशरज्जात्मकत्वात् तच्चतुर्दशभाग एका रज्जुरुच्यते, ता द्वादश पुनश्चतुर्दशभागा द्वादश रज्जोऽभिधीयन्ते, अतः सामान्येन सास्वादनसम्यग्दृष्टिर्द्वादश रज्जुः स्पृशतीत्यर्थः, लोकस्य द्वादशरज्जुप्रमाणं क्षेत्रं स्पृशतीति यावदिति, तथाहि षष्ठपृथिवीतो नारकः सास्वादनसम्यक्त्वसमन्वितो यदाऽत्र तिर्यग्लोके समुत्पद्यते तदा पञ्चरज्जुप्रमाण क्षेत्रं स्पृष्टं भवति, यदा पुनरिहस्य एव तिर्यगनुप्ययोरन्यतरः सास्वादनसम्यक्तयान्ति उपरि लोकान्ते कार्मेग्रन्थिक्रमेतेन ईषत्प्राग्भारणीयव्यादित्वेनोत्पद्यते तदा तस्य सप्तरज्जुप्रमाणक्षेत्रस्पर्शो लभ्यत इति, इत्थमेकं सास्वादनगुणस्थानमाश्रित्य द्वादशानां लोकचतुर्दशानां स्पर्शेना प्राप्यते, न त्वेकं सास्वादनजीनमाधिकृत्य, एवमन्यनापि यथासम्भवेमेकगुणस्थानोपैक्षैव स्पर्शेना द्रष्टव्या, प्रस्तुतद्वयाभिप्रायाच्चाधेःलोकपृथ्वीकायिकादिषु अतः स्थानान् सास्वादनौ न गच्छत्येव, अन्यथा तिर्यग्लोकात्तस्योर्ध्वमधोत्पद्यमानस्य त्रयोदशरज्जुस्पर्शोऽपि लभ्येत, सप्तमपृथ्वीनारकश्च मास्वादनभावं परित्यज्यवानोत्पद्यत इति षष्ठनरकपृथिवीनारक एवेह निर्दिष्टः, मिथः-सम्यग्मिथ्यादृष्टिगुणस्थानकर्जीवरिष्ठौ लोकस्य चतुर्दशांशाः स्पृष्टाः प्राप्यन्ते, लोकस्यैतेऽष्ट रज्जुः स्पृशन्तीत्यर्थः, कथमित्यत्रोच्यते, यदा सम्यग्मिथ्यादृष्टिर्भवनवास्यादिदेवः पूर्वसागतिकेनाप्युतदेवलोकदेवेन स्नेहात्तत्र नीयते तदा पञ्चरज्जुसंस्पर्शः ‘छअच्छुण’ इति वचनात्, तथा सम्यग्मिथ्यादृष्टयः सहस्रारान्ता देवाः पूर्वसागतिकस्य नारकस्य वेदनोपशमनार्थं पूर्वैरिकस्य वा वेदनोदीरणार्थं यदा तृतीयनरकपृथिव्यां गच्छन्ति तदा भवनवासिदेवभ्याऽप्यष्टाद्रज्जुद्वयेन तृतीयनरकपृथिव्याः सद्भावात् पूर्वोक्तपञ्चरज्जुभ्य उपर्यधिकं रज्जुद्वयं लभ्यत इति

मामान्यतः सम्यग्मिथ्यादृष्टिर्जीवा अष्टरज्ज्यात्मकं क्षेत्रं स्पृशन्ति, अथवा सम्यग्मिथ्यादृष्टिः सहस्रारदेवलोकाभरः पूर्वोक्त-
कारणानुत्पीयनरकृष्ट्यीं गच्छन् सप्त रज्जूः स्पृशतीति, स एव च सहस्रारदेवोऽप्युतदेवेन स्नेहात्तत्र नीयमानो रज्जुमेकामन्यामपि
स्पृशतीति मयी अप्यष्ट रज्जव इति, आनतादिदेवास्तत्पस्नेहादिभावात् सांगतिस्नादिप्रयोजनेनापि नरकं न गच्छन्तीत्यत्र
सहस्रारान्तग्रहणं, सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च तद्भावे वर्तमानाः कालं न कुर्वन्तीत्यत्र भवस्थानाभेव तेषां स्पृशना चिन्तितेति भाव-
नीयम्, अथित्तमम्यगदृष्टयोऽप्यष्ट रज्जूः स्पृशन्ति, भावना त्विह सम्यग्मिथ्यादृष्टिवदेवेति प्रस्तुतगाथाऽभिप्रायो लक्ष्यते,
चिरन्तनटीकाकृताऽपीत्यमतिदेव एव दत्तो, भावनिका तु तथाविधा न काचित् कृता, प्रज्ञप्त्याद्यभिप्रायेण पुनरस्य
द्वादशानामपि रज्जूनां स्पर्शना लभ्यते, तथाहि-अनुत्तरसुरस्य तत्रोत्पद्यमानस्य तत आगच्छतो वा सप्तरज्जुस्पर्शना
तावदुक्तं, अपरं च नरतिरक्षामन्यतरोऽविरतसम्यग्दृष्टिः पूर्वग्रहायुः क्षायोपशमिकसम्यक्त्वेन गृहीतेनापि प्रज्ञप्त्याद्यभिप्रायेण
पष्टनरकभूथिष्यां नारकत्वेनोत्पद्यते, ततोऽपि वा नारकः क्षायोपशमिकसम्यक्त्वानवग्रागत्य मनुष्येऽप्युत्पद्यत इत्येवमविरतसम्यग्दृष्टिः
पष्टनरकभूथिष्या गच्छन्नागच्छन् वा पञ्च रज्जूः स्पृशतीति सर्वा अपि द्वादश रज्जव इति, तप्तमपृथिव्यां पुनः सम्यक्त्वसहितस्य
गमनमागमनं वा प्रज्ञप्त्यामपि निषिद्धमिति पष्टनरकभूथीग्रहणमित्यलं विस्तरेणेति । देशविरतस्तु मनुष्य इतः स्थानान्मु-
त्ताऽप्युतदेवलोके उत्पद्यमानः पञ्च रज्जूः स्पृशति, न च वक्तव्यं-कथं तत्रोत्पद्यमानो देवत्वादविरतसम्यग्दृष्टिरेवायं न देशविरत इति
नित्यम्, यो हि ऋजुगत्या एकेन ममेवेन तत्रोत्पद्यते तस्य पूर्वग्रहायुः क्षीयमाणं न क्षीणं पूर्वभवशरीरमपि च मुख्यमानममुक्तमिति
प्राग्भवायुःशरीरसम्भन्नत्वादुगत्यां देशविरत एवायमित्यदोषः, तदेवं च 'पुट्टा चउदसभागा वारसे' त्यादिको ग्रन्थो

यथासंख्येन सास्वादनदीनां योजित इति गार्थार्थः ॥ १९५ ॥ अयोक्तेशयणां प्रमत्तादीनां स्पर्शनामाह-

सेसेहऽसंखभागे फुसिओ लोगो सजोगिफेवलिट्ठि । एगाईओ भागो बीयाइसु णरग पुढर्वसु ॥ १९६ ॥

उक्तशैः-प्रमत्ताप्रमत्तापूर्वरणादिगुणस्थानकजैर्वैलोकस्यासंख्येतमो भागः स्पृष्टः, एते हि भवान्तराले वर्तमानाः प्रमत्त-
संपत्तादिभावं परित्यज्यासंयतत्वं प्रतिपद्यन्ते, अतः सस्थानस्था एव गृह्यन्ते, यच्चाभीपां भरतैरवतादिकं स्वस्थानं तल्लोकस्या-
संख्येयभाग एवेति तत्स्पर्शिन एवामी निर्देष्टाः, अत्राह-नन्मयिामप्युपशान्तमोहपर्यन्तानामृगत्याऽनुचरसुरेष्टूपधमानानां
सत्तरज्ज्वत्स्मिका स्पर्शना लभ्यत एव तत् किमिति लोकांसंख्येयभाग एवोच्यते ? यथा हि ऋजुगत्यां समयमेकं देशविरतत्वमवा-
प्यते तथाऽभीपां प्रमत्तादिभायोऽपि द्राप्यत एव, उक्ता चैषां सत्तरज्जुस्पर्शना पञ्चसंग्रहे- “सग सेसा उ फुसंती रज्जू खीणो
अमंसं” इति वचनात्, सत्यम्, किन्तु स्रगतिर्मेचित्रादेव प्रकरोऽत्र न विवक्षित इत्यदोषः, तयोर्गोकेवलमिस्तु केवल-
नमुद्रावतस्य चतुर्थसमये तयोऽपि लोकः स्पृष्टः प्राप्यते ॥ तदेवं चतुर्दशानामपि जीवसमासानां निर्दिष्टा स्पर्शना, ते च जीवसमासा
नरकागत्याधाश्रिता इत्यतो नरकगतौ तावत् स्पर्शनां निरूपयितुमाह-“एकादिकः” आदिशब्दाद् द्वित्र्यदिपरिग्रहः भागो-लोकस्य
रज्जुस्वरूपपञ्चतुर्दशोऽंशः, द्वितीयादिकसु नरकपृथिवीषु स्पर्शना द्रष्टव्या, तथाहि-द्वितीयनरकपृथिव्या य इहागच्छति यो वाजतः
स्थानात्तस्यां गच्छति स लोकस्य चतुर्दशांशरूपमेकां रज्जुं स्पृशति, तृतीयनरकपृथिव्यां तु गच्छन्नागच्छन् वा रज्जुद्वयं स्पृशति,
चतुर्थपृथिव्यां तु रज्जुत्रयं, एवं यानत् सप्तमपृथिव्यां गच्छन्नागच्छन् वा जन्तुः षड् रज्जुः स्पृशतीति गार्थाधेः ॥ १९६ ॥ अथ

किञ्चित् समानवक्तव्यत्वाच्चिर्यङ्मनुष्यगतिस्पर्शना युगपदेव पश्चाद्वक्ष्यत इति चेत्तसि निधाय देवगतिमाधिकृत्य तावदाह-

ईसाणंता मिच्छा सासण नव मिस्स अविरया अट्ठ । अट्ठ सहस्सारंति य छलच्चुयाऽसंख भागुप्पिं ॥१९७॥

भवनपत्यादय ईशानान्ता देवा मिथ्यादृष्टयः सास्वादनाश्च नव रज्जूः स्पृशन्ति, तथाहि-भवनपतिव्यन्तरा ज्योतिष्कास्तावत् पूर्वोक्तकारणादधस्तृतीयनरकपृथ्वीं यावद्गच्छन्तो रज्जुद्वयं स्पृशन्ति, उपरि चैतन्नागभारादिपृथिवीकायिकेषूपपद्यमानाः सप्त रज्जूः स्पृशन्तीति सर्वा अपि नव, सौधर्मेशानदेवा अपि मिथ्यादृष्टिसास्वादनाः तृतीयपृथिवीं यावत् गच्छन्तः सार्धं रज्जुत्रयं स्पृशन्ति, उपरि चैतन्नागभारादिपृथ्वीकायिकेषु उत्पद्यमानाः सार्धं पंचरज्जुकं स्पृशन्तीति सर्वा अपि नव रज्जव इति, 'मिस्स अविरया अट्ठत्ति' एत एव भवनपत्यादय ईशानान्ता देवाः सम्यग्मिथ्यादृष्टयोऽविरताश्चाष्ट रज्जूः स्पृशन्ति, इयं चाष्टरज्जुस्पर्शनाऽभीपामधस्तात् तृतीयनरकपृथ्वीं यावद्गच्छतामुपरि च पूर्वसांगतिकेदेवेनाच्युत-देवलोकं यावन्नीयमानानां भावनीया, तृतीयपृथिव्यच्युतदेवलोकयोरन्तरऽष्टरज्जुसद्भावादिति, 'अट्ठ सहस्सारंति य' -ति सामान्येन मिथ्यादृष्ट्यादिस्वरूपाः सनत्कुमारादिसहस्रारान्तिका अपि देवा अष्ट रज्जूः स्पृशन्ति, इयमप्यष्ट-रज्जुस्पर्शना एतेपामधस्तात् तृतीयपृथ्वीं यावद्गच्छतामुपरि चाच्युतदेवलोकं पूर्वसाङ्गतिकेदेवेन नीयमानानां तथैव परिभावनीया, अत्राह-ननु 'अट्ठ य पाणयंअति य' चि कस्मान्नोक्तं?, प्राणतान्तानामपि देवानामनया युक्त्वाऽष्टरज्जुस्पर्शनासम्भवादिति, सत्यम्, किन्तु येन मन्यते अल्पमोहत्वादानतादयो देवा नरकेषु वेदनोदीरणादीनीमचं न गच्छन्त्येव, पूर्वसाङ्गतिकेदेवेनापि च नीय-

मानानामुपर्यच्युतगमेच्छापि न भवति, अतो 'अंष्ट्र सहस्सारंति य' 'ति इत्यमेव पठितं, 'छलञ्चुय' 'ति अच्युतेदेवलोकात्
त्रिदयाः श्रीमज्जिनवन्दनाद्यर्थमिहागच्छन्तः पङ्कजः स्पृशन्ति, तृतीयपृथिव्यां वेदनोदीरणदिनिमित्तं त्वस्य मतेनैतेऽपि न
गच्छन्त्येवाल्पमोहत्वाद्, येषां तु मतेन सतिन्द्रियतुर्धृथिव्यां लक्ष्मणवेदनोपशमनार्थं गतः श्रूयते तन्मतेनासीयां रञ्जुपट्कात् परतोऽपि
स्पर्शना भवत्येव, व्याख्याप्रज्ञप्त्वीभप्रायतस्तु सप्तमपृथिव्या अप्यवस्तनश्रेदंशं यावद्भूमानिकदेवानां गमनमस्ति, यदाह-
"अस्ति णं मंते ! इमीसे रयणप्यभाए पुढवीए अहे उराला बलाहया-भेवा " इत्यर्थः, "संस्पति-संमुच्छंति !, हुंता ! अस्ति, तं मंते !
किं असुरो पकरेह नागो पकरेह देवो पकरेह !, गोयमा ! असुरोवि पकरेह, नागोवि देवोवि " देवोऽत्र वैमानिकोऽभिप्रेतः, " एवं
वोच्चाएऽवि पुढवीए अहे एवं तच्चाएऽवि नवरं असुरोवि पकरेह, देवोवि पकरेह, नो नागो पकरेह, नागकुमारस्य तृतीयपृथिव्या
अधोगमनासामर्थ्यादिति, 'हेहिस्सामु चउसु पुढवीसु अहे एगो देवो पकरेह ! असुरनागयोस्तत्र गमनाभावादिति, तदेवमिह
सप्तमपृथिव्यधोदेशमपि यावद्भूमानिकदेवानां गमनमुक्तम्, प्रस्तुतग्रन्थे तु तृतीयपृथिवीमेव यावच्चद्रमनमवेदितं, तत्त्वं तु केवलिनो
विदन्तीति, 'असंखभागुणि' 'ति अच्युतेदेवलोकोपरिवर्तिनां त्रैवेयकानुत्तरविमानवासिदेवानामन्यत्र गमनागमनाभावात्
स्वस्थानगतैव स्पर्शना, सा च लोकासंख्येयभागरूपैवेत्यर्थः, त्रियमाणस्पर्शनाविवक्षा त्विह न कर्तव्येति गाथार्थः ॥ १९७ ॥
अथ त्रियग्ममुप्यगतिस्पर्शनागाह-

नरतिरिपहि य लोगो सन्नासाणेहि छज्जयिगिहीहि । मिस्सेहसंखभागो विगलिंदीहि तु सञ्चजगं ॥ १९८॥

नरतिर्यग्भिन्नसर्वोऽपि लोको व्याप्तः ग्राह्यते, तत्र नराणां केवलिसमुद्रयातचतुर्थसमये सर्वलोकव्यापिताऽवगन्तव्या,
अन्ये तु व्याचक्षते-मिध्यादृष्टयो मनुष्याः सर्वत्रोर्ध्वमस्तिर्यक् चोत्पद्यमानास्तत्र आगच्छन्तश्च वेदनाभारणान्तिकसमुद्रघाताभ्यां
सर्वलोकं व्याप्नुवंतीति, एतच्च व्याख्यानं वयं तावन्नागच्छामः, यतोऽर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रमध्यमात्रवर्त्तिनेन स्तोका एव मनुष्याः,
अतो यदि ते शेषजीवेषुत्पद्यमाना विवक्ष्यन्ते, शेषजीवाश्च तेषुत्पद्यमानास्तद्रूपत्वेन गृह्यन्ते, वेदनाभारणान्तिकसमुद्रघातावस्था च
विवक्ष्यते, तथापि सर्वलोकव्यापित्वमसीमां नावगम्यते, अपरं च पंचेन्द्रिया “ उववाएणं समुग्घाएणं सङ्घाणेणं लोयस्स असंखज्ज-
इभागे ” इति वचनात् प्रज्ञापनायां सर्वेषामपि पंचेन्द्रियाणां सर्वलोकव्यापिता निषिद्धा, किं पुनः केवलमनुष्याणां ?, तस्मात्
केवल्यपेक्षैव नराणां सर्वलोकव्यापित्वमवगम्यत इति, तिर्यचस्तु मिध्यादृष्टयः सर्वमैकेन्द्रियाद्यपेक्षया सर्वलोकव्यापिनो बुध्यन्त
एवेति । ‘ सत्तासाणेहि ’ चि सास्वादनेस्तिर्यग्मनुष्यैरोपतप्राग्भारापृथिव्यादिषुत्पद्यमानैः सप्त रज्जवः स्पृष्टा, इतश्च मृतः
सास्वादनः किञ्चित् शुभत्वादूर्ध्वमेव गच्छति, नाधस्ताद्, अत एव सत्रोपन्यासाद्, यदि पुनरपस्तादपि गच्छेत्तदा त्रयोदशरज्जुसंस्पृशोऽ-
प्युक्तः स्यादिति, यस्तु सास्वादननरकः पृष्ठनरकपृथिव्यादिभ्यः समागत्येह तिर्यग्मनुष्येनोपजायते सोऽपान्तराले वर्तमानो-
ऽप्रेतनायुष्कोदयेऽप्यप्रेतनशरीराप्राप्तेनोत्पद्यमानैः सप्त रज्जवः स्पृष्टा, अन्यथा सास्वादनतिर्यग्मनुष्याणां द्वादश रज्ज्यात्मिकापि स्पर्शना
स्यादिति, ‘ छडजयगिहीहि ’ ति अयताः-अविरतसम्यग्दृष्टयो गृहिणस्तु देशविरतथावका इह गृह्यन्ते, तैरयतैर्गृहिभिश्च
प्रत्येकमतः स्थानादच्युतदेवलोके समुत्पद्यमानैः षड् रज्जवः स्पृश्यन्ते, एते चेहायता गृहिणश्च सामर्थ्यान्मनुष्या एव बोद्धव्याः,
नतु तिर्यञ्चः, तेषां सहस्रारमेव यावदुत्पत्तेः षड् रज्जुसंस्पृशाभावादिति, ‘ निस्सेहऽसंखमागो ’ चि मिध्वः-सम्यग्मिध्यादृष्टि-

मिस्तिर्पद्ममुप्यस्तदवस्थायाम् मरणासम्भवेनान्यत्रोत्पत्त्यभावात् स्वजन्मस्थानरूपो लोकासंख्येयभाग एव स्पष्टः ॥ तदेवं तिरथा-
सामान्येन स्पर्शना प्रोक्ता, साम्प्रतं तेषामेव बादरेकेन्द्रियादिभेदभिधानां विक्षेपतस्तामभिधित्सुरिदमाह- 'विगलिद्रीहि' ति
'सन्वजगं' ति द्वित्रिचतुरिन्द्रियलक्षणविकलेन्द्रियैरुत्पादममुद्रयातावस्थयोः सर्वे जगत्-सर्वोऽपि लोको व्याप्तः प्राप्यते इत्यर्थः,
एष तावत् प्रस्तुतग्रन्थाभिप्रायः, प्रज्ञापनायां तूत्पादसमुद्घातस्वस्थानैर्लोकासंख्येयभागवच्चिन एव विकलेन्द्रियाः सर्वेऽप्युक्तास्तदेव
न युक्तिसङ्गतं बुध्यते, स्वल्पत्यादिमीपां, तत्त्वं तु बहुयुता एव विदन्तीति गार्थार्थः ॥ १९८ ॥ उक्तमेवायं साविक्षेपमभिधित्सुराह-
मायपरपञ्जत्तावि य सयला वियला य समुहउववाण । सन्वं फोसंति जगं अह गवं फोसणाणुगमो ॥ १९९ ॥

पृथिव्यादिगादरपर्योमैकेन्द्रियाः सम्पूर्णपंचेन्द्रियतियग्लधणा सरुलाः द्वित्रिचतुरिन्द्रियस्वरूपा विकलाश्च 'समुह'-
ति ममुद्रयातावस्थायां 'उववाण' ति त्रिग्रहगतिलक्षणेत्पादवस्थायां च 'सं जगत्' सं लोकं स्पृशन्तीत्येयोऽपि प्रस्तुत-
ग्रन्थाभिप्राय एव, प्रज्ञापनाऽभिप्रायतस्तु तिययो बादरपरमपिष्टुभिव्यपेजःकायिकाः पंचेन्द्रियाः विकलेन्द्रियाश्च सर्वेऽपि
स्वल्परानुत्पादसमुद्घातस्वस्थानैः प्रत्येकं लोकासंख्येयभाग एव प्राप्यन्ते इति, अस्यां च गार्थायां द्वैकैकेन्द्रिया नोक्ताः,
मर्मलोकव्यापितेन तेषां प्रागेयोक्तत्वाद्, अपर्याप्यगादरेकेन्द्रियास्त्वस्य ग्रन्थस्याभिप्रायेण स्वस्थानेनापि सर्वलोके व्यापिन एवेति
तेऽपीह नोपात्ताः, प्रज्ञापनाऽभिप्रायतस्तु बादरपर्योमैकेन्द्रिया अप्युत्पादसमुद्घाताभ्यामेव लोकं व्याप्नुवन्ति, न स्वस्थानेन, पर्या-
सैकेन्द्रियनिर्ग्रहेन तेषामुत्पत्तेः, विकलेन्द्रियाणां मर्मलोकव्यापित्वमनन्तरगार्थापर्यन्ते सामान्येनाभिहितं, अत्रोत्पादसमुद्घातावस्था-

विशेषितं तदपि श्रोक्तमिति न पुनरुक्तता शङ्कनीयेति, तदेवं जीवगतां स्पर्शनामभिधायोपसंहरन्नाह—‘अह एव फोसणाणु-
गमो’ चि अथानन्तरमपरोऽप्येवमुक्तानुसारेण जीवसमासस्पर्शनाया अनुगमो-विचारो बुद्धिमताऽभ्यूहा कर्तव्य इति गाथार्थः
॥ १९९ ॥ तदेवमभिहिता जीवस्पर्शना, साम्प्रतं तत्प्रतिपक्षभूतत्वप्रत्यासत्त्याऽजीवस्पर्शनामभिधित्सुराह—

आइदुगं लोगफुडं गयणमणागाहमेव सञ्चगयं । कालो नरलोगफुडो पोगल पुण सञ्चलोगफुडा ॥ २०० ॥

इह तावत् पञ्चाजीवद्रव्याणि-धर्माधर्माकाशास्तिक्कायाः पुद्गलाः कालश्च, तत्रादौ द्विकमादिद्विक-धर्मोधर्मोस्तिक्कायलक्षणं
लोकस्पृष्टं, सर्वमपि लोकं स्पृष्ट्वा स्थितमित्यर्थः, गगनम्-आकाश पुनरनवगाढं, इदमुक्तं भवति-सर्वेऽपि जीवा अजीवाश्चाकाश
एवावगाढाः, आकाशं पुनरन्यत्र क्वचिदपि नावगाढं, अतस्तेदेवाकाशं जीवैरजीवैश्च स्पृष्टत्वेन प्ररूप्यते, आकाशेन पुनरन्यत् किमपि
स्पृष्टं नोच्यत इति भावः, तर्हि तद्गगनं कियत्प्रमाणमित्याह—‘तं तु सञ्चगयं’ ति तत् पुनर्गगनं सर्वत्र-लोकऽलोकं च
गतं-स्थितं लोकालोकव्यापीत्यर्थः, ‘कालः’ चन्द्रसूर्यगतिक्रियाऽभिव्यङ्ग्योऽद्वैतीयद्वीपसमुद्रलक्षणं नरलोकमेव स्पृशति, परतः
पुनश्चन्द्रसूर्याणां गतिक्रियाया एवाभावात् समयावलिकादिरूपकालस्यासम्भव एवेतिभावः, पुद्गलास्तु सर्वमेव लोकं स्पृशन्ति,
सर्वलोकाकाशवर्चित्वातेपमिति गाथार्थः ॥ २०० ॥ तदेवमजीवानामप्यभिहिता स्पर्शना, तदभिधाने च स्पर्शनाद्वारं समाप्त-
मिति । ‘अथ संतपयपरुवणया दञ्चपमाणं चे’ त्यादिगाथाऽभिहितं क्रमप्राप्तं कालद्वारमभिधित्सुराह—

कालो भवाउकायिद्विई य तह गुणविभागकालं च । वोञ्छामि एक्कीवं नाणजीवे पडुञ्चा य ॥ २०१ ॥

‘कालो’ चि कालः पूर्वोक्तशब्दार्थः समयावलिकारूपस्वायदिह प्ररूपणीय इति शेषः, स च प्राक् प्ररूपित एवेति नेह प्ररूप्यते, सामान्येन कालग्ररूपणानन्तरं च भवायुःकालं कायस्थितिकाल गुणविभागकालं च वक्ष्यामीति, द्वितीयान्तः कालशब्दः सर्वत्र सम्प्रध्यते, तत्र नारकादिभगानामन्यतरो विवक्षित एको भवः-एक जन्मस्थानं तत्र भवे आयुर्भवायुस्तद्विषयः कालो दशवर्ष-सहस्रादिक्रस्तमेकज्जैवं नानाजीवांश्चाश्रित्य वक्ष्यामीति सम्बन्धः, तथा ‘कायः’ पृथिव्यप्कायादिस्तनैकस्मिन् काये मृत्वा पुनः पुनरुत्पद्यमानस्य तद्भावमपरित्यजतो जीवस्य स्थितिः कायस्थितिकालोऽसंख्येयौत्सर्पिण्यवसर्पिण्यादिकस्तं च वक्ष्यामीति सण्टंकाः, तथा गुष्पा-मिथ्यादृष्टिसास्यादनादिगुणस्थानलक्षणाश्चतुर्दश तेषां विभागेन-पार्थक्येन तद्भावापरित्यागविषयः कालो गुणविभागकालः तं च एकजीवं नानाजीवांश्चाश्रित्य वक्ष्यामीति योगः, तदेवं भवायुष्कादिविषयभेदाद् त्रिविधः कालोऽत्र वक्तव्य इति गार्थार्थः ॥ २०१ ॥ तत्र क्रमेण सप्तसु नरकपृथग्यैकैकनारकस्यैकभवायुर्लक्षणे कालं सायद्वक्तुमाह—

एवं च तिगिण सत्त य वत्स सत्तरसेव हुंति बायीसा । तेत्तीस उप्यहिनामा पुढवीसु ठिई कमुक्कोसा ॥२०२॥

महत्ससाम्यादुदधिनामशब्देन सागरोपममिहाभिप्रेतं, ततर्थाैकनारकस्यैकस्मिन् भवे रत्नप्रभादिषु सप्तसु पृथ्वीषु क्रमेणोरुष्टा स्थितिरियं प्रतिपत्तव्या, तद्यथा रत्नप्रभायांमेकस्य नारकस्यैकस्मिन् भवे एकं सागरोपममुत्कृष्टा स्थितिः, शर्करप्रभायां त्रीणि चालुक्षप्रभायां सप्त पद्मप्रभायां दश धूमप्रभायां सप्तदश तमःप्रभायां द्वाविंशतिः सागरोपमानि एकस्य नारकस्यैकत्र भवे उत्कृष्टा स्थितिः, सप्तमनरकपृथग्यप्येकस्य नारकस्यैकत्र भवे त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमान्युत्कृष्टा स्थितिरिति गार्थार्थः ॥२०२॥

अथैतास्वेव सप्तमु नरकपृथिवीषु नारकायुगो जघन्यां स्थितिमाह—

पट्टमादि जमुकोसं यीयादिसु सा जहणिया होइ । घम्माए भवणवंतर वाससहस्सा दस जहणणा ॥२०३॥

प्रथमादिपृथिवीषु यदुत्कृष्टमायुः प्रतिपादितं द्वितीयादिषु पृथिवीषु सैव जघन्या स्थितिर्भवतीति मन्तव्यम्, तथाहि-
प्रथमपृथिव्यां या सागरोपमलक्षणा उत्कृष्टा स्थितिरुक्ता द्वितीयपृथिव्यां सैव जघन्या स्थितिः, द्वितीयपृथिव्यां तु या साग-
रोपमत्रयलक्षणा उत्कृष्टा स्थितिरभिहिता तृतीयपृथिव्यां सैव जघन्या स्थितिः, एवं तावन्नेयं यावत् षष्ठपृथिव्यां या द्वाविंशति-
सागरोपमलक्षणा उत्कृष्टा स्थितिरावेदिता सैव सप्तमपृथिव्यां जघन्या स्थितिर्विदितव्या, नन्वेवं सति घर्माभिधानायां पृथगपृथि-
व्यामद्यापि जघन्या स्थितिर्न निर्वेदिता भवति, अतः सा निवेद्यतामित्पाशंभ्य प्रथमपृथिवीनारकाणां तत्प्रसंगतो जघन्य-
स्थित्या समानत्वाद् भुवनपतिव्यन्तराणां च जघन्यां स्थितिमभिहितसुराह— ‘घम्माए’ इत्यादि, घर्माभिधानप्रथमपृथ्वी-
नारकाणां भवनपतिव्यन्तराणां च दश वर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिर्विज्ञेयेति गार्थार्थः ॥२०३॥ ननु यदि भवनपतिव्यन्तराणां दश
वर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिस्तदा उत्कृष्टा तेषां कियत्प्रमाणाऽसौ भवतीत्याशङ्क्यासुरकुमारादिभवनपतीनां व्यन्तराणां चोत्कृ-
ष्टा स्थितिमाह—

असुरेसु सारमाहियं सहुं पल्लं दुवे य देसुणा । नागार्हुणुकोसा पल्लो पुण वंतरसुराणं ॥ २०४ ॥

इह भवनपतयोऽसुरकुमारदिभेदाद्वाधा श्रुतसागरे पठन्ते, तद्यथा- “असुरा नाग सुवण्णा विज्जू अग्गी य दीव उदही या।
दिसि वाउ तथा थणिया दसमेया हुंति भवणधई ॥१॥” चि, एते चासुरकुमारादयो दद्यापि पुनाद्विभेदाः-मेलगिरेर्दक्षिणदिग्वर्चिनः
उत्तरदिग्वर्चिनश्च, तत्र ‘असुरेसु सारं’ ति मेलदक्षिणदिग्वर्चिन्सुरकुमारेषूत्कृष्टा स्थितिरैकं सागरोपममित्यर्थः, ‘अहिंयं’ ति
‘उत्तरदिग्वर्चिपु त्वसुरकुमारेषु तदेव सागरोपमं विश्विदधिकमुत्कृष्टा स्थितिर्ज्ञातव्येति, नागकुमारादीनामादिशब्दात् सुवर्णकुमार-
मिधुत्कुमारादीनां दक्षिणदिग्वर्चिनां सार्द्धपल्योपममुत्कृष्टा स्थितिः, उत्तरदिग्वर्चिनां तु तेषामेव नागकुमारादीनां देशोऽनपल्योपमद्वय-
मुत्कृष्टा स्थितिर्भवेति, उत्तरदिग्वर्चिनो ह्येते स्वभावादेव शुभाधिरायुषश्च भवन्ति, दक्षिणदिग्वर्चिनस्तु तद्विपरीता इति, व्यन्तर-
सुराणां तु पिशाचभूतयक्षादिभेदतोऽष्टविधानामपि पल्योपममेवोत्कृष्टा स्थितिर्भवति, दक्षिणदिग्वर्च्यसुरकुमारप्रभुचमरेन्द्रदेवीनां तु
सार्द्धं पल्योपमत्रयमुत्कृष्टमायुः, उत्तरदिग्वसुरकुमाराधिपत्नीन्द्रदेवानां तूत्कृष्टमायुः सार्द्धानि चत्वारि पल्योपमानि, नागकुमारादि-
नयनिरायदेवीनां तूत्तरदिग्वर्चिनीनां देशानं पल्योपममुत्कृष्टमायुः, दक्षिणदिग्वर्चिनीनां तु तासामेव देवीनां व्यन्तरीणां चार्द्धपल्यो-
पममुत्कृष्टमायुरित्येतत् स्वयमेव द्रष्टव्यम्, जघन्यं तु सर्वत्र प्रागाभिहितं दशवर्षसहस्ररूपमेवेति गार्थार्थः ॥२०४॥ अथ ज्योतिष्क-
देवानामायुःप्रमाणमाह-

पष्टट् भाग पन्नं च संहियं जोइस जहण्णिपरं । हेडिल्लु भोसठिई सफाईणं जहण्णा सा ॥ २०५ ॥

सामान्येन ज्योतिषां पल्योपमस्याष्टमो भागो जघन्यमायुः, इतरत् पुनः-उत्कृष्टं तपामेव साधिकं पल्योपममायुः, त्र्यपलशाधिकं पल्यो-

पममित्यर्थः, विशेषतः कस्य ज्योतिषः किमायुरिति चेद् ? उच्यते,- ज्योतिष्कदेवास्तावच्चन्द्रादित्यग्रहनक्षत्रतारकेभदान् पञ्च-
विधास्तदेव्योऽपि पञ्चविधा इति सर्वेऽपि दशविधाः, तत्र चन्द्राणां पत्योपमचतुर्थांशो जघन्यमायुरुत्कृष्टं तु त्र्यर्पलक्षाधिकं पत्यो-
पममिति १, तदेवीनां पत्योपमचतुर्थांशो जघन्यमायुरुत्कृष्टं तु पञ्चाशद्वर्षसहस्राधिकं पत्योपमार्द्धमिति २, आदित्यानामपि जघन्य-
मायुश्चन्द्रवदेव, उत्कृष्टं तु वर्षसहस्राधिकं पत्योपममिति ३, तदेवीनामपि जघन्यं चन्द्रदेवीवदेव, उत्कृष्टं तु पंचवर्षशताधिकं
पत्योपमार्द्धमिति ४, भौमबुद्धादीनां तु शेषग्रहाणां जघन्यं सूर्यवदेव, उत्कृष्टं तु पत्योपमं ५, तदेवीनामपि जघन्यं सूर्यदेवीसदृशमेव
उत्कृष्टं तु पत्योपमार्द्धमिति ६, अश्विन्यादिनक्षत्राणां तु जघन्यं ग्रहतुल्यमेव, उत्कृष्टं तु पत्योपमार्द्धमिति ७, तदेवीनां तु जघन्यं
ग्रहदेवीसमानमेव, उत्कृष्टं तु साधिकः पत्योपमचतुर्थांश इति ८, तारकदेवानां जघन्यं पत्योपमस्याष्टमांशः, उत्कृष्टं तु पत्योपम-
चतुर्थांशः ९, तदेवीनां तु जघन्यं पत्योपमस्याष्टभागः, उत्कृष्टं तु साधिकः पत्योपमाष्टभाग एव १०, तदेतदशस्वपि स्थानेषु
विशेषतो ज्योतिष्काणां जघन्येतरमेदभिन्नमायुः द्रष्टव्यम्, तदुक्तम्-“चंदाइज्यगहाणं नखखचाणं च देविसहियाणं । अट्ठण्हंपि जहणं
आऊ पलियस्स चउभागो ॥ १ ॥ पलिओवमट्ठभाओ तारयेदेवाण तह य देवीणं । होइ जहणं आउं एचो उक्कोसगं वोच्छं ॥२॥
पलियं च वरिसलखं चंदाणं सूरियाण पलियं तु । वरिससहस्सेणऽहियं गहाण पलिओवमं पुणं ॥ ३ ॥ नखखत्ते पलियद्धं
तारयेदेवाण पलियचउभागो । ससिदेवीणं आउं उक्कोसं होइ पलियद्धं ॥ ४ ॥ पण्णाससहस्सेहिं वासाणऽहियं तहेव पलियद्धं ।
णवासासयऽनभियं रविदेवीणं परं आउं ॥ ५ ॥ पलिओवमस्स अद्धं गहेदेवीणं तहेव सविसेसो । पलिओवमचउभागो आउं
नखखत्तेदेवीणं ॥ ६ ॥ तारयेदेवीणांपिहु उक्कोसं आउयं विणिदिट्ठं । पलिओवमट्ठभाओ अहिओ किंची विससेण ॥ ७ ॥”

इत्यलं प्रसंगेन । अथ चेमानिकेदवानां जघन्यास्थितिनिरूपणार्थमाह- ' हेद्विल्लुकोसे ' त्यादि, शुक्रशब्देन पूर्ववत् माधर्म-
देवलोकोजभिधीयते, ततश्च सौधमार्मादिदेवलोकानां ग्रंथेयकानुचरविमानसहितानां मध्ये उपर्युपरितानां ' हेद्विल्लु ' शब्दोपादा-
नादयं सामर्थ्यलब्धोऽध्याहारः, सा जघन्या स्थितिर्यो किमित्याह- ' हेद्विल्लु कोसाद्विह ' त्ति, अधोऽधोवर्तिनां या उत्कृष्टा
स्थितिः उपर्युपरिर्चर्त्तनां सैव जघन्या स्थितिरित्यर्थः, तथाहि-यैव सौधमर्देवलोकैः सागरोपमद्वयलक्षणा उत्कृष्टा स्थितिर्भूयते
सैव तदुपरिवर्त्तिनि सनत्कुमारे जघन्या, यैव चेशेन सातिरेकमागरोपमद्वयस्वरूपा उत्कृष्टा स्थितिरभिधास्यते सैव तदुपरिवर्त्तिनि
मोहेन्द्रे जघन्या, सनत्कुमारोत्कृष्टस्थितिस्तु मागरोपमसप्तकलक्षणा ब्रह्मलोकैः जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिस्तु दशमागरोपमात्मिका
लान्तकैः जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिरपि चतुर्दशमागरोपमरूपा महाशुकैः जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिस्तु मसदशमागरोपमस्वरूपा
सहस्रारैः जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिः पुनरष्टादशमागरोपमलक्षणा आनतैः जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिरेकोनविंशतिमागरोपमस्वरूपा
प्राणतैः जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिरपि विंशतिसागरोपमात्मिका आरण्ये जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिस्त्रैकविंशतिमागरोपमस्वरूपा
अभ्युत्तेदेवलोकैः जघन्या, तदुत्कृष्टस्थितिः पुनर्द्वाविंशतिसागरोपमरूपा नवानां ग्रंथेयकविमानप्रस्तदानां मध्येऽधस्तनप्रस्तटे
जघन्या, एवमेतेषु नवसु ग्रंथेयकविमानप्रस्तटेऽप्येकं सागरोपं यद्वयद्विभवावेवं यावन्नमप्रस्तटे त्रिंशत्सागरोपमानि जघन्या
स्थितिः, तदुत्कृष्टस्थितिस्त्रैकविंशत्सागरोपमलक्षणा विजयादिषु चतुर्धनुत्तरीचमानेषु जघन्या स्थितिः, सर्वार्थेतिद्विमानं तु
जघन्या स्थितिरन नास्ति, त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमलक्षणाया जघन्योत्कृष्टाया एव स्थितेस्तत्रोपमास्यमानत्वादिति, नन्वेवं मति
' हेद्विल्लुकोसठिई ' समाईणं जहण्णा सा ' इत्यनेन मनत्कुमारादीनामेव जघन्या स्थितिर्निरूपिता भवति, न सायमेवगान-

योः, सत्यं, तयारेसा स्वयमेव द्रष्टव्या, तद्यथा-सौषर्मे जघन्या स्थितिरिकं पत्योपमं, ईशाने तु सातिरेकं पत्योपममित्यलं विस्तरेणेति गार्थार्थः ॥ २०५ ॥ अथामीषामेव वैमानिकानामुत्कृष्टां स्थितिमाह-

क्षो साहि सत्त साहिय दस चउदस सत्तरेव अड्डारा । एक्काहिया य एत्तो स झइसु सागरुवमाण्णा ॥ २०६ ॥

सागरेण महत्त्वसामान्यात् समुद्रेणोपमानम्-उपमा येषां ते सागरोपमानाः-कालप्रमाणविशेषाः, पूर्वोक्तस्वरूपाण्यद्वासागरोपमा-णीत्यर्थः, तानि च द्वयादीनि शक्रादिषु पूर्ववत् सौधमर्मादिदेवलोके यथाक्रममुत्कृष्टा स्थितिरिति सामर्थ्याल्लभ्यते, तथाहि-सौधमर्मेदेवलोके द्वे सागरोपमे उत्कृष्टा स्थितिः, ईशाने तु 'साहि' चि, ते एव द्वे सागरोपमे साधिके, सनत्कुमारं तु सप्त सागरोपमाणि, माहेन्द्रे 'साहि' चि तान्येव सप्त साधिकानि, ब्रह्मलोके दश लोके चतुर्दश महाशुक्रं सप्तदश सहस्रारं अष्टादश 'एक्काहिया एत्तो' चि इत ऊर्ध्वं प्रतिस्थानमैकैकं सागरोपममधिकं वाच्यम्, तद्यथा-आनेते एकोनविंशतिः प्राणते विंशतिः आरणे एकविंशतिः अन्युते द्वाविंशतिरित्येवं त्रैवेयकविमानप्रस्तटेव्याप्यैकैकं सागरोपमं वर्धयितव्यं यावन्नवमप्रैवेयकप्रस्तटे एकत्रिंशत्सागरोपमानमुत्कृष्टा स्थितिरिति, इह च 'एक्काहिया य एत्तो' इति सामान्योक्तावपि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेर्नवमप्रैवेयकपर्यन्तमेवैकाधिकत्वं द्रष्टव्यम्, अनुत्तरविमानेषु तु सागरोपमद्वयैवनाधिक्यं वाच्यम्, तेषु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमलक्षणाया उत्कृष्टस्थितेरागमेऽनेकस्थानेषु प्रतिपादितत्वाद् तत्रापि सर्वार्थसिद्धे विमाने जघन्यास्थितेरभावात् त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमान्यजपन्यो-त्कृष्टा स्थितिरिति विशेष इति गार्थार्थः ॥ २०६ ॥ अथ तिर्यग्गतौ भवायुःकालमभिधित्सुरेकोन्द्रियाणां तावदाह-

पावीस सत्त तिन्नि य वाससहस्साणि दस य उक्कोसा । पुढविदगानिलयेत्तेयसग्गु तेऊ तिरायं च ॥ २०७ ॥

द्वाविंशत्यादिभिः सह पृथिव्यादीनां यथासंख्येन सम्बन्धः, पृथिव्याद्येकेन्द्रियाश्च धृस्मन्नादराद्यनेकभेदभिन्नाः सिद्धान्ते पठ्यन्ते, तेवह बादरेकीन्द्रयाणामेवोत्कृष्टमेव चायुर्वक्तव्यम्, बादराणां तु जयन्यं धृस्मादीनां जयन्येतरभेदभिन्नं चायुरुपरिष्टाद् वस्यते, तत्र बादराणां पृथिवीकयिकानां 'पावीस' ति द्वाविंशतिः वर्षसहस्राण्युत्कृष्टा भवस्थितिः, 'सत्त' ति बादराक्कायिकानां सप्त वर्षसहस्राणि बादरानिलानां त्रीणि वर्षसहस्राणि बादरप्रत्येकतरूणां दश वर्षसहस्राणि बादरतेजःकायिकानां पुनस्त्रिंशन्न- त्रीण्यहोरात्राण्युत्कृष्टा भवस्थितिरित्यर्थ इति गाथार्थः ॥ २०७ ॥ अथ द्वीन्द्रियादीनामुत्कृष्टं भवायुःकालमाह—

धारस अउणप्पन्नं छत्तिप वासाणि दिवसमासा य । वेहंदियाइयाणं नरतिरियाणं तिपल्लं च ॥ २०८ ॥

द्वादश वर्षाणि द्वीन्द्रियाणामुत्कृष्टा भवस्थितिरित्यादि यथासंख्येन सम्बन्धः, एकोनयञ्चाद्यदिवसास्त्रीन्द्रियाणां, पणमासा- यत्तुरिन्द्रियाणां, गर्भजानां नराणां पञ्चेन्द्रियतिरथां च त्रीणि पल्योपमान्युत्कृष्टा भवस्थितिः, इह च तिर्यग्गतिभवायुःकालप्ररूपेण प्रस्तुतेऽपि यन्मनुष्याणामुत्कृष्टायुःप्रतिपादनं तत् पल्योपमत्रयोत्कृष्टायुःसाम्याध्याधवार्यमिति नासम्बद्धभाषित्वसाशङ्कनीयमिति गाथार्थः ॥ २०८ ॥ इह पञ्चेन्द्रियतिरथां सामान्येनैवोत्कृष्टमायुः प्रतिपादितं, विशेषचिन्तायां त्वमी सम्मूर्च्छनजलचरादिभेदतो बहुधा भिद्यन्त इति सम्मूर्च्छनजलस्थलचराणां भवायुःकालमाह—

जलथलखहंसमुच्छिमपज्जमुक्षोस पुण्वकोडीओ । चरिसाणं जुलसोई भिसत्तरि चैव य सहस्सा ॥ २०९ ॥

इहापि जलचरादीनां पूर्वकोट्यादिभिः सह यथासंख्येन संबन्धः, तत्र पर्याप्तसमूर्जजलचराणां पूर्वकोटी वर्षाणामुत्कृष्टा भवस्थितिः, पर्याप्तसमूर्जस्थलचराणां चतुरशीतिर्विपसहस्राण्युत्कृष्टमायुः, पर्याप्तसमूर्जजलचराणां द्विसप्ततिर्विपसहस्राण्युत्कृष्टो भवायुःकाल इति गार्थार्थः ॥ २०९ ॥ अथैषामेव जलचरादीनां पर्याप्तगर्भजानामुत्कृष्टं भवायुःकालमाह—

तेसिं तु गवभयाणं उक्षोसं होइ पुण्वकोडीओ । तिणिण य पह्हा भणिया पह्लस्स अंसंखभागे उ ॥२१०॥

तेषामेवानन्तरगार्थोक्तानां जलचरादीनां गर्भजानां पूर्वकोट्याद्युत्कृष्टमायुरितीहापि यथासंख्येन सम्बन्धः, तत्र पर्याप्तगर्भज-जलचराणां पूर्वकोटिर्वर्षाणामुत्कृष्टमायुः पर्याप्तगर्भजस्थलचराणां त्रीणि पत्योपमान्युत्कृष्टमायुः पर्याप्तगर्भजलचराणां पत्योपमस्या-संख्येयभाग उत्कृष्टमायुर्भणितमिति गार्थार्थः ॥ २१० ॥ अथ पूर्वोक्तानामेव वादरथिव्याधेकन्द्रियाणां तथा पर्याप्तसमूर्जज-जलचरस्थलचरलचराणां पूर्वमनुक्तानां साधारणवनस्पत्यादीनां च जघन्याद्यायुःस्वरूपं भवायुःकालमाह—

एएसिं च जहणं उभयं साहार सव्वसुहुमाणं । अंतोमुहुत्तमाऊ सव्वापज्जत्तयाणं च ॥ २११ ॥

एतेषां पूर्वनिर्दिष्टानां वादरथिव्यज्ञेजोवायुप्रत्येकवनस्पतीनां पर्याप्तसमूर्जजगर्भजलचरस्थलचरलचराणां च ' जहणं ' इति उत्कृष्टस्य प्रागेव प्रतिपादितत्वात् जघन्यमन्तर्मुहूर्त्तमायुरित्युत्तरेण सम्बन्धः, तदेतत् पूर्वमुत्कृष्टाद्युःप्रतिपादनक्रमेणोक्ताना-

मेव जन्तूनां जघन्यमायुः प्रतिपादितम्, अथ पूर्वमनुक्तानामुभयस्वरूपमप्यायुः प्रतिपादयन्नाह— 'साहारे' 'ति साधारणाऽनन्त-
कायिकवनस्पतयस्तेषां स्रक्ष्यमादरेभदभिन्नानां तथा 'सञ्चसुहृमाणं' 'ति उक्तशेषाणां सर्वेषां पृथिव्यसंजोवायुलक्षणानां
स्रक्षमाणां वनस्पतीनां तु सूक्ष्माणां साधारणवनस्पतिद्वारेणैवोक्तत्वादिति 'उभयं' 'ति जघन्योत्कृष्टस्वरूपमुभयमप्यायुरन्तर्मुह-
र्षमेवेत्यत्रापि सम्बध्यते, जघन्यपक्षे तदेवान्तर्मुहर्षे लघुस्वरूपं उत्कृष्टपक्षे तु तदपि बृहत्तरमित्ययमेव जघन्योत्कृष्टयोर्भेदो नान्य
इति भावः, एवमुत्तरत्रापि 'सञ्चपापज्जस्तथाणं च' 'ति ये पृथिव्यादयोऽप्यर्थाः एव त्रियन्ते न तु पर्याप्तीः सर्वा समर्थयन्ते
तेषामपर्याप्तानामप्युभयं जघन्योत्कृष्टरूपमायुरन्तर्मुहर्षमेवेति शायार्थः ॥ २११ ॥ तदेयमेकैकं जीवमधिकृत्य भवायुःकालोऽभि-
हितः, साम्प्रतं तदुपसंहारपूर्वकं नानाजीवानाश्रित्य तमाह—

एकगजीवाडठिई एसा बहुजीविपा उ सञ्चवद्धं । मणुयअपउजसाणं असंखभागे उ पट्टस्स ॥ २१२ ॥

एषा पूर्वोक्ता 'एकगजीवाडठिई' 'चि एकैकस्य रत्नप्रभानारकादिजीवस्यायुःस्थितिरुक्ता, 'बहुजीविपा उ
सञ्चवद्धं' 'ति बह्व्यो जीवा विषयो यस्याः सा बहुजीविका स्थितिः, बहुजीवसम्बन्धिर्नार्थः, 'सर्वद्वि' 'सर्वकालं ब्रह्मणा,
न स कालोऽस्ति यत्र नारकाः सर्वेऽपि मृत्वा अन्यत्रोत्पद्यन्ते, नरकगतिस्तु तैः शून्या भविष्यतीति, एवं त्रियगत्यादिष्वपि
वाञ्छम्, तस्मान्नानाजीवानां सर्वकालं स्थितिः, आह—ननु जीवेषु मूलोत्तरमेदभिन्नेषु सर्वेष्वप्ययं न्यायोऽथ केपुचिदेवेत्या-
शङ्क्याह—'मणुये' 'त्यादि, अपर्याप्ता मनुष्याः कदाचिदेकः कदाचित्तु बहवः प्राप्यन्ते तावद्यायदुत्कृष्टतः पल्योपमा-

संख्येयभागः, ततः परमवश्यमेवात्कृष्टो द्वादश मुहूर्तान् यावत् पर्याप्ता एव सर्वेऽपि मनुष्याः प्राप्यन्ते, नैकोऽप्यपर्याप्तो, द्वादश-
मौहूर्तिकस्य मनुष्यगत्युत्पत्तिविरहकालस्यागमे प्रतिपादितत्वादित्यभिप्रायः, ततश्च नानाजीवानप्याश्रित्यायुःस्थितौ चिन्त्यमा-
नायामपर्याप्तमनुष्याणां सर्वकालं सा न लभ्यते, किन्तु पल्योपमासंख्येयभाग एवेति भावः, नरकगतिदेवगतयोर्द्वान्द्रियादि-
तिरश्चां च कस्यापि क्रियानपि विरहकालः समये प्रोक्त एव, परं केनाप्यभिप्रायेण नारकादयोऽपर्याप्ताः कियन्तमपि कालमव्यव-
च्छिन्नाः प्राप्यन्त इतीह न निर्दिष्टं स्थानान्तराच्चावसेयमिति गार्थार्थः ॥ २१२ ॥ तदेवमेकजीवं नानाजीवांश्चाश्रित्योक्तो
भवायुःकालः, अथ कायस्थितिकालमधिकृत्याह-

एकैकभवं सुरनारयाञो तिरिया अणंतभवकालं । पंचिद्वियतिरियनरा सत्तदुभवा भवगगहणे ॥ २१३ ॥

इह कायशब्देन पृथिव्यादिकायोऽभिप्रेतः, तत्र काये स्थितिः-अवस्थानं कायस्थितिः, मृत्वाऽपुनस्तत्रैवोत्पत्तेः, तमेव च विवक्षितं
कायमपरित्यजतो जीवस्य या स्थितिरवस्थानं सा कायस्थितिस्ताद्विषयः कालोऽत्राभिधातुमिष्ट इति भावः, तत्र सुरा नारकाश्च स्वकीय-
स्वकीयनिकाये एकैकमेव भवं यायन्निरन्तरं भवन्ति, ततः परं मृत्वा तिर्यङ्मनुष्ययोरेवोत्पद्यन्ते न पुनस्तत्रैवोत्पत्तिः, अतो मृत्वा
मृत्वा पुनस्तत्रैवोत्पत्तिलक्षणा कायस्थितिरमीषां न सम्भवति, किन्तु भवस्थितिरैवैतेषु सम्भविनीत्युक्तं भवति, 'तिरिया अणंत-
कालं' ति सामान्येन तिर्येचो मृत्वा पुनास्तिर्यक्षेवोत्पद्यमाना अनन्तभवकालं यावचिमुन्ति, अनन्तानन्तान् भवान्तावद्-
भवसम्बन्धिनमनन्तानन्तोत्सापिण्यवसापिणीलक्षणं कालं यावदवतिष्ठन्त इत्यर्थः, क्षेत्रतस्त्वसंख्येयान् पुद्गलपरावर्तान् यावदवतिष्ठन्त,

उक्तं च प्रज्ञापनायाम्-“तिरिक्खजोणिणं भते! तिरिक्खजोणिणं च कालओ केचिरं होइ? गोयमा! जहण्णं अतोमुहुत्तं उकोसिणं अणत्तं कालं, अनंताओ उस्मस्सिणीओसस्सिणीओ कालओ चि, खेत्तओ अणत्ता लोगा असखेज्जा पोगलपरियट्ठा, ते णं पोगलपरियट्ठा आवलियाए असंखज्जइमाणे” चि, अथ पंचेन्द्रियतिर्यंचः पंचेन्द्रियतिर्यंचेव मनुष्यास्तु मनुष्येभ्येव पुनः पुनरुत्पद्यमानाः कियतो भवान् कियन्तं च कालं यावदवतिष्ठन्त इत्याद्यं ब्रूयाह- ‘पंचिदित्ये’ त्यादि, भवानां ग्रहणं पुनः पुनरुत्पादनं भवग्रहणं तस्मिन्-भव-ग्रहणे विचार्यमाणे, भवग्रहणान्याश्रित्य कायस्थितौ चिन्त्यमानायामिति भावः, सप्त वा अष्टौ वा भवान् यावत् तत्रैवोत्पद्यमाना उत्कृष्टतस्तिष्ठन्ति, कालतस्तु सप्त पूर्वकोटीस्तदधिकानि च त्रीणि पल्योपमान्युत्कृष्टतस्तिष्ठन्ति, इदमत्र इदयम्- यदि संख्यात-वर्षायुषः पूर्वकोटीस्थितिराः पंचेन्द्रियतिर्यंचो नराथ संख्यातवर्षायुष्केषूत्कृष्टतः पूर्वकोटीस्थितिकेभ्येव च यथाक्रमं पंचेन्द्रियतिर्यंक्षु नरेषु च पुनः पुनरुत्पद्यन्ते तदा सप्तैव भवग्रहणान्युत्कृष्टतः प्रत्येकममीषां प्राप्यन्ते, कालतस्तूत्कर्षतः सप्तैव पूर्वकोटयो लभ्यन्ते, यदि पुनः संख्यातवर्षायुः सम्बन्धिसप्तमभवग्रहणादनन्तरमेते उत्कृष्टस्थितिर्यसंख्यातवर्षायुष्केषु पंचेन्द्रियतिर्यंक्षु नरेषु च यथाक्रममेवाष्टममेव समुत्पद्यन्ते तदाऽनया गत्या संख्यातवर्षायुषामसंख्यातवर्षायुषां च भगमीलने प्रत्येकं पंचेन्द्रियतिर्यंक्षु नराणां चाष्टौ भवग्रहणानि लभ्यन्ते, नवमं तु भवग्रहणं न प्राप्यते, असंख्यातवर्षायुष्कभवादनन्तरमवश्यं देवेषूत्पादादिति, कालतस्तु त्रीणि पल्योपमानि सप्तभिः पूर्वकोटीभिरधिकानि प्राप्यन्ते इति, तस्मात् संख्यातवर्षायुषोऽसंख्यातवर्षायुषश्चापेक्ष्य ‘सत्तइमवगहणा’ इत्युक्तमिति गार्थार्थः ॥ २१३ ॥ अथैकैन्द्रियतिर्यंक्षु कायस्थितिमाह-

एगिदिपहरियन्ति य पोगलपरियट्टया असंखेज्जा ! अट्टाइज्ज निओया असंखलोया पुढविमाई ॥ २१४ ॥

‘हरियाति य’ चि हरितानिचनस्पतयोऽन्ते-पर्यन्ते अवधौ येषां ते हरितान्ताः-पृथिव्याद्येकीन्द्रियाः, पृथिव्यसेजोवायुवनस्प-
तिलक्षणाः सर्वेऽप्येकीन्द्रिया इत्यर्थः, किमित्याह- ‘पोगगले’ त्यादि, पुनः पुनरेतैर्वेकीन्द्रियैरुत्पद्यमानास्तद्रूपतामपरित्यजन्तोऽ-
संख्येयान् पुद्गलपरावर्चान् यावदवतिष्ठन्ते, उक्तंच प्रज्ञापनायाम्-‘एगिदिएणं भंते! एगिदिएणं भंते! कालओ केच्चिरं होइ?, गोयमा !
जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसंणं अणंतं कालं, अणंताओ उत्तस्सिप्पिणीओ कालओ खेत्तओ अणंता लोगा असंखेज्जा पोगग-
लपरियट्टा, ते ण पोगलपरियट्टा आचलियाए असंखेज्जइभागो ”चि, ननु यदैकेन्द्रियेभ्यः पृथक्कृत्य निगोदवनस्पतीनामेव
केवलानां कायस्थितिश्चिन्त्येत तदा कियती सा भवतीत्याह- ‘अट्टाइज्जे’ त्यादि, निगोदवनस्पतयः पुनः पुनस्तत्रैवोत्पद्यमाना-
स्तद्भावममुंचन्तोऽर्द्धतृतीयान् पुद्गलपरावर्चान् यावदासते, ततः परमन्यत्रोत्पद्यन्ते, उक्तंच- “ निओएणं भंते ! निओएणं भंते ! कालओ
केच्चिरं होइ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसंणं अणंतं कालं अणंताओ ओसप्पिणीउत्तस्सिप्पिणीओ कालओ खेत्तओ अट्टाइज्जा पोगग-
लपरियट्टाचि, ‘असंखलोगा पुढविमाई’ चि वनस्पतेः पृथक्कृत्यत्वात् पृथिव्यादवः-पृथिव्यसेजोवायव इत्यर्थः, प्रत्येकं निजनिजकायेषु
पुनःपुनरुत्पद्यमाना असंख्येयांल्लोकान् यावदवतिष्ठन्ते, इदमुक्तं भवति-पृथिवीकायिकाःपृथिवीकायिकेव पुनःपुनरुत्पद्यमानाःकालतो
ऽसंख्येया उत्तस्सिप्पिण्यवसप्पिणीर्यायदवतिष्ठन्ते, क्षेत्रतस्त्वसंख्येयांल्लोकानिति, असंख्येयेषु लोकेषु प्रतिसमं प्रदेशापहोराणापहिय-
माणेषु यावत्पु उत्तस्सिप्पिण्यवसप्पिणी भवन्ति तावतीर्यावदवतिष्ठन्त इतीह तात्पर्यम्, उक्तंच- “ पुढविमाईएणं भंते ! पुढवि-

काइएति कालओ केचिं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुंच उक्कोत्तेणं असंखज्जं कालं असंखज्जाउ उस्सप्पिणिओसप्पिणीओ कालओ, खेत्तओ असंखज्जा लोग ” चि, एवमंतेजोवायूनामपि प्रत्येकं स्वकीयस्वकीयकाये उत्पद्यमानानामेतावती स्थितिर्वाच्येति, पूर्वमेकान्द्रियेषु मध्ये स्वकाये परकाये चोत्पद्यमानानां पृथिव्याद्येकेन्द्रियाणां सामान्येनैकान्द्रियकालः प्ररूपितः, इदानीं तु निजनिजकाय एवोत्पद्यमानानां तेषां पृथक् पृथिव्यादिकालेभेदेन चिन्तित इति पूर्वस्माद् भेद इति गाथार्थः ॥ २१४ ॥ अथ विशेषतः पृथिव्यादीनामेव बादरादिभेदतः कायस्थितिमाह-

कम्मट्ठिइयायरारणं सुहुमा अस्संखया भये लोगो । अंगुलअसंखभागो बायरएगिदिदयतरूणं ॥ २१५ ॥

‘कम्मट्ठिइयायरारणं’ ति कर्मशब्देनेह मोहनीयं कर्म विवक्षितं अपरं च, यद्यपि बादराणामिति सामान्येनोक्तं तथाऽप्ययं विशेषो द्रष्टव्यः-अविवक्षितपर्याप्तार्योभेदानां बादरपृथिव्येतेजोवायूनां प्रत्येकं निजनिजकाये पुनः पुनरुत्पद्यमानानां मोहनीयस्य कर्मणो वा उत्कृष्टा सप्ततिः सागरोपमकोटीकेटिलक्षणा स्थितिर्गण्यते साऽमीषामुत्कृष्टा कायस्थितिः, इदमुक्तं भवति-बादरपृथ्वीकायिका बादरेष्वेव पृथिवीकायिकेषु पुनः पुनर्वाद्दरपृथ्वीकायरूपतया जायमान उत्कृष्टतः सप्ततिसागरोपमकोटीकोटिभ्रमाणं कालमवतिष्ठते, एवमंतेजोवायूनामपि स्वकाये स्वकाये काये बादरत्वमपरित्यजतां प्रत्येकमिदमेव कालमानं वाच्यमिति, आह च-“बायरपुढविकाइए गं भंते ! बायरपुढविकाइएति कालओ केचिं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुंच उक्कोत्तेणं सत्तरि सागरोपमकोडाकोडीउ, एवं आउकाइयतेउकाइयवाउकाइएवि ” ति ‘सुहुमा असंखया भवे लोग’ चि सुद्धमाः सुद्धमनाम-

कर्मेदयिनो जीवाः दृष्टमेव पुनः पुनरुत्पत्त्या दृष्टमत्वमपरिहरत्वाऽसङ्ख्येयानेव लोकान् यावदवतिष्ठन्ते, इदमुक्तं भवति-दृष्टम-
नामकर्मोदयवर्ती जीवः पुनः पुनः दृष्टमत्वेनोत्पद्यमानस्तद्भावमपरित्यज्यअसङ्ख्येयेषु लोकाकारेषु प्रतिसमयं प्रदेशापहारेणापहिय-
माणेषु यावन्त्योऽसङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो भवन्ति तावतीर्यावदवतिष्ठते, अभ्यधापि च-“सुद्रुमे णं भंते ! सुद्रुमेति कालो
केचिच्चरं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुचं उकोसेणं असंखेज्जं कालं असंखेज्जाओ उत्सर्पिणीओसर्पिणीओ कालओ
खेत्तओ असंखेज्जा लोग' ति, एवं सुद्रुमपुढोपिआउवउवाउवणस्सरणं सुद्रुमनिओमाण य भाणियव्वं” ति, आह-ननु पूर्वं पृथि-
व्यमेजोवापुलक्षणाणानामेव बादरेकेन्द्रियाणां प्रत्येकं सप्ततिसारोपमकोटीकोटिलक्षणा कायस्थितिव्यख्याता घनस्पातिस्यरूपाणां
तु बादरेकेन्द्रियाणां कियती साऽवगन्तव्येत्यत्राह- ‘अंगुलअसंखभागो कायरणगिंदियत्तरूणं’ ति बादरेकेन्द्रियाश्च ते
तरवश्च बादरेकेन्द्रियतरवस्तेषां बादरेकेन्द्रियतरूणां बादरेकेन्द्रियतरूणेवोत्पद्यमानानांगुलासंख्येयभागश्चेन्नखण्डप्रदेशराशिप्रमाणा
कायस्थितिर्व्यक्तव्या, इदमुक्तं भवति-बादरवनस्पतिकार्यिको जीवः बादरवनस्पतिकार्यिकेव पुनः पुनर्भयंगुलासंख्येयमागरूपे
क्षेत्रे प्रतिसमयं प्रदेशापहारेणापहियमाणे यावन्त्योऽसंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो भवन्ति तावन्तं कालमवतिष्ठते, यदिवाऽत्रैकेन्द्रियश्च
तरवैकेन्द्रियतरू वादरौ च तौ एकेन्द्रियतरू च बादरेकेन्द्रियतरू तयोरित्येवं समासः कार्यः, ततश्चायमर्थः-अन्विक्षितपृथिव्यादिभदस्म
सामान्यचिन्तया पूर्वमनुक्तस्य बादरेकेन्द्रियस्य विशेषचिन्तयाऽपि प्रागभिहितस्य बादरवनस्पतिजीवस्य चैवं कायस्थितिरवगन्तव्या,
उक्तञ्च ‘बादरे णं भंते ! बादरेचि कालओ केचिरं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुचं उकोसेणं असंखेज्जं कालं असंखेज्जाओ
उत्सर्पिणीओसर्पिणीओ कालओ खेत्तओ असंखेज्जभागो’ ति, “बादरवणस्सइकाइए णं बादरवणस्सइकाइए णं कालओ

केचिं होइ?, एवं चैव वचनं” ति, इति गार्थः ॥ २१५ ॥ अथ विद्येयचिन्ताप्रक्रमदेव वादरादीनां पर्याप्तानां कायस्थितिमाह-

वायरपज्जन्नाणं वियलसपज्जत्त इंदियाणं च । उओसा कायठिई वाससहरसा उ संवेज्जा ॥ २१६ ॥

‘वायरपज्जन्नाणं’ ति वादरपर्याप्तानामुत्कृष्टा कायस्थितिः संख्येयानि वर्षसहस्राणीति, इह चैवं मुकुलितमर्णनेजये सिद्धान्तसिन्धुसमीक्षितविशेषतो व्याख्याऽऽगन्तव्या, सा चेयम-यदा मामान्येन वादरपर्याप्तजन्तोर्वादिदरपर्याप्तेष्वेव पुनः पुनरुपद्यमानस्य तस्य तद्भावमपरित्यजतः कायस्थितिर्विवक्ष्यते तदोत्कर्षतः सातिरेकमागरोपमशतपृथक्क्रमसौ वेदितव्या, यत उक्तम्- “वादरपज्जत्तए णं मंते ! वादरपज्जत्तएणि कालओ केच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सागरोवमसयपुहुत्तं साइरेणं” ति, अयं विद्येयेण वादरपर्याप्तानां कायस्थितिर्दिन्यते तदा वादरपर्याप्तपृथ्वीकाधिकस्य तद्भावमपरित्यजतः संख्येयानि वर्षसहस्राण्यसौ मन्तव्या, एवमप्यधिकगणुक्काधिकप्रत्येकशरीरवनस्पतिकायिकानामपि वादरपर्याप्तानां प्रत्येकं संख्येयानि वर्षसहस्राणि कायस्थितिर्विक्तव्या, तामेव च विद्येयचिन्तासुररीकृत्य खवे संख्येयवर्षसहस्रस्थितिप्रक्रमे वादरपर्याप्ताभिधानमिति मन्तव्यम्, वादरपर्याप्तेजःकायिकस्य तु विद्येयतः कायस्थितौ चिन्त्यमानायां संख्येयान्येवाहोरात्राणि सा वक्तव्या, यत उक्तम्- “वायरतेउकाइयपज्जत्तए णं मंते ! वायरतेउकाइयपज्जत्तएणि कालओ केच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं संवेज्जाइं राइंदियाइं” वादरपर्याप्तनिगोदस्तु तद्भावमपरिहरन् जघन्यत उत्कृष्टतथान्तर्मुहूर्तमेव तिष्ठति, ‘वियल’ ति विकलानि-असम्पूर्णानि इन्द्रियाणि येषां ते विकलेन्द्रिया-द्वित्रिचतुरिन्द्रियलक्षणास्तेषां प्रत्येकमागमानुगारेण कायस्थितिरभ्यूह्य

स्वयमेव चक्ष्व्येति श्रेयः, संख्यातवर्षसहस्रलक्षणा त्विह न योज्यते, सिद्धांतसंवादाभावादिति, सिद्धान्तोक्तपि तर्हमीपां कायस्थितिः कियतीति कथ्यतामिति चेदुच्यते, यदि पर्याप्तापर्याप्तविशेषमकृत्वा सामान्येन द्वीन्द्रियादिविकलेन्द्रियाणां प्रत्येकं कायस्थितिर्विस्तृतमिष्यते तदोत्कृष्टा संख्येयकालस्वरूपाज्ज्ञौ मन्तव्या, यत उक्तम् “वेदंदि एणं भंते ! ‘वेदंदि एत्ति कालओ केचिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुचं उक्कोसेणं संखेज्जकालं, एवं तेइंदियचउरिंदियाणवि’ अथ प्रश्रुतगाथायामादो निर्दिष्टं पर्याप्तविशेषपमिहापि योजयित्वा चिन्त्यते तदा पर्याप्तद्वीन्द्रियाणां संख्यातानि वर्षाणि पर्याप्तत्रीन्द्रियाणां संख्यातान्यहोरात्राणि पर्याप्तचतुरिन्द्रियाणां संख्येया मासाः कायस्थितिः. तदुक्तम्- ‘वेदंदि यपज्जत्तए णं भंते ! वेदंदि यपज्जत्तएत्ति कालओ केचिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुचं उक्कोसेणं संखेज्जाइं वासाइं, एवं तेइंदियपज्जत्तएत्ति, नवरं उक्कोसेणं संखेज्जाइं राइंदियाइं, एवं चउरिंदियपज्जत्तएत्ति, नवरं उक्कोसेणं संखेज्जवात्तत्ति, ‘सपज्जत्तइंदियाणं’ ति, सह पर्याप्तैः परिपूर्णैः पञ्चभिरपीन्द्रियैर्वर्तन्त इति सपर्याप्तेन्द्रियाः पञ्चेन्द्रिया इत्यर्थः, तेषां पर्याप्तापर्याप्तविशेषणरहितानां सामान्येन पञ्चेन्द्रियाणां सातिरेकं सागरोषमसहस्रमुत्कृष्टा कायस्थितिर्वक्तव्या, यदाह- ‘वंचिंदिए णं भंते ! वंचिंदिएत्ति कालओ केचिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुचं उक्कोसेणं सागरोषमसहस्सं साइरेणं’ अथात्रापि पर्याप्तविशेषणमनुवर्त्यते तदा पर्याप्तानाममीपां सागरोषमशतपृथक्त्रमुत्कृष्टा कायस्थितिः, तथा चोक्तम्- ‘वंचिंदियपज्जत्तए णं भंते ! वंचिंदियपज्जत्तएत्ति कालओ केचिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुचं उक्कोसेणं सागरोषमसयपुहुचं’ ति, तस्मादिहाप्यसंख्येयवर्षसहस्रलक्षणामेव कायस्थितिर्न योज्यते, किन्त्वपाकृत्य यथोक्तं सा पाब्ब्या, अन्ये तु विकलेन्द्रियेषु पञ्चेन्द्रियेषु च पर्याप्तविशेषणमनुवर्त्ये सर्वत्र संख्येयवर्ष-

सहस्रलक्षणाभिव कायस्थिति वर्णयन्ति, तदभिप्रायं तु यदि परं त एव जानन्तीति गार्थः ॥ २१६ ॥ एवमनन्तरं सामान्येन पञ्चेन्द्रियाणां सामान्येन पञ्चेन्द्रियेषु पुनः पुनरुत्पद्यमानानां कायस्थितिरुक्ता, साम्यत्वं तु संख्यातवर्षायुषां पंचेन्द्रियतिर्यङ्नराणां संख्यातासंख्यातवर्षायुक्तेषु पंचेन्द्रियतिर्यङ्नरपूतपद्यमानानां कायस्थितिमाह—

तिष्ठिण य पद्मा भगिषा कोडिपुहुत्तं च होह पुन्वाणं । पंचिदियमिरियनराणमेव उक्कोसकायठिई ॥ २१७ ॥

तत्र पूर्वकोटिर्गर्भायुष्कपंचेन्द्रियतिर्यक् पूर्वकोट्यापुष्केषु पंचेन्द्रियतिर्यक्षु पुनः पुनरुत्पद्यमान उत्कृष्टतः सप्त वाराः समुत्पद्यते, एवं च पूर्वकोटिपृथक्त्ववयवत्वेन हते मे प्रताः सप्त पूर्वकोटयो जाताः, अष्टम्यां तु वाराणां यद्यसौ तिर्यक्षूत्पद्यते तदा नियमादसंख्येयवर्षायुक्तेष्वेवैति श्रोक्तम्, तत्र चोत्कृष्टतत्वाणि पल्योपमान्यायुर्भ्रमन्ति, एवं च पंचेन्द्रियतिर्यकामष्टभिर्भस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वगर्भानि कायस्थितिः संपद्यते, एवं संख्येयवर्षायुषो मनुष्यस्याप्युत्कृष्टस्थितिषु संख्येयासंख्येयवर्षायुक्तेषु जायमानस्य निरवशेषा भावना कार्येति गार्थः ॥ २१७ ॥ अथ पर्याप्तादीनां कायस्थितिमाह—

पञ्जसप्तपसयलिवियसहस्रसम्बन्धियसुषाहिनामाणं । कुशुणं च तससिभवे सेसविभागो मुहुत्ततो ॥ २१८ ॥

पर्याप्तस्य पर्याप्तेष्वेव पुनः पुनरुत्पद्यमानस्य कदाचिच्छिन्धितः कदाचित् करणतस्तद्भावमपरित्यजतः सातिरेकं सागरोपमशत-पृथक्त्वमुत्कृष्टा कायस्थितिर्भवतीति वाक्येन्द्रियः, उक्तं च— 'पञ्जसप्तप षं मते ! पञ्जसप्तपि कालजो केचिचरं होह, गोयमा' ।

जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सागरोवमसतपुहुत्तं साइरेणं' ति, 'सयल्लिदिय' ति, 'सकलानि-परिपूर्णानि पंचापीन्द्रियाणि येषां ते सकलेन्द्रियाः, पंचेन्द्रिया इत्यर्थः, तेषामुदाधिनामानि-सागरोपमानि तेषां सहस्रगम्यधिकमुत्कृष्टा कायस्थितिर्भवति, एतच्च इतः प्रागेकान्तरितगाथायां निर्णीतमेव, यद्येवमिह पुनरपि किमित्यभिधानमिति चेत् सत्यं, किन्तु पूर्वं व्याख्यानद्वयं कृतं, तत्र प्राक् पर्याप्तविशेषणव्याख्यानपक्षे पर्याप्तविशेषणानां पंचेन्द्रियाणां कायस्थितिरुक्ता, अत्र तु निर्विशेषणानामिति विशेषः, प्राग् निर्विशेषणव्याख्यानपक्षस्त्वस्यानभिप्रेत इव लक्ष्यते, अन्ये तु पर्याप्तपंचेन्द्रियाणां सातिरेकं सागरोपमसहस्रं कायस्थितिरितीह व्याख्यानयन्ति, तच्चायुक्तमेव, सातिरेकसागरोपमशतपृथक्त्वप्रमाणाया एव कायस्थितेस्तेषां समये प्रतिपदितत्वात् पौनरुक्त्या-विदोपप्रसङ्गादेति, 'दुगुणं च तस्य' इति द्विगुणं च सातिरेकसागरोपमसहस्रं त्रसानां कायस्थितिः, द्विगुणितेन च संख्येयपर्या-धिकृतागरोपमसहस्रद्वयमवगन्तव्यम्, यदाह- 'तसकाइएणं भंते ! तसकाइएचि कालओ केच्चिदं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं दो सागरोवमसहस्साइं संखेज्जवासञ्जमहिदाइं" ति, तदेवमभिहिता उत्कृष्टा कायस्थितिः, साम्प्रतं जयन्या-मभिधित्सुराह- 'सेसविभागो मत्तसंतो' ति उत्कृष्टकायस्थितिषश्चाद्योऽसौ शेषः कायस्थितेरेव विभागपक्षः स चह जयन्य-कायस्थितिलक्षण एव विवक्षितो, जयन्योत्कृष्टयोरुक्तयोर्मध्यमस्य तदन्तरालरूपस्य सुखोभयत्वात्, स च जयन्यकायस्थितिलक्षणो विभागो मुहूर्तान्तः सर्वत्र ज्ञातव्यः, येषु येषु स्वानेषुत्कृष्टा स्थितिः पूर्वमुक्ता तेषु सर्वेषु जयन्याञ्जतर्हृत्प्रमाणासौ मन्तव्येति भाव इति गाथार्थः ॥२१८॥ तदेवं प्रतिपादितौ जयन्येतरमेदाभिन्नः कायस्थितिकाल एकैकजीवस्व, नानाजीवाश्रयस्तु कायस्थितिकालः आदावपि न प्रतिज्ञातो नानाजीवानां सदैव स्थितत्वेन तद्विचारस्य किलहासप्रवादिति ॥ साम्प्रतं गुणविभागकालं विवक्षुराह-

भिच्छा अविरयसम्मा देसविरया पमत्तु इयरे य । नाणाजीव पडुच उ सव्वे कालं सज्जोगी य ॥ २१० ॥
गुणा- मिथ्यात्वसास्वादनत्वमिथ्याविरतिदेशविरत्यादयस्तेषां विधागेन-पार्थक्येन कालोऽभिधानीयः, ते गुणा निराश्रया न सम्भवन्ति अतस्तद्गतां मिथ्यादृष्ट्यादीनां काल उच्यते, तत्र मिथ्यादृष्ट्यास्तावन्नानाजीवान् 'पडुच' प्रतीत्य- आश्रित्य सर्व-कालमव्ययच्छिन्ना भवन्ति, तेषां नरकमनुष्यदेवगतिषु प्रायः प्रत्येकमसंख्येयानां तिर्यग्गतौ तनन्तानां सर्वदेवाव्यवच्छेदादिति, एवमविरतसम्यग्दृष्ट्यादयो देशविरताः प्रमत्ता इतरे च-अप्रमत्ताः सयोगिकेवलिनश्च सर्वकालं भवन्ति, अविरतसम्पगृहीतां देशविर-तानां च प्रत्येकं क्षेत्रपल्योपमासंख्येयमायप्रदेशराशिप्रमाणानां प्रमत्तसंयतानां तु कोटिसहस्रपृथक्त्वमानानां अप्रमत्तयतीनां पुनः संख्यातानां सयोगिकेवलिनो च कोटिपृथक्त्वप्रमाणानां सर्वदेवाव्यवच्छेदेन प्राक् श्रुतिपादितत्वादिति गार्थार्थः ॥ २१९ ॥ अथ सास्वादनसम्यग्मिथ्यादृष्टीनां कालमानमाह--

पञ्चास्तत्रियभागो सासणाभिस्सा य द्दुति उकोसं । अविरहिया य जल्लणेण पक्कसमय मुहुत्ततो ॥ २२० ॥

सास्वादनसम्यक्त्वाः सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च नानाजीवानां भित्त्य जघन्यतो यथासंख्यं समयमन्तर्मुहूर्तं च, उत्कृष्टतस्तु प्रत्येक-सुमयेऽपि क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागप्रमाणं कालं यावदव्यवच्छिन्नाः प्राप्यन्ते, परतोऽप्रमत्तमन्तरसद्भावाद्, इदमुक्तं भवति-सास्वाद-नसम्यग्दृष्टयो जघन्यतः समयमुत्कृष्टतस्तु क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागवर्चिप्रदेशराशेः प्रतिसमयं प्रदेशापहारेण यावान् कालो लगति, त चासंख्येयोऽत्मर्षिण्यवसापिणिलक्षणे मन्तव्यः, एतावन्तं कालं यावदुत्कृष्टतममृष्यपि गतिरविराहिता-निरंतरं भूत्वा ततः पुरमवश्यं

व्यवच्छिन्निमनुभवन्ति, एवं सम्यग्भिध्यादृष्टीनामपि भावना कार्यो, नवरं जघन्यपदेऽमीपामन्तर्मुहूर्तमव्यवच्छेदो वक्तव्यः, अन्तर्मुहूर्तसम्पूर्णं एषां तद्गुणाभावावनिषेधात्, सास्वादनसम्यग्दृष्टीनां तु समयादप्यूर्ध्वं तत्सम्भवादिति गाथार्थः ॥ २२० ॥ तदेवं नानाजीवानां श्रित्य मिध्यात्वसास्वादनत्वादीनामष्टानां गुणानां कालभानमुक्तम्, साम्प्रतं त्वमीपामेव गुणानामेकैक-जीवमाश्रित्य तदभिधित्तुः सास्वादनमिथयोस्तावदाह-

सासाययेगुजीविय एमगसमयाह जाव छावलिया । सम्मामिच्छविट्टो अवरुमोसं मुटुत्तंतो ॥ २२१ ॥

‘सासायणेगजीविय’चि एको जीवो यत्र कालविशेषे स एकजगविकः सास्वादनस्यैकजीविकः सास्वादनै-कजीविकः काल उच्यते इति शेषः, कः पुनरसावित्याह-‘एमगसमयाह जाव छावलिय’चि इदमुक्तं भवति-एकः सास्वा-दनो जीवः पूर्वगुणस्यानकविचारनिर्दिष्टन्यायेन प्राप्तसास्वादनभावः कथित् समयमेकमतिष्ठते, अन्यस्तु द्वौ समयौ अपरस्तु त्रीन् सम-यानेवं यावत् कोऽप्युत्कृष्टतः षडवलिकास्तन्त्रावे स्थित्वा तत ऊर्ध्वमवश्यं मिध्यात्वमुपगच्छतीत्येवमेकस्य सास्वादनजीवस्य जय-न्यतः समय उत्कर्षस्तु षडावलिकामात्रः कालोऽभिहितः स्यादिति, सम्यग्भिध्यादृष्टिस्त्वेकः ‘अवरुमोसं’ति अपरं जघन्यतः उत्कृष्टम्-उत्कर्षतश्च मुहूर्तान्तः-अन्तर्मुहूर्तमेव भवति, इदमत्र हृदयं-एकः सम्यग्भिध्यादृष्टिजीवो गुणस्यानकवर्णितक्रमेण प्राप्तसम्यग्-मिध्यात्वः तन्त्रावे जयन्यत उत्कृष्टवश्चान्तर्मुहूर्तमेव भवति, जघन्यपदे तदेवान्तर्मुहूर्तं लघुतरं उत्कृष्टपदे तु बृहतरमिति विशेष इति गाथार्थः ॥ २२१ ॥ अथ मिध्यात्वकाल उच्यते, तत्र चानाद्यपर्यवसितादिभंगकचतुष्टयप्ररूपणा तावदवगन्तव्या, तद्यथा-

अनाद्यपर्यवसितमित्येको भंगः १, अनादिसपर्यवसितमिति द्वितीयः २ साद्यपर्यवसितमिति तृतीयः ३ सादिसपर्यवसितमिति चतुर्थः ४, एतेषु च तृतीयभंगकं युक्त्वा शेषेषु त्रिषु मिथ्यात्वमेकजीवमाश्रित्य सम्भवतीति दर्शयद्वाह-

मिच्छुस्तमगार्ह्यं अपञ्जवसियं सपञ्जवसियं च । साद्यसपञ्जवसियं मुहुस्त परियद्वमदुधूणं ॥२२॥

‘मिच्छुस्तमगार्ह्यं अपञ्जवसियं’ ति मिथ्यात्वं-सम्यक्तावारकपुद्गलोवयापादितविपर्यस्तकचिरूपं अमव्यलक्षण-
द्वैकस्य जीवस्यानाद्यपर्यवसितस्वरूपे प्रथमभंगे मरतीत्यर्थः, अनादिकालात्तस्य तत्र सम्भावाद् आगतमिच्छालेऽपि च तदभावात्सम्भ-
वादिति भावः, ‘सपञ्जवसियं’ चेति अनादौत्पनुवर्त्तमानं सम्बध्यते, तदधानादिसपर्यवसितमिति द्वितीयभंगकं मिथ्यात्व-
मेकस्यानादिमिथ्यागृह्येभ्यस्त्रीवस्य प्राप्यत इत्यर्थः, अनादिमालात्तस्य तत्रापि सद्भावाद् आगतमिच्छाले तु भव्यस्यान्यथाऽनुपपत्तेर-
वश्यं तत्र तत्पर्यगमानसम्भवाच्चेति, ‘साद्यसपञ्जवसियं’ति इह कश्चिदनादिमिथ्यागृह्येभ्यस्त्रीवस्तथाभव्यश्च-
पाकगृहात् कदाचित् सम्यक्तं लब्ध्वा यदा केनापि कारणेन पुनरपि प्रतिपतितो मिथ्यात्वं गच्छति तदा तस्य तन्मिथ्यात्वं
सादि भवति, सम्पक्कालाभावनन्तरं तत्प्राप्तेः सादित्वादिति, प्राप्तसम्यक्तवस्य च यः पुनरपि मिथ्यात्वोपगमः सोऽवश्यं सपर्य-
वमान एव भवति, उत्कृष्टतोऽप्यपार्द्धपुद्गलपरावर्त्तपर्यन्ते तस्यावश्यं युक्तिप्राप्तेरित्यस्य सम्बन्धि मिथ्यात्वं सपर्यवसितमेव
भवति, तदेवं प्रतिपतितसम्यगृह्येभ्यस्य यन्मिथ्यात्वं तत् सादिसपर्यवसितमिति चतुर्थेभंगे लभ्यत इत्युक्तं भवति, साद्यपर्यवसित-
मिति तृतीयभंगे तु मिथ्यात्वं न सम्भवत्येव, प्रतिपतितसम्यगृह्येव मिथ्यात्मादितायाः सम्भवाच्चस्य चापार्द्धपुद्गलपरावर्त्त-

पर्यन्तेऽवश्यं सम्यक्त्वभावेन मिथ्यात्वस्य नियमेन सपर्यवसितत्वादपर्यवसिततायाः सर्वथैवासम्भवादिति प्ररूपणामात्रमेव भंगो-
ज्जेति, कियन्तं पुनः कालं 'सादिसपर्यवसितं मिथ्यात्वमवतिष्ठत इत्याशंक्याह-' मुहुत्त परियद्दमङ्गणं' ति इह गाथाभंगभ-
यादन्तःशब्दानिर्देशेऽपि 'भीमो भीमसेन' इत्यादिन्यायादेवं द्रष्टव्यम्- अथन्यतोऽन्यमुहूर्त्तमुत्कृष्टतस्तु देशोनमद्दुद्गलपरावत्तं
यावदेतत् सादिसपर्यवसितं मिथ्यात्वमवतिष्ठते, तथाहि-कीञ्चिदनादिभिथ्यादृष्टिः सम्यक्त्वं लब्ध्वा पुनरापि प्रतिपतितो मिथ्यात्व-
मुपसङ्गतस्तत्र चान्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा पुनरपि सम्यक्त्वं लभत इति सादिसपर्यवसितमिथ्यात्वस्य अथन्यपदावस्थितिः, अपरस्तु
सम्यक्त्वं प्राप्य पुनर्मिथ्यात्वं गतोऽर्हदायातनादिपापबहुलतयाऽपार्द्धपुद्गलपरावर्त्तप्रमाणं कालं यावद्भवं परित्रम्य ततोऽवश्यं
सम्यक्त्वमयामोर्तीत्युत्कृष्टपदावस्थितिरिति गार्थार्थः ॥ २२२ ॥ तदेवं नानाजीवाश्रयकालविचारोक्तानामष्टानां गुणानां मध्ये
मिथ्यात्वसास्वादनमिश्रलक्षणगुणत्रयस्यैकजीवाश्रयोऽपि कालविचारो निर्दिष्टः, इदानीमविरतसम्यग्दर्शनदेशविरतिसयोरिति-
रूपस्य गुणत्रयस्य तमभिधित्सुराह-

तेत्तीस उयहिनामा सादीया हुंति अजयसम्माणं । देसजइसजोगीण य पुब्बाणं कोडिदेत्सूणा ॥ २२३ ॥

'अयतसम्यग्दृष्टीनाम्' अविरतसम्यग्दृष्टीनां मध्ये एकमविरतसम्यग्दृष्टिजीवमाश्रित्य त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि
साधिकान्युत्कृष्टा स्थितिर्भवति, तथाहि-कीञ्चिदितः (ग्रन्थाग्रम् ५०००) स्थानादुत्कृष्टस्थितिष्वनुत्तरविमानेषूत्पन्नः
तत्र चाविरतसम्यग्दृष्टित्वेन त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि स्थितः, ततश्च्युत्वाऽत्राप्यायातो यावदद्यापि विरतिं न लभते तावत्तद्भा-

वेनैव स्थित इति, एवमेकस्याविरतसम्यग्दृष्टेरुत्कृष्टतः साधिकत्रयस्त्रिंशत्सागरोपमप्रमाणः कालोऽवस्थितिः सिद्धा भवति, अत्राह—कश्चिन्ननु विजयादिविमानेषु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्याविरतसम्यग्दृष्टित्वेन स्थित्वा योऽप्रायातोऽपि विरतिं न प्रतिपद्यते किन्तु तद्भावेनैव स्थित्वा पर्यन्ते द्वादशदेवलोकं समुत्पद्यते तस्य निर्दिष्टादिना क्रमेण पंचपंचाशत्सागरोपमादिकोऽपि कालः सम्भाव्यते, तत् कथमेतावानेवोक्तः, सत्यम्, किन्त्वनेन क्रमेण सन्ततमविरतसम्यग्दृष्टित्वमेव किं न भवति अन्यद्वा किञ्चित् कारणमिति पटुयुता एव विदन्तीति । 'वेसजहसजोगीण ये' त्यादि, 'देशविरतः' 'सयोगी तु' 'सयोगिकेवली, अनयोर्द्वयोरप्येकजीवाश्रयेण प्रत्येकमुत्कृष्टतो देशोनपूर्वकोटिः स्थितिकालो भवति, गर्भस्यो हि किल सातिरेकान् नव मासान् गमयति, जातोऽपि चाष्टौ वर्षाणि यावद् विरतेरनर्हो भवति, तत्र ऊर्ध्वं देशविरतिं प्रतिपद्य सर्वविरतिप्रतिपत्त्या केवलज्ञानं चोत्पाद्य यौ देशविरतसयोगिकेगलिना प्रत्येकं पूर्वकोटिं जीवतस्तयोरुक्तस्वरूपेण किञ्चिदूननववर्षलक्षणेन देशेन न्यूनः पूर्वकोटि-स्वरूपोऽयमुत्कृष्टोऽवस्थितिकालः पृथगवगन्तव्य इति गार्थार्थः ॥ २२३ ॥ अथपामेवाविरतदेशविरतसयोगिकेवल्लिना जघन्यकालं पूर्वमनुक्तानां तु गुणानां जघन्येतरभेदमिदं च कालमभिधत्सुराह—

एएसिं च जहणं स्ववभाण अजोगि खीणमोहाणं । नाणा जीवे एगं परापरठिईं मुहुत्तंतो ॥ २२४ ॥

'एएसिं च जहणं'ति चकारो मित्रक्रमे उपरिष्टाद् योऽस्यते, एतेषामनन्तरमाशोक्तानामविरतसम्यग्दृष्टिदेशविरति-सयोगिकेवल्लिनां प्रत्येकं जघन्यं कालमाश्रित्य 'मुहुत्तंतो'चि अन्तर्मुहूर्चमवगन्तव्यमिति पर्यन्ते सम्बन्धः, तथाहि-अनादि-

मिथ्यादृष्ट्यादिः कश्चिदविरतसम्यग्दृष्टत्वं प्रतिपद्यान्तर्मुहूर्त्तात् पुनरपि मिथ्यात्वं गत इत्येवमविरतसम्यग्दृष्टजघन्योऽन्तर्मुहूर्त्त-
मवास्थितिकालः, अविरतादिश्च कश्चिद्यदाऽन्तर्मुहूर्त्तमेकं देशविरतिं प्रतिपद्य पुनरप्यविरतादित्वमेवाभ्युपगच्छति तदा देशविरतेरपि
जघन्यकालसिद्धिः, अन्तकृत्केवलिनश्च सयोगिकेवालित्वमन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, ततः परमयोगित्वं प्रतिपद्य निर्वाणप्राप्तेरिति,
तदेवं नानाजीवाश्रितकालविचारोक्तगुणाष्टकस्य मध्ये मिथ्यादृष्टिसास्वादनमिथाविरतदेशविरतित्वसयोगित्वरूपाणां पण्णां
गुणानामेकजीवाश्रयोऽपि जघन्यतरमेदमिन्नोऽभिहितः कालः, प्रमत्ताप्रमत्तगुणद्वयस्य तुपरिष्टादेय वक्ष्यते, साम्प्रतं
पूर्वमनुक्तानां क्षपकश्रेणिगतापूर्वकरणादिगुणानां नानाजीवाश्रितमेकजीवाश्रितं च जघन्यतरमेदमिन्नं कालमाह—' एवमगाण
अजोगी खीणमोहाणं ' ति मोहनीयं कर्म क्षपयन्तीति क्षपकास्ते चापूर्वकरणानिष्टृचिवादरस्रहसम्यगरायलक्षणाः क्षपक-
श्रेण्यन्तर्गतास्त्रयो मन्तव्या, अपूर्वकरणोऽपि हि यद्यपि मोहनीयं न क्षपयति तथापि तत्क्षपणाह्त्वाद्राज्याह्त्कुमारो राजयत्
क्षपक उच्यते, ततश्चैषां त्रयाणां क्षपकाणां तथाऽयोगिकेवलिनो सर्वथा क्षीणमोहानां च नानाजीवानाश्चित्य एकजीवं च प्रतीत्य परा-
उत्कृष्टा अपरा तु जघन्या स्थितिरन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, क्षपकश्रेणिहि सर्वाप्यन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, अतस्तदन्तर्गतानामपूर्वकरणादीनां
क्षीणमोहान्तानां जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तप्रमाणा स्थितिः सुखावबोधेव, अन्तर्मुहूर्त्तस्य बहुभेदत्वादिति, नानाजीवाश्रयपक्षे-
ऽपि निरन्तरं क्षपकश्रेणिरन्तर्मुहूर्त्तमेव लभ्यते, परतोऽवश्यमन्तरस्य सम्भवाद्, अतस्तदन्तर्मुहूर्त्तचयोऽपूर्वकरणादयोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तमेव
भवन्ति, अयोगिकेवलिनस्तु शैलेश्यवस्थायां ह्रस्वपञ्चःक्षरोद्विगणमात्रकालमेव भवन्ति, शैलेश्यवस्थाऽपि च निरन्तरं मवन्त्यपि
अन्तर्मुहूर्त्तात् परं न भवत्येव, तस्मादेतेऽप्येकजीवं नानाजीवाश्चाश्रित्य जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तमेव भवन्तीति गाथार्थः॥२२४॥

अथ प्रमत्ताप्रमत्तानामेकजीवाश्रितं उपशमकोपशान्तानां त्वेकजीवाश्रितं च प्रागनुक्तं जघन्येतरभेदभिन्नं कालमभि-
धित्सुराह—

एगं पमत्त इयरे उभए उवसामगा य उवसंता । एगं समयं जहं भिन्नमुहुत्तं च उक्कोसं ॥ २२५ ॥

‘पमत्त’ स्ति प्रमत्तसंयताः इतरे च-अप्रमत्तसंयताः ‘एग’ ति एकैकं जीवमाश्रित्य जघन्यत एकं समयं भवन्ति, तदनन्तर-
मरणभावेनाविरतत्वोपगमादिति, उत्कृष्टतत्त्वन्तर्मुहुत्तं भवति, परतः प्रमत्तस्याप्रमत्तत्वादिभावान् मरणाद्वा, अप्रमत्तस्य तु प्रमत्त-
तादिसम्भवात् कालकरणादिति, मोहनीयं कर्मोपशमयन्तीत्युपशमका-उपशमश्रेण्यन्तर्गताः, अपूर्वकरणादिचिदादरक्ष्मसम्परायाख्या
इत्यर्थः, अपूर्वकरणो यद्यपि मोहनीयं कर्म न किञ्चिदुपशमयति तथापि पूर्ववत्तर्हत्वादुपशमक उच्यते, उपशान्ताः—सर्वथैवोप-
शान्तमोहनीयकर्मणः, उपशान्तमोहच्छन्नस्थगीतरागा इत्यर्थः, एते सर्वेऽपि च ‘उभए’ स्ति उभयपक्षेऽपि एकजीवाश्रितपक्षे नाना-
जीवाश्रितपक्षे चेत्यर्थः, किमित्याह-जघन्यतः समयं भगन्ति, तदनन्तरं मृत्याञ्जुचरीयमानेनपूतचित्सम्भवेनाविरतत्वप्राप्तेः, उत्कृष्टतत्त्व-
न्तर्मुहुत्तं भवति, परतो गुणस्थानकान्तरभगनात् कालकरणादिति गार्थार्थः ॥ २२५ ॥ तदेवं सामान्येन चतुर्दशानामपि गुणस्थान-
कानामेकजीवाश्रितो नानाजीवाश्रितश्च जघन्येतरभेदभिन्नोऽप्युक्तः कालः, साम्प्रतं तु केषांविद् गुणस्थानकानां विद्यपतो नरकादि-
गतिषु तमभिधातुकामः प्राह—

मिच्छा भवट्ठिर्हया सम्मं हेसुणमेव उक्कोसं । अंतोमुहुत्तमवरा नरएसु समा य देवेसु ॥ २२६ ॥

मिथ्यादृष्टयो भवस्थितिका नरकेषु भवन्तीति सम्बन्धः, इदमुक्तं भवति-मिथ्यादृष्टिनारकाणां सर्वास्वपि नरकदृष्टीषु यथा-
स्वं भवस्थितिं यावन्मिथ्यात्वं भवति, यं ह्यतः स्थानान्मिथ्यात्वानुगता एव रत्नप्रभादिकास्वधःसप्तमीपर्यन्तासु दृष्ट्वीषुत्पद्यन्ते
तत्र गताश्च सम्यक्त्वं न लभन्ते तेषामुत्कृष्टतः सागरोपमादिकं त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमपर्यन्तमात्मीयात्मीयां भवस्थितिं यावन्मिथ्यात्वं
भवतीति सुबोधम्, एवं 'सम्ममं देस्तूणमेव उक्कोसं' ति सम्यक्त्वमप्युत्कृष्टं कालमाश्रित्य एवमेव सागरोपमादिभवस्थितिप्रमाणं चक्त-
व्यम्, केवलं देशानं, कासुचिन्नरकदृष्टिषु भवस्थितेर्देशोनता वक्तव्येत्यर्थः, यासु हि नरकदृष्टीषु सम्यक्त्वं युक्तस्योत्पत्तिः पूर्वं निषिद्धा
तासु मिथ्यात्वसमनुगतः समुत्पन्नोऽपर्याप्तः सम्यक्त्वं न लभते, किंतु पर्याप्त एव तदामोति, अतोऽपर्याप्तकालेन न्यूनता भवस्थिते-
र्द्रष्टव्या, सप्तमनरकपृथिव्यामप्यष्टाविंशतिसत्कर्मोदिः कोऽपि पर्याप्तावस्थायां सम्यक्त्वं लभते, किन्तुद्वर्तनाकालेऽ-
न्तर्मुहूर्त्तशेषे स्वायुष्यवश्यमेव तदसौ परित्यजति, तिर्यक्षेत्रं तत उत्पावात् तेषु च सम्यक्त्वस्योत्पत्तिनिषेधात्, तस्मात्तस्यां
त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमलक्षणा उत्कृष्टा सम्यक्त्वस्य भगस्थितिः किञ्चिद्बृहत्तरेण देशेन न्यूना द्रष्टव्येति विधेयः, यासु पुनर्नरक-
पृथिवीषु सम्यक्त्वान्वितोऽप्युत्पद्यते उद्भर्त्तते च तासु सम्यक्त्वस्यापि यथास्वमुत्कृष्टा भवस्थितिः सम्पूर्णोऽपि द्रष्टव्या, तदेवं
मिथ्यात्वस्य 'सम्यक्त्वस्य चोक्तो नरकगतावुत्कृष्टः कालः, अथ तयोरेव जघन्यं तममिधित्सुराह—' अंतोमुहुत्तमवर'ति
सर्वास्वपि नरकदृष्टीषु मिथ्यात्वस्य सम्यक्त्वस्य चापराजघन्या स्थितिः प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, तथाहि-सम्बन्धदृष्टिर्नारकः
काश्चित् प्रतिपत्त्य मिथ्यात्वं गतस्तत्र चान्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा पुनः सम्यक्त्वमवामोतीत्येवं मिथ्यात्वस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्त-
प्रमाणा स्थितिः, योऽपि पूर्वमवाद् गृहीतमिथ्यात्वो नरकेषुत्पद्यतेऽन्तर्मुहूर्त्तोऽन्तर्मुहूर्त्तमेव परं सम्यक्त्वं लभते तस्यापि नारकस्येयमवा-

प्यते, नरकगतिमाश्रित्य तन्मिथ्यात्वरस्याप्यन्तर्मुहूर्तस्थितिं कृत्वादिति, यस्तु मिथ्यादृष्टिर्नरकः सम्यक्तत्वं प्रतिपद्यान्तर्मुहूर्तत्वं पुनर-
पि मिथ्यात्वमुपगच्छति तमाश्रित्य सम्यक्त्वस्यापि लघन्या अन्तर्मुहूर्तप्रमाणा स्थितिरित्यत इति, 'समा य देवेसु' ति
भवनपत्यादिषु देवेषु पुनर्मिथ्यात्वसम्यक्त्वयोरुत्कृष्टस्थित्या सह भवस्थितिः समैव भवति, न तु देशानेति भावः, तथाहि-भवन-
पत्यादिषु नवमग्रेवैयकृनिवासिपर्यन्तेषु देवेषुत्युक्तेः प्रभृति मरणान्तं यावन्मिथ्यात्वयुक्ता देवाः सम्भवन्त्येव, अत एतेषां या यस्य
देवस्यात्मीया उत्कृष्टा एकर्तृशतसगरोपमपर्यन्ता भवस्थितिः सा उत्कृष्टमिथ्यात्वस्यित्या सह समा भवतीति प्रतीतेरिव, अनुत्त-
रविमानेषु तु मिथ्यादृष्टिः सर्वैरेव न सम्भवतीति, येऽपि भवनपत्यादिभ्यनुत्तरविमाननिवासान्तेषु देवेषूपपत्तिसमादारम्य मरणकालं
यावत् सम्यक्त्वसहिताः सुराः प्राप्यन्ते, तेषामपि या यस्यात्मीया उत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशत्सगरोपमावसाना भवस्थितिः सा उत्कृष्ट-
सम्यक्त्वस्थित्या समा भवतीत्यपि विदितमेवेति, आह-ननु वैयानिकेदेयानामुत्पत्तेः प्रभृति सम्यक्त्वसम्पन्नता युक्तैव, पूर्वमवाद्
गृहीतसम्यक्त्वस्य तेषूपपत्तेः, भवनपतिव्यन्तरज्योतिर्गेषु तु सा कथं?, प्राग्भयिकसम्यक्त्वान्नितस्य तेषूपपत्तेरभावात्, 'सम्मादिद्वी
जीवो विमाणवज्जं न बध्द आड' मित्यादिवचनादिति, तान्द्रविकसम्यक्त्वलाभापेक्षया तेषूप्यसौ भविष्यतीति चेन्नतदेवम्, अपर्या-
प्तावस्थायां सम्यक्त्वलाभासम्भवादत्रापि तत्कालस्वरूपेण देयेन भवस्थितेर्न्यूनताप्रसंगात्, सत्प्रभुक्तं, किन्तु कामप्रान्धिक-
मतेनैव सम्यक्त्वसहिता भवनपत्यादिषु नोत्पद्यते, सैद्धान्तिकाभिप्रायेण तु विराधितथागण्यादिः कश्चित् सम्यक्त्वयुक्तोऽपि तेषु
जायते, तदेव चेह विवक्षिमित्यदोष इति गायार्थः ॥ २२६ ॥ तदेवं नरकगतिदेवगत्योर्दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थं मिथ्यात्वसम्यक्त्वगुण-

मिच्छाणं कायठिई उक्तेस भवद्विई य सम्माणं । तिरियनरेर्गिदियमाहएसु एवं विभइयञ्वा ॥ २२७ ॥

‘तिरियनर’चि सामान्येन तिर्यग्गतिवर्तिनां तिरथां मनुष्यगतिचरिणां मनुष्याणां च ‘मिच्छाणं’ति मिध्यादृशां सम्य-
न्धिनो मिध्यात्वस्योत्कृष्टः स्थितिकालो भवतीत्युपस्कारः, कियान् पुनः स इत्याह-‘कायठिई उक्तेस’ चि यावती सामान्येन
तिरथां मनुष्याणां च प्रत्येकमुत्कृष्टा कायस्थितिरुक्ता तावानेन मिध्यादृष्टितिर्यङ्मनुष्याणां सम्यन्धिनो मिध्यात्वस्याप्युत्कृष्टः
स्थितिकाल इत्यर्थः, इदमुक्तं भवति-सामान्येन तिरथां तावदमह्वयेयाः पुद्गलपरावर्ताः कायस्थितिरुत्कृष्टाऽत्र ग्रन्थे प्रागभिहिता,
यदा च मिध्यादृष्टिस्तिर्यङ्मनुष्यसङ्गावमगुञ्जन्नुत्कृष्टत एतावन्तं कालमास्ते तदा तत्सम्यन्धिनो मिध्यात्वस्याप्येपोऽसह्वयेय-
पुद्गलपरावर्तस्वरूप उत्कृष्टः स्थितिकालः सिद्धो भवति, मनुष्याणामपि सामान्येनाहसु मेषु पूर्वकोटिपृथक्त्वाधिकं पत्योपम-
त्रयमुत्कृष्टा कायस्थितिरभिहिता, अतो मिध्यादृष्टेरुत्कृष्टतो मनुष्येऽप्यविच्छेदेनैतावन्तं कालं आम्यतस्तत्सम्यन्धिनो मिध्यात्व-
स्याप्युत्कृष्टः स्थितिकालो युक्तित एव भवति । तदेवं भावितस्तिर्यङ्मनुष्यगतद्वये मिध्यात्वस्योत्कृष्टः स्थितिकालोऽथ सम्यक्त्व-
स्यैव भाव्यते-तत्रैपां तिरथां मनुष्याणां च ‘सम्माणं’ चि सम्यग्दृशां सम्यन्धिनः सम्यक्तस्योत्कृष्टः स्थितिकालो भवतीत्य-
प्युपस्कारः, कियान् पुनः स इत्याह-‘भवद्विइय’चि ‘उक्तेस’ चि एतदिहापि योज्यते, ततश्च यावती तिरथां मनुष्याणां
च प्रत्येकमुत्कृष्टा भवस्थितिरुक्ता तावानेन सम्यग्दृष्टितिर्यङ्मनुष्याणां सम्यन्धिनः सम्यक्तस्योत्कृष्टः स्थितिकालो भवतीत्यर्थः,
इदमत्र हृदयं-तिरथां मनुष्याणां च प्रत्येकमुत्कृष्टा भवस्थितिः पत्योपमत्रयलक्षणा प्रागभिहिता, यदा च कर्मभूमिजमनुष्यः प्राग-

संख्येयवर्षायुस्तिर्यक्षु बद्धायुष्कः पश्चाद्दशैनसप्तकं क्षययित्वा क्षायिकसम्पगृष्टिर्भूत्वा देवकुरुतरकुर्वोदिवर्त्तिषु त्रिपत्योपमायुष्केषु
तिर्यक्षूत्पद्यते तदा तस्य क्षायिकसम्पगृष्टिर्तिर्यक्षूत्सम्बन्धिनः सम्यक्तस्य पत्योपमत्रयलक्षणोत्कृष्टमवस्थितिप्रमाण उत्कृष्टः
स्थितिकालः सिद्धो भवति, यदा तु स एव कर्मभूमिजमनुष्यः पूर्वमसंख्येयवर्षायुष्कमनुष्येषु च बद्धायुष्कः पश्चात् क्षायिकसम्पगृष्टं
प्राप्य देवकुर्वोदिवर्त्तिषु त्रिपत्योपमस्थितिषु मनुष्येपूत्यथे तदा तस्य क्षायिकसम्पगृष्टिमनुष्यसम्बन्धिनोऽपि सम्यक्तस्यायुत्कृष्ट-
मवस्थितिप्रमाण उत्कृष्टः स्थितिकालः सम्पद्यत इति, क्षायोपमत्रयमसम्पत्तं तु प्रतीत्य न प्राप्यते, तद्धि पारभविकमसंख्येयवर्षो-
युषां न लभ्यते, तद्युक्तस्य वैमानिकेभ्योत्पादात्, तन्मूर्त्तिकं तु पर्याप्तावस्थायामेव भवति, नत्त्ययवर्त्तिकाले, तथा च सति भवस्थिति-
कालो देशोन एव स्यात्, न सम्पूर्णे इति । आह-कश्चित् ननु भवत्वं, किन्तु तिरश्चां तावत् क्षपकश्रेण्वारम्भस्य निषेधात्तत्सम्पत्त्व-
स्थितिकालस्य भवस्थितिकालसमानताऽस्तु, मनुष्यस्तु यदा कर्मभूमिजावस्थायां प्रागेव क्षायिकसम्पत्तं प्राप्य त्रिपत्योपमस्थितिषु
मनुष्येभ्येव जायत इति भवताऽप्युक्तम्, तदाऽयस्थाद्वयसि मनुष्यगतित्वस्य समानत्वान्मनुष्यसम्पत्तस्थितिकालस्य प्राग्भविकेन
सम्पत्त्वलाभकालेन भवस्थितिकालात् सातिरेकता भवन्ती केन वार्यत इति, सत्यं, न कोऽपि निवारयिता, केवलं स्वल्पत्वेन छद्मकृता
तदिह न विवक्षितं, उपलक्षणव्याख्यानाजु स्वयमेवैतद्भवस्थितेरिह सातिरेकत्वं द्रष्टव्यम्, जघन्या च मिथ्यात्वसम्पत्तस्थितिरिह प्रागु-
क्तानुसारेण स्वयमेव चोद्बोध्यते तदेवं मनुष्यगतौ मिथ्यात्वसम्पत्तयोः प्रोक्तः स्थितिकालः, विर्यगतावप्ययमभिहितः सामान्येन
नत्त्येकेन्द्रियादिभेदतः अत एकेन्द्रियादीनां तमतिदिशभाह—‘एर्गिदियमाइएसु’ इत्यादि, एकेन्द्रियादिष्वदिशब्दाद् द्वीन्द्रियादि-
परिग्रहः, एवमुक्तानुसारेण सम्भवन्मिथ्यात्वविदगुणानां स्थितिर्विभवनीया, स्वयमेवाम्बूषा ज्ञातव्या, इह तु साक्षान्नोच्यते,

ग्रन्थगहनताभयात्, तथाविधोपयोगाभावाच्चेति गार्थार्थः ॥ २२७ ॥ तदेवं विशेषचिन्तायामपि विध्यात्वसम्यक्त्वगुणयोरभिहितो गतिचतुष्टयेऽपि स्थितिकालः, साम्प्रतं पुनर्मनुष्यगतवेव सास्वादनमिश्रगुणयोर्नानाजीवानेकजीवं चाश्रित्य तमभिधितसुराह—

सासायणमिस्साणं नाणाजीवे पट्टच मणुपसु । अंतोमुहुत्तमुक्षोसकालमवरं जडुद्धिष्टं ॥ २२८ ॥

सास्वादनसम्यग्गृहीतानां सम्यग्मिध्यादृष्टीनां च मनुष्येषु नानाजीवानाश्रित्य उत्कृष्टकालं च प्रतिपादयितव्यं प्रतीत्यान्त-
र्मुहूर्तं यावदवस्थितिः, इदमुक्तं भवति-सास्वादना मिश्राश्च मनुष्येषु नानाजीवानाश्रित्य निरन्तरं भवन्त उत्कृष्टतः प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तमेव
भवन्ति, न परतः, परतोऽवश्यमन्तरस्य सद्भावादिति, आह शिष्यो-यदि नाना जीवानाश्रित्येषमुत्कृष्टा भवस्थितिस्तर्हि जघन्या किं-
प्रमाणेति कथ्यतां? तथैकजीवं समाश्रित्योत्कृष्टा जघन्या च किमाना सेत्यपि बोधयतामित्यग्राह—‘अवरं जडुद्धिष्टं’ ति अवर-
म्-अन्यदुक्तशेषं नाना जीवानाश्रित्य जघन्यस्थितेर्मानं एकजीवाश्रितायास्तु जघन्याया उत्कृष्टायाश्च तस्याः प्रमाणं यथोद्दिष्टं विज्ञे-
यम् ‘यथा’ येन प्रकारेणाविशेषितगतित्तुष्टयाश्रिते औधिकविचारे सास्वादनमिश्राणामेवत्वस्थितिप्रमाणं “पञ्चासंख्यभागो
सासण मिस्सा य हुंती” त्यादिना ग्रन्थेन प्रागुद्दिष्टं-कथितं तथैवहापि वाच्यमित्यर्थः, इदमुक्तं भवति-अविशेषितगतित्तुष्टयाश्रित-
सामान्यविचारे सास्वादनमिश्राणां नानाजीवानाश्रित्य प्रत्येकमुत्कृष्टतः पत्योपमासहृथेयभागप्रमाणोऽवस्थितिकालः प्रागभिहि-
तः, अत्र त्वेकामेव मनुष्यगतिमाश्रित्य विशेषतोऽमीपामसौ चिन्त्यमानोऽन्तर्मुहूर्तमान एव निर्दिष्ट इति विशेषः, शेषं त्ववस्थिति-
कालमानममीषां प्रागुद्दिष्टमेवेहापि मन्तव्यम्, तत्रेदम्—सास्वादनानां नानाजीवान् प्रतीत्य जघन्वतः समयः, सम्यग्मिध्यादृष्टीनां

त्वन्तर्मुहूर्तं, एकजीवं त्वाश्रित्य सास्वादनानां जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु षडावलिकाः, मिश्राणां जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तर्मुहूर्तमेवेति गार्थार्थः ॥ २२८ ॥ तदेवं मिथ्यात्वसास्वादनत्वमिथ्यात्वादिगुणानां मार्गणाद्वारेषु मध्ये गतिद्वारेऽपि दिक्प्रदर्शनाथं दर्शितोऽवस्थितिकालः, ततोऽन्या दिशा श्रेयस्वीन्द्रियादिद्वारेष्वमीषां गुणानां स्वबुद्ध्यैवावस्थितिकालोऽभ्यूहः, साम्प्रतं गुणकालमिधानप्रस्तावायोगेवदंसंज्ञित्वादोनामपि गुणानां तमंभिधित्सुराह—

काओगऽणंतकालं चाससहस्सा उराल बावीसं । समयतिंगं कम्मइओ/ सेसा जोगा मुहूर्तंतो ॥ २२९ ॥

‘ काओगऽणंतकालं ’ ति चीयत इति कायः-शरीरं युज्यते- सम्बध्यते कर्मदिभिः सह जोवोऽनेनेति योगः कायश्चासौ योगश्च काययोगस्तत्रैव च केवलं वर्तमानो जन्तुरनन्तकालमवतिष्ठते, स च जन्तुरनैकेन्द्रिय इति प्रतिपत्तव्यम्, तस्य हि प्रागसंख्ये-यपुद्गलपरावर्त्तलक्षणोऽनन्तः कालः कायस्थितौ निर्दिष्टः, एतावन्तं च कालमसौ केवले काययोग एव वर्तते, एकेन्द्रियाणां वाङ्मनो-योगयोरभावादित्युत्कृष्टतः काययोगस्यानन्तोऽनस्थितिकाल इति, अथ काययोगस्यैव विशेषतोऽवस्थितिकालमाह- ‘ चाससह-रसा उराल बावीस ’ ति औदारिककाययोगो द्वाविंशतिर्वर्षसहस्राणि खुरबादरपृथ्वीकायिकस्योत्कृष्टतः प्राप्येत, आह- नन्वयमौ-दारिककाययोगस्य किं नाना भवानाश्रित्यावस्थितिकाल उच्येत आहोस्विदेकेमेव भवं?, यथायः पक्षस्तर्हि प्रतिभवं निरन्तरमृजुगत्यो-त्पद्यमानस्यैकेन्द्रियादेरुत्कृष्टतोऽतल्येयमपि कालमौदारिककाययोगः समये निर्दिश्यते, किमित्येताननंवाक्तेः, अथ द्वितीयः पक्षस्तर्क्षे-संख्येयवर्षयुगोभेकस्मिन्नपि भवे त्रीणि पत्योपमान्युत्कृष्टत औदारिककाययोगो लभ्यते, किमिति द्वाविंशतिर्वर्षसहस्रमान

एवोक्तः, सत्यं, द्वितीय एव पक्षोज्जाश्रितः, ततः केवलं य एव वाङ्मनोयोगरहितः केवल औदारिककाययोगस्तस्यैवावस्थितिकालश्चि-
न्तयितुमत्राभिप्रेतः, एवंभूतधातसंख्येयवर्षाद्युपां न प्राप्यते, वाङ्मनोयोगयोरपि तेषां सद्भावाद्, एकेन्द्रियाणां तु केवल एवासौ लभ्यते,
तस्य चैकभक्तिकस्योत्कृष्टा द्वाविंशतिवर्षसहस्रमान एवावस्थितिकालो भवतीत्यलं विस्तरेण । ' समयतिंग कम्मइगो ' ति
कर्मणकाययोगः केवलो भवान्तराल एव लभ्यते, नान्यत्र, तत्र च पूर्वप्रतिपादितचतुःसामयिकविग्रहे त्रीन्समयानुरक्तपटोऽसौ
प्राप्यते, पंचसामयिकस्तु विग्रहः स्वल्पजीवभावित्वेनेह न विवक्षित इति, आह विनेयः ननु तैजमकाययोगः कर्मणात् पृथक् केवलः
कदाचिदपि न लभ्यते, अतः कर्मणकाययोगावस्थितिकालप्रतिपादनेनैव तैजसस्यासौ प्रतिपादित एवेत्यवगच्छामः, शेषोस्तु
वैक्रियाहारककाययोगोः वाङ्मनोयोगयोश्चावस्थितिकालः प्रतिपाद्यतामित्याशङ्क्याह- 'सैसा जोगा मुहुत्ततो' ति उक्तशेषा योगा
वैक्रियाहारकवाङ्मनोयोगलक्षणा प्रत्येकमुत्कृष्टतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तमेव भवन्ति, तथाहि-य एव वाङ्मनोयोगरहितः केवलौ वैक्रियकाय-
योगस्तस्यैवेह स्थितिकालोऽभिधित्सतः, केवलश्चायं वैक्रियलब्धिमतां वायूनामेव लभ्यते, न देवादीनाम्, तेषां वाङ्मनोयोगयो-
रपि सद्भावाद्, वायूनां चोत्कृष्टतोऽपि वैक्रियकाययोगोऽन्तर्मुहूर्त्तमेवावतिष्ठते, आहारककाययोगस्य तु चतुर्दशपूर्वविदो विहायान्यत्र
सम्भव एव नास्ति, स च तेषामन्तर्मुहूर्त्तात् परं न तिष्ठतीति प्रतीतेरिव, वाग्योगमनोयोगावपि प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तमेव भवतः, अयं
च योगानामुत्कृष्टोज्वस्थितिकालः प्रोक्तः, जघन्यतस्तु स्वयमेव काययोगवाग्योगमनोयोगानां प्रत्यवसेयः, स चायं सामान्येन काय-
योगस्य विशेषत औदारिकआहारककाययोगयोश्च प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तं जघन्योऽवस्थितिकालः, वैक्रियकर्मणकाययोगवाग्योगमनो-
योगानां प्रत्येकं जघन्यतः समय एवेति गार्थार्थः ॥ २२९ ॥ अय वेदादिगुणावस्थितिकालमाह-

देवी पणपण्णाऊ इत्थित्तं पल्लसंघपुटुत्तं तु । पुरिसत्त सणित्तं च समयुटुत्तं च उयहीणं ॥ २३० ॥

इह वेदस्यैकमविकी नानाभवाश्रया च स्थितिरुच्यते, तत्रैकमविकी स्थितिमाश्रित्याह- 'देवी पणपण्णाऊ इत्थित्तं' ति पंच-
पंचाशत्पल्योपमायुषो द्वितीयकल्पापरिगृहीतदेव्या एकं भवमाश्रित्योत्कृष्टतः पंचपंचाशदेवं पल्योपमानि स्त्रीत्वं, प्राप्यत
इति शेषः, अथ स्त्रीवेदस्यैव नानामविकीमुत्कृष्टां स्थितिमाह- 'पल्लसय'ति पल्योपमशतं तथा 'पुटुत्तं'ति, पूर्वकोटी-
पृथक् च नानामेषु निरन्तरमुत्कृष्टतः स्त्रीत्वं प्राप्यत इतीहाप्युपस्कारः, इह च निरन्तरस्त्रीवेदस्थितिविषये सिद्धान्ते पंचादेशा-
न्तराण्यभिहितानि, तद्यथा- इत्थीवेण् णं भन्ते ! इत्थीवेण्ति कालओ केच्चिरं होइ १, गोयमा ! एगेणं आएसेणं जहण्णेणं एकं समयं
उक्कोसेणं दसुत्तरपलिओवमसयं पुव्वकोडिपुटुत्तमग्ग्माहियं ति, १ एगेणं आएसेणं जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं अट्टारसपलिओव-
माइ पुव्वकोडिपुटुत्तमग्ग्माहियाइति २, एगेणं आएसेणं जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं चोइस- पलिओवमाइ पुव्वकोडिपुटुत्तमग्ग्म-
हियाइति ३, एगेणं आएसेणं जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं पलिओवमसयं पुव्वकोडिमग्ग्माहियंति ४, एगेणं आएसेणं जहण्णेणं
एकं समयं उक्कोसेणं पलिओवमपुटुत्तं पुव्वकोडिपुटुत्तमग्ग्माहियंति ५, इह च प्रथमे आदेशान्तरे इयं भावना-काचिद्योविदुपशम-
अण्णा वेदत्रयोपशमेनावेदकत्वमनुभूय 'प्रतिपतन्ती स्त्रीवेदोदयप्रथमसमय एव कालं कृत्वा देवेषूपपद्यते, तत्र च तस्याः पुंस्त्व-
मेव भवतीति एवं जघन्यतः समयः, यदा तु कश्चिज्जीवः पूर्वकोट्यायुक्कासु नारीतिरश्वीपु कांश्चिद् भवान् ईशानदेवलोकं चोत्कृष्टायु-
ष्मास्वपरिगृहीतदेवीपु भवद्वयं निरन्तरपुण्यजायते तदा पूर्वकोटिपृथक्त्वाधिकं दशोत्तरपल्योपमशतं स्त्रीवेदस्योत्कृष्टा स्थितिर्भव-

ति, आह- यदि देवकुरुचरकुर्वोदिषु पत्योपमत्रयस्थितिकासु स्त्रीपूतपद्यते तदा अधिकाऽप्यस्य स्थितिरवाप्यते, किमित्येतावत्ये-
 वोच्यते ? सत्यं, किन्तु देवेभ्यस्तावदसंख्येयवर्षायुष्केषु नोत्पद्यते, असंख्येयवर्षायुष्कापि योपिदुःकृष्टायुष्कासु देवीषु नोत्पद्यते,
 अतो यथोक्तं स्त्रीवेदस्योत्कृष्टा स्थितिर्भवति, एवमन्येष्वपि चतुर्वादेशान्तरेषु भावना कार्या, नवरं द्वितीये आदेशान्तरे ईशान-
 देवलोकपरिगृहीतास्वेव नयपत्योपमलक्षणोत्कृष्टायुष्कासु देवीषु वारद्वयं समुत्पादनीयः, शेषं सर्वं तथैव, तृतीये तु सौधमेदेवलोक-
 कपरिगृहीतास्वेव सप्तपत्योपमलक्षणोत्कृष्टायुष्कास्वमरीषु वारद्वयमुत्पादनीयः, चतुर्थे त्वेदेशे सौधमेदेवलोक एवापरिगृहीतासु
 पञ्चाशत्पत्योपमलक्षणोत्कृष्टायुष्कासु सुरसुन्दरीषु वारद्वयं नेतव्यः, पञ्चमे त्वादेशान्तरे देवाकुर्वोदिषूत्पद्यमानस्य जन्तोः पूर्वकोटी-
 पृथक्त्वाधिकपत्योपमपृथक्त्वलक्षणा स्त्रीवेदस्योत्कृष्टा स्थितिर्भावनीया, एतानि च पञ्चाप्यादेशान्तराण्यस्मादृशां छग्रस्थानां प्रमाणानि,
 केवलिनो त्वेकमेव किञ्चित् प्रमाणं, सूत्रकारेण त्विह ग्रन्थ-एकमेव चतुर्थमादेशान्तरमभिहितं, न श्रेयाणि, ग्रन्थविस्तरभयादिकार-
 णादित्यलं विस्तरेण । अथ पुरुषवेदादीनां स्थितिमाह—“पुरिसत्त्वमित्यादि, पुरुषत्वं-पुरुषवेदस्तावन्नानामेषु निरन्तरमुद्धर्तु-
 सागरोपमाणां शतपृथक्त्वं सातिरेकं, जघन्यतस्त्वन्तर्मुहूर्तं भवतीति स्वयमपि द्रष्टव्यम्, परतो वेदान्तरस्यापेदकत्वस्य वा भावात्, तदु-
 क्तम्—“पुरिसवेय ए न भैत ! पुरिसवेयचि कालओ केञ्चि र होइ ? गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उकोसिणं सागरोवमसयपुहत्तं
 साशरेमं” ति, जघन्यपदे स्त्रीवेदवदस्य समयो न लभ्यते, उपशान्ताद्वायां मृतस्य देवेष्वपि पुरुषवेदस्यैव सद्भावाद्, अन्तर्मुहूर्तं तु
 पुरुषवेदवतोऽन्तर्मुहूर्तं जीवित्वा मृतस्य वेदान्तरे उत्पन्नस्य प्राप्यत इति भावनीयम्, नपुंसकवेदस्येह स्थितिर्नोक्ता, सा चोपल-
 क्षणव्याख्यानाज्जघन्यतः समयलक्षणा उत्कृष्टतस्त्वन्तकालात्मिका स्वयमेव द्रष्टव्या, यदाह—“नपुंसकवेय ए न भैत ! नपुंसग-

वेययसि कालओ केबिरं होइ ? गोयसा ! जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेण अणंतं कालं, अणंता ओसप्पिणिउस्सप्पिणीओ कालओ
खेत्तओ अणंता लेगा असंखज्जा पोगलपरियद्वा आवलियाए असंखज्जइभागा " ति, अत्र च नपुंसकस्य
वेदत्रयमुपशमय्य प्रतिपतितस्य समयमेकं नपुंसकवेदमनुभूय मृत्वा देवेषूत्यभस्य अधन्यतः समयो लभ्यते, उत्कृष्टकाल-
स्तु वनस्पत्यादिषु निरन्तरनपुंसकवेदमनुभवतो भावनीयाः, संज्ञित्वमपि पुरुषवेदवज्जयन्तोऽन्तर्मुहूचं उत्कृष्टतस्तु सातिरेकं साग-
रोपमश्रुतपृथक्तवं प्राप्यते, परतस्तदभावाद्, असंज्ञित्वमपि अधन्यत एवमेव, उत्कृष्टतस्तु नपुंसकवेदवेदव स्वयमपि द्रष्टव्यमिति गाथार्थः
॥ २३० ॥ अथ योगोपयोगादिगुणानां स्थितिकालमाह—

अंतमुहुत्तं तु परा जोगुवओगा कसाय लेसा य । मुरनारयसु य पुणो भवद्धिई होइ लेसाणं ॥ २३१ ॥

‘योगाः’ कायवाद्भूनां यागलक्षणान्तेषां उपयोगाः-तद्विषयज्ञानोपयोगरूपाः, विभक्त्यव्यत्ययात्तेषां योगोपयोगानां परा-उत्कृष्टा
स्थितिः प्रत्येकं भवति, कियतीत्याह-अन्तर्मुहूर्त्तमिति, इदमुक्तं भवति-इह यदा कायेन धावनवल्लनचपेटाप्रदानभङ्गकवर्त्तनादिकं
व्यापारमुपयुक्तं करोति तदा काययोगस्य प्राधान्येन व्यापारात् काययोगस्योपयोगः काययोगोपयोग इत्यसौ व्यपदिश्यते, अयं
चोत्कृष्टोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तमेव भवति, परतोऽनुपयोगस्योपयोगान्तरास्य वा सद्भावादिति, यदा तु निश्चलगात्रो वचनोवेशोपयुक्तोऽ-
नवरतं वत्तयेव केवलं तदा वाग्योगस्य प्राधान्येन व्यापारादयं वाग्योगोपयोगोऽभिधीयते, यदा पुनर्निष्प्रकम्पशरीरो निरुद्धवा-
ग्व्यापारश्च केवलमेव मनसा उपयुक्तः किञ्चिद्विचिन्तयति तदा मनोयोगस्यैव प्राधान्येन व्यापारादसौ मनोयोगोपयोग इत्युच्यते,

एतावपि च वाग्योगोपयोगमनोयोगोपयोगौ प्रत्येकमुत्कृष्टतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तमेव भवतः, इह यद्यप्येकयागव्यापारकालेऽन्ययोगव्या-
पारोऽप्यन्तर्गतः सम्भाव्यते तथापि वातादिदोषाणाभिवोत्कटानुत्कटतामाश्रित्य तत्तद्व्यपदेशव्यपदेशसिद्धिः, उक्तञ्च—‘वायाई-
धाऊणं जोहे जो होइ उक्खडो धाऊ । कुविओत्ति सो पवुब्बइ न य इयरे तत्थ दो नत्थि ॥ १ ॥ एमेव य जोगाणं तिण्हवि जो जोहे
उक्खडो जोगो । तस्स तहि निदेसो इयरे तत्थेक्क दो व न चा ॥२॥’ इयरे तत्थेक्क दो व न व ’त्ति उत्कटाधोगादितरोऽनुत्कटस्तत्रै-
को वा भवेत्तद्दो वा भवेतां न वा भवेदिति, इयमत्र सावना-केवलिनो वाच्युत्कटायां कायोऽप्यस्ति, अस्मदादीनां तु मनःकायाविति,
शैलेष्ववस्थायां तु केवलिनः कायनिरोधकाले स एव केवलो भवति नान्य इति । ‘कसाय ’त्ति कपायाः क्रोधमानमायालक्षणा-
स्तेषामपि परा-उत्कृष्टा स्थितिः प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तमेव, जघन्यतोऽपि त्रयाणामन्तर्मुहूर्त्तमेव, लोभस्य तु समयोऽवस्थितिः, विशिष्टं
चोपयोगमाश्रित्य क्रोधादीनामियं स्थितिः, अन्यथा सत्तामात्रेण क्रोधादयः सदैव विद्यन्त एवेति, ततश्चेदमुक्तं भवति-क्रोधमान-
मायाद्वयपुक्तः प्रत्येकं जघन्यत उत्कृष्टतत्त्वान्तर्मुहूर्त्तमवतिष्ठते, लोभोपयुक्तस्तु जघन्यतः समयमुत्कृष्टतत्त्वन्तर्मुहूर्त्तमेव; उक्तञ्च-
‘कोहकसाईणं मंते ! कोहकसाईत्ति कालओ केळ्विंरं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणऽपि उक्कोसेणऽपि अंतोमुहुत्तं, एवं माणमायाक-
साईवि, लोभकसाई जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तं ’ति, अयमत्रार्थः-क्रोधमानमायोपयुक्तः प्रत्येकं जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्त-
मुत्कृष्टतोऽपि तदेव बृहत्तरमवतिष्ठते, लोभोपयुक्तस्तु जघन्यतः समयं, कथमिति ? उच्यते, य उपशान्तमोहः प्रतिपत्तेकं समयं लोभ-
पुद्गलान् वेदयित्वाऽनन्तरं कालकरणादनुत्तरसुरेष्टपद्यते, तस्य किल युगपत् सर्वेऽपि कपायाः प्रदेशोदयेनोदयमागच्छन्ति, न
तु केवलो लोभ एवेत्येवं जघन्यतो लोभकपायोदयः केवलः समयमैकमवाप्यते, उत्कृष्टतत्त्वन्तर्मुहूर्त्तं क्रोधादिवदेव मन्तव्यम्,

आह-यद्येवमनया नीत्या क्रोधाद्युपयोगोऽपि अयन्यपदे समयप्रमाणः कस्मान्न लभ्यते ? सत्यं, किन्तु श्रेणिमस्तकात् प्रतिपत्तो यदा क्रोधादय उदयमागच्छन्ति तदोदयप्राप्तकषायादपरेऽपि कषायाः प्रदेशोदयेन युगपदेव वेद्यन्ते, अतो लोभवत् केवलः क्रोधाद्युदयो न लभ्यते इति वृद्धा व्याचक्षते, तत्त्वं तु केनलिनो विदन्तीति, 'लेखा य' स्ति लेख्यानामपि कृष्णनीलादीनां पण्णां तिर्यङ्मनुष्येषु द्रव्यलेखां भावलेखां चाश्रित्य जयन्त्यत उत्कृष्टतत्त्वान्तर्मुहूर्त्तं स्थितिः, देवनारकयोस्तु भावलेख्योन्वाधिकृत्य जयन्त्यत उत्कृष्टतत्त्वान्तर्मुहूर्त्तं स्थितिः, द्रव्यलेख्यानां तर्हि देवनारकयोः कियती स्थितिरित्याह- 'सुरनारपसु ये' त्यादि, सुरेषु यथासम्भवं तिसृणां कृष्णाद्यशुभलेख्यानां या यस्य देवस्य नारकस्य वाऽऽजमीया भवस्थितिरुक्ता तत्प्रमाणेन स्थितिरवगन्तव्या, तत्र सप्तमष्टवीनारकाणामुत्कृष्टतः कृष्णलेखा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि प्राप्यते, नीललेखा तूत्कृष्टतः पञ्चमष्टयिव्यामाद्य-प्रस्तटे पल्योपमासंख्येयभागाधिकानि दश सागरोपमान्यवाप्यते, काषोतलेखा तूत्कर्षतस्तृतीयपृथिव्यामाद्यप्रस्तटे पल्योपमासंख्येयभागाधिकानि त्रीणि सागरोपमानि लभ्यते, तैजसी पुनरुत्कृष्टत ईशानदेवलोके पल्योपमासंख्येयभागाधिकं सागरोपमद्व-यमवाप्यते, पद्मलेखा तूत्कृष्टतो ब्रह्मलोके दश सागरोपमानि शुक्ललेखा पुनरुत्कृष्टतोऽनुचरविमानेषु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि प्राप्यते, कृष्णनीलकापोतलेखा भवनपतिव्यन्तरं देवेष्वपि सम्भवन्ति परमुत्कृष्टस्थितिप्रादिपादनार्थं नरकेष्वेव भाविता इति गाथार्थः ॥ २३१ ॥ अथ भविज्ञानादिगुणानां स्थितिमाह-

छावद्विजयाहिनामा साद्विया नहसुओहिनाणाणं । ऊणा य युञ्जकोडी मणसमदयछेयपरिहारे ॥ २३२ ॥

मतिश्रुतावधिज्ञानानि नैरन्तर्येणोत्कृष्टतः सातिरैकानि षड्पष्टिः सागरोपमानि ग्राप्यन्ते, तथाहि-अत्रोत्पन्नमतिश्रुतावधिज्ञानः काश्चिद्देशोर्ना पूर्वकोटिं जीवित्वा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिष्वनुचरविमानेष्टूत्पन्नः, ततः पुनरत्रागतो नरजन्मन्यप्रतिपतितप्रस्तुत-ज्ञानत्रयः पूर्वकोटिं जीवित्वा तावत्स्थितिष्वेवानुचरविमानदेष्टूत्पन्नः, पुनरप्रतिपतितप्रकृतज्ञानत्रयो मनुष्येष्वगागत इत्येवं वारात्रयं मनुष्यभवायुष्केनाधिकानि षड्पष्टिः सागरोपमान्याधिकृतज्ञानत्रयमुत्कृष्टतोऽवाप्यते, अथवा स एव मनुष्योऽप्रति-पतितानुत्क्रान्तज्ञानत्रया द्वाविंशत्सागरोपमस्थितिष्वनुत्तरेष्वेनैव क्रमेण वारात्रयमुत्पाद्येत इत्येवमपि प्रस्तुतः स्थितिकालो लभ्यते, तदुक्तम्-‘दो वारे विजयादसु गयस्त तिष्णञ्चुए अहव तां । अदरेणं नरमविणं नाणाजीवाण सव्वदं ॥ १ ॥’ अयं चोत्कृष्टोऽमीषां स्थितिकालः सूत्रेऽभिहितः, जघन्यतस्तु मतिश्रुतज्ञानयोरन्तर्मुहूर्तं, अवधिज्ञानस्य तु समयः, कथमिति चेदुच्यते, तिर्यक् मनुष्यो वा विभक्तज्ञानी कश्चित् सम्यक्तत्वं प्रतिपद्यते, तस्य च तद्विभक्तज्ञानं प्रथमं समयमेकमवधिकरूपतां प्रतिपद्यते, ततोऽवधिज्ञानावरणोदयान्मूलत एव यदा प्रतिपतति तदाऽवधिज्ञानं जघन्यतः समयमेकमवाप्यत इति, उक्तञ्च-‘मइनाणी जहण्णेणं अतोमुहुत्तं, एवं सुयनाणीवि, ओहीनाणी जहण्णेणं एकं समयं’ ति, ‘ऊणा य पुव्वकोडी’स्यादि, मनःपर्यायज्ञानस्य किञ्चिन्न्यूनवर्षनवकेन न्यूना पूर्वकोटिरुत्कृष्टा स्थितिः, चारित्रिण एव मनःपर्यायज्ञानं भवति, चारित्रं च गर्भकालादारभ्य किञ्चिन्न्यूनवर्षनवक एवातिक्रान्ते प्रायः सम्पद्यते, अत एतावता न्यूना पूर्वकोटिः, जघन्यतस्त्विदमेकमेव समयमवाप्यते, समुत्पन्नमनः-पर्यायज्ञानस्याप्रभक्तसंयतस्य समयादर्धं मरणसम्भवेन देवेष्टूत्पादात् तेषु च मनःपर्यायज्ञानस्याभावादिति, सामायिकच्छेदोपस्थाप-नीये अपि चारित्र्ये, अतोऽनयोरप्येतावत्स्येव न्यूना पूर्वकोटिः प्रत्यक्सुत्कृष्टा स्थितिः, जघन्यतोऽनयोरपि प्रत्येकं समयमानेव स्थितिरवसेया,

तदनन्तरं मृत्वा देवपूत्पादसम्मानादिति, परिहारविशुद्धिकचारित्रस्यापि जयन्यतः समयः, उत्कृष्टतस्तु किञ्चिन्पूर्वैरेकोनत्रिंशद्विंश-
पैरूना पूर्वकोटिः स्थितिः, उक्तञ्च—“ परिहारविशुद्धि ए णं भंते ! परिहारविशुद्धि एति कालओ केचिरं होइ ? , गोयमा ! जहण्णेणं
एकं समयं उक्कोसणं देखणाए एरण्णतीसाए वासेहि ऊणिआ पुब्बकोडि ” त्ति, इह जयन्यपदं पूर्ववन्मरणोपेक्षयैव, उत्कृष्टपदभावना
त्वेवम्-इह परिहारविशुद्धिकचारित्रं जयन्यतोऽपि नयमस्य पूर्वस्य तृतीयमाचारवस्तु यावद् दृष्टिवादोऽधीत एव सति प्रतिपद्यते,
ततश्च देशोन्नयनवर्षपर्यायेण केनापि पूर्वकोट्यायुषा ग्रज्या प्रतिपद्या, तस्य च विंशतिवर्षपर्यायस्य दृष्टिवादोऽनुज्ञातः, एतावत्-
ग्रज्यापर्यायादर्चां दृष्टिवादोऽनुज्ञायाः समये प्रतिपिद्वत्वात्, गतधासौ परिहारविशुद्धिकचारित्रं प्रतिपद्यते, तच्चाष्टादशमास-
मानमप्यविच्छिन्नमतत्परिणामेनैतेनाजन्म परिपालितमिति देशोन्नैकोनत्रिंशद्विंशोना पूर्वकोटिस्तस्योत्कर्षतः स्थितिकालो भवति,
द्वैरसम्परायचारित्रस्य जयन्यतः समय उत्कृष्टतस्त्वन्तर्मुहूर्तं, यथाख्यातचारित्रस्य तु जयन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु देशोना पूर्वकोटिः
स्थितिकाल इति प्रागपि वस्तुतो निर्णीतप्रायमिति नेहोक्तम्, केवलज्ञानस्यापि सादिरपर्यवसितः स्थितिकालः प्रसीत एवेति, इह
ज्ञानस्थितिकालाभिधानप्रस्तावेऽपि नोक्त इति गार्थः ॥ २३२ ॥ अथ विभंगज्ञानादिगुणानां स्थितिकालमाह—

विभंगस्स भवट्ठिइ चक्खुस्सुदहीण वे महस्साइं । साइं अपज्जवसिओ सपज्जवसिओ तिय अचक्खु ॥२३३॥

ज्ञानस्य स्थितिकालस्तावदनन्तरमभिहितः, साम्प्रतं तु ज्ञानप्रतिपक्षत्वादज्ञानस्य स्थितिकालोऽभिधानीयः, तच्चाज्ञानं त्रिविधम्-
मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं विभङ्गज्ञानं च, तत्र मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं चानाद्यपर्यवमितमभ्युपगम्य त्वनादिमिथ्यादृशां तदेवानादि-

सपर्यवसितं भवति, प्रतिपतितसम्यग्दृष्टीनां पुनर्जयन्यतोऽन्तर्बुद्धौ तदुत्कृष्टतत्त्वपार्श्वद्विपुलपरावर्च इत्येवंरूपं सादिसपर्यवसितं कालं यावत् प्राप्यते, उपलक्षणव्याख्यानादिदं तावत् स्वयमेव द्रष्टव्यम्, विभङ्गज्ञानस्य तु स्थितिं सूत्रकार एवाह- 'विभङ्गस्य भवद्विद्' इति यत्र तिर्यग्भवे मनुष्यभवे वा स्थितस्य जन्तोर्विभङ्गज्ञानमुत्पन्नं यत्र च भवे तेन गृहीतेन गच्छति तयोर्भवयोरुत्कृष्टा स्थितिः सा किञ्चिन्मूना विभङ्गज्ञानस्य नैरन्तर्येणोत्कृष्टाऽवस्थितिकालरूपतया विज्ञेयति तात्पर्यम्, तथाहि-तिरथो मनुष्यस्य वा किञ्चिद् व्यक्तस्य सतः कस्यचिद् विभङ्गज्ञानमुत्पन्नम्, तेन चोत्पन्नेन देशानां पूर्वकोटिमहासौ जीवितः, गुणाभासेन हि केनचिद् विभङ्गज्ञानमुत्पजायते, स च गुणाभासः किञ्चिदव्यक्तस्यैव भवति, अतः पूर्वकोटिदेशो न ता, ततश्चाप्रतिपत्तिविभङ्ग एव अधःसम- पृथिव्यामुत्पन्नत्त्वयस्त्रिंशत्सागरोपमानि जीवित इत्येवं विभङ्गज्ञानस्य भवद्वये नैरन्तर्येण देशेनपूर्वकोट्याऽधिकानि त्रयस्त्रिंशत् सागरो- पमान्युत्कृष्टतः स्थितिकालः सिद्धो भवति, जघन्यतस्तु समयरूपः, स चेत्थभवगन्तव्यः-मिथ्यादृष्टः कस्यचिद्विशुद्धिमासादयतः समयमेकं विभङ्गज्ञानमुत्पन्नं, तदनन्तरं च प्रकर्षमनुभवन्त्यां विशुद्धौ सम्यक्ते लब्धे तदेव विभङ्गज्ञानमवधिरूपतया परिणतमित्येवं जघन्यतः समयप्रमाणोऽस्यावस्थितिकालः, उक्तं च- "विभङ्गनाणी णं भंते! विभङ्गनाणि सति कालो केच्चिरं होइ, गोयमा ! जहण्णेण एके समयं उक्कोसेण तेचीसं सागरोवमाई देसूणाए पुव्वकोटीए अब्भहिंयाई" इति, तदेवं ज्ञानानामज्ञानानां च प्रोक्तः स्थिति- कालः, अथ चक्षुरादिदर्शनानां तमभिधित्सुराह- 'चक्खुस्तुदहीणा येसहस्साई' इति चक्षुषः चक्षुर्दर्शनलब्धिरूपस्य सागरोपम- सहस्रद्वयं नैरन्तर्येणोत्कृष्टोऽवस्थितिकाल इति तावत् सूत्रकाराभिप्रायः, एष चासंगत इव लक्ष्यते. समयविसंवादाधुक्तिविरोधाच्च. तथाहि-समये तावदुक्तम्- 'चक्खुदंसणी णं भंते ! चक्खुदंसणि सति कालो केच्चिरं होइ ? , गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण

सागरोपमसहस्रं सादरेण' ति, तदनेन सातिरेकसागरोपमसहस्रस्थितिप्रतिपादकेन सिद्धान्तवचनेन सह एतत् सागरोपमसहस्र-
द्वयस्थित्याभिधायकं वचनं विसंवदति, अपरं च- पञ्चचयसयलिन्यय सहस्रसम्माहिययुर्थाहनाभाणं । दुगुणं च तस्य भवे'
इत्यादिप्रागुक्तगाथायामस्मिन्नैव ग्रन्थे तथा सिद्धान्ते च सर्वेषामेव द्वीन्द्रियादिप्रसङ्गां सातिरेकसागरोपमसहस्रद्वयलक्षणः
स्थितिकालः प्रतिपादितः स कथं केनलानामेव चक्षुर्दर्शनिनां चतुरिन्द्रियपंचेन्द्रियाणां सम्भवति?, चतुरिन्द्रियाणां हि संख्येयः कालः
पंचेन्द्रियाणां तु सातिरेकं सागरोपमसहस्रमेकं प्रस्तुतग्रन्थे सिद्धान्ते च कायस्थितिरुक्ता, न चैतद्विषयः पंचेन्द्रियान् विहायान्येषां
चक्षुर्दर्शनं सम्भवति, ततः सिद्धान्तोक्त एव चक्षुर्दर्शनस्य स्थितिकालो युक्त्या संगच्छते, न तु प्रस्तुतग्रन्थोक्तो, युक्तिविरोधादिति,
'अचक्षुः' ति, अचक्षुर्दर्शनी जीवः चक्षुर्भेजेऽपेन्द्रियचतुष्टयदर्शनलोब्धमान् जन्तुरिति तात्पर्यम्, अभव्यमाश्रित्यासौ अकारस्य
लुप्तस्येह दर्शनादनादिरपर्यवसितश्च भवति, अभव्यानां स्पर्शनेन्द्रियमाश्रित्याचक्षुर्दर्शनलोब्धननादित्वादपर्यवसितत्वाच्चेति,
'सपञ्चवसिओस्ति य' ति अनादिरित्यनुगर्तमानमेव सम्बध्यते, ततश्च स एवाचक्षुर्दर्शनी जन्तुर्भव्यमाश्रित्यानादिः सपर्यवसितश्च
भवति, भव्यानां स्पर्शनेन्द्रियमपेक्ष्याचक्षुर्दर्शनलोब्धननादित्वात् केनलज्ञानोत्पत्तिकाले पर्यवसितत्वाच्चेति, अवधिदर्शनकेनलदर्शन-
योस्तु स्थितिकालो ग्रन्थविस्तरभयादिकारणात् सूत्रकृता नोक्तः, स चागमे इत्थं प्रतिपादितः स्वयमेव द्रष्टव्यः- 'ओहिदंसणी णं
भंते ! ओहिदंसणिच्चि कालओ केच्चिरं होह ! गोयमा ! जहण्णेणं एकं समयं उकोसेणं दोछवट्ठीओ सागरोपमाणं साइरगाउ' ति,
अस्य भावना- इह तिरेग्दमगुण्याणामन्यतरः कथिद्विभंगज्ञानी सप्तमनरकपृथिव्यां त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिषु नरकेषुत्पन्नः, तत्र
चोद्धर्तनाकालासन्नं सम्यज्जं प्रतिपद्य पुनः प्रतिपत्य च विभंगज्ञानान्ति एवाविग्रहेण पूर्वकोटोस्थितिषु तिर्यक्षु जातः, स्वायुःपर्यन्ते

चाप्रतिपत्तिविभंग एव पुनरपि सप्तमपृथिव्यां त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमायुर्नारको जातः, पुनरप्युद्धर्त्तनाकालप्रत्यासत्तौ सम्यक्तत्वं प्रतिपद्य पुनः परित्यज्य चाप्रतिपत्तिविभंग एवाविग्रहेण पूर्वकोट्यायुष्केषु तिर्यग्भूतपद्मः, इत्थेवं तावदेका पट्यष्टिः सागरोपमाणां मातिरेका भिद्धा, द्वितीया त्वसापिरथमवगन्तव्या-स एव जीवोऽप्रतिपत्तिविभंगस्तिर्यग्भूतो मनुष्येऽप्यविग्रहेणोत्पन्नः, तत्र च मम्यक्तत्वं अवधिं च प्राप्य 'दो वारे विजयाहसु गयस्त तिनचच्चुए अहव ताई' इत्यादिप्रागुक्तक्रमेणाप्रतिपत्तितमवाधिज्ञानं धारयन्न-पदिदर्शनस्य द्वितीयां सातिरेकपट्यष्टिसागरोपमाणां पूरयति, परतस्तु मुक्तिमवाप्नोतीति, इह च विभंगज्ञानावाधिज्ञानयोः परस्परं भेदो दर्शनं तु सामान्यावबोधरूपं द्वयोरपि तुल्यत्वादवधिदर्शनमुच्यते, आगमे तथैवाभ्युपगतत्वादित्यवधिदर्शनस्य सातिरेके द्वे प-ट्यष्टी सागरोपमाणां नैरन्तरेणैवावस्थितिकालः सम्पन्नो भवति, आह-कस्मात् पुनः सप्तमनरकपृथिव्यां विभंगज्ञानी वाराद्वयं स्वायुःपर्यन्ते मम्यक्तत्वं ग्राहितः?, उच्यते, विभंगज्ञानस्य निरन्तरं परतः स्थित्यभावात्, तथा च प्रागुक्तम्-विभंगयाणी जहण्णेणं एकं समयं उक्केसिणं तेत्तीसं सागरोचमाइं देवणाए पुव्वकोडीए अब्भहिंयाइं' ति, पुनरप्याह-तिर्यग्भूतपद्मेषु तर्हि किमर्थमविग्रहेण विभंगज्ञानी उत्पादितः? सत्यं, विग्रहेण अनाहारकत्वप्रसङ्गात्, तिर्यग्भूतपद्मेषु च विभंगज्ञानिनोऽनाहारकत्वस्य निषेधात्, तदुक्तम्-विभंगनाणीणं पंचेदियति-रिक्खजोणिया मणूना य आहारगा अणाहारगा, आहारगानो अणाहारग" ति, तेदेवमेतेषां व्याख्यानमुपदर्शितम्, अन्ये त्वेवं न्याचक्षते किं नः सप्तमनरकपृथिवीनिवासिनारकादिपरिकल्पनया?, सामान्येन न नारकतिर्यद्धरामभवेषु पर्यटतः खल्ववधिबिभंगौ निरन्तरं मातिरेकसागरोपमपट्यष्टिद्वयं भवतस्ततोऽप्यधिदर्शनस्य निरन्तरमेतावानवस्थितिकाल इत्यलं विस्तरेण, केवलसामान्यावबो-धस्य रूपस्य तु केवलदर्शनस्य मादिरपर्यवमितः स्थितिकाल इति गार्थार्थः ॥ २३३ ॥ अथ भव्यत्वादिगुणानां स्थितिकालमाह—

‘मय्यो अणाइ संतो अणाइणंतो भवे अभव्वो य । सिद्धो य साइणंतो असंखभागंगुलाहारो ॥ २३४ ॥

मय्यस्तावदनादिः सान्तथ भवति, इदमुक्तं भवति-मय्यस्य जन्तोर्योऽसौ मय्यत्वगुणः सोऽनादिकालात् प्रवृत्तत्वादनादिरुच्यते, सिद्धावस्थायां तु नियमाश्रित्वाचिन्त्यतीति सान्तः प्रतिपाद्यते, सिद्धो हि न मय्यो नाप्यभव्यः, तथाहि-भविष्यति मुक्तिपर्यायेति मय्य उच्यते, न भविष्यति मुक्तिपर्यायेण कदाचिदप्येति चामय्यो व्यपदिश्यते, सिद्धस्य चैतद् द्वितयमपि नास्ति, मुक्तिपर्यायस्य तेनानुभूयमानत्वात्, तस्माद्भव्यत्वस्य सिद्धावस्थायां निवृत्तत्वात् सान्तरमवसेयम्, अभव्यस्त्वनाघनन्तः अनादिकालात् प्रवृत्तत्वा-
दनादि तस्याभव्यत्वं, मुक्तिपर्यायस्य च कदाचिदप्यप्राप्तेस्तस्य तदनन्तमित्यर्थः, ‘सिद्धो य साइणंतो’ति सिद्धस्य सिद्धत्वं विशुद्ध-
ज्ञानदर्शनचारित्रानुष्ठानानन्तरभावित्वात् सादि भवति, लब्धस्य च कदाचिदपि प्रतिपाताभावादनन्तमिति भावः, आहारकत्वगुणस्य स्थितिकालमाह—‘असंखभागंगुलाहारो’ति, आहारको जीवस्तद्भावेन निरन्तरमंगुलासङ्ख्येयभागक्षेत्रप्रमाणं कालं यावद-
यतिष्ठते, इदमुक्तं भवति—‘अंगुलअंसखभागो ओसाप्पणिओ असंखजा’ इति वचनादंगुलासंख्येयभागप्रमाणे क्षेत्रेऽसंख्येया उरसापिण्यो भवन्ति, वतथाहारकः प्राणी निरन्तरमाहारकपुद्गलान् गृह्णातः कश्चिज्जघन्यतस्त्रिसमयोनक्षुल्लकभवग्रहणं यावत्
प्राप्यते इत्येतत् सूत्रेऽनुपात्तमपि स्वयमेव द्रष्टव्यम्, उत्कृष्टतत्त्वसङ्ख्येया उत्सापिण्यवसर्पिणीर्यावाभिरन्तरमाहारको लभ्यत इत्येतज्ज
द्वयेऽप्यभिहितमिति, तत्र जघन्यपदमित्थं भावनीयम्—कश्चिदेकेन्द्रियादिर्जीवो मृतः पूर्वाभिहितप्रकारेण च विग्रहे समयत्रयमनाहारको
भूत्वा क्षुल्लकभवग्रहणायुष्केषु पृथिव्यादिपूतपत्राः, तत्र च तावन्तं कालं निरन्तरमाहारको भूत्वा मृतः पुनरपि विग्रहेऽनाहारको जात

इत्येवं जपन्यतास्त्रिसमयोनं क्षुद्रकभयग्रहणमाहारकृत्यमिति, उत्कृष्टपदभावनायां त्वसंख्येया उत्त्सीपिष्यवसर्पिणीर्यावद्भवान्तेरवृत्तप-
दमानोऽविप्रद्वैतोत्पद्यते, तत्तद्वैतावन्तं कालं उत्कृष्टतो निरन्तरमाहारको लभ्यते, उक्तञ्च—“छुडमत्थाहारणं भंते ! छुडमत्था-
हारणचि कालो केच्चिरं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणं खुड्ढागभवग्गहणं विसमऊणं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं, असंखेज्जाओ
कालो ओमपिणीउस्सपिणीओ तेउओ अंगुलस्स असंखेज्जइभागं”ति इति गार्थः ॥ २३४ ॥ अथ काययोगादि-
गुणानां पूर्वग्रदेज्जभित्तं जपन्यस्थितिकालमभिधित्सुगह—

काओगी नरनाणी मिच्छं मिस्सा य चक्खु सण्णी य । आहारकसार्योवि य जहणमंतोमुहुत्तंतो ॥ २३५ ॥

धीयत इति कायः-शरीरं तस्य केवलस्य सम्यन्धी योगो-व्यापारः स यस्यास्त्वसौ काययोगी, अस्य च जपन्यतोऽन्तमुद्धृत्तम-
वस्थितिकालः, उत्कृष्टतस्तु प्रागेव ‘काओओ/ऽणंतकाल’ मित्यादिगाथायामभिहितः, जपन्यकालस्य भावनाऽप्येतद्गाथावृत्तौ
प्रागुक्तेति नैहोच्यते, ‘नर’ चि भावप्रधानत्वाभिर्देवस्य नरत्वमित्यर्थः, तच्चेह पुरुषवेदरूपं पुंस्त्वं मनुष्यत्वं वा, तत्र पुरुषवेदस्य
जपन्यतोऽन्तमुद्धृत्तलक्षणः स्थितिकालः पूर्वमेव ‘देवी णणपणाज्ज इत्थित्त’ मित्यादिगाथावृत्तौ भावितः, मनुष्यत्वं तु जपन्यतोऽ-
न्तमुद्धृत्तं भवतीति प्रतीतमेव, मनुष्याणां जपन्यतोऽन्तमुद्धृत्तं यच्छक्तेन प्रागेव प्रतिपादितत्वादिति, उत्कृष्टोऽप्येतत्कालः प्रागे-
वोक्तः ‘नाणि’ चि मामान्येन ज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानी, स च जपन्यतोऽन्तमुद्धृत्तमुत्कृष्टतोऽपर्यवसितलक्षणमनन्तं कालमवाप्यते,
तत्र मिथ्यादृष्टिः मग्यत्वं प्राप्ते ज्ञानी मज्जातस्तद्भावेन चान्तमुद्धृत्तं स्थित्वा पुनर्मिथ्यात्वं गतोऽज्ञानी सम्पन्न इत्येवं जपन्येन

आनिनोऽन्तर्मुहूर्तमवस्थितिकाल इति, उत्कृष्टतस्तु केवलज्ञानलक्षणं ज्ञानमाश्रित्य ज्ञानी अपर्यवसितलक्षणमनन्तं कालं लभ्यत इति सुखोन्नेयमेवेति, 'मिच्छं' ति मिध्यात्वं जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तं भवति, तच्च सम्यग्दष्टेः प्रतिपत्त्य मिध्यात्वं गतस्य तत्र चान्तर्मुहूर्तं स्थित्वा पुनर्लब्धसम्यक्त्वस्य प्रागेव 'मिच्छन्तमणार्थं' अपज्जवसिय'मित्यादिगाथावृत्तौ उत्कृष्टकालभावानां प्रक्रमे भावि-
तेमेव, 'मिस्सा य' ति मित्रं सम्यग्मिध्यात्वमिति तत्पर्यम्, तदपि जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तं भवति, अस्य च सम्यग्मिध्यात्वस्य जघन्य उत्कृष्टश्च स्थितिकालः 'सासायेगज्जोविये'त्यादिगाथायां सूत्रकृता प्रागप्युक्तः, किन्तु जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तस्थितिकगुणा-
मिधानप्रस्तावात् पुनरप्यमिहित इति, 'चक्खु' ति चतुःपंचप्रियाणां चक्षुर्द्वारेण तत्पञ्चसायान्योपयोगलक्षणं चक्षुर्दर्शनं, तदपि जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमेव भवति, उत्कृष्टस्त्वेतदवस्थितिकालः पूर्वं 'विग्गमस्स भवट्ठि'त्यादिगाथायामुक्तः, 'सण्णी य' ति संज्ञपंचैन्द्रियगर्भजो जीवः, सोऽपि निरंतरं तद्भावेन जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमेवावतिष्ठते, उत्कृष्टावस्थितिकालस्तु 'पुरिसत्तं सण्णिपत्तं च सपपुट्टत्तं च उदहीण 'मित्यत्रैव प्रतिपादितः, 'आहार' ति आहार्यतीत्याहारको जीवः, सोऽपि निरंतरं तद्भावे जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमेवाप्यते, आह-ननु 'अंसलभांगंगुलाहारो' ति उत्कृष्टाहारकस्थितिकालप्रतिपादकगाथाऽवयवविवरणप्रक्रमे त्रिसमयेन क्षुद्रकभवग्रहणमाहारकत्वस्य जघन्यः स्थितिकाल उक्तोऽत्र त्वन्तर्मुहूर्तलक्षण इति कथं न विरोध इति, नैतदेवं, भावार्थापरिज्ञाना-
द्यतोऽप्याप्याहारकत्वस्य जघन्यस्थितिरूपतया यदन्तर्मुहूर्तमुच्यते तदपि त्रिसमयेन क्षुद्रकभवग्रहणभावेनैव भवसेयम्, अन्तर्मुहूर्तस्योनेकमेतत्त्यादिति न कश्चिद्विरोध इति, 'कसायाविम्य' ति कषायाः सामान्येन कषायमोहनीयक्रमोदयरूपा इह गृह्यन्ते, सामान्येन सकषायित्वमात्रं कषायशब्दवाच्यत्वेनेह विवक्षितमित्यर्थः, तच्चागमं स्थितिकालमपेक्ष्य भंगरूपवर्तित्वेनोक्तम्,

तद्यथा-“ सकसाई ण भैत ! सकसादित्ति कालओ कीन्वर होइ ? , गोयमा ! सकसाई तिविहे पणत्ते, तंजहा अणार्इए वा अपज्जवासे-
ए अणार्इए वा सपज्जवसिए साईए वा सपज्जवसिए, तत्थ णं जे सै साई सपज्जवसिए से जहण्णेण अंतोमुहुत्तं उकोसेणं अवट्ठुपोग्गल-
परियट्ठं देख्खं”ति, तत्र मिथ्यात्वस्येव प्रथमभंगकोऽप्यप्यव्यानां, द्वितीयस्त्वनादिभिप्यादृशां भव्यानां, तृतीयभंगके
तु य उपशान्तचीतरगावस्थायामकपायीभूत्वा प्रतिपत्य पुनः सकपायित्वं प्रतिपद्यतेऽन्तर्मुहूर्त्तञ्च पुनरप्युपयमश्रेणीं कृतायामकपा-
यी समयद्यते तस्यान्तर्मुहूर्त्तप्रमाणं जघन्यपदवर्त्ति सकपायित्वं लभ्यते, यस्तूपशान्तचीतरगावस्थायाः प्रतिपत्य सकपायीभूत्वाऽपार्द्धे-
पुनरुपरावर्त्त यावत् संसारसागरं परिभ्रम्य पुनरप्यकपायी भवति तस्योत्कृष्टपदोक्तं सकपायित्वं द्रष्टव्यम्, प्रस्तुतविचार्यमाण-
गाथार्या तु सकपायित्वस्य तृतीयभंगकजघन्यपदमेवोक्तम्, श्रेयं तूपलक्षणत्वात् स्वयमेव द्रष्टव्यम्, अन्तर्मुहूर्त्तस्थितिशुणकालस्यैव
प्रस्तुतगाथायामभिधातुमिष्टत्वादिति, ‘जहण्णमंतोमुहुत्तं’ ति एतत् पदं काययोगादिषु ग्रन्थकं सर्वत्र योजनीयं, तच्च योजित-
मेवंति गाथार्थः ॥ २३५ ॥ तदेवमन्तर्मुहूर्त्तस्थितिकगुणाः सम्पिण्ड्योक्ताः, साम्प्रतं तु जघन्यतः समयस्थितिकान् मनोयोगादीन्
गुणान् संगृह्य विवक्षुराह-

मणवइउरलविउल्लिय, आहारयकम्म जोग अणरित्थी । संजमविभागविब्भंग सासणे एगसमयं तु ॥ २३६ ॥

जघन्यत इति पूर्वगाथातोऽनुवर्त्तमानं सम्बध्यते, योगशब्दोऽपि ‘कम्मजोग’ ति अस्मिन् पदे उपाशोऽपि यथासम्भव-
मन्यत्रापि योज्यते, ततश्च मनोयोगस्तावज्जघन्यतः समयमेकं भवति, कस्यचिद्गर्भजपंचद्वयस्य समयमेकं मनःपर्याप्त्या पर्याप्तत्वमा-

साद्य तदनन्तर मरणसम्भवादिति, एवं चाग्नोगोऽपि जघन्यतः समयमेकं भवति, कस्यापि द्वीन्द्रियादिजीवस्य समयमेकं भागपर्याप्त्या पर्याप्तत्वमनुभूय तदनन्तरं मरणभावादिति, 'उरल'त्ति, औदारिकशरीरी वैक्रियं कृत्वा प्रयोजनसिद्धौ परित्यज्य च पुनरौदारिकमागतः समयमेकं जीवित्वा मृतः कर्मणयोगी वैक्रिययोगी वा सञ्जात इत्यनया विवक्षया औदारिककार्ययोगो जघन्यतः समयस्थितिको भवति, वैक्रियलब्धिरहितानां तु पृथिव्यादीनामौदारिककाययोगो जघन्यतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तिक एव विज्ञेयः, 'वेउन्चिय' 'त्ति औदारिकशरीरिणा चाग्नादिना वैक्रियमारब्धं, तदारम्भे च समयमेकं जीवित्वा मृतो भोगान्तरं चापन इत्येवं वैक्रियकाययोगोऽपि जघन्यतः समयमवाप्यते, 'आहारय' 'त्ति चतुर्दशपूर्वधर आहारकशरीरयोग्यान् पुद्गलान् समयमेकं गृहीत्वा मृत इत्याहारककाययोगो जघन्यतः समय इत्येवं तावत् केचिद् व्याचक्षते, एतच्चानागमिकमिव लक्ष्यते, आहारकशरीरस्यागमे जघन्यतः उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्त्तस्थितिक-
त्यनोक्तत्वात्, तस्मात् कृताहारकशरीरश्चतुर्दशपूर्वधरः कार्यसिद्धिप्रत्यासत्तिकाले मनोयोगाद्वाग्योगाद्वा उत्तोर्ये पुनरपि च समयमेकमाहा-
रककाययोगमनुभूयौदारिकशरीरं प्रतिपद्यत इत्यनया कयाचिद् विवक्षया यदि पर जघन्यतः समयस्थितिकोऽप्यमाहारककाययोगो भवतीत्यल विस्तेरेण । 'कम्मजोग'त्ति विग्रहे यदा एक समयमनाहारको भवति तदा कर्मणकाययोगस्य जघन्यतः समयस्थि-
तिकत्वमवगन्तव्यम्, 'अणरित्थि' 'त्ति न नरोऽनरः पर्युदासाश्रयणाच्चपुंसोऽन विवक्षित ततश्चानरश्च स्त्री चानरस्त्रियौ, नपुंम-
कनेदस्त्रीवेदाविति भावः, तयोरपि प्रत्येकं जघन्यतः समय' स्थितिकालः, एतच्च 'देवी पणपण्णाळ' इत्यादिगाथावृत्तौ भावना-
सहितं निर्दिष्टमेवेति, 'सजमविभाग'त्ति संयमः सामान्येन चारित्ररूपोऽन विवक्षितस्तस्य विभागो भेदाः सामागिकच्छेदोपस्था-

पनीयपरिहारविशुद्धिक्लृप्तसम्प्रायथाख्यातचारित्रलक्षणाः पंच, एतेऽपि प्रत्येकं जघन्यतः समयस्थितिका भवन्ति, एतदपि भावनासहितं 'छावाट्टिउयहिनामा साहीया' इत्यादिगाथाविवरणे दर्शितमेवेति, 'विभंग' 'विभङ्गज्ञानमपि जघन्यतः समयस्थितिकमेव, यथा चैवं तथा 'विभंगस्त भवट्टिई' त्यादिगाथावृत्तौ प्रोक्तमेवेति, 'सासणे' 'ति सासादनसम्यक्तव-मपि जघन्यतः समयस्थितिकं, एतच्च सूत्रकृताऽपि 'सासायणेगजीविये' त्यादिगाथायां प्रागुक्तमेव, केवलं समयस्थितिकगुण-संग्रहग्रन्थमात्रं पुनरप्युक्तमिति न पुनरुक्ततादोषो भावनीय इति, मनोयोगादीनां चोत्कृष्टोऽवस्थितिकालः सूत्रे तत्र प्रागेवोक्त इति नेहाभिहित इति गार्थः ॥ २३६ ॥ पूर्वं सामायिकादिचारित्रविभागानां पंचनामव्यैककजीवाश्रितो जघन्य उत्कृष्टोक्तः स्थि-तिकालः, साम्प्रतं छेदोपस्थापनीयं परिहारविशुद्धिकं च चारित्रं नानाजीवेष्वव्यवच्छिन्नं जघन्यत उत्कृष्टतथ कियन्तं कालमवाप्यते इत्येतद्विशेषतश्चिन्तयितुकामो जघन्यतस्तावच्चिन्तयति-

अङ्गाइज्जा य सया वीसपुहुत्तं च होइ वासाणं । छेयपरिहारठाणं जहण्णकालाणुसारो उ ॥ २३७ ॥

जघन्यतः साद्वं वर्षशतद्वयं नानाजीवेष्वव्यवच्छिन्नं 'छेय'ति छेदोपस्थापनीयं चारित्रमवाप्यत इति सम्बन्धः, एत-च्चोत्सर्पिण्यास्तृतीयारके नवाशीतिषष्ठेषु गतेषु प्रथमतीर्थकोरोत्पत्तौ छेदोपस्थापनोपचारित्रे प्रवृत्तेऽर्द्धतृतीयवर्षशतलक्षणे तत्तीर्थे द्रष्टव्यम्, द्विर्वीथीथक्रतीर्थे छेदोपस्थापनीयचारित्राभावादिति, 'परिहारगाणं' 'ति परिहारविशुद्धिकचरित्रिणां पुनर्ज-घन्यकालस्यानुसारः-अनुसरणं निरन्तरप्रवृत्तिरित्यर्थः, विशतिपृथक्तं वर्षाणां भवति, कथमिति चेदुच्यते, वर्षशतायुपाकेनापि नवकेन

गणेन पूर्वोक्तहेतुरेकोनत्रिंशद्वर्षेषु गतेऽप्यवसर्पिणीचरमतीर्थकरसमीपे परिहारविशुद्धिकचारित्रं श्रवित्वैकसप्ततिवर्षाणि निरन्तरमनुपालितं, तदायुःपर्यन्ते च तत्समीपे वर्षशतायुषवान्येन नवकगणेन पूर्वोक्तयुक्तिं एवैकोनत्रिंशद्वर्षेषु स्वायुषोऽतिक्रान्तेषु प्रस्तुतचारित्रमङ्गीकृत्यैकसप्ततिमेव वर्षाणि निरन्तरमनुष्ठितं, अतः परमिदं न कोऽपि प्रतिपद्यते, तीर्थकरं तत्समीपप्रतिपन्नप्रकृतचारित्रं वा विद्यायान्यस्यान्तिके तत्प्रतिपत्तेर्निषेधादिति, एवं च सति द्विचत्वारिंशं वर्षशतं निरन्तरमेतत्प्रतिपत्तिरुक्ता भवति, एतदेव च विश्रुतिपृथक्त्वान्यत्वेन विवक्षितमत्रावगन्तव्यम्, वर्षद्वयाधिकाभिः सप्तभिर्विश्रुतिभिर्मध्यमस्य विश्रुतिपृथक्त्वस्य भावादिति गार्थार्थः ॥ २३७ ॥ एतयोरेव चारित्रयोर्नानाजीवगतमुत्कृष्टं कालमाह—

कोटिसप्तसहस्राहं पञ्चासं हुंति उयाहिनामाणं । दो पुञ्चकोटिकृपा नाणाजीवेहि उक्कोत्सं ॥ २३८ ॥

नानाजीवपूतकृष्टं कालमाश्रित्य पूर्वगाथातोऽनुवर्त्तमानं छंदोपस्थापनीयचारित्रं पञ्चाशत्कोटिशतसहस्राण्युदधिनाम्नां—सागरौपमानां भवति, पञ्चाशत्कोटिलक्षसागरोपममाणेऽवसर्पिणीकालप्रथमतोर्थकरतोर्थे निरन्तरमव्यवच्छिन्नं प्राप्यत इत्यर्थः, द्वितीयादितीर्थरूचीर्षेषु छंदोपस्थापनीयचारित्राभावादिति, पूर्वगाथाया एवानुवर्त्तमानं परिहारविशुद्धिकचारित्रं नानाजीवित्पूतकृष्टतो द्वे पूर्वकोटीदेशेने निरन्तरमवाप्यते, तथाहि—अवसर्पिणीकालप्रथमतोर्थकरस्यान्तिके पूर्वकोट्यायुषा नवकेन गणैर्नैकोनत्रिंशद्वर्षैः स्वायुषोऽतिक्रान्तः परिहारविशुद्धिकचारित्रं प्रतिपन्नमामरणान्तं च परिपालितं, तदायुःपर्यन्ते च तत्समीपे पूर्वकोट्यायुषैवान्येन नवकगणेन स्वायुष्कादेकोनत्रिंशद्वर्षैः स्वायुषः सप्ततिक्रान्तः परिहारविशुद्धिकचारित्रं प्रतिपन्नमामरणान्तं च परिपालितम्, अतः परमिदं न

कोऽपि प्रतिपद्यते, तीर्थं कर्तृदासेवकौ विहायान्यसमीये तत्प्रतिपत्त्यनुज्ञाभावाद्, एवं च सत्यष्टपंचाशद्वर्षलक्षणेन देशेन न्यूने द्वे पूर्वकोटी याचदुत्कृष्टतो निरन्तरमिदमवाप्यत इत्युक्तं भवति, एते च छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकचारित्रे उत्सर्पिण्यवसर्पिणीकाल-प्रथमचरमतीर्थं कर्तृतीर्थेऽप्येव भवतः, मध्यगतद्वारविस्तृतितीर्थं कर्तृकाले महाविदेहेषु च तदभावाद्, अतो न तत्र ते दर्शिते इति भावः; उक्तं च प्रज्ञप्तौ-“छेओवद्वारविण्यसंज्ञेणं भंते ! कालओ केचिरंहति !, गोयमा ! जहण्णेणं अड्डाइज्जाइं वाससयाइं उक्केसिणं पन्नासं सागरोयमक्कोडिमयसहस्साइं” ति, “परिहारविशुद्धिसंज्ञा नं भंते ! कालओ केचिरं हुंति !, गोयमा ! जहण्णेणं देवणाइं दो वाससयाइं उक्केसिणं देवणाओ दो पुब्बकोडिउ” ति, आह-यद्येवमेनेन रूपेण सामायिकादिचारित्राणामपि कालो वक्तव्यः सम्भ-यत्येव, किमिति तत्परिहारेण प्रस्तुतचारित्रद्वयस्यैवायमुक्तं इति, सत्यं, किन्तु सामायिकयाख्यातचारित्रे तावन्महाविदेहादिषु सर्वका-लं भावात् सर्वदैव भवतः, ह्यस्मत्स्मरयायचारित्रं तु जयन्त्यतः समग्र उत्कृष्टतत्त्वन्तर्मुहूर्तं भवतीति स्वयमेव द्रष्टव्यम्, उक्तं च-“सुहु-मसंपरायसंज्ञया नं भंते ! कालओ केचिरं हुंति !, गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्केसिणं अंतोमुहुचं” ति, ततः परं क्षपकश्रेण्यु-पशमश्रेण्योरन्तरसद्भावाच्छेधान्यत्र ह्यस्मत्स्मरयायचारित्राभावादिति भाव इति गार्थार्थः ॥२३८॥ योगानामप्येकजीवाश्रितः स्थि-तिकालः प्रागभिहितो, नानाजीवाश्रितं तु तमभिधित्सुराह-

पद्मासंनियभागो वेदव्ययमिस्सगाण अणुसारो । भिन्नमुहुत्तं आहारमिस्ससेसाण सव्वब्धं ॥ २३९ ॥

चैक्रियं कार्मणेन सह मिश्रं येषु ते चैक्रियमिथाः काययोगास्तेषां पट्योपमासंख्येयमागं यावदनुसरणमनुसरो-निरन्तरप्रवृत्ति-

गस्याप्युपादानं प्राप्नोति तथाऽपि गाथाऽव्यवस्थास्य प्रागोवृत्त्या प्रवृत्तेः सिद्धान्तानुरोधतः स्वयमपि तद्वर्जनं द्रष्टव्यमिति गाथार्थः ॥ २३९ ॥ तदेवं भवस्थितिकाथस्थितिगुणविभागस्थितिलक्षणं जीवसमासविषयं त्रिविधमपि कालमभिधायोपसंहरन्नाह-
त्य य जीवसमासे अनुमज्जय सुहुमानिउगमइकुसलो । सुहुमं कालविभागं विभज्ज सुयस्मि उवउत्तो ॥२४०॥

अनन्तः श्रुतसमुद्रोऽपरिमितास्तदभिहिता जीवसमासविषयाः पदार्थास्तत् कियतां प्रत्येकमहं स्थितिकालं ध्वम्, तस्माद् वचनव्यस्येन जीवसमासेत्येतेषु कालद्वारमाश्रित्य विचारणीयत्वेन प्रक्रान्तेषु स्थूलस्य कियतोऽपि मयाऽप्यभिहितत्वात् सूक्ष्ममति-
गम्यं सूक्ष्ममपरमपि सम्मविनं जीवसमासविषयं कालविभागं-स्थितिकालभेदं श्रुते उपयुक्तः तदनुसारं विभजेत्,--स्वयमपि विभागेन प्रतिपादयेत्, किं कृत्वा ? 'अनुमज्ज' विमृश्य विमर्शं द्वारेण तस्यैव श्रुताम्भोधरन्वः समवयाह, क इत्याह-सूक्ष्मनियुगमति-
कुशलः, अतिनिविडानामपि पदार्थानामन्तः प्रविश्य तन्वावगमात् सूक्ष्मा, तथा। सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमपर्यपरिच्छेददक्षत्वात्क्रिपु-
णा यासौ मतिस्तया कुशलो-विद्वः सूक्ष्मनिपुणमतिकुशलः, इदमुक्तं भवति-अन्यस्य कथितमात्रावधारणेऽपि सन्देहात् स्वमत्याऽभ्युह
दूरस्थितत्वाद्यथोक्तमतिरेव कश्चिन्नुक्तानुसारेण विमृश्य जीवसमासविषयमपरमपि कालविभागं यथोचितमभिदध्यादिति गाथार्थः
॥ २४० ॥ तदेवमभिहितो जीवसमासविषयः स्थितिकालः, साम्प्रतमजीवविषयं तमभिधत्सुराह-

तिणिण अणाइअणंता तीयद्धा खलु अणाइया संता । साइअणंता एसा समओ । पुण वट्टमाणद्धा ॥२४१॥
धर्माधर्माकाशास्तिकायाः कालपुद्गलाच्चेति पञ्च तावदजीवद्रव्याणि, एतेषु च मध्ये द्रव्यार्थतया धर्माधर्माकाशास्तिकायलक्षणानि

त्रीण्यजीवाण्यप्यनाद्यनन्तानि भवन्ति, अनादिकालाच्चतुत्सानान्यरूपस्य ग्रहचत्वाद्, भविष्यत्काले तु कदाचिदप्यव्यवच्छे-
दादिति, कालोऽपि सामान्यरूपेण अनेयेव युक्त्याज्जाद्यनन्त एव, विज्ञेयरूपतया तु चिन्त्यमानः स तावत् त्रिधा भवति, तद्यथा-अतीता-
द्वा एव्याद्वा वर्त्तमानाद्वा चेति, तत्राद्वाद्यन्दः स्त्रीलिङ्गप्रतिरूपकोऽव्ययः कालमाची, ततश्चातीता चासौ अद्वा चातीताद्वा, अती-
तकाल इत्यर्थः, तेयमतोतकालरूपाऽतीताद्वा सत्पुरुषधारणे अनादिका सान्तेय च भवति, न विद्यते आदिर्यस्याः साऽनादिका, सहान्ते-
न वर्तते इति सान्ता, प्रज्ञापकरूपणाकालवर्त्तिनं हि समयमर्थो कृत्वाऽतीतकालस्यातीताद्वा रूपता व्यवस्थाप्यते, ततस्तस्या
अनादिकालात् ग्रहचत्वादननादिता वर्त्तमानसमयपर्यन्तत्वात् सान्त्वता, 'साह अणन्ता एस्' चि एष्यति-वर्त्तमानसमयादूर्ध्वं
प्रवर्त्तिष्यत इत्येष्या, सा पुनः सादिरनन्ता च भवति, वर्त्तमानसमयादनन्तरं तत्प्रवृत्तिरिति सादित्वं, पुरतस्त्यपर्यवसानत्वाद्-
नन्तत्वमिति, 'समओ पुण वहमाणद्ध' चि प्रज्ञापकरूपणोपेक्षया इदानीं वर्तत इति वर्त्तमाना सा चासौ अद्वा च
वर्त्तमानाद्वा, सा पुनरेकममयरूपेण भवति, अतीतसमयस्यातीताद्वाऽनुप्रेषादनागतसमयस्य त्वेव्यादामीलनात् पारिशेष्यत एव
वर्त्तमानाद्वा एकममयरूपेणानतिष्ठत इति भाव इति गार्थः ॥ २४१ ॥ अथ पुद्गलक्षणानामज्जिविनां स्थितिकालमाह-

कालो परमाणुस्स य दुपएसार्हणमेव त्वंवाणं । समओ जहणमियरो उत्सप्पिणिओ असंखज्जा ॥ २४२ ॥

परमाणोर्द्विप्रदेशादीनां च स्कन्धानां प्रत्येकं कालो भवति, कियानित्याह-जघन्यः समय इतरस्तु-उत्कटोऽसहूथेया उत्सर्पिण्य-
वगर्पिण्यः, इदमुक्तं भवति-एकासी परमाणुस्तद्रूपतया जघन्यतः समयमुत्कटतत्त्वसहूथेया उत्सर्पिण्यवसर्पिणीयाविवदवतिष्ठते, एवं

अणुकस्कन्धोऽपि तद्भावेनैतावत्स्थितिमान् वक्तव्यः, तथा अणुकस्कन्धोऽपि तथा चतुरणुकस्कन्धोऽपि एवं यावदनन्ताणुकस्कन्धोऽप्येतावत्स्थितिमान् वाच्य इति भाग्यार्थः ॥२४२॥ तदेवं यञ्चानामप्यजीवद्रव्याणामभिहितः स्थितिकालः, तदाभिधाने च जीवानामजीवानां चावसितः कालविचारः, तदवसाने च काललक्षणं पञ्चमद्वारं समाप्तमिति ॥ अथ 'संतपययरूपणये' त्यादिगाथोपन्यस्तमेवान्तरलक्षणं षष्ठं द्वारमभिधत्तुः यदिह द्वारे वक्तव्य तस्य तावत् प्रतिज्ञां कर्तुं अन्तरस्वरूपं चाभिधातुमाह-
जस्तस गमो जतथ भवे जेण य भावेण विरहिओ वसइ । जाय न उवइ भावो सो चेव तमंतरं हवइ ॥ २४३ ॥

यस्य मनुष्यादेर्दृष्टस्य भगन्तरं विद्यासौर्यत्र नरकगतितिर्यग्गत्यादौ गमो-गमनमुत्पत्तिस्तदिह द्वारे तावद् वक्तव्यमिति शेषः, अन्तरस्वरूपं पुनरेतदवगन्तव्यं, किं तदित्याह-येन च पूर्वोक्तभूतेन तावद् नारकादिपर्यायेण विरहितो-वियुक्तो जन्तुरन्यत्र-मनुष्यादिपर्याये वसति, स च पूर्वोक्तभूतो भावो यावत्पुनरपि नोपैति-अनुभवविषयतां नागच्छति तावधः कथनाप्यन्तरालकालो भवति तत्स्वरूपमन्तरं विज्ञेयम्, यथाऽऽनुभूतनारकपर्यायः कश्चित्ततो निर्गत्य नारकपर्यायविरहितोऽनन्तकालं मनुष्यादिपर्यायेणैव वर्तते तदन्ते च मुक्तिमप्राप्तुवंस्तस्य नियमाभारकपर्यायो भवत्येव, सतो नरकगतेरन्यत्र पर्यटतो यस्तस्य कालो जातस्तत्स्वरूपमन्तरमवगन्तव्यमिति, उपलक्षणं चेद् गत्युपपत्तिविरहादिलक्षणस्याप्यन्तरस्येहाभिधास्यमानत्वादिति गार्थार्थः ॥ २४३ ॥ अथान्तरकालाभिधानोपकारकत्वात् कस्य जीवस्य कस्यां गतावुत्पत्तिरित्येतदभिधत्सुराह-

सञ्चा गई नराणं सञ्चितिरिक्त्वाण जा सदस्सरो । धम्मोए भवणवतर गच्छइ सयल्लिदिय असण्णी ॥ २४४ ॥

नराणां परलोकगमने सति सर्वा अपि गतयो भवन्ति, ते हि मृताः सन्तो नारकतिर्यग्नरामरलक्षणासु संसारवर्चिनीषु चतसृ-
ष्वपि गतिषु तद्वाहिर्भूतायां सिद्धिगतौ च गच्छन्तीत्यर्थः, तिर्यचस्तु पंचेन्द्रियास्तावद् द्विविधाः- संज्ञिनोऽसंज्ञिनश्च, तत्र संज्ञि-
पंचेन्द्रिया नारकीर्यग्नरामरसम्बन्धिनीषु चतसृष्वपि गतिषुत्पद्यन्ते, केवलं देवगतौ य एषां विशेषस्तमाह-‘संज्ञिणतिरिक्त्वाने-
त्यादि, संज्ञिपंचेन्द्रियतिरथां देवगतासुत्पद्यमानानां भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्केष्वविशेषेण सर्वत्रोत्पत्तिर्भवति, चैमानिकेषु त्वष्टमं
सहस्रारदेवलोकमेव यावदुत्पद्यन्ते, न तु परेणानतदेवलोकदिषु, तथाविधयोग्यताऽभावादिति भावः, असंज्ञिपंचेन्द्रिया अपि
तिर्यचश्चतसृष्वपि नारकादिगतिषुत्पद्यन्ते, केवलं नरकेदेवगतासुत्पद्यमानानामपीषां यो विशेषस्तमुपदर्शयति- ‘धम्ममाए’ इत्यादि,
सकलानि-सम्पूर्णानि पचापीन्द्रियाणि यस्यासौ सकलेन्द्रियः-पंचेन्द्रियोऽसंज्ञो-समूर्च्छजस्तिर्यग्नरारकेषुत्पद्यमानस्तवद् धर्माभिधाना-
यामेव प्रथमनरकगृथिव्यामुत्पद्यते, न शेषासु द्वितीयादिपृथ्वीषु, तत्राप्युत्कृष्टतोऽपि पल्योपमासंख्येयभागाद्युक्तेष्वेव जायते,
नाधिकाद्युक्तेष्विति विशेषः, देवगतौ पुनरुत्पद्यमानो भवनपतिव्यन्तरेष्वेवोत्पद्यते, न तु ज्योतिष्कसंख्येयभागाद्युक्तेषु, तत्रापि पूर्ववत्
पल्योपमासंख्येयभागाद्युक्तेष्वेव जायते, न परत इति गार्थार्थः ॥ २४४ ॥ ननु संज्ञिनामसंज्ञिनां च पंचेन्द्रियतिरथां गतिरुक्ता,
शेषास्त्वेकेन्द्रियादयस्तिर्यचः क्वोत्पद्यन्त इत्याह-

तिरिपस्तु तेउवाज सेसतिरिक्त्वा य तिरियमणुएसु । तमतमया सयलपस्त मणुपगई आणयाईया ॥ २४५ ॥

तेजःकायिका वायुकायिकाश्चैकेन्द्रियतिर्यचस्तिर्यग्देवोत्पद्यन्ते नान्यत्र, अभिवायुनामेकैव तिर्यग्गतिरुत्पत्तिस्थानं, शेषासु पुनर्नारकम-

नुप्यदेवगतिलक्षणासु तिसृष्वपि गतिष्वमी नोत्पद्यन्त एवेत्यर्थः, 'सिसतिरिवत्वाये'त्यादि, उक्तशेषास्तु तिर्यचःपृथिव्यव्यवनस्पतिलक्षणा एकोद्रिया द्विविचतुरिन्द्रियलक्षणा विकलेन्द्रियाश्च तिर्यक्षु मनुष्येषु चोत्पद्यन्ते, न देवनारकेष्विति भावः, आह-नन्वेवं तिरथां मनुष्याणां च निरूपितमुत्पत्तिस्थानं, नारकदेवास्तु कोत्पद्यन्त इत्याह-तमतया सपलपसु'चि सकलशब्देनोद्रियाण्याश्रित्य परियूणां इह विवक्षिताः, ते च पंचेन्द्रिया एव भवन्ति, एवञ्चस्तु तिर्यचः, ततश्च तमस्तमजाः सप्तमृथिवीनारकास्तावच्च उद्भूताः संतः पंचेन्द्रिय-तिर्यच एव भवन्ति, न मनुष्यादिरूपा इत्यर्थः, 'मनुष्यगई आणयाई य' चि आनतं नवमदेवलोकमादौ कृत्वा ये उपरि वर्त्तते प्राणतारणाच्युतग्रवेयकानुत्तरविमानवासिनेस्त आनतादयो देवाः केमलमनुष्यगतय एव भवन्ति, मनुष्येष्वेवोत्पद्यते न तिर्यगादि-ष्विति भाव इति गार्थार्थः ॥ २४५ ॥ शेषास्ताहि नारकदेवाः क्व जायन्त इत्याह-

पंचेन्द्रियतिरियनरे सुरनेरइया य सेसया जंति । अह पुढविउदयहरिण ईसाणंता सुरा जंति ॥ २४६ ॥

उक्तशेषा भवनपतिव्यतरज्योतिष्कलक्षणाः सौधर्मेशानसनत्कुमारमाहेन्द्रबल्ललोकलोकमहाशुक्रसहस्रारदेवलोकवासिनश्च सुरा रत्नप्रभादिपष्ठपृथ्वीवर्तिनश्च नारकाः 'पंचिदियतिरियनरे' पंचेन्द्रियेषु तिर्यक्षु नरेषु च 'यान्ति' उत्पद्यन्त इत्यर्थः, आह-नन्यमो भवनपत्यादयो देवास्तिर्यग्भूत्पद्यमानाः किमिति पंचेन्द्रियेष्वपि केषांचिदुत्पादश्रवणादित्याह- 'अह पुढविउदयहरिण' इत्यादि, अथशब्दो विशेषोपदर्शनार्थः, भगवत्पत्यादय ईशानदेवलोकगर्भता देवा विशेषतश्चिन्त्यमाना चादरपर्याप्तपृथिव्यष्कायिकेषु प्रत्येकपर्याप्तहरितकर्म चोत्पद्यन्ते, न पुनः शेषेकोद्रियविकलेन्द्रियेति भावः, सनत्कुमारादिवर्तिनस्तु

ममयममल्यया ए॒न लभ्यंत इति भाव इति गाथाधः ॥ २४७ ॥ अथ त्रसजीवाः कियन्तः प्रतिसमयमुत्पद्यन्ते विनश्यन्ति च, कियन्तं च कालं नैरन्तर्येण जायन्ते चेत्येतन्निरूपयितुमाह—

आचलियअसंगेज्जइभागो संलेज्जरासि उववाओ । संखियसमये संलेज्जयाण अट्टेव सिद्धाणं ॥ २४८ ॥

इह पृथिव्यादिस्थावरजीवानामुत्पादोद्भूतनविषयो विचारस्तावदनन्तरगाथायामपि निर्दिष्ट इति सामर्थ्यादेव प्रस्तुतगाथायां द्वीन्द्रियादित्रसजन्तूनामुत्पादोद्भूतने विचारयितव्ये इति प्रतिपत्तव्यम्, अतो द्वीन्द्रियादयः स्ववेज्जुक्ता अपि गम्यन्ते, ततश्च 'असंगेज्जरासि उववाड' इति जीवानां प्रत्येकमसङ्ख्येयो राशिर्येषु तेऽसङ्ख्येयराशयो द्वित्रिचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यक्-सम्बृच्छजन्मनुप्याग्रतिष्ठाननरकावासवर्ज्यनारकाः सर्वार्थसिद्धविमानवर्ज्यदेवात्मकास्त्वसजन्तुसङ्घाताः, एते हि प्रत्येकमसङ्ख्येयजीवराशिस्वरूपास्तत्र लुप्तसप्तमिविद्वानचननिर्देशात् प्रत्येकमेतेषु सप्तसु त्रसजीवासङ्ख्येयराशिषु जीवानां प्रतिसमयमुपपातः— उत्पादो भवति, कियन्तं कालं यावदुत्कृष्ट एतेषु सप्तस्त्रिण्य 'आचलिय असंगेज्जइभागु' इति आवलिकाया असङ्ख्येयतमे भागे यावन्तः समयास्तावतः समयान् यावदुत्कृष्ट एतेषु सप्तस्त्रिण्य राशिष्वनवरतं जन्तवः समुत्पद्यन्ते, परतो द्वित्रिचतुरेन्द्रियाणां प्रत्येकं जघन्यतः समयमानस्योत्कृष्टतत्त्वान्तर्मुद्गुरेप्रमाणस्थान्तरकालस्यागमे निर्दिष्टत्वात्, पञ्चेन्द्रियतिर्यगाद्यन्तरकालस्य तत्रापि वक्ष्यमाणत्वादिति, एवं चावलिकाऽसङ्ख्येयभागं यावज्जघन्यत एक उत्कृष्टतत्त्वसंख्याताः प्रतिसमयमेतेषु सप्तस्त्रिण्य राशिषु प्रत्येकं जीवाः समुत्पद्यन्त इत्युपलक्षणव्याख्यानात् स्वयमपि द्रष्टव्यम्, एतमुत्कृष्टत आवलिकाऽसङ्ख्येयभागं यावज्जघन्यत एकस्योत्कृष्टतत्त्व-

संख्येयानां प्रतिसमयमुद्धर्तनाऽप्येतेषु सप्तसु राशिषु प्रत्येकं द्रष्टव्या, परतस्तत्त्वावदन्तरसद्भावादिति । संख्येयेषु राशिषु तर्हि का वार्तत्याह—'संख्येय' त्यादि, ये तु गर्भजमनुष्या अग्रतिष्ठाननरकावासनारकाः सर्वार्थसिद्धविमानदेवाश्च प्रत्येकं संख्येयास्तेषां संख्येयानां सतां त्रिषु राशिषु प्रत्येकमुत्कृष्टतः संख्येयानेव समयान् यावदुत्पाद उद्धर्तना च नैरन्तरेण भवति, परतोऽन्तराल-सद्भावादवेति, इह च प्रत्येकं त्रिष्वपि राशिषु जघन्यत एको द्वौ वा यावदुत्कृष्टतः संख्येया एव जीवा उत्पद्यन्ते उद्धर्तन्ते च, नासंख्येया इति स्वयमपि द्रष्टव्यम्, एते हि त्रयोऽपि राशयः प्रत्येकं संख्येयातस्वरूपा एव, संख्येयातेषु चासंख्येयानामुत्पादोद्धर्तने न सम्भवत इति भावः । 'अष्टैव सिद्धानां' ति सिद्धानां पुनर्निरन्तरमुत्कृष्टतोऽष्टौ समयान् यावदुत्पादः, उद्धर्तना तु तेषां न सम्भवति, अपुनरावृत्त्यैव सिद्धत्वभावादिति, अष्टौ च समयान् यावदुत्कृष्टतः सिद्धानां निरन्तरमुत्पत्तिस्त्वदव भवति यदा प्रथमसमये एको द्वौ वा यावदुत्कृष्टतो द्वात्रिंशत् सिद्ध्यन्ति, एवं द्वितीयसमयेऽप्येको द्वौ वा यावदुत्कृष्टतो द्वात्रिंशत् सिद्ध्यन्ति, एवं तृतीय-समयेऽपि चतुर्थसमयेऽपि यावदष्टमेऽपि समये एको द्वौ वा यावदुत्कृष्टतो द्वात्रिंशदेव सिद्ध्यन्ति, ततः परमवश्यमेव समयादिक-मन्तरं भवति, एवं निरन्तरमष्टौ समयानुत्कृष्टतो जन्तूनां सिद्धिरवाप्यते, यदि पुनर्जघन्यतस्त्रयस्त्रिंशत आरभ्योत्कृष्टतोऽष्टचत्वारिंशत् यावत् प्रतिसमयं सिद्ध्यति तदा सप्तैव समयान् यावदुत्कृष्टतः सिद्ध्यन्तो लभ्यन्ते, न परतः, समयाद्यन्तरसद्भावादिति, अथ जघन्यत एकोनपंचाशत् आरभ्योत्कृष्टतः षष्टिं यावत् प्रतिसमयं सिद्ध्यन्ति तदोत्कर्षतः षडेव समयान् यावत् सिद्धत्वपर्यायोत्पत्तिर्निरन्तरमवाप्यते, न परतः, अन्तररद्भावादिति, यदा त्वेकषष्टेः प्रारभ्य द्वासप्ततिं यावत् प्रतिसमयं निरन्तरमेव सिद्ध्यन्ति तदोत्कृष्टतः पंचैव समयान् यावन्निरन्तरं सिद्धिरवाप्यते, न परतः, अन्तरसद्भावादिति, त्रिसप्ततेस्त्वारम्य चतुरशीतिं यावत् प्रतिसमयं

सिध्यतां चतुर एव समयान् यावत् निरन्तरं सिद्धिः, पञ्चाशीतेस्त्वारम्य षण्णवति यावत् सिध्यतां त्रीनेव समयान् यावत् निरन्तरं सिद्धिः, सप्तनवतेस्त्वारम्य दशरशतं यावत् सिध्यतां द्वावेव समयौ सिद्धिः, यदा तु अचरशतादारभ्याष्टोत्तरं शतं यावदुत्कृष्टतः समयैरेव युगपत् सिध्यन्ति तदा तैरेकं समयं सिद्धिः, परतस्तु समयादिकमन्तरं सम्पद्यत इति, अन्ये तु व्याचक्षते-प्रथमसमये जघन्येनैकः सिध्यति उत्कृष्टतस्तु द्वाविंशदिति, द्वितीयसमये तु जघन्येनैकः उत्कृष्टतस्त्वष्टचत्वारिंशदिति, एवं तृतीयसमये उत्कृष्टतः षष्टिः चतुर्थसमये सुत्कृष्टतो द्वासप्ततिः पञ्चमसमये चतुरशीतिः षष्ठसमये षण्णवतिः सप्तमसमये दशरं शतम्, एवमष्टमसमये जयन्यत एको द्वौ वा उत्कृष्टतस्त्वष्टोत्तरं शतं सिध्यति, एवं जीवाः प्रतिसमयं निरन्तरेव सिध्यन्त उत्कृष्टतोऽष्टौ समयान् यावच्छ्रम्यन्ते, एतच्च व्याख्यानं प्रज्ञापनादिभिः सह व्याभिचरतीति फल्गु वल्गु वेति बहुश्रुता एव विदन्तीति गार्थार्थः ॥२४८॥ अयं यथोक्तानामेव द्वाविंशदादीनामुत्कृष्टसिद्धपदानां संग्रहगाथामाह—

वर्त्तन्ति अक्षयाला सद्ग्री यावत्तरी य योद्धन्वा । शुलसीई छपणउइ दुरहिय अद्दुत्तरसयं च ॥ २४९ ॥

यदा प्रतिसमयं जघन्यपदे एकादय उत्कृष्टतस्तु द्वाविंशत् सिध्यन्ति तदा निरन्तरमष्टौ समयान् सिद्धकालः, यदा पुनस्तय-
त्रिंशदादयः पर्यन्तेऽष्टचत्वारिंशत् प्रतिसमयं सिध्यन्ति तदा सप्त समयाः, यदा त्वेकोनपञ्चाशदादयोऽवसाने षष्टिस्तदा षट्-
समयाः, यदा त्वेकषष्ट्यादयोऽन्ते द्वासप्ततिस्तदा पञ्च समयाः, यदा तु त्रिसप्तत्यादयो निषेने तु चतुरशीतिस्तदा चत्वारः समयाः,
यदा तु पञ्चाशीत्यादयोऽवसाने षण्णवतिस्तदा त्रयः समयाः, यदा त्वादी सप्तनवतिरन्ते पुनर्दशरशतं तदा द्वौ समयौ, यदा

पुनरेष्वन्यदिपदे श्रुतरमृतादय उत्कृष्टतस्त्वेकसमयैव युगपददोषरक्षतं सिद्ध्यति तदा स एवेकः समयो जीवानां सिद्धिप्राप्तिकालः, ततोऽनन्तरमवश्यं समवापन्तरसद्भावादित्येतत् सर्वं प्रागपि गतार्थं, श्रिव्यानुग्रहायं तु पुनरप्युक्तमिति, तदेवमष्टौ समयाः सिद्धानां निरन्तरं सिद्धिर्दोषशुच्यत्पर्यन्तानामेव सिद्ध्यतामष्टव्या, एतदेव चेह प्रकृतम्—‘अष्टेव सिद्धान’मिति निर्देशादिति, या तु त्रय-विंशदायष्टवत्सारिद्यत्पर्यन्तादीनां सिद्ध्यतां नैरन्तर्येण सप्तसमयादिका सिद्धिरभिहिता सा प्रसङ्गमुखेनैवेति, अनया च गायया श्रुतिश्रुतादीन्युत्कृष्टपदानि संगृहीतानि, जपन्यानि तु स्वयमेव परिभाषनीयानि, अष्टमसप्तमयादिसप्तग्रहोऽप्यनया गायया ब्रह्म्यस्तपसा—‘अष्ट य सप्त य छर्पच चैव चक्षरि तिभि दो एकं । वरीसाश्पण्यं समया मणिया जहांसखं ॥ १ ॥’ द्वितीयव्यारूपाने तु सप्तमयादिपक्षो नोक्त एव, अष्टसु च समयेषु यथासंख्यं यानि श्रुतिश्रुतादयष्टपदान्युक्तानि तान्यनया गायया संगृहीतानि, जपन्यादिपदानि त्यष्टस्यपि सय्येष्टेष्टकश्रुतादीनि, तानि च सुखस्मरणीयान्येवेत्यलं विस्तरेण, प्रक्षेपग्याथा चैय, पूर्वदोषाकारेण साक्षादव्यारूप्यतत्त्वाद्, द्वादशदोषेषु च केष्टप्यदर्शनात्, केवलं सप्तग्रहिनामुपयेति गिनतीति व्याख्यातेति गायार्थः ॥ २४९ ॥ तदेवं येषु जीवेषु यावन्तं कालमृत्पादोद्घर्तनयोरन्तरं न सम्भवति तदेतदुपदर्शितम्, साम्प्रतं तु नरकगत्यादिपृत्पादो-द्घर्तनयोर्यवन्तं कालमन्तरं सम्भवति तदुपदर्शयन्नाह—

चउचीस मुमुक्षा सप्त दिक्स पक्खो य भास बुग चउरो । छम्मासा रयणाहिमु चउचीस मुमुस्त सणियरे ॥२५०॥

इह नरकगती तिर्यग्मनुष्यगतिका जीवास्तावदनवतं सर्वदेवोत्पद्यते कदाचिदन्तरमपि भवति, कियन्तं कालं यावदिति

चतुर्व्यते-सामान्येन सर्वोमपि नरकगतिमाश्रित्य जघन्यैकः समय उत्कृष्टतस्तु द्वादश मुहूर्ताः, एतावन्तं कालमन्यत आगत्यै-
कोऽपि जन्तुर्नरकगतीं नोत्पद्यते इति भावः, इदं तु सूत्रेऽनुक्तमपि स्वयमेव द्रष्टव्यम्, यत उक्तभागमे-“ निरयगई णं मेते ! केवइयं
कालं विरहिंया उवयाएणं पणत्ता १, गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समं उकोसेणं वारस मुहुत्त ” इति, तदेवं सामान्येन नरकगतीं
उत्पादस्यान्तरमुक्तम्, विशेषचिन्तायां तु रत्नप्रभादिकासु नरकपृथ्वीषु यदुत्पादस्यान्तरं तत् सूत्रकारः स्वयमेवाह-“ घडकीसे १-
त्थादि, रत्नप्रभानरकपृथिव्यामन्यत आगत्योत्पद्यमानानां जन्तूनां जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु चतुर्विंशतिमुहूर्ताः अन्तरं भवतीति
गाथायां साध्यमध्याहृत्य प्रक्रमत् स्वयमपि योजनीयम्, मुहूर्तस्तु घटिकाद्वयप्रमाणो मन्तव्यः, एवं जघन्यमन्तरं सर्वत्र समय एव,
उत्कृष्टं तु शर्कराप्रभायादुत्पादस्य सप्त दिनान्यन्तरं बालुरुग्रभायां यच्च दशदिवसलक्षणः पक्षोऽन्तरं यङ्गप्रभायां मासः धूमप्रभायां
मासद्वयं तमायां एष्टपृथिव्यां चत्वारो मासास्तमस्तमायां तु सप्तमपृथिव्यां पणमासा उत्कृष्टमन्तरं भवति, निजनिर्जोक्तकालं
यावदेतासु पृथ्वीष्वन्यत आगत्यैकोऽपि जीवः कदाचिन्नोत्पद्यत इति भावः, अत्र सुग्धः मेरुकः कश्चिदाह-चतु सामान्येन नरकगतीं
द्वादशमुहूर्तप्रमाणो विरहकाल उक्तः, तद्विशेषभूतासु च रत्नप्रभादिनरकपृथ्वीषु चतुर्विंशतिमुहूर्तदिकः पणमासावसानोऽयमीम-
द्वितो, न तु कापि द्वादशमुहूर्तमानः, यत्र विशेषभूतासु नरकपृथ्वीषु कापि नास्ति ए कथं तत्सामान्यरूपायां नरकगतीं द्वादश-
मुहूर्तमानो विरहकालो भविष्यति, न हि सिकताकमविशेषेषु प्रत्येकमविद्यमानं तैलं तत्सामान्यरूपायां सर्वस्यामपि सिकतायां
भवितुमर्हति, अत्रोच्यते, अप्रुक्तमिदमभिहितं भवता, सर्वस्यां हि नरकगतीं सप्तापि नरकपृथिव्यः पिण्डिताः प्राप्यन्ते, ततस्तासु
प्रत्येकमविद्यमानोऽपि ममुदाचापेक्षया द्वादशमुहूर्तमानो विरहकालो नगरदृष्टान्तेन प्राप्यत एव, तथाहि-कर्त्स्निभ्रिभगरे सप्त महा-

पाटकाः, तैलकस्मिन् पाटके जघन्यतः समयनोत्कृष्टतस्तु चतुर्विंशतिमुहूर्तैरतिक्रान्तेः काऽपि योऽपिदवश्यमेव पुत्रं प्रसूते, द्वितीय-
पाटके तु सप्ताभिर्दिवसैः तृतीयपाटके तु पक्षेण एवं यावत् सप्तमे पाटके जघन्यतः समयेनोत्कृष्टतस्तु षड्भिर्मासैरतिक्रान्तेः कापि
योऽपि श्रियोमेव तनयं प्रसूते, एवं च सति यद्येकस्मिन् पाटके उत्कृष्टा स्थितिरिति तदाऽन्यस्मिन् जघन्यास्थितिक्रमेऽप्युत्पद्यते
पुनरन्यस्मिन् मध्यमायां स्थितौ जायते तनय इत्येवं तावद्यावत् समस्तपाटकापेक्षया जघन्यतः समयेनोत्कृष्टतस्तु द्वादशभिर्मुह-
ूर्तैरवश्यमेव काचिद्योऽपि प्रसूते गालकम्, एवमिहापि भावनीयम्, न च विशेषेण विद्यमानं समुदाये न भवति, तंत्वादौ प्रत्येकमष्टस्या-
पि पटादेस्तत्समुदाये दर्शनादित्यत्र बहु वक्तव्यं तत्तु नोच्यते, ग्रन्थान्तरगम्यत्वात्तस्येति, तिर्यङ्मनुष्यगतिद्वयमधिकृत्याह-
'चउवीस मुहुत्त सणिगये' ति सामान्येन तिर्यगर्तौ शेषगतिकानामुत्पद्यमानानां जीवानामुत्पादस्य जघन्यतः समय उत्कृष्ट-
तस्तु द्वादशमुहूर्तप्रमाणमन्तरनगन्तव्यम्, एवं मनुष्यगतावपि, उक्तञ्च-" तिरियगई णं भंते ! केऽह्यं कालं विरहिया उववाए-
णं पण्णत्ता ? गोयमा ! जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं वारस मुहुत्ता, एवं मणुयगईवि " चि, विशेषचिन्तायां तु तिर्यगर्तौ संज्ञिनो-
गर्भजा इतरे चासंज्ञिनः सम्मूर्च्छजास्तावत् पंचेन्द्रिया भवन्ति, मनुष्यगतावपि संज्ञिनोः गर्भजा इतरे च-संज्ञिनः-असम्मूर्च्छजा
मनुष्या भवन्ति, तत्र गर्भजपंचेन्द्रियतिर्यक्षु गर्भजमनुष्येषु चान्यत आगत्योत्पद्यमानानां जन्तूनामुत्पादस्य जघन्यतः समय उत्कृष्ट-
तस्तु द्वादश मुहूर्ताः प्रत्येकमन्तरभवसेयम्, सम्मूर्च्छजपंचेन्द्रियतिर्यक्षु जघन्यतः समय उत्कृष्टतोऽन्तर्मुहूर्तमन्तरम्, सम्मूर्च्छजमनु-
ष्येषु त्वन्तरं जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु चतुर्विंशतिमुहूर्ताः, एतदेव च क्षेत्रे साक्षादुक्तम्, शेषं तु सूचितत्वादस्माभिरेव दर्शित-
मवगन्तव्यम्, यत्र च यावानुत्पादस्यैव विरहकाल उक्तस्तत्रोद्धर्पनाया अपि तावानेव विरहकालो बोद्धव्यः, सिद्धान्ते तथैव प्रति-

पादितत्वाद्, केवलं विवक्षितजीवेभ्य उद्बुत्त्य निर्गत्यान्यत्र गमनलक्षणा उद्घर्षेणा द्रष्टव्येति गार्थार्थः ॥ २५० ॥ अथ सामान्येनै-
व त्रसादिजीवानां प्रथमप्रतिज्ञातलक्षणमन्तरं श्रुतिपादकब्राह्म-

थावरकालो तत्सकादयाण एगिंदियाण तत्सकालो । बायरसुहुमे हरिण्डरे य कमसो पउजेज्जा ॥२५१॥

चीयते-प्रतिक्षणमुत्पद्यमानैर्जीवैः पुष्टिं नीयत इति कायः संघातः त्रसानां कायः त्रसकायस्तेन चरन्तीति त्रसकायिका जीवास्तेषां
त्रसकायं परित्यज्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि त्रसकायोत्पत्तौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतस्तु स्यावराणाप्-एकैर्द्वियाणां जीवानां
सम्बन्धी कालोऽन्तरं भवति, स चात्रैव पूर्व कालद्वारे एकेन्द्रियकालाभिधानप्रस्तावेऽभिहित आवलिकाऽसंख्येयमागवर्त्तिसमय-
राशिप्रमाणपुद्गलपरावर्त्तरूपो मन्तव्यः, 'एगिंदियाण तत्सकालो' चि पृथिव्यादेकेन्द्रियाणां जीवानां तद्भावं परिहृत्यान्यत्रोत्प-
न्नानां पुनरव्येकेन्द्रियत्वप्राप्तौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं उत्कृष्टतस्तु त्रसकालोऽन्तरं भवति, स चेद्देव ग्रन्थे पूर्वं कालद्वारे त्रसजीवकाला-
भिधानप्रक्रमे निर्दिष्टः सातिरेकसागरोपमसहस्रयलक्षणोऽवगन्तव्यः, तदेवं दिङ्मात्रं प्रदर्श्य शेषाणां बादरादीनामन्तरकालमति-
दिशन्नाह- 'बायरसुहुमो' चि यथा त्रसानां स्यावरकालः स्यावराणां तु त्रसकाल उक्तप्रकारेणोत्कृष्टमन्तरं, एवं बादराणां
क्षस्मकालः क्षस्माणां तु बादरकाल उत्कृष्टमन्तरमित्याद्यापि क्रमेण प्रत्येकं योजयेत् बुद्धिमान्नितीह तावत् समुदायार्थः, इदमुक्तं
भवति-चादरनामकर्मोदयवर्तिनां पृथिव्यादिजीवानां बादरेभ्य उद्बुत्त्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि बादरेषुत्पत्तौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्ट-
तस्तु क्षस्मनामकर्मोदयवर्त्तिनः क्षस्मा ये जीवास्तत्सम्बन्धी कालोऽन्तरं भवति, स चात्रैव पूर्वं कालद्वारे क्षस्मजीवकालाभिधान-

प्रस्तावे प्रतिपादितोऽसंख्येलोकाकाशप्रदेशराशिप्रतिसमयापहारनिष्पन्नासंख्ययोत्सार्षिष्यवसर्पिणीलक्षणो मन्तव्यः, सूक्ष्माणामपि पृथिव्यादिजीवानां सूक्ष्मेभ्य उद्बृत्त्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि सूक्ष्मेष्टुत्तमूर्ध्वर्चमुत्कृष्टतस्तु बादरजीवस्थितिकालोऽन्तरं भवति, स च बादरस्थितिकालामिधेने प्रतिपादितः सप्ततिसागराणमकोटिकोटिस्वरूपो विज्ञेयः, 'हरिण्यरे य' 'सि हरितानि-वनस्पतिकायः इतरस्तु-पृथिव्यमेजोवायुनसकायः, ततश्च वनस्पतिकायिकानां पुनर्वनस्पतिकायिकत्वे पृथिव्यादिस्थितिकालोऽन्तरं, पृथिव्यादिकायस्य तु पुनरपि पृथिव्यादिरूपतायां वनस्पतिस्थितिकालोऽन्तरं भवतीति क्रमेण प्रत्येकं योजयेदिति, इदमुक्तं भवति-सामान्येन वनस्पतिकायिकानां जीवानां वनस्पतिकायादुद्बृत्त्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि वनस्पतिकायमवने जघन्यतोऽन्तर्मुष्टुत्तमूर्ध्वर्चमुत्कृष्टतस्तु पृथिव्यादिपृथिव्यस्थितिकालोऽन्तरं भवति, स चासंख्येलोकाकाशप्रदेशराशिप्रतिसमयापहारनिर्वृत्तासंख्येयोत्सार्षिष्यवसर्पिणीमानः प्रागुक्तो द्रष्टव्यः, इतरेषां तु पृथिव्यमेजोवायुनसजीवानां पृथिव्यादिभ्य उद्बृत्त्य वनस्पतिषु आम्यतां पुनरपि पृथिव्यादिपृत्पत्तौ जघन्यतोऽन्तर्मुष्टुत्तमूर्ध्वर्चमुत्कृष्टतस्तु वनस्पतिकालोऽन्तरं भवति, स चावलिकाऽसंख्येयभागवर्त्तिसमयराशिप्रमाणपुद्गलपरावर्त्तस्वरूपः प्रागुक्तो मन्तव्य इति गार्थः ॥ २५१ ॥ किञ्चित्प्रकारान्तरविशेषितमिदमेवाह-

हरिण्यरस्स अंतर असंखया ह्येति पोगलपरदा । अद्वाइज्जपरदा पत्तेयतत्तस्स उक्कोसं ॥ २५२ ॥

हरितस्य सामान्येन वनस्पतिकायस्येतरः-पृथिव्यमेजोवायुनसजीवराशिस्तस्य हरितेतरस्य एतेभ्यः पृथिव्यादिभ्य उद्बृत्त्य वनस्पतिषु-त्पन्नस्य पुनः पृथिव्यादिरूपतापत्तौ जघन्यमन्तर्मुष्टुत्तमूर्ध्वर्चमुत्कृष्टं त्वावलिकाऽसंख्येयभागवर्त्तिसमयराशिप्रमाणाः पुद्गलपरावर्त्तौ अन्तरं

भवति, 'अङ्गादङ्गपरदा पत्तेयतरुस्स' चि प्रत्येकतरुः- प्रत्येकशरीरवनस्पतिकार्यस्तस्य उपलक्षणत्वात् सर्वेऽपि प्रत्येकशरीरिणः पृथिव्यंजोवाद्यादयोऽत्र गृह्यन्ते, ततश्च सामान्येन प्रत्येकशरीरिणां जीवानां प्रत्येकशरीरेकद्वयं साधारणशरीरिपूतपन्नानां पुनरपि प्रत्येकशरीरित्वमवने ज्ञेयन्यतोऽन्तर्गृह्यतस्त्वद्वैततयाः पुद्गलपरावर्त्तो अन्तरं भवति, प्रत्येकशरीरेभ्यो ह्युद्बुत्तानां साधारण-शरीरेभ्योत्पत्तिः, तेषु चोत्कृष्टतोऽर्द्धतृतीयपुद्गलपरावर्त्तलक्षणः स्थितिकालः प्रागभिहितः, एतावन्तं च कालमिह स्थित्वोद्बुत्तानां प्रत्येकशरीरेभ्येव गमनं, प्रत्येकसाधारणराशिभ्यामन्यस्य जीवरशरीरेभ्य उद्भव्यं पुनरपि प्रत्येकशरीरिभ्योत्पत्तौ युक्तमेवाद्वैततृतीयपुद्गलपरावर्त्तलक्षणमुत्कृष्टमन्तरं, अन्यं तुपलक्षणव्याख्यानं न कुर्वन्ति, किन्तु केवलप्रत्येकतरुः स्वका-यादुद्बुत्तपान्यत्रोत्पन्नस्य पुनरपि प्रत्येकतरुत्वमवने एव यथोक्तमन्तरं व्याख्यानयन्ति, तच्चायुक्तमिव लक्ष्यते, यतः केवलानामेव साधारणवनस्पतिकार्यिकानामर्द्धतृतीयपुद्गलपरावर्त्तलक्षणा कायस्थितिरभिहिता, प्रत्येकतरुमध्यधोद्बुत्तानां न साधारणवनस्पतिका-यिका एव स्थानं येन तत्कार्यस्थितिरिवान्तरं स्यात्, किन्तु पृथिव्यंजोवाद्युत्रसा अपि, एतेषां च पणामपि राशीनां समुदिता कायस्थितिरसंख्याता अपि पुद्गलपरावर्त्तोः सम्भाव्यन्ते, युक्तिसंगतत्वाद्, यथा प्रत्येकाप्रत्येकस्वरूपाणां सामान्येन वनस्पतिकार्यि-कानां, ततश्च यथा पृथिव्यंजोवाद्युत्रसंभ्य उद्भव्यं वनस्पतिपूतपन्नानां पुनरपि पृथिव्यादिरूपतायामसंख्याताः पुद्गलपरावर्त्तोः प्रागुत्कृष्टमन्तरमभिहितम्, एवं केवलप्रत्येकतरुम्य उद्भव्यं साधारणवनस्पतिपृथिव्यंजोवाद्युत्रसंपूतपन्नानां जन्तूनां पुनरपि प्रत्येक-तरुत्वमवनेऽप्युक्तं स्यात्, न चमभिहितं, तस्मादुपलक्षणव्याख्यानात् सर्वेऽपि प्रत्येकशरीरिणोऽत्र गृह्यन्ते, एतेभ्योद्बुत्तानां साधारणवनस्पतय एवोत्पत्तिस्थानं, ततस्तेपूत्कृष्टतोऽर्द्धतृतीयान् पुद्गलपरावर्त्तानतिवाह्य पुनः प्रत्येकशरीरिभ्योत्पत्तिः, अतो युक्तं

प्रत्येकशरीरिणामुद्बुत्तानां पुनः प्रत्येकशरीरित्वेऽद्बुत्तवीर्यपुद्गलपरावर्चलक्षणमुत्कृष्टमन्तराभिनि गाथार्थः ॥ २५२ ॥ अथ नादरनिगो-
दादीनामन्तरकालमाह-

वायरस्तुष्टुमनिओया हरियसि असंस्वया भवे लोगा । उपहीण सयपुहुत्तं तिरियनपुंसे असण्णी य ॥२६३॥

बादरनिगोदजीवानां बादरेभ्य उद्धृत्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि बादरनिगोदत्वप्राप्तां जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कृष्टतत्त्वसंख्येया
लोका अन्तरं भवति, असंख्येयलोकाकाशप्रदेशांशप्रतिसमयापहारनिष्पन्नासंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीभानमुत्कृष्टमन्तरं भवतीत्यर्थः,
बादरनिगोदेभ्य बुद्बुत्तानां बादरनिगोदानां धृतिव्यमेजोवायुप्रत्येकवनस्पतित्रसाद्योत्पत्तिस्थानं, तेषु चोत्कर्षतोऽ-
प्येतावानेव स्थितिकाल इतिभावः, एवं निगोदजीवानामपि धृस्मानिगोदजीवेभ्य उद्धृत्यान्यत्रोत्पन्नानां पुनरपि धृस्मानिगोदत्वभवने
एतदेवोत्कृष्टमन्तरं भावनीयम्, एतेषां हि स्वकायादुद्बुत्तानां बादरनिगोदाः पृथिव्यादयश्च जन्मस्थानं, तेष्वपि चोत्कर्षतोऽप्येता-
वानेव स्थितिकाल इति परमार्थः, 'हरिय' च सामान्येन वनस्पतयस्तेषामपि स्वकायाभिर्गत्यान्यत्रोत्पन्नानामिदमेवान्तरं,
यतस्तेषामपि तत उद्बुत्तानां पृथिव्यमेजोवायादयो गमनस्थानं, तेष्वपि चोत्कृष्टत एतावानेवावस्थानकाल इति हृदयम्, इह च यत्
प्रागुक्तमप्यन्तरं पुनरुच्यते तदस्य राशित्रयस्यापि तुल्यान्तरताल्यापनार्थमित्यदोषः, अन्यस्यापि राशित्रयस्य तुल्यमन्तरं दर्शयन्ना-
ह- 'उपहीण सयपुहुत्त' मित्यादि, 'तिरिय' च तिरिथां तावाचिर्यगतेर्निर्गत्य शेषगतित्रये पर्यटतां पुनरपि तिर्यक्चप्राप्ते
जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कृष्टवस्तु सातिरेकसागरोपमशतपृथक्चमन्तरं भवति, सातिरेकत्व चाल्पत्वेनेहानुक्तमपि स्वयमेव द्रष्टव्यं, शेष-

गतित्रये उत्कृष्टतोऽप्येतावन्तमेव कालमवस्थानादिति, 'नपुंसे'ति नपुंसकस्मापि तद्भावं परित्यज्य स्त्रीपुंवेदयोरुपपन्नस्य पुनरपि नपुंसकत्वग्राप्तौ इदमेवान्तरं भावनीयं, स्त्रीपुरुषवेदयोरुत्कर्षतोऽप्येतावन्तमेव कालं स्थितिमावात्, न च वक्तव्यं पुरुषवेदे केवले-
ऽप्येतावानवस्थितिकालः प्रागुक्तोऽतः स्त्रीवेदकालोऽतिरिच्यत इति, यस्मादसौ स्वल्प एव, ततश्च सातिरेकसागरोपमशतपृथक्त्वलक्ष-
णपुरुषवेदस्थितिकालोऽप्यन्तर्भवतीत्यदोषः । 'असंज्ञिनां य' 'चि न संज्ञी असंज्ञीतिव्युत्पत्तेर्भेजपचिन्द्रयसंज्ञिनोऽन्यः सर्वोऽप्ये-
केन्द्रियादिरसंज्ञित्वेनेह विवक्षितः, तस्याप्यसंज्ञित्वं परिहृत्य गर्भजपंचैद्रियलक्षणेषु संज्ञिपूतपन्नस्य पुनरप्यसंज्ञित्वभवने एतदेवान्तरं,
यतः संज्ञिनां प्रागेवावस्थितिकालो यथोक्तमान एवोक्त इति, यदि पुनरिहासंज्ञी सम्मूर्च्छजपंचैद्रियलक्षणः समयपरिमापित एव
गृह्यत तदा तस्यान्यत्रोत्पद्य पुनरसंज्ञित्वभवने वनस्पत्यादिकालः सर्वोऽप्यन्तरे लभ्येत, तथा च सत्यसंख्येयाः पुद्गलपरावर्त्ता अन्तरं
प्राप्नोति, न चैवमुक्तं, तस्माद्यथोक्त एवासंज्ञीह गृह्यत इति, अन्ये तु तिर्यग्नपुंसकासंज्ञिलक्षणस्यैकस्यैव राशेरन्यत्रोत्पद्य पुनस्तद्भावे
उत्कृष्टतः सागरोपमशतपृथक्त्वमन्तरमिति व्याचक्षते, एतच्चानेकदोषदुष्टत्वादयुक्तमिव लक्ष्यते, ते च दोषाः सिद्धान्तपरिकर्मित-
मतिभिः पूर्वोपरोक्तार्थेचतुर्भिश्च सुव्यक्तत्वात् स्वयमेवाम्बुद्ध्या इति गार्थार्थः ॥ २५३ ॥ अथ देवगतौ देवानामादौ प्रतिज्ञातलक्षण-
मन्तरमभिधित्सुराह-

जावीसाणं अंतोमुहुत्तमपरं सणंकुसहसरो । नव दिण मासा वासा अणुत्तरोक्कोस उयहिदुगं ॥२५४॥

'जावीसाणं'ति भवनवास्यादीन् देवानादौ कृत्वा ईशानं-द्वितीयदेवलोकं यावद् ये देवास्तेभ्यश्च्युतस्य मत्स्यादिषूत्पन्न-

स्य देवस्य पुनरपि स्वदेवालय एवोत्पद्यमानस्यापरं जघन्यमन्तर्मुहूर्तमन्तरं, उत्कृष्टं तु वनस्पत्यादिषु पर्यटतस्तत्सर्वावलिकासंख्येय-
भागवर्षसंख्येयपुद्गलपरावर्तमानं तत् स्वयमेवावगन्तव्यम्, एवमुपरितनव्रैवेयकदेवान् यावत् सर्वत्रोत्कृष्टमिदमेवान्तरं द्रष्टव्यम्, जघन्यं
तृप्यते-‘ सणकु सहसरो नवदिण ’ चि सनत्कुमारदेवलोकदारम्य यावत् सहस्रारदेवलोकस्तावद् ये देवास्तेभ्यः व्युत्तस्य
देवस्य पुनरपि स्वकीयामरलोक एवोत्पद्यमानस्य नव दिनानि जघन्यमन्तरं भवति, नवदिनेभ्योऽर्वाक् तत्रासौ नोत्पद्यत इति भावः,
‘ मास ’ चि नोत्पद्यपि सम्बध्यते, ततश्चान्तग्राणतारणाच्युत्तदेवलोकैभ्यश्च्युतो मनुजोपूतपञ्चो देवः पुनरपि स्वस्थान एवोत्पद्यमानो
जघन्यतोऽपि नवभिर्मासैरतिरुन्तरुत्पद्यते, नार्वागित्यर्थः, ‘ चास ’ चि नवेतीहाप्यनुवर्तते, अतश्च नवग्रैवेयकैभ्यः सर्वार्थसिद्ध-
यर्जोत्तरविमानचतुष्टयाद्य देवश्च्युतो मनुष्येषु जातः पुनरपि स्वस्थान एवोपजायमानो जघन्यतोऽपि नवभिर्वर्षैरतिक्रान्तेत्यजायते,
नार्वागिति भावः, नवमग्रैवेयकपर्यन्तः ग्रागसंख्येयपुद्गलपरावर्त्तात्मकोऽनन्तः काल उत्कृष्टतोऽन्तरे सिद्धान्तोक्तो दर्शितः, सर्वार्थसि-
द्धयर्जोत्तरविमानदेवानां तूत्कृष्टमन्तरं स्वयमेवाभिधित्सुराह- ‘ अणुस्तरुकोस उयहिदुगं ’ ति विजयाद्यनुत्तरविमानचतुष्टयात्
च्युतो देवो मनुष्येषु परित्रमन् मुक्तिं चाप्राप्नुवन् उत्कृष्टतः सागरोपमद्रयात् पुनरपि विजयादिविमानेपूतपद्यते, सर्वार्थसिद्धविमाने
तन्तराचिन्ता नास्ति, ततश्च्युतस्य तद्भव एवावश्यं मुक्तिमनादिति भावः, एष तावत् प्रस्तुतग्रन्थाभिप्रायः, व्याख्याप्रज्ञसौ तु
मनपत्त्यादिभ्यः सहस्रारान्तेभ्यो देवेभ्यश्च्युतस्य कस्यचिज्जीवस्येह तिर्यधूतपद्यान्तर्मुहूर्तं जीवित्वा पुनरपि स्वकीयदेवस्थाने
उत्पद्यमानस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमन्तरमुक्तं, मनुष्यस्तु य ईशानान्तदेवपूतपद्यते सोऽप्युत्कृष्टतयावगाहनाया भासपृथक्त्वमानाचा-
युगोऽर्वागनोत्पद्यते, यस्तु सनत्कुमारादिपञ्चरविमानपर्यन्तेषु देवेषु मनुष्यो जायते स हस्तपृथक्त्वावगाहनाया वर्षपृथक्त्वग्रमाणा-

द्यायुर्ज्योर्गं नोत्पद्यते, अतस्तिरथः समाश्रित्य सहस्रारान्तर्देवेषु जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमन्तरं तत्राभिहितमिति भावः, आनताद्यनुत्तरविमानपर्यन्तेभ्यस्तु देवेभ्योऽत्र समायाता मनुष्या एव भवन्ति, मनुष्या एव च तेषु देवेषुत्पद्यन्ते, अत आनताद्यनुत्तरविमानान्तर्देवेभ्यश्च्युतानिह वर्पपृथक्त्वं जीवित्या पुनरपि स्वदेवस्यान एवोत्पद्यमानान् मनुष्यानेवाश्रित्य भगवत्या जघन्यतो वर्पपृथक्त्वमन्तरमभिहितं, तदेवं भगवतीनिर्दिष्टाभिप्रायेण सहस्रारान्तर्देवेष्वन्तर्मुहूर्त्तं जघन्यमन्तरं, परतस्त्वानतादिषु सर्वत्राविक्षेपेण वर्पपृथक्त्वमैवान्तरं सिद्धं, प्रस्तुतग्रन्थे तु काप्यन्वमुहूर्त्तं कापि नय दिनानि कचिन्मासपृथक्त्वं कचिद्दु वर्पपृथक्त्वमन्तरमावेदितं, तत्त्वं न ज्ञायते, केवलगम्यत्वात्तस्येति भाग्यार्थः ॥ २५४ ॥ अथ देवगतावेव देवानामुत्पादोद्वर्त्तनयोर्विरेहकाललक्षणमन्तरं प्रतिपादयितुमाह—

नवविण वीसमुहस्ता धारस दिण वस मुहुत्तया हुंति । अद्धं तह बावीसा पणयात्त असीह दिवससयं ॥ २५५ ॥
संरैज्जमासवासा सया सहस्सा य सयसहस्सा य । दुसु २ तिस्सु २ पंचसु अणुत्तरे पल्लुसंखइमा ॥ २५६ ॥

इह भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्केषु सौधर्मेधानयोश्च तिर्यग्भुवन्यगतिका जीवास्तावन्निरन्तरमुत्पद्यन्ते कदाचित्तु विरहोऽपि भवति, कियन्तं कालीमिति चेदुच्यते, जघन्यतः समयः, उत्कृष्टतस्तु चतुर्विंशतिर्मुहूर्त्तः, एतच्चेहानुक्तमपि सिद्धान्ते प्रतिपादितत्वात् स्वयमपि द्रष्टव्यं, यदाह—‘असुरकुमारा णं भेत ! केवहंयं कालं विरहिणा उववाएणं पणत्ता ? गोयमा ! जहण्येणं एकं समयं उक्कोसेणं चउवीसं मुहुत्ता, एवं जाय थणियकुमारानं, एवं वाणसंतराणं जोइसियाणं सोहमीसाणकप्पेसुवि’ ‘नवविण वीसमुहत्त’-

सि सनत्कुमारकल्पे तिर्यङ्मनुष्यगतिकानां जीवानां जघन्यतः समय उत्कृष्टस्तु नव दिनानि विंशतिमुहूर्ता उत्पादस्य विरह-
कालः, एवं जघन्यतः सर्वत्र समय एव, उत्कृष्टस्त्वन्तरकाल उच्यते, माहेन्द्रे कल्पे द्वादश दिनानि दश मुहूर्ता उत्कर्षेणोत्पादस्या-
न्तरकालः, 'अद्ध तद् बावीस' ति ब्रह्मलोके साद्वानि द्वाविंशतिदिनानि, लान्तके पञ्चचत्वारिंशदिनानि महाशुक्ले अशीति-
दिनानि सहस्रारे तु दिनशतं, 'संवेज्जमासे' त्यादीनां 'दुसुदुसु' इत्यादिभिः सह यथासङ्ख्येन सम्यन्धः, ततश्चानतप्राणतयोः
संख्येया मासा वर्षादयोगेव उत्कर्षेणोत्पादस्यान्तरं भवति, आराण्युत्कल्पद्वये तु संख्येयानि वर्षाणि शतादयोगेव, अघस्तनैवे-
यकप्रस्तदत्रये पुनः संख्येयानि वर्षशतानि, सहस्रादयोगेव, मध्यमैवेयकप्रस्तदत्रये तु संख्येयानि वर्षसहस्राणि, लक्षादयोगेव,
उपरितनैवेयकप्रस्तदत्रये तु संख्येयानि वर्षलक्षाण्युत्कृष्टत उत्पादस्यान्तरं भवति, 'पंचसु अणुत्तरे' इत्यादि पञ्चस्यनुत्तर-
विमानेषु मनुष्यगतेरुत्पद्यमानानां जन्तूनामुत्पादस्य जघन्यतः समय उत्कृष्टस्तु पल्योपमासंख्येयभागोऽन्तरं भवति, एवमिहानु-
त्तरविमानेषु पञ्चस्वपि सामान्येनैकस्वरूपमेवान्तरमुक्तं, सिद्धान्ते तु विशेषेणेत्यमभिहितं--' विजयेजयन्तजयन्तापरजितदेवाण
भंते ! केयइयं कालं विरहिया उववाएणं पण्णत्ता ? गोयमा ! जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेण अंसरेज्जं कालं, सब्बद्धिसिद्धदेवा णं
भंते ! पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेण पलिओवमस्स अंसरेज्जइभागं ' ति, तत्त्वं तु केवलिनो विदन्तीति । इह
यत्र यावानुत्पादस्यान्तरकालः प्रोक्तः प्रागुक्तलक्षणाया उद्धर्तनाया अपि तत्र तावन्निविशेयोऽन्तरालकालो विज्ञेयः, सिद्धिगती तु
सिद्धानामुत्पादस्य जघन्यतः समय उत्कृष्टस्तु पण्मासां विरहकालः स्वयमेवावगन्तव्यः, यदाह--' सिद्धा णं भंते ! केयइयं कालं
विरहिया सिज्जणयाए पण्णत्ता ? गोयमा ! जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेण छम्मासा ' उद्धर्तनाविरहकालस्तु सिद्धिगती न

वक्तव्यः, उदरर्चनाया एवाभावादिना भाषाद्वयार्थः ॥ २५५-२५६ ॥ तदेवं दर्शितो नारकादिगत्याश्रितजन्तूनामन्तरकालः, साम्प्रतं गुणस्थानलक्षणानां जीवसमासानां तद्युपदर्शयन्नाह—

मिच्छस्स उयदिनामा पे छावद्दी परं तु देसूणा । सम्मत्तमणुगयस्स य पुग्गलपरियट्ठमवधूणं ॥२५७॥

मिध्यादष्टेः परित्यक्तमिध्यात्वस्य पुनस्तद्भावयासी परम्-उत्कृष्टमन्तरं भवति, कियदिति चेदुच्यते, द्वे पद्पटी उदाधि-
नाम्ना-सागरोपमानां 'परं तु' चि तुयन्दयशब्दार्थे स च भिन्नक्रमे योज्यते, देशाना च सुहृर्चाद्धा इति शेषः, अन्तर्मुहूर्त्त-
मित्यर्थः, उक्तं च कम्पत्र [६०००] कृतिचूर्णार्थम्-“कोऽपि मिच्छत्ताओ सम्मत्तं गओ छावडिसागरोवमा सम्मत्तकालो, तओ अतो-
मुहूर्त्तं सम्मामिच्छत्तं गओ, पुणो सम्मत्तं पडिवओ छावडि सागरोवमाइं अणुपालेइ, तयंते य सिज्जाइ मिच्छत्तं वा पडिवसोइ, एव-
मुकोसेणं अंतोमुहुरत्तन्महियाओ दो छावद्दीओ सागरोवमाणं मिच्छत्तस्स अंतरकालो हवइ” चि, पंचसंग्रहेऽपि जीवसमासद्वारे वृत्तिकृता
प्रोक्तम्-“कोऽपि मिध्यादष्टिः सम्मत्तगुणं प्रतिपन्नः पद्पटिः सागरोपमाणि स्थितः, ततथासी सम्यक्त्वगुणी सम्यग्मिध्यात्वेऽन्तर्मु-
हूर्त्तं स्थित्वा भूयोऽपि सम्मत्तं गच्छति, ततस्तत्र पद्पटिः सागरोपमाणि स्थित्वा योऽद्यापि न सिद्ध्यति सोऽवश्यं मिध्यात्वं
गच्छति, यत उररुपेणेतदन्तरं मिध्यात्वस्येति, कार्यग्रन्थिकमतं चेदं, तैद्वान्तिकमतेन तु सम्यक्त्वान्मिश्रगमनं प्राग् निषिद्धमेवेति,
अन्ये तु व्याचक्षते-देशाने-अन्तर्मुहूर्त्तानि द्वे पद्पटी सागरोपमाणां मिध्यात्वस्योत्कृष्टमन्तरमिति, तदेतदयुक्तमिव लक्ष्यते, ग्रन्थान्तरैः
मह ज्यमिचारादिति, 'सम्मत्तमणुगयं'त्यादि सम्मत्तवानुगतस्य-सम्यक्त्वयुक्तस्याविरतदेशविरतप्रमत्तप्रमत्तोपश्रमेश्रेणिगता-

पूर्वकरणा निवृत्तिचादरसूक्ष्मसम्परायोपशान्तमोहलक्षणस्य जीवसमूहस्य स्वाकीयस्वकीयपर्यायपरित्यागे पुनस्तत्पर्यायप्राप्तौ किञ्चिदूनं पुद्गलपरावर्त्तोद्धुत्कृष्टमन्तरं भवति, सम्बत्त्वानुगतग्रहणेन च सर्वेऽप्यमी अविरतादय उपशान्तमोहान्ता जीवाः संगृहीता भवन्ति, सम्यक्त्यभात्रस्य सर्वत्र भावादिति सम्यक्त्वानुगतोपादानं, एते चाविरतादयः सम्यक्त्यगुणादपि परिश्रया उत्कृष्टतः किञ्चिन्न्यूनं पुद्गलपरावर्त्तोद्धं संसारसागरमवगाहन्ते, तदन्ते पुनरप्यवश्यं सम्यक्त्वादिगुणमवाप्य सिद्ध्यन्तीति, सम्यक्त्यपुंजस्य प्रायः सत्तायामवश्यं भावात् सास्यादनमिथा अपीह सम्यक्त्वानुगतत्वेन विवक्षिता द्रष्टव्याः, तेऽपि च तद्भावापरित्यागे उत्कृष्टतोऽपार्द्ध-पुद्गलपरावर्त्तं यावद्धवं परिश्रमन्ति, तदन्ते च केचित् पुनरपि तद्भावं प्राप्य केचित्त्वप्राप्यैव निशुद्धां सम्यक्त्वादिगुणसामग्रीं लब्ध्वाज्बन्धं सिद्ध्यन्तीति, क्षपकक्षीणमोहसयोग्ययोगिकगलिनां त्वन्तरचिन्ता नास्ति, तेषां प्रतिपातस्यैवाभावाद्, अतः सम्यक्त्यानुगतत्वे सत्यपि तेषां नेह ग्रहणम् ॥ अथ कोऽयं पुद्गलपरावर्त्तो यददं किञ्चिन्न्यूनमुत्कृष्टतः सास्यादनादयो भवं आम्यन्तीति, उच्यते, यदा चतुर्दशरज्ज्नात्मकलोकवर्त्तिनः सर्वेऽपि पुद्गलाः संसारसागरे पर्यटता एकजीवेनानन्तेषु भवेज्वादारिकवैक्रीयैतजस-कार्मणभापानापानमनोलक्षणपदार्थसप्तकरूपतया परिणमन्त्य मुक्ता भवन्ति तदाऽसौ पुद्गलपरावर्त्तः परिभाष्यते, अन्ये स्वाचार्या द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदाच्चतुर्द्धा पुनः प्रत्येकं चादरमूक्ष्मभेदतो द्विधा पुद्गलपरावर्त्तं वर्णयन्ति, तत्र द्रव्यतो चादरः किल तदा भवति यदा संसारे पर्यटनेको जीवः सर्वानपि सर्वलोकवर्त्तिनः पुद्गलान् सामान्येनौदारिकवैक्रीयैतजसकार्मणशरीरचतुष्टयरूपतया परिणमन्त्य मुञ्चति, यदा तु यथोक्तौदारिकादिशरीरचतुष्टयमध्ये प्रत्येकमैकशरीररूपतया सर्वानपि सर्वलोकपुद्गलान् परिणमन्त्य निस्तृजति विवक्षितशरीराच्छेषशरीरादिरूपतया तु परिणमिता अपि न गण्यन्ते तदा द्रव्यत एव सूक्ष्मपुद्गलपरावर्त्तो भवति । क्षेत्र-

तस्तु नानामयपरम्परामु निरन्तरेषु व्यवहितेषु वाऽन्यान्याकाशप्रदेशेषु त्रियमाणो यदा सर्वानपि लोकाकाशप्रदेशान् स्पृशति तदा क्षेत्रतो वादरः पुद्गलपरावर्त्तः, यदा तु येष्वकाशप्रदेशेष्ववगाढ एकदा मृतस्तेषामेवानन्तरानाकाशप्रदेशानवगाहान्यदा त्रियतेऽपर-
त्सो तु चेलाशो तेषामपि निरन्तरानन्यान् अन्यस्यां तु वारायां तन्निरन्तरस्थितानपरावेवं तावद्यावदित्थं त्रियमाणो जन्तुरनन्तान-
न्तेषु जन्मसु निरन्तर्यस्थितात्मःप्रदेशान् क्रमेण स्पृशन् सर्वानपि लोकप्रदेशान् स्पृशति यथापरप्रदेशश्चद्विरहितान् पूर्वावगाढान्
व्यवहितत्वात्मःप्रदेशानवगाह्य मृतः ते न गण्यन्ते तदा क्षेत्रतः सूक्ष्मपुद्गलपरावर्त्तः । कालतो यदोत्सर्पिण्यवसर्पिणीकालचक्रसम-
येषु सर्वेष्वपि क्रमेणोत्क्रमेण वाऽनन्तानन्तैर्भवेको जन्तुर्द्युतो भवति तदा वादरः पुद्गलपरावर्त्तः, अत्र पक्षे येषु समयेष्वेकदा मृतो-
ऽप्यदाऽपि यदि तेज्येव त्रियते तदा ते न गण्यन्ते, यदा तु प्रथमाद्वितीयतृतीयचतुर्थपंचमादिसमयक्रममुल्लङ्घ्याप्यपूर्वेषु समयेषु
त्रियते तदा ते व्यवहिता अपि समया गण्यन्ते, सूक्ष्मे तु कालपुद्गलपरावर्त्तजं विशेषो यत् प्रथमाद्वितीयतृतीयादिसमयक्रमेणैव
त्रियमाणस्य ते समया गण्यन्ते यावत् सर्वेऽपि कालचक्रसमया आदितोऽन्तं यावत् क्रमेण मरणैर्व्याप्ता भवन्ति, येषु तु प्रथमादि-
समयक्रममुल्लङ्घ्य त्रियते ते व्यवहितसमया न गण्यन्ते एवेति । इदानीं भावतः पुद्गलपरावर्त्तो निरूप्यते, तत्र तावद् ये एकस्मिन्
समये समुत्पद्यन्ते सूक्ष्माग्निकायिका जीवाः तेऽसंख्येयलोकाकाशप्रदेशरात्रिप्रमाणाः तेभ्यस्तु सूक्ष्माग्निकायिकाः सर्वेऽप्यसंख्येय-
गूणाः, कयमिति चेदुच्यते, एकः सूक्ष्माग्निकायिको जीवः समुत्पन्नोऽन्तर्मुहूर्त्तं जीवति, एतावन्मात्राद्युज्ज्वलत्वात् तेषां, तस्मिंश्चान्त-
मुहूर्त्ते ये समयास्तेषु प्रत्येकमसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणाः सूक्ष्माग्निकायिकाः समुत्पद्यन्ते, इतः सिद्धमेकसमयोत्पन्नसूक्ष्माग्नि-
कायिकेभ्यः सर्वेषां सूक्ष्माग्निकायानामसंख्येयगुणत्वं, तेभ्योऽपि सर्वसूक्ष्माग्निकायिकेभ्यस्तेषां कायस्थितिरसंख्येयगुणा, एकैक-

स्यापि द्रष्टव्यमिति कायस्थितेः प्रतिपादितत्वादिति, तस्या अपि कायस्थितेः सका-
शात् संयमस्थानानि अनुभागवन्धाध्यवसायस्थानानि च प्रत्येकमसंख्येयगुणानि, कायस्थित्यामसंख्येयानां स्थितिवन्धानां भावाद्,
एकैकस्मिन् स्थितिवन्धेऽसंख्येयानामनुभागवन्धाध्यवसायस्थानानां सद्भावादिति, संयमस्थानान्यप्यनुभागवन्धाध्यवसायस्थानै-
स्तुल्यान्येवेति, तत्र यदा एकैकस्मिन्ननुभागवन्धाध्यवसायस्थाने क्रमेणोत्क्रमेण वा त्रियमाणो जन्तुः सर्वाण्यप्येतानि स्पृशति
तदा बादरो भावपुद्गलपरावर्त्तः, अत्र पक्षे यदध्यवसायस्थानमेकदा त्रियमाणेन स्पृष्टं यद्यन्यदापि तदेव स्पृशति तदा न गण्यते,
अप्युं तु दूरन्ययहितमपि स्पृष्टं गण्यते, यदा तु येनैव विशुद्धविशुद्धतरविशुद्धतमादिक्रमेण व्यवस्थितान्येतान्यनुभागवन्धाध्यवसाय-
स्थानानि तेनैव क्रमेणानन्तानन्तैर्भेदैर्त्रियमाणः सर्वाण्यपि स्पृशति व्यवहितानि तु स्पृष्टान्यपि न गण्यन्ते तदा द्रष्टव्यो भावपुद्गल-
परावर्त्तो भवतीत्यलं विस्तरेणेति गार्थः ॥ २५७ ॥ तदेवमुक्तं मिथ्यादृष्ट्यादिगुणानामुत्कृष्टमन्तरं, साम्प्रतं तेषामिव
जघन्यं तदेवाह—

सासाणुयसमसम्मे पल्लासंख्येज्जभागमवरं तु । अंतोमुहुत्तमियरे त्ववगस्स उ अंतरं नत्थि ॥ २५८ ॥

‘सासाणुवसमसम्मे’ति सास्वादनश्च औपशमिकं सम्यक्त्वं यस्यासौ औपशमिकसम्यक्त्वं च सास्वादनीपशमिकसम्य-
त्त्वौ एतयोर्द्वयोरपि तद्भावपरित्यागे पुनस्तत्पर्यायप्राप्तौ अपरं हि जघन्यमन्तरं पल्लोपमासहृथेयमागः, य उपशमश्रेण्याः प्रतिपत्तन्
सास्वादनो भवति यत्रोपशमश्रेण्यामौपशमिकसम्यग्दृष्टिः ग्राह्यते तौ द्वावप्यल्पत्वान्नेह विवक्षितौ, किं तर्हि ? योऽनादिमिथ्या-

दृष्टिद्वतितसम्यक्त्यमिश्रपुञ्जो वा मिथ्यादृष्टिः पद्विंशतिसत्कर्मा सन् पूर्वोपवर्णितक्रमेणोपशमिकं सम्यक्तत्त्वमाप्नोति यश्च तस्याभेदोपशमिकसम्यक्त्याद्वायां पूर्वोक्तैर्नैव न्यायेन सास्वादनो भवति तौ द्वावपि चतुर्गतिवर्तित्वादिना प्रभूतत्वादिहाभिधित्सितौ, एतौ च लब्धमापशमिकं सम्यक्तत्वं सास्वादनत्वं च परित्यज्य यदि पुनरपि तदेव आप्नुतस्तदा जघन्यतोऽपि पल्योपमासंख्येयभागादेव, नार्थाह, तथाहि-औपशमिकसम्यग्दृष्टिसास्वादनयोर्मिथ्यात्वं गतयोः प्रथमं तावदवश्यं सम्यक्तत्त्वमिश्रपुञ्जौ सत्तायां भवत एव, न च तयोः सत्तायां तिष्ठतोः पुनरप्यौपशमिकसम्यक्तत्वाभावात्सत्त्वादनभावौ सम्भवतः, तौ च सम्यक्तत्त्वमिश्रपुञ्जौ मिथ्यात्वगतौ जीवः श्रुतिसमयमुद्धलयति, तदलिकं मिथ्यात्वपुञ्जे प्रतिमयं प्रक्षिपतीत्यर्थः, एवं च क्रमेणोद्धृत्यमानावेतौ पल्योपमासंख्येयभागेनैवोद्धर्येते, सर्वार्थवाभावरूपतामापद्येते, नार्थाह, कर्मप्रकृत्यादिषु तैश्चवाभिहितत्वादिति भावः, एवं च पल्योपमासंख्येयभागेन सम्यक्तत्त्वमिश्रपुञ्जयोरुद्धर्तितयोस्तदन्ते कोऽपि जीवः पुनरप्यौपशमिकं सम्यक्तत्वं सास्वादनत्वं च प्राप्नोतीति, एवमनयोः पल्योपमासंख्येयभागरूपं जघन्यमन्तरं भवति, 'अतोमुहुत्तमियरे' ति इतरस्मिन् उक्तशेषे मिथ्यादृष्टयविरतदेशविरतप्रमात्रमात्रोपशमश्रेणिगतापूर्वकरणातिवृत्तिचादरद्वयसम्यगयोपशान्तमोहलक्षणजन्तुसंघाते निजं निजं गुणमपहाय पुनस्तमेव लभमानेजन्तुमुहुत्तं जघन्यमन्तरं विज्ञेयम्, एतच्च मिथ्यादृष्ट्यादीनां प्रायः प्रागेव भाषितम्, उपशमश्रेणिगतापूर्वकरणादीनां तत्पशमश्रेणः श्रुतिपत्य पुनरन्तर्मुहुत्तोच्चाभेवाराहितमिदं जघन्यमन्तरं बोद्धव्यम्, एकास्मिन् भवे चाराद्वयमुपशमश्रेणिकरणस्य सिद्धान्ते समनुज्ञातत्वादीति, किमर्थं पुनरुपशमश्रेणिगतानामेवापूर्वकरणादीनां ग्रहणमित्याह-क्षपकस्य पुनः-क्षपकश्रेणिगतस्यापूर्वकरणादेः क्षीणमोहसयोग्ययोगिकवलिनां चान्तरं नास्ति, तद्गुणश्रुतिपातस्यैवाभावादित्युक्तमेवेति गाथार्थः ॥ २५८ ॥

तदेवं जघन्यमुत्कृष्टं चान्तरमुक्तं जीवसमासगुणानां, साम्प्रतं-तेषामेव लोके यथासम्भवं कदाचिदभावलक्षणमन्तरं निरूपयितुमाह—

पृथ्वाऽसंख्यभागे सासणमिस्सासमत्तमणुएसु । वासपुहुत्तं उवसामएसु खवगेसु छम्मासा ॥ २५९ ॥

‘सासणे’त्यादि सास्वादनाश्च मिथ्यासमाप्तमनुष्यश्च ते तथा, तत्र सास्वादनमिथ्यौ प्रतीतौ, असमाप्तमनुष्यस्तु यो लब्धितः करणतश्च सदेवासमाप्तः-अपर्याप्त एव मनुष्यो भवति स इह विवक्षितः, स चैंगवियः सम्मूर्च्छजमनुष्य एव भवति, गर्भजमनुष्याणां पर्याप्तानामपर्याप्तानां च भावाद्, ततश्च सास्वादनामिथ्यासमाप्तमनुष्येषु पल्योपमासंख्येयभागरूपमन्तरं भवति, इदमत्र हृदयम्-एते त्रयोऽपि राशयः सर्वस्मिन्नपि लोके कदाचित् पल्योपमासंख्येयभागं यावद्वा भवन्त्यर्पयति, मोहनीयं कर्मोपशमयन्तीत्युपशमकाः-उपशमश्चेणिगर्त्तिनः संयताः तेऽपि वर्गपृथक्प्रमाणमन्तरं समवसेयं, कदाचिद्वर्गपृथक्त्वं यावल्लोके उपशमश्चेणि न कोऽपि प्रतिपद्यत इत्यर्थः, मोहनीयं कर्म क्षपयन्तीति क्षपकाः-क्षपकश्चेणिगर्त्तिनश्चाश्रित्रिण एव, तेषु पुनः पणमासमानमन्तरं विज्ञातव्यं, कदाचिदुत्कृष्टतः पणमासान् यावल्लोके क्षपकश्चेणि कोऽपि न करोतीति भावः, परतस्तु करोत्येव कश्चित्तामिति, इह चोपशमकक्षपकग्रहणेनापूर्वकरणानि वृत्तिचादरद्वक्ष्यमभ्युपशान्तमोहक्षीणमोहानामुत्कृष्टमन्तरमुक्तम्, अयोगिकेवल्लोकां तु पणमासमानमुत्कृष्टमन्तरं स्वयमेवावसेयं, मिथ्यादृष्टयविरतप्रमत्ताप्रमत्तमयोगिकेवल्लोकां तु विरहकालो न सम्भवत्येव, एतेषां लोकेऽविरहितं सर्वदेव भावाद्, एवं च गुणस्थानलक्षणानां जीवसमाप्तानामुक्तं यथासम्भवं लोके विरहकालस्वरूपमुत्कृष्टमन्तरं, सम्मूर्च्छजमनुष्याणामपि गुणस्थानेषु अप्रस्तुतानामपि पल्योपमासद्वयेयमागलक्षणविरहकालमिधानप्रस्तावाच्छाधवार्धमभिहितमुत्कृष्टमन्तरं,

अपन्यं तु सर्वेषां समप्रमाणमेवान्तरं, तच्चात्रेनगाथायां स्वयमेवाभिधास्यतीति गार्थार्थः ॥ २५९ ॥ अथ गुणानां विरहकाला-
भिधानप्रक्रमायोगादिगुणानामपि यथासम्भवं विरहकालमभिधित्सुराह-

आहारमिस्सजोगे चात्सपुटुत्तं विडम्बिमिस्सेस्तु । पारसं हुंति मुहुत्ता सन्वेस्तु जहणञ्जो सम्मओ ॥ २६० ॥

आहारकं मिथं यन्नीदारीकणामौ आहारकमिश्रो योगः, चतुर्दशपूर्वधरेण प्रयोजनोत्पत्तौ आरब्धमपरिपूर्णविस्थमाहारकशरीर-
मित्यर्थः, तस्योत्कृष्टं वर्षपृथक्मन्तरं जायते, उत्कर्षतो वर्षपृथक्च यावदाहारकशरीरस्य आरम्भकः कोऽपि लोके न प्राप्यत इति
भावः, 'आहारमाहं लोपं छम्मासं जा न हँति उ कयाई'त्यादि प्रज्ञापनावचनाद् आहारकमिश्रस्य पण्मासप्रमाणमेवान्तरं
प्राप्नोतीति, अत्र तु वर्षपृथक्त्यमुक्तं, तदत्र तत्त्वं सर्ववेदिन एव विदन्तीति, वैक्रियाणि मिश्राणि कार्मेणः सह येषु ते वैक्रियमिश्रा
योगाः, नारकदेवानामुत्पत्तिसमयभावीन्यसम्पूर्णवस्थानि वैक्रियशरीराणीत्यर्थः, तेषूत्कृष्टौ द्वादश मुहूर्त्ता विरहकालः, नारकदे-
वगत्योर्हौ उत्कृष्टौ द्वादश मुहूर्त्ता उत्पादिविरहकालः प्रामुक्तः, ततः सामर्थ्यादेव वैक्रियमिश्राण्यप्येतावन्तं कालं न भवन्ति, उत्पद्य-
मानानामेव नारकदेवानां तत्सम्भवात्, लब्धिप्रत्ययतिर्यङ्मनुष्यवैक्रियमिश्राणां त्विहाविवक्षितत्वादिति, द्वेषाणां त्वौदारिकौदा-
रिकमिश्रवैक्रियकार्मणलक्षणां काययोगानां मनोवाग्योगानां चान्तरमेव नास्ति, तेषां लोकेऽविरहितं सर्वदेव भावादिति ।
आहारकमिश्राणां त्वन्तरे शोक्ते आहारकाणामपि तत् शोक्तमेव, आहारकमिश्रस्य सम्पूर्णस्य चान्तर्मुहूर्त्तौ परतोऽवस्थानाभावादिति ।
तदेवं प्राक्तनगाथायां प्रस्तुतगाथायां च निर्दिष्टं सास्वादनादीनामुत्कृष्टमन्तरं, साम्यतं सर्वेषामपि जघन्यं तदराह-सर्वेषु-सास्वाद-

नादिषु वैक्रियमिथर्यन्तेषु गुणेषु जघन्यतः समयो विरहकाल इति गाथार्थः ॥ २६० ॥ साम्प्रतं छेदोपस्थापनीयादिचारि-
त्रिणां विरहकालमाह-

तेवह्री चुलसीई वाससहस्साई छेपपरिहारे । अवरं परमुदहीणं अट्टारस कोडिकोडीओ ॥ २६१ ॥

छेदोपस्थापनीयसंयतानां त्रिपष्टिर्वर्षसहस्राण्यपरं-जघन्यमन्तरं भवति, 'परिहारे' च परिहारविशुद्धिकंसंयतानां चतुरशीतिर्वर्ष-
सहस्राण्यपरं-जघन्यमन्तरं सम्पद्यते, परम्-उत्कृष्टं त्वन्तरमुभयेषामपि प्रत्येकमष्टादश सागरोपमकोटीकोटयः, इदमुक्तं भवति-अवसर्पिण्यां
दुष्पमालक्षणस्य पञ्चमारकस्य पर्यन्ते भरतेज्वरवतेषु च सर्वत्र छेदोपस्थापनीयसंयतास्तावद्व्यवच्छिद्यन्ते, ततश्च तीर्थकरगणधरा-
दिशून्ये एकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणे दुष्पमदुष्पमभिधानेऽवसर्पिण्याः पष्ठारके तावत्प्रमाणयुक्ते तस्मास्तेव चावसर्पिण्याः प्रथमारके,
तावन्मानं दुष्पमभिधाने उत्सर्पिण्या एव द्वितीयारकेऽपि ते न लभ्यन्ते, किं तर्हि !, दुष्पमसुपमालक्षणे तस्यास्तृतीयारके तीर्थक-
रोत्पत्तावेव ते प्राप्यन्ते, एवं च प्रत्येकमेकविंशतिवर्षसहस्रमानेषु त्रिष्वरकेषु त्रिपष्टिर्वर्षसहस्राणि छेदोपस्थापनीयसंयतानां जघन्यो
विरहकालः सम्पद्यत इति, परिहारविशुद्धिकंसंयतास्त्ववसर्पिण्याः पञ्चमेऽरके प्रवृत्ते आदावेव व्यवच्छिद्यन्त इत्येकविंशतिवर्षसहस्र-
प्रमाणैर्नैतनारकेण पूर्वोक्तेन चारकत्रयेण चतुरशीतिर्वर्षसहस्राण्यमीषां जघन्यमन्तरं भवति, उत्कृष्टतस्तूमयेयामप्यष्टादशसागरोप-
मकोटीकोटिलक्षणो विरहकालः प्रोच्यते, तद्यथा-उत्सर्पिण्याः सुपमदुष्पमभिधाने चतुर्थारके प्रवृत्ते छेदोपस्थापनीयाः परिहारवि-
शुद्धिकाश्च चारित्रिणो व्यवच्छिद्यन्ते, ततश्चात्रारके द्वे सागरोपमकोटीकोट्यौ सुपमाभिधाने तु पंचमेऽरके तिस्रः सागरोपमकोटी-

कोटयः गुपमगुपमारे तु पष्ठारके चतस्रः सागरोपमकोटीकोट्य इत्येवमुत्सर्पिण्यां नव सागरोपमकोटीकोटिप्रमाणं कालं यावत् प्रस्तुतमंयताः कापि न ग्राप्यन्ते, अवसर्पिण्यामपि सुपमगुपमासुपमासुपमदुपमाभिधानेषु त्रिष्वरकेषु नवसागरोपमकोटीकोटीमानं कालमेते न लभ्यन्त इत्येवमष्टादशसागरोपमकोटीकोटयश्छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकानामुक्तुष्टो विरहकालः सम्पद्यते, यत्पुनरुत्सर्पिण्याश्चतुर्थारकस्यादौ अवसर्पिण्यामपि तृतीयारकस्य पर्यन्ते कियन्तमपि कालमेते ग्राप्यन्ते अतिस्वल्पत्वात्चेन न्यूनता उत्कृष्टविरहकालस्येह न विवक्षिता, एवं जवन्यकालविरहपक्षेऽपि किञ्चिद्दोनाधिकत्वस्याप्यविवक्षोत्प्रेक्षणीयेति, पंचसु महाविदेहेषु पुनरमीषां प्रस्तुतसंयतानां सर्वेद्याभाव एव प्रतिपत्तव्यः, सामाजिकथथाख्यातचारित्रिणां तु विरहकाल एव नास्ति, महाविदेहादिषु तेषामविरहितं सर्वदेव भावात्, ब्रह्मसम्परायचारित्रिणां तु जवन्यतः समय उत्कृष्टतस्तु पञ्च मासा विरहकाल इति स्वयमेव ब्रह्मव्यमिति गार्थार्थः ॥ २६१ ॥ साम्प्रतं सम्यक्त्वादिगुणानां प्रतिपत्तिविरहकालमाह-

सम्मत्तसत्तगं खलु चिरयाविरर्दय होइ चोइसगं । विरईए पनरसगं विरहियकालो अहोरत्ता ॥ २६२ ॥

इह प्रस्तुतगार्थोक्तान् सम्यक्त्वादिगुणानाश्रित्य द्विविधास्तावज्जीवा भवन्ति-पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानकाश्च, तत्र सम्यक्त्वस्य पूर्वप्रतिपन्नाः कदाचिदपि न व्यवच्छिद्यन्ते, लोकेऽसंख्यातानाममीषामविरहितं सर्वदेव भावादिति, प्रतिपद्यमानकास्तु सम्यक्त्वस्य कदाचिद्भवन्ति कदाचित् जवन्यतः समयमुत्कृष्टतस्तु सत्तकं-सप्ताहोरात्राणि यावन्न भवन्ति, उत्कर्षतः सप्ताहोरात्राणि यावत् त्रिप्यपि लोकेषु कदाचित् सम्यक्त्वस्य प्रतिपत्ता कोऽपि न ग्राप्यत इति भावः, विरनाविस्तेरपि-देशविरतेः पूर्वप्रतिपन्नाः सर्वदेव,

असंख्याताः सर्वदेव प्राप्यन्ते, प्रतिपद्यमानकानां त्वमीषां जघन्यतः समय उत्कृष्टतत्त्वावश्यके 'विरयाविरहए होइ बारसग'-
मिति वचनाद् द्वादश दिनानि विरहकालः प्रोक्तः, अनेन तु कुतोऽपि चतुर्दश दिनान्यसौ लिखित इति परमार्थमत्रापि न जानीमः,
सर्वविरतेरपि पूर्वप्रतिपन्नाः संख्याताः सर्वदेव प्राप्यन्ते, प्रतिपद्यमानकानां त्वेतेषां जघन्यतः समय उत्कर्षतस्तु पञ्चदशाहो-
रात्राणि विरहकाल इति गार्थार्थः ॥ २६२ ॥ तदेवं जीवगतभावानां कियतामपि लेशतोऽन्तरकालमभिधाय सर्वेषां विरहकालाभि-
धानस्याशक्यतां प्रविभाव्यातिदिशन्नाह-

भवभावपरिर्त्तिणं कालविभागं कमेणऽणुगमिन्ना । भावेण समुपउत्तो एवं कुजंऽन्तराणुगमं ॥ २६३ ॥

भवा-नारकादिजन्मलक्षणा भावास्तु-औदयिकादयस्तेषां भवभावानां परावृत्तयो-विवक्षितेभ्यस्तेभ्योऽन्यत्र गतिलक्षणास्तासां
भवभावपरावृत्तीनां कालद्वाराद्यभिहितं कालविभागं विविक्तम्-असंकीर्णं कालस्वरूपमागमोक्तकमेणानुगम्य-ज्ञात्वा 'भावेन'
मनःपरिणामेन समुपयुक्तः-एकाग्रो भूत्वा एयं-पूर्वोक्तानुसारेण प्रागुक्तस्यापि जीवगतभावस्य कुर्यात्, किमित्याह-अन्तराणुयो-
गम्-अन्तरकालव्याख्यानम्, इदमुक्तं भवति-विवक्षितभवान्त्वान्तरे गमनलक्षणा विवक्षितभावाच्च भावान्तरे संक्रमणस्वरूपा
परावृत्तिर्धानता कालेन भवति तं कालविभागं ज्ञात्वा उपलक्षणत्वल्लिङ्गावेदकपायज्ञानदर्शनादिपरावृत्तीनां च कालस्वरूपमाग-
मानुसारेणावगम्य पूर्वमनुक्तानामपि पदार्थानामुक्तानुसारेण सुबुद्धिः सिद्धान्तपरिकर्मितात्मा कश्चिदन्तरस्य-विरहकालस्य व्याख्यानं
विदध्यादिति गार्थार्थः ॥ २६३ ॥ तदेवं चिन्तितं जीवानां श्रित्यान्तरं, साम्प्रतं तद्विषयभूतानामजीवानां तच्चिन्तयितुमाह-

परमाणू द्रव्याणं तुपएसाईणमेव भंघाणं । समओ अणंतकालोन्नि अंतरं नत्थि सेसाणं ॥ २६४ ॥

‘परमाणू द्रव्याणं’ ति एकैकविशकलितपुद्गलरूपाणां परमाणुद्रव्याणां जघन्यतः समय उत्कर्षतस्त्वसंख्येयः कालोऽन्तर-
मिति शेषः, इदमत्र इदम्-यदा एकाकी परमाणुः कश्चिदन्येन परमाणुद्रव्यकत्रयणकादिना द्रव्येण सह समयमेकं संयुज्य पुनरप्ये-
काकिपरमाणुतां प्रतिपद्यते तदा परमाणोः पुनः परमाणुत्वभवने जघन्यतः समयोऽन्तरं भवति, यदा तु स एव परमाणुस्तेन
परमाण्वादिनाऽन्यद्रव्येण सह संयुक्तोऽसंख्येयं कालं स्थित्वा पुनः परमाणुत्वमश्नुते तदोत्कृष्टतोऽसंख्येयः कालोऽन्तरं भवति,
उक्तञ्च-“परमाणुस्स णं भंते ! अंतरं कालओ केच्चिरं होइ ? गोयमा ! जहण्णं एकं समयं उकोसेणं असंखेज्जं कालं” ति,
‘तुपएसाईणमेव’ त्यादि द्वौ प्रदेशौ-परमाणुद्रव्यलक्षणी यस्मिन्नसौ द्विप्रदेशः स्कन्धः स आदियेषां त्रिप्रदेशादीनां ते द्विप्रदे-
शादयस्तेषां द्विप्रदेशादीनां स्कन्धानां जघन्यतः समय उत्कृष्टतस्त्वनन्तः कालोऽन्तरं भवति, इदमुक्तं भवति-इह विवक्षितेन
केनापि द्विप्रदेशादिस्कन्धेनैकेन एण्डशः स्फुटित्वा द्रव्यान्तरेण वा संयुज्य परित्यक्ते द्विप्रदेशादिभावे विश्रसापरिणामेन समया-
दूर्ध्वं पुनः प्राप्तं च तस्मिन्नेकस्य द्विप्रदेशादिस्कन्धस्य परित्यक्ततत्परिणामस्य पुनस्तदवाप्तौ जघन्यतः समयोऽन्तरं प्राप्यते, यदा
तु म एव द्विप्रदेशादिस्कन्धः एण्डशो विभिद्य द्रव्यान्तरेः सह संयोगवियोगादिभावमनुभवन्नन्तं कालं परिभ्रम्य पुनरपि तैरेव
परमाणुभिस्तमेन विवक्षितभावमासादयति तदोत्कृष्टतोऽनन्तः कालोऽन्तरे सिद्धो भवति, अन्ये त्वध्याहारमकृत्वा परमाणुद्रव्याणा-
मप्युत्कृष्टतोऽनन्तमेव कालमन्तरे व्याचक्षते, तच्चायुक्तमेव, परमाणोः पुनः परमाणुत्वभवने व्याख्याप्रज्ञप्त्यादिध्वाग्मे-

मेघ्वनेकेषु स्थानेषु कृष्टान्तरेऽन्तर्ल्येयस्यैव कालस्य प्रतिपादितत्वादिति, 'नत्थि सेसाणं' ति उक्तात् पुद्गलास्तिकायात् शेषाणां धर्मधर्माकाशास्तिकायकालस्वरूपाणामजीवानां नास्त्यन्तरकालः, स्वरूपपरित्यागपुनस्तद्व्याभयोरेतदसम्भवात्, न हि स कश्चित्कालोऽस्ति यत्र धर्मोस्तिकायादयो निजस्वरूपमपहाय पुनः कालान्तरेण तत् प्रतिपद्यन्ते येनान्तरकालश्चिन्त्येत, अनाद्यपर्यवसितपरिणामिकभावेन तेषां सर्वदैवावस्थितत्वादिति भावः इति गार्थः ॥ २६४ ॥ तदेवं चिन्तितं यथासम्भवमजीवानामप्यन्तरं, तथा च सति जीवानजीवाश्चाश्रित्य समर्थिताऽन्तरकालचिन्ता, तत्समर्थने च पटुमन्तरद्वारं समाप्तमिति ॥ अथ 'संतपयपरूचणया वृब्बपम्माणं चे' त्यादिगाथोक्तद्वारक्रमायातं सप्तमं भावद्वारमभिधित्तुराह--

उवसम त्वहओ मीसो उदओ परिणाम सन्निवाओ य । छद्धा जीवसमासो परिणामुदओ अजीयाणं ॥२६५॥

इह वृत्रस्य वृचामाचत्वादेकदेशेन च समुदायस्य गम्यमानत्वाद् 'उवसमे' त्यादिना सिद्धान्तपीठता औपशमिकादयः पड् भावा निर्दिष्टा इति प्रतिपत्तव्यम्, तद्यथा-औपशमिकः १ क्षायिकः २ मिश्रः-क्षायोपशमिकः ३ औदयिकः ४ परिणामिकः ५ सान्निपातिकः ६, तत्रोपशमनमुपशमः-कर्मणोऽनुदयाक्षीणतावस्था भस्मपटलावच्छन्नाग्निवत् स एवौपशमिकः तेन वा निर्धृतः औपशमिकः, क्षयः-कर्मणोऽप्यगमः स एव तेन वा निर्धृतः क्षायिकः, कर्मणो यथोक्तौ क्षयोपशमावेव ताभ्यां वा निर्धृतः क्षायोपशमिकः दरपिध्यातभस्मच्छन्नमहिबत्, ज्ञानावरणादिकर्मणामात्मीयात्मीयस्वरूपेण विपाकतोऽनुभवनमुदयः स एव तेन वा निर्धृतः त औदयिकः, तेन २ रूपेण वस्तूनां परिणमनं-भवनं परिणामः स एव तेन वा निर्धृतः परिणामिकः, एषामेव निर्दिष्टभावानां

दथादिमैलरुः सन्निपातः स एव तेन वा निर्वृत्तः सान्निपातिकः, एते पृष्ठप्यागमे भावा इत्युच्यन्ते तत्र विशिष्टहेतुभिः स्वभावतो वा जीवाजीवानां तत्तद्रूपतया भयनानि भावाः भयन्ति एभिरेति वा भावाः, तदेवमेतान् पृष्ठं भावान् स्वरूपतो निरूप्य जीवसमांसेषु तत्सम्भवप्रदर्शयन्नाह- 'छन्दा जीवसमासो'ति मिथ्यादृष्ट्यादिकथतुदशविधोऽपि प्रस्तुतो जीवसमासः प्रक्रान्तभावपङ्क्त-सम्बन्धात् पोडा भयति, एते प्रस्तुताः पृष्ठपि भावा जीवानां ग्राप्यन्त इति भावः, अजीवानां तर्हि कियन्तोऽमी लभ्यन्ते इत्याह- 'परिणामुदञ्जो अजीवाणो'ति अजीवानां शरीरधर्मास्तिकायादनौदयिकः परिणामिकश्च भावो भवति, नौपशमिकादय इति भावः, तत्राजीवानामौदयिको भाव औदारिकादिशरीरेषु नामकर्मोदयादिजनितः सुरुपकुरूपत्वादिको भावनीयः, अन्ये तूदय एवौदयिक इति व्युत्पत्तेर्ज्ञानावरणादिकर्ममूलक्षणेऽप्यजिविदौदयिकं भावमुपवर्णयन्ति, विपाकतोऽनुभवलक्षणस्योदयस्य जीवे कर्मणि च स्थितत्वादिति गार्थार्थः ॥ २६५ ॥ आह- ननु य एते औपशमिकादयो भावा जीवानामुक्तास्तेषां मध्ये को भावः कस्मिन् कर्मणि भवतीत्याह-

उद्वेदञ्जो उयसामिञ्जो न्वदञ्जो मोसो य मोहजा भावा । उवसमरहिया घाइसु हेंति उ सेसाहं ओवइए ॥२६६॥

औदयिकौपशमिकक्षायिक्रुक्षायोपशमिकलक्षणाद्यत्वारो भावा मोहनीयकर्मणि जाता मोहजा भवन्ति, मिथ्यात्वादिभेदभिन्ने मोहनीये कर्मणि एते चत्वारोऽपि भावा भवन्तीत्यर्थः, यो यस्मिन् सति भवति स तस्माज्जात इत्यपि व्यपदिश्यत एव, यथा रोगादौ सति जीवादिपूतपन्ना 'ग्रान्त्यादयः', ज्ञानादिगुणं हन्तुं शीलं येषां तानि घातानि ज्ञानावरणादिकर्मणि चत्वारि, एतेषु च

ग्रन्थे मोहनीयस्योक्तत्वादिह श्रेयाणि त्रीण्येव गम्यन्ते, अतस्तेषु ज्ञानदर्शनावरणान्तरायलक्षणेषु त्रिषु घातिकर्मस्वीपशामिकवज्र्या
एत एवादिपिरुशार्थिकशायीपद्ममिकलक्षणः समनन्तराकाशयो भावा भवन्ति, आपशामिकस्तु मोहनीयं वर्जयित्वा शेषकर्मभूतु न
गम्यतयेव, “ मोहस्तेवोवसमो ” इति वचनादिति, ‘ ह्येति उ सेसाइ ओदइए ’ इति विभक्तियत्ययादुक्तशेषेषु तु भवोपश्राहिषु
वेदनीयायुर्नामगोत्रलक्षणेपु चतुर्षु कर्मस्वीदयिको भावो भवति, न शेषा इत्यर्थः, आह- ननु क्षायिके भावे एतान्यपि वर्तन्ते एव,
इति लक्ष्यस्थितिर्वाप्येतेषामपि क्षयसम्भवादन्यत्रोक्तत्वात्, यदाह- “ मोहस्तेवोवसमो साओवसमो चउण्ह घाईणं । सयपरिणामिय-
उदया अट्टण्हचि हुंति कम्मार्णं ॥ १ ॥ ” इति, सत्यं, किन्तु यथा ज्ञानावरणादीनां क्षये विशिष्टाः केवलज्ञानादिका लब्धयः
प्रादुर्भवन्ति, नैवमेतेषां क्षये काचिद्विशिष्टा लब्धिरुद्भवन्ती समये समाकर्ण्यते, एका तु सिद्धत्वलब्धयः सत्यपि न विवक्षिता, एक-
त्वादेषेति, अतः सन्नप्तेषां क्षायिको भावोऽन नाभिधित्सितः, औदधिकस्त्वभिहितः, प्रस्तुतकर्मोदये वेदनादीनां व्यक्तानामवोपल-
म्भादिति, अपरस्त्वाह-ननु कर्मणां निपाकतोऽनुभवलक्षणः प्रागुदयः प्रतिपादितः, स च जीवस्यैव सम्भवति, न कर्मणां, तेषां
विपाकानुभवस्याभावात्, तत् कर्ममैतान्यौदधिके भावे वर्तन्ते इति, उच्यते, हन्त ! विस्मरणशीलोऽसि यतोऽनन्तरमेवांक्तं
विपाकानुभवलक्षणस्योदयस्यानुभवित्रि जीवेऽनुभवनीये कर्मणि च स्थितत्वादन्वतराभावेऽपि तस्याभावादिति, सत्यं, न किञ्चि-
द्विस्मृतं, किन्तुपेन न्यापन कर्मण्यथित्वापशामिकादयोऽपि भावा अर्जीवानामपि प्राप्नुवन्ति, उपशमादीनामपि तत्कर्तृचर
जीवे उपशमनीयादिके च कर्मणि स्थितत्वादिति, सत्यमेतत्, किन्तु विवक्षाप्रधानत्वात् यत्र यत्र जीवानामौदयिकपारिणामिकावेव

भाष्ये अजीवानो विवक्षितो, न त्वनया युक्त्या सम्भवन्तोऽप्यौपशमिकादय इत्यदोषः, अत एव च तत् केपांचिदेव मतं न सर्वेषां, केचिदेकस्यैव पारिणामिकमायस्याजीवेष्वभ्युपगतत्वादिति, भवत्वेवं, तथापि अस्तुतगाथायां पारिणामिको भावः कर्मणां कस्मा-
श्रोक्तो, न च परिणामस्तेषां नास्ति, “ स्वयंपरिणामिय उदया अदृण्हवि होति कम्माणं ” इत्यादिवचनादन्यत्राभिहितत्वात्
समस्तवस्तुस्तोयव्यापकत्वेन परिणामस्य जैनैरभ्युपगतत्वाचेति, साधूकं, किन्तु कर्मणामौपशमिक एयोत्कटो भावो न पारिणामिकः,
तस्य न्यग्भूतत्वाद्, उत्कटस्यैव नेह विवक्षितत्वादित्यलं विस्तरेणेति गार्थार्थः ॥ २६६ ॥ साम्प्रतं क्षायिकादिभावजन्यान् लब्धि-
विशेषान् विभागतो दर्शयन्नाह—

केवलिय नाणवंसण ग्याइयसम्मं च चरणदाणाई । नय खइया लद्धीओ उवसमिए सम्म चरणं च ॥ २६७ ॥

केवलज्ञानं केवलदर्शनं तथा ‘ ख्याइयसम्मं चेत्यादि, क्षायिकसम्यक्तत्वं, क्षायिकचारित्रं तच्चान्तरायकर्मक्षयसमुद्भूता
दानलब्धिः आदिशब्दाह्वाभमोगोपभोगवीर्यलब्धिपरिग्रहः, ततश्चैताः केवलज्ञानादिका नव लब्धयः क्षायिक्यः-क्षायिकभावसमुद्भूता
भवन्ति, तथाहि-केवलज्ञानं केवलदर्शनं च निजनिजावरणक्षय एवोपजायते, क्षायिकसम्यक्तत्वमपि दर्शनमोहसप्तक्षये, क्षायिकचारित्र्यमपि
चारित्र्यमोहक्षये, क्षायिकदानादिलब्धयस्तु पञ्चापि पञ्चविधान्तरायक्षय एवोपजायन्त इति क्षायिकत्वमेतासांमिति, ‘ उवसमिए
सम्मचरणं च ’ नि इह मम्यत्तचरणयोरनुक्तमप्यौपशमिकत्वविशेषणं व्याख्यातौ द्रष्टव्यं, सर्वसम्यक्तचारित्र्योरौपशमिक-
भावपृथग्ययोगाद्, नतत्रौपशमिकसम्यक्तमीपशमिकचारित्रं चीपशमिक भाव एव वर्तते, न क्षेपेषु, आपन्नमिकं हि सम्यक्तत्वं

दर्शनसप्तके चारित्रे तु चारित्रमोहनीये उपशान्ते सम्भवति, ज्ञा औपशमिकभाववर्चित्वमनयोरिति गार्थार्थः ॥२६७॥ अथ क्षायो-
पशमिकभाववर्तिनो लब्धिविशेषानुपदेशयन्नाह-

नाणा चउ अपणाणा तिञ्जि उ दंसणत्तिगं च निहिधम्मो । वेय्य चउ चारित्तं दाणाहम मिस्संगा भावा ॥ २६८ ॥
'मिस्संगा भाव'चि, एते ज्ञानादयो भावा-जीवपर्याया मिश्र-क्षायोपशमिकं भावं गच्छन्ति-कारणत्वेनाश्रयन्तीति
मिश्रभावाः-क्षायोपशमिका भवन्ति, तथाहि-भविष्यतावधिमनःपर्यायलक्षणानि चत्वारि ज्ञानानि मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभगज्ञानरूपाणि
च त्रीण्यज्ञानानि यथास्यमाचारकस्य मतिज्ञानाचरणादिकर्मणः क्षयोपशम एव भवन्ति, 'दंसणत्तिगं च'चि चक्षुरचक्षुरव-
धिदर्शनत्रिकं चक्षुर्दर्शनाचरणादिसुयोपशमे, गृहिधर्मो-देशविरतिरूपः, सोऽप्यप्रत्याख्यानावरणकपायमोहनीयक्षयोपशमे, 'वेय्य-'
चि वेद्यन्ते विपाकानुभवेन सम्यक्त्वपुञ्जपुद्गला यत्र तद्वेदकं-क्षायोपशमिकं सम्यक्त्वं, तदपि दर्शनसप्तकक्षयोपशमे, 'चउ चारित्तं'-
ति, सामायिकच्छेदोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिकक्ष्मसम्परायलक्षणं चारित्रचतुष्कं तु चारित्रमोहनीयक्षयोपशमे, 'दाणाहम' चि
दानादिकास्तु पञ्च लब्धयोऽन्तरायकर्मक्षयोपशमे भवन्ति, आह-अनु दानादिलब्धयः पूर्वं क्षायिक्यः प्रोक्ता इह तु क्षायोपशमिक्य
इति कथं न विरोधोऽ, नैतदेवम्, अभिप्रायापरिज्ञानाद्, दानादिलब्धयो हि द्विविधा भवन्ति-अन्तरायकर्मणः क्षयसम्भविन्यः
क्षयोपशमसम्भविन्यश्च, तत्र पूर्वं याः क्षायिक्योऽभिहितास्ताः क्षयसम्भविन्यः केवलिन एव भवन्ति, यास्त्वह क्षायोपशमिक्यः
प्रोच्यन्ते ताः क्षयोपशमभाविन्यश्छमस्थानामेव अवगन्तव्या इत्येवममी सर्वेऽपि प्रस्तुता भावाः क्षायोपशमिका भवन्तीति गार्थार्थः
॥ २६८ ॥ अथादौयिकभावजन्यान् पारिणामिकभाववर्चिनश्च जीवधर्मान् दिदर्शयिषुराह-

गङ्गाकायवेयलेसा कसाय अन्नाण अजय अस्सण्णी । मिच्छाद्वारे उदया जियभवियरियच्चियसहावो ॥२६९॥
 ' उदय'त्ति एते सर्वेऽपि गत्यादयो जीवपर्यायाः उदयाः-नरकगतिनामादिकर्मोदयजन्यत्वात्, कार्ये कारणोपचाराद् यथेदं
 मे शरीरं पौराणं कर्मत्यादि, ततश्च सर्वेऽप्यमी गत्यादयो जीवपर्याया औदयिकभाववर्तिन इति तात्पर्यं, तथाहि-योऽयं नारकत्व-
 तिर्यक्त्यमनुष्यत्वदेवत्वलक्षणो गतिपर्यायो जीवे प्रादुरस्ति स नरकमत्यादिनामकर्मोदय एव भवति, ' काय'त्ति पृथ्वीकायि-
 कत्वाऽऽक्यिकत्वादपर्यायोऽपि गतिजातिशरीरत्रत्येकस्थावरादिनामोदये सम्भवति, ' वेय ' त्ति स्त्रीवेदादिदेवदत्रयं स्त्रीवेदपुरुषवेद-
 नपुंसकपेदमोहनीयकर्मोदये, लेट्यापदकं तु येषां मते कपायनिष्यन्दो लेट्यास्तदभिप्रायेण कपायमोहनीयकर्मोदये येषां तु योगपरि-
 णामो लेट्यास्तन्मतेन तु योगविकजनकर्मोदये, अन्ये तु मन्यन्ते-यथा संसारस्थत्यमसिद्धत्वं वा समुदितकर्मोदये भवति
 तथा लेट्यापदकमपि, कपायास्तु क्रोथादयः कपायमोहनीयकर्मोदये, अज्ञानमपि विपर्यस्तबोधरूपं मत्तज्ञानादिकं ज्ञानावरणमि-
 ध्यात्वमोहनीयकर्मोदये, यत्तु पूर्वमस्यैव मत्त्याघज्ञानस्य क्षायोपशमिकत्वमुक्तं तद्वत्स्वबोधमात्रायेक्षया, सर्वमपि हि वस्त्वबोध-
 मात्रं विपर्यस्तमविपर्यस्तं वा ज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशम एव भवति, यत्पुनस्तस्यैव विपर्यासलक्षणमज्ञानत्वं तज्ज्ञानावरणमि-
 ध्यात्वमोहनीयकर्मोदय एव सम्पद्यत इत्येकस्यैवाज्ञानस्य क्षायोपशमिकत्वमौदयिकत्वं च न विरुद्ध्यत इति, एवमन्यत्रापि विरो-
 धपरिहारः कर्तव्य इति, अपतत्वम्-अधिरतत्वं तदप्यप्रत्याख्यानावरणकपायोदये सम्पज्जायते, असंज्ञित्वं तु मनोऽपर्याप्तिनाम-
 कर्मोदये ज्ञानावरणाद्युदये च समुदेति, मिथ्यादृष्टित्वं तु मिथ्यात्वमोहनीयोदये, आहारकत्वं तु बुभुक्षावेदनीयाहारपर्याप्त्यादि-

कर्मोदये सम्पद्यत इत्येवं यथास्वकर्मोदयजन्यत्वादसी गत्यादयो जीवपर्यायाः सर्वेऽप्यौदयिकाः । आह-यथेवं तर्हि निद्रापंचक-
चंदनाहास्यरत्यरत्यादयोऽसिद्धत्वसंसारस्थत्वादयथापरेऽपि कर्मोदयजन्याः पर्याया जीवेषु बहवः सन्ति, तेषां कस्मादिह
नोक्ताः ? 'सत्यम्' उपलक्षणमात्रत्वादसीषां सम्भविनोऽप्येऽपि द्रष्टव्या इति । पारिणामिकभावमाह-'जिये', त्यादि, जीवत्वं
मन्यत्वं इतरञ्च-अमन्यत्वं, जीवस्य स्वभावः अनादिकालात् प्रवृत्त, आत्मगतं स्वरूपं अनादिपारिणामिको भाव इत्यर्थ इति
गार्थः ॥ २६९ ॥ अत्राह-ननु दर्शिता मोहजत्वादिरूपेण केवलज्ञानादिकार्यदर्शनद्वारेण च औदयिकादयः पंच भावाः, षष्ठस्तु
सांनिपातिको भावो य आदौ जीवानामस्ति त्वेनोक्तः स कार्योदिदर्शनद्वारेण कापि न प्रोक्तः, सत्यं, किन्तु यौदयिकादिभावपंच-
कव्यतिरिक्तोऽसौ भवेत्तदा तस्य कार्योद्ययि भिन्नं दश्येत, एतच्च नास्ति, औदयिकादिभावद्वयादिसंयोगेनैव तस्यागमे निर्दिष्ट-
त्वात्, तथाहि-औदयिकादिभावपंचकस्य दश द्विकसंयोगा भवन्ति, दशैव च त्रिकसंयोगाः, पंच चतुःसंयोगाः, एकस्तु पंच-
कसंयोग इत्येवं प्ररूपणामात्रेण षड्विंशतिभङ्गनिष्पन्नः सांनिपातिको भावो भवति, परमार्यतस्त्वेतेषां मध्ये जीवेषु षडेव भङ्गाः
प्राप्यन्ते, देवास्तु विंशतिः प्ररूपणामात्रेणैव संति, न पुनः कापि लभ्यन्ते, तत्र दशसु द्विकसंयोगेषु मध्ये क्षायिकपारिणामिक-
भावद्वयनिष्पन्नो नमो भंगकः सिद्धानां सम्भवति, क्षायिकस्य सम्यक्तत्वादेः पारिणामिकस्य तु जीवत्वस्य तेषु भावात्, देवास्तु
नवद्विकयोगभंगकाः प्ररूपणामात्रम्, अन्येषां हि संसारिजीवानामौदयिकी गतिः क्षायोपशमिकं ज्ञानादिकं पारिणामिकं तु
जीवत्वमित्यादिभाषणं जघन्यतोऽपि लभ्यत इति कथं तेषु द्विकयोगसम्भवः इति भावः, त्रिकसंयोगेष्वपि दशसु मध्ये औदयिक-
क्षायिकपारिणामिकभावत्रयनिष्पन्नः पंचमो भंगः केवलिनः सम्भवति, तथाहि-औदयिकी मनुष्यगतिः क्षायिकाणि केवलज्ञाना-

दीनि पारिणामिकं तु जीवत्वमित्येते त्रयो भावास्तस्य सम्भवन्ति, औपशमिकस्त्विह नास्ति, मोहनीयाथयत्वेन तस्योक्तत्वात्, मोहनीयस्य च केवलिन्यसम्भवात्, तथा क्षायोपशमिकभावोऽप्यास्य एव, क्षायोपशमिकज्ञानादेरस्यासम्भवात्, तस्मात् पारिशेष्याद्यथोक्तभावत्रयनिष्पन्न एव पंचमो भेदाः केवलिनः सम्भवति, षष्ठस्त्वौदयिकक्षायोपशमिकपारिणामिकभावत्रयात्मको नार-कादिरगतिचतुष्टयेऽपि प्राप्यते, तथाहि-औदयिकी अन्यतरा गतिः क्षायोपशमिकं ज्ञानादिकं पारिणामिकं तु जीवत्वमित्येतद्भावत्रयं सर्वोऽपि गतिषु जीवानां लभ्यते, शेषास्तच्चौ त्रिकयोगाः प्ररूपणमात्रं, काप्यसम्भवादिति, चतुष्कसंयोगेष्वपि पंचसु मध्ये औदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिकभावचतुष्टयनिर्वर्तितस्तृतीयो भेदश्चतुष्टयस्य गतिषु सम्भवति, तत्र भावत्रयभावना पूर्वोक्तैव, औपशमिकं तु सम्यत्वं प्रथमसम्यक्तत्वाभादिकाले भावनीयम्, एवमौदयिकक्षायोपशमिकपारिणामिकभावचतुष्टयनिष्पन्नश्चतुर्थभेदोऽपि सर्वासु गतिषु सम्भवति, तत्रापि भावत्रयभावना सैव, क्षायिकं तु सम्यक्तत्त्वमवगन्तव्यं, शेषास्तु त्रयधनुः संयोगाः प्ररूपणमात्रमसम्भवदिति, एकस्तु पंचकसंयोगो यः क्षायिकसम्यग्दृष्टिः सन्नुपशमश्रेणीं प्रतिपद्यते तस्य सम्भवति, नान्यत्र, समुदितभावपंचकस्यस्य तत्रैव भावादिति । तदेवमेको द्विसंयोगभेदो द्वौ त्रिकचतुष्कसंयोगभेदकवेकस्तु पंचक-संयोगभेदक इत्येते षड् भेदका अत्र सम्भविनः प्रतिपादिताः, शेषास्तु विंशतिः संयोगोत्थानमात्रतयैव प्ररूपिता इति स्थितं, सम्भविषु च षट्सु भेदकेषु मध्ये एकत्रिकसंयोगभेदको द्वौ पुनश्चतुष्कसंयोगभेदकावित्येते त्रयोऽपि प्रत्येकं चतसृष्वपि गतिषु सम्भवन्तीति निर्णीतम्, अतो गतिचतुष्टयभेदात्ते किल द्वादश विवक्ष्यन्ते, शेषास्तु द्विकयोगाधिकयोगपंचकयोगलक्षणाद्वयो भेदाः सिद्धकेवल्युपशान्तमोहानामेव यथाक्रमं निश्चिता इत्येकैकस्थानवर्तित्वादेते त्रय एवेत्यनया विवक्षयाऽयं साक्षिपारिको भावः स्या-

नान्तरे पंचदशविधः प्रोक्तो द्रष्टव्यः, तदुक्तम्- 'अविरुद्धसम्बिबाहयमेया एभेते पञ्चरस' इति, तदेवमौदधिकारिभावपंचकसंयोग-
माभ्युत्पन्नान् कार्यादिदृग्जनद्वारेण पृथगसाविह नोक्त इत्यलं विस्तरेण, प्रकृतमुच्यते ॥ २६९ ॥ पूर्वं जीवानां पडपि भावाः सम्भव-
न्तीति यदुक्तं तदङ्गितं, यत् पुनरुक्तम्- 'परिणामद्वयो अजीवाणं' इति तदुपदेशपत्राह-

धम्मागममागासा कालोत्ति ए परिणामिओ भावो । खंधा वेस एसा अणू य परिणाम उवर ए ॥ २७० ॥

धर्माधर्मोकाशास्तिकायाः कालश्च परिणामिको भावः, अनादिपारिणामिकं भावेऽग्री वर्तन्त इत्यर्थः, अनन्तरिकालादारस्य
जीवपुद्गलानां गतिस्थित्युपपत्त्युद्भवमावगाहदानपरिणामेन समयावलिकादिपरिणामेन चैषां परिणतत्वादिति, तथा स्कन्धा-द्वयशुकादयो-
ज्जन्तानुक्कस्कन्धपर्यन्ता देशाः-तेषामेव स्थूलावयवाः प्रदेशास्त्वेषामेव सूक्ष्मतरावयवाः अणवस्त्वेकाकिपरमाणव इत्येवं चतुर्वि-
धोऽपि पुद्गलास्तिकायः पारिणामिके औदयिके च भावे वर्तते, द्वयशुकादिस्कन्धानां सादिकालात् तेन रूयेण परिणामात् मेवाद्विस्क-
न्धानां त्वनादिकालात् तेन २ स्वभावेन परिणामादिति, आह-ननु भवस्त्वेवं सादिपारिणामिकेऽनादिपारिणामिके वा भावे पुद्गला-
स्तिकायस्य शून्यः, औदयिके तु भावे कथमसौ वर्तते ? कर्मणां विपाकानुभावो ह्युदयः, स एव तेन वा निर्धुत औदयिक इति प्राग्-
व्याख्यातं, न चेत्तत् सामान्येन पुद्गलास्तिकायस्य सम्भवति, सत्यं, किन्तु वर्णगन्धरसादीनां तु पुद्गलास्तिकायेऽप्यस्त्युदयोऽन्तः
स एव तेन वा निर्धुत औदयिक इत्यनया विषयाऽस्याप्यौदयिकभाववृत्तित्वं न विरुध्यते, पूर्वविवक्षा त्विह नोपेक्षितेवेत्यदोष
इति गार्थार्थः ॥ २७० ॥ तदेवं जीवाजीवानां यथासम्भवं दर्शिताः पडपि भावाः, तथा च सति सप्तमं भावद्वारं समाप्तिमिति ।
साम्प्रतं 'संतपयपरुषणया दव्यपमाणं चे' त्यादिगाथाभिहितमल्पबहुत्वलक्षणमष्टमं द्वारमभिधित्सुराह-

धोवा नरा नरेहि य असंख्यगुणिषा हवन्ति नेरइया । तत्तो सुरा सुरेहि य सिद्धानंता तओ तिरिया ॥ २७१ ॥

शेषगतिसम्बन्धिजीवापेक्षया मनुष्यगतिवर्चिनो मनुष्यास्तावत् सर्वेभ्योऽपि स्तोकाः, अर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रमात्रवर्तित्वात्तेषां, तेभ्योऽप्यसंख्यात्तगुणिता नारका भवन्ति, रत्नप्रभादिसप्तपृथ्वीभाषित्वादकैकस्यां च पृथिव्याग्रसंख्येयानां तेषां सद्भावात्, तेभ्योऽपि चासंख्येयगुणिताः सर्वेऽपि सुराः, भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्केषु द्वादशसु देवलोकेषु नवसु त्रैवेयकेषु पञ्चसु चानुत्तरविमानेषु तेषां सद्भावात्, महावण्डके तथैव पठितत्वाच्चैति, तेभ्योऽप्यनन्तगुणाः सिद्धाः, कालस्यानन्तत्वात् पण्मासान्ते च कस्यचिदवश्यं सिद्धिगमनात् तत्प्राप्तस्य च पुनरावृत्त्यभावात्, तेभ्योऽपि च तिर्यचोऽनन्तगुणाः, अनन्वेनापि कालैकनिगोदानन्तमागवर्त्तिजीवराशेः सिद्धत्वात्, तिर्यग्गतौ चासंख्येयनिगोदसद्भावात्, प्रतिनिगोदं च सिद्धानन्तगुणजीयराशिभावादिति माथार्थः ॥ २७१ ॥ अथ तिर्यगादिगतियर्चिनीनां स्त्रीणां तत्प्रसंगतोऽप्येषां च नारकादीनामल्पबहुत्वमाह-

धोवा य मणुस्सीओ नरनरयतिरिक्खिओ असंख्यगुणा । सुरदेवी संख्यगुणा सिद्धा तिरिया अणंतगुणा ॥२७२॥

पूर्वोक्तयुक्ति एव सर्वस्तोकास्तावन्मनुष्यास्त्रियः, 'नरास्तु' मनुष्यास्तेभ्यः, असंख्येयगुणा इति सर्वत्र सम्बध्यते, आह-ननु स्थानान्तरे मनुष्येभ्यो मानुष्य एव सप्तविंशतिगुणाः सप्तविंशतिरूपाधिकाः प्रोक्ताः, यदाह- "तिगुणा विरूवअहिया तिरिया-णं इत्थिया मुणेयन्वा । सत्तावीसगुणा पुण मणुयाणं तदहिया केव ॥१॥ वत्तीसगुणा वत्तीसरूव अहिया य तह य देवाणं । देवीओ पणत्ता जिणेहि जियरागदोसेहि ॥२॥" इह तु कथं ताम्भो मनुष्या एवासंख्येयगुणाः, सत्त्यं, किन्तु गर्भजनरापेक्षया

नार्योऽन्यत्र यद्वाः प्रोक्ताः, इह तु सम्मूर्च्छजमनुप्यापक्षया ताम्यस्तेषामसंख्येयगुणत्वं, सम्मूर्च्छजमनुप्यापामसंख्यातत्वात्
मनुष्मीणां तु संख्यातत्वादित्यदायः, नरेभ्योऽपि पूर्वोक्तयुक्तितोऽसंख्येयगुणा नारकाः, तेभ्योऽपि तिरश्च्योऽसंख्येयगुणाः,
महादण्डके हि नारकेभ्योऽसंख्येयगुणास्तिर्यक्पुरुषाः पृथन्ते तद्योषितस्तु तेभ्यस्त्रिगुणास्त्रिरूपाधिका इति युक्तं तस्मां नारका-
पेक्षयाऽसंख्येयगुणत्वम्, एताभ्योऽपि सुराः-सामान्येन देवाः संख्यातगुणाः, महादण्डके तथैव पठितत्वात्, तेभ्योऽपि देव्यः
संख्येयगुणाः, देवेभ्यस्तासां द्वात्रिंशद्गुणानां द्वात्रिंशद्गुणाधिकानां च पठितत्वात्, ताभ्योऽपि पूर्वोक्तिरहितयुक्तितोऽनन्तगुणाः
मिमांसा, तेभ्योऽप्युक्तन्यापान्निर्येवोऽनन्तगुणा इति मायार्थः ॥२७२॥ अयं नारकादिगतिर्वैव नारकादीनां स्वस्थान एवाल्लप्यबहुत्व-
मुपदर्शयन्नाह-

धोषा य तमन्तमाए कमसो यन्मन्तया असंख्यगुणा । धोषा तिरिक्त्वपञ्चत्तऽसंख्य तिरिया अणंतगुणा ॥ २७३ ॥

तमस्तमायां सप्तमनरकपृथिव्यां नारकाः शेषनरकपृथ्वीनारकेभ्यः स्तोकाः, तेभ्यः षष्ठपृथ्वीनारकास्त्वसंख्येयगुणाः,
तेभ्योऽपि पंचमपृथिव्यामसंख्येयगुणाः, एवं क्रमेण तावन्नेयं यावद् धर्मोन्ताः-रत्नप्रभापृथ्वीपर्यन्ता नारकाः शर्कराप्रमानारके-
भ्यस्तेऽसंख्येयगुणा इति यावद्भक्तव्यमित्यर्थः । उक्तं च नरकगतौ स्वस्थानेऽल्पबहुत्वमथ तिर्यग्गतौ तदाह-स्तोकास्तिर्यग्गतौ तिरश्च्यः,
ताभ्यस्तु पर्याप्तकाः पंचेन्द्रियतिर्य्योऽसंख्येयगुणाः, पर्याप्तपंचेन्द्रियनपुंसकतिरथां तिर्यक्स्त्रीभ्योऽसंख्येयगुणत्वेन, महादण्डके
पठितत्वादिति, आह- मन्तत्वेन, किन्तु पर्याप्ततिरथां पंचेन्द्रियत्वविशेषणमत्र कुतो लभ्यते ?, सत्यं, तिरश्च्यस्तावत् पंचेन्द्रिया एव

भवन्ति, तत्प्रस्तावादेतेऽपि पंचिन्द्रिया एव लभ्यन्ते, असंख्येयगुणत्वाभिधानाच्च, अन्यथा पर्याप्तिकेन्द्रियादितिरश्चामनन्तत्वाच्छि-
रश्चीनां त्वसंख्येयत्वाचाभ्यः सामान्येन पर्याप्तितिरश्चामनन्तगुणत्वमेव स्यादित्यलं विस्तरेण । पर्याप्तपंचेन्द्रियतेर्यगम्यस्तु सामान्ये-
नैकेन्द्रियादितिर्यचोऽनन्तगुणा इति गार्थार्थः ॥ २७३ ॥ अथ देवगती स्वस्थानेऽप्यबहुत्वमाह-

धोषाणुत्तरवासी असंखगुणवद्भो जाब सोदृग्मो । भवणेऽसु वंत्तरेऽसु य संखज्जगुणा य जोइस्विया ॥२७४॥

ततोऽप्यारणे इतोऽपि प्राणते अस्मादप्यानते कल्पेऽसंख्येयगुणा देवाः, एवं क्रमेण प्रतिकल्पमसंख्येयगुणा दृढिस्तावन्मेया यावदी-
द्यानकल्पनिवासिदेवैर्म्यः सौधर्मैःसंख्येयगुणा देवा इति प्रस्तुतग्रन्थाभिप्रायः, स चासंगत इव लक्ष्यते, यतो महादण्डकेऽनुत्तर-
विमानवासिम्य आनतकल्पं यावत् संख्यातगुणैव दृढिरुक्ता, माहृद्रेवल्लोकैर्म्योऽपि सनत्कुमारदेवाः संख्येयगुणाः, ईशानदेवैर्म्योऽपि
सौधर्मै देवाः संख्येयगुणाः प्रोक्ता इति, सौधर्मदेवैर्म्यो भवनेषु ये भवनपतिलक्षणा देवाः प्रतिवसन्ति तेऽसंख्येयगुणाः, एवमेतेभ्यो
व्यन्तरेष्वप्यसंख्येयगुणत्वं वाच्यं, व्यन्तरसुरेभ्यस्तु ज्योतिष्कदेवाः संख्येयगुणाः, महादण्डके तथैव पठितत्वादिति गार्थार्थः
॥ २७४ ॥ साम्प्रतं सामान्यैकैन्द्रियत्वादिविशेषणविशिष्टानां जन्तूनामल्पबहुत्वमभिधितुराह-

पंचिदिया.य धोवा विवज्जएण वियत्ता विससहिया । तत्तो य अणंतगुणा अर्णिदिण्णिदिद्या कमसो ॥ २७५ ॥

द्वीन्द्रियादिजीवायेशवा स्तोकास्तावत् पंचिद्रियाः, तेभ्यस्तु विकलाः-द्वित्रिचतुरिन्द्रियलक्षणा विकलेन्द्रिया(विपर्ययेण)विशेषाभ्य-

धिकाः, इदमुक्तं भवति-यंचेन्द्रियेभ्यश्चतुरिन्द्रिया विशेषाधिकास्तेभ्योऽपि त्रीन्द्रिया विशेषाभ्यधिकाः एतेभ्योऽपि द्वीन्द्रिया विशेषोपेता इत्येवं विपर्ययण-यश्चानुपूर्व्या विकलेन्द्रिया विशेषाधिकाः, 'ततो य अणन्ते' त्यादि, तेभ्योऽपि द्वीन्द्रियेभ्योऽनिन्द्रियाः- सिद्धा अनन्तगुणाः, सिद्धेभ्यस्तेकेन्द्रियाः प्रागुक्तयुक्ति एवानन्तगुणा इति गार्थार्थः ॥ २७५ ॥ अथ सामान्येनैव जन्तूनां कायविशेषणविशेषितानामल्पबहुत्वमाह-

धोवा य तसा ततो तेऽ असंत्वा तजो विसेसहि या । कमसो भूदगवाज अकाय हरिया अणंतगुणा ॥ २७६ ॥

शेषतेजःकायादिजीवापेक्षया स्तोकास्तावत् त्रसाः- त्रसकयिका जीवाः, एतेभ्योऽप्यसंख्येयगुणितास्तेजःकायिकाः, तेभ्योऽपि विशेषाधिकाः क्रमेण भूप्रभृतयः, इदमुक्तं भवति-तेजःकायिकेभ्यः पृथ्वीकायिका विशेषाधिकास्तेभ्योऽप्यकायिकाः एतेभ्योऽपि वायुकायिकाः, इत्येवं क्रमेणामीषां जन्तूनां विशेषाधिकत्वमिति, 'अकाये'त्यादि, वायुभ्योऽप्यकायाः-अयोगिकेवलिसिद्धाः समुदिता एवानन्तगुणाः, तेभ्योऽपि हरितकाया-चनस्पतिकायिका जीवाः सामान्येवानन्तगुणाः, महादण्डके तथैव पठितत्वादिति युक्तिः सर्वत्र स्वयमेवाभ्युक्षेति गार्थार्थः ॥ २७६ ॥ अथ प्रस्तुतग्रन्थप्रक्रान्तानामेव गुणस्थानलक्षणानां जीवसमासानामल्पबहुत्वमाह-

उवसामगा य धोवा खग जिणे अप्पमत्त इयरे य । कमसो संत्वेज्जगुणा देसविरथ सासणेऽसंत्वा ॥ २७७ ॥

मिस्साऽसंत्वेज्जगुणा अविरपसम्मा तजो असंत्वागुणा । सिद्धा य अणंतगुणा ततो मिच्छा अणंतगुणा ॥ २७८ ॥

इहोपशमकग्रहेण मोहोपशमका उपशान्तमोहाश्च गृह्यन्ते, क्षपकोपादानेनापि क्षपकाः क्षीणमोहाश्च स्वीक्रियन्ते, उपलक्षण-
व्याख्यानान्, ततश्च सर्वस्तोका एव उपशमकाः, क्षपकास्त्वेतेभ्यः संख्येयगुणाः, एतेषां चोपशमकक्षपकाणामेतदल्पबहुत्वमुभये-
षामप्युत्कृष्टपदसत्त्वे लभ्यमाने द्रष्टव्यम्, अन्यदा तुभयेऽप्यमी भवन्ति वा नवा, भवन्तोऽपि कदाचिदुपशमकाः स्तोकाः क्षपकास्तु
बहवः, कदाचित्तु विपर्ययेणेति भर्जनैव द्रष्टव्या, क्षपकेभ्योऽपि जिनाः-भवस्यकेवलिनः संख्येयगुणाः, एतेभ्योऽप्यप्रमत्तगुणस्यान-
वर्तिनो यतवः संख्येयगुणाः, तेभ्यस्त्विदरे-प्रमत्तयतवः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि देशविरताः तिर्यस्त्वपि भावादसंख्येयगुणाः,
सास्वादनास्तु कदाचित् सर्वथैव न भवन्ति, यदा तु भवन्ति तदा जवन्यपदे एको वा द्वौ वा यावदुत्कृष्टतो गतिचतुष्टयसम्भवित्वा-
देशविरतेभ्योऽसंख्येयगुणा भवन्ति, मिथ्याः-सम्यग्मिथ्यादृष्टयो यदा भवन्ति तदोत्कृष्टतः सास्यादनेभ्यः संख्यातगुणा भवन्ति,
तेभ्यस्तु अविरतसम्यग्दृष्टयः सर्वैव संख्येयगुणाः प्राप्यन्ते, एतेभ्योऽप्यनन्तगुणाः सिद्धाः, सिद्धेभ्योऽपि मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणाः,
सर्वनिगोदजीवानां मिथ्यादृष्टित्वादित्यादियुक्तिः सुगमैवेति गाथाद्वयार्थः ॥ २७७-२७८ ॥ साम्प्रतमेतेषामेव गुणस्थानजी-
वसमासानां गतिचतुष्टये प्रत्येकमल्पबहुत्वमभिधित्सुर्नारकदेवगत्योरेकवक्तव्यत्वाद्युपादेवाह—

सुरनरप सासाणा धोवा मीसा य संख्यगुणयारा । ततो अविरयसम्मा मिच्छा य भवे असंख्यगुणा ॥ २७९ ॥

सुरेषु नारकेषु च प्रत्येकं सति सम्भवे उत्कृष्टपदवर्चिनोऽपि सास्वादनाः स्तोकाः, मिथ्याः-सम्यग्मिथ्यादृष्टय उत्कृष्टपदभाविनः,
संख्येयेन राक्षिना सास्वादनरारोगुणकारो येषां ते संख्येयगुणकाराः, संख्येयगुणा इत्यर्थः, तेभ्यस्तु-मिश्रेभ्योऽविरतसम्यग्दृष्टयोऽ-

संख्येयगुणाः, तेभ्यो मिथ्यादृष्टयोऽसंख्येयगुणा इति एतेषां मिथ्यादृष्टिः सास्वादनामिश्राविरतलक्षणानां चतुर्णां जीवसमासानां देवनरकगतयोः पृथगल्पबहुत्वं द्रष्टव्यं, शेषाणां देशविरतादिजीवसमासानामत्रासम्भवादिति गाथार्थः ॥ २७९ ॥ अथ तिर्यग्गतौ सम्भविनां जीवसमासानामल्पबहुत्वमाह—

तिरिरिस्तु देसविरया थोवा सासायणा असंख्यगुणा । मीसा य संख अजया असंख मिच्छा अणंतगुणा ॥ २८० ॥

तिर्यक्षु देशविरताः स्तोकाः, सास्वादनास्तु सति सम्भवे उत्कृष्टपदवर्तिनोऽसंख्येयगुणाः, मिश्रास्तेभ्यः संख्येयगुणाः, अविरतसम्प्रादृष्टयस्त्वेतेभ्योऽसंख्येयगुणाः, मिथ्यादृष्टयस्त्वमीभ्योजन्तगुणाः, शेषास्तु प्रमत्तादयो जीवसमासा इह न सम्भवन्त्येवेति गाथार्थः ॥ २८० ॥ अथ मनुष्यगतावल्पबहुत्वमाह—

मणुया संखेज्जगुणा गुणीस्तु मिच्छा भवे असंखगुणा । एवं अप्पाबहुयं वृष्वपमाणेहि सोहज्जा ॥ २८१ ॥

मनुष्यगतां तावच्चतुर्दशापि गुणस्थानकानि सम्भवन्ति, अतो मिथ्यादृष्टीनां पृथगुपात्तत्वाच्छेषेषु सास्वादनादिभ्ययोगिपर्यन्तेषु त्रयोदशसु गुणिषु त्रयोदशगुणस्थानवर्तिषु जीवेषु विषये मनुष्याः परस्परतो यथासम्भवं संख्येयगुणाः सर्वत्र यत्कृत्याः, मिथ्यादृष्टिवर्ज्यमनुष्णराशौरेव संख्येयत्वादिति भावः, मिथ्यादृष्टिमनुष्यास्त्वसंख्येयगुणाः, इदमुक्तं भवति—मनुष्यगता सति सम्भवे सर्वस्तोकास्तावदयोगिकेनलिनः, तेभ्यस्तु सम्भवमाश्रित्योत्कृष्टपदवर्तिन उपशमकाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि सयोगिकेनलिनः संख्येयगुणाः तेभ्योऽप्यप्रमत्तयतयः संख्येयगुणाः, प्रमत्तयतयस्तेभ्यः संख्येयगुणाः, देशविरतास्त्वेतेभ्यः

द्वीपमध्ये संख्येययोजनकोटीकोट्य आयामविष्कम्भाभ्यां मानससरोवरमस्ति, ततोऽस्यां विशेषाधिका जीवाः, तदेवं सामान्येन जीवानां दिग्वाश्रितमल्पबहुत्वमभिहितं, विशेषतोऽप्यन्वनस्पतिद्वित्रिचतुरिन्द्रियतिरश्चाभिदेमेव प्रायोऽल्पबहुत्वकारणं, तेजोवायूनां तु मेरोः पश्चिमायां दिग्पथोलौकिकग्रामेषु बाह्यसद्भावाद् बहुत्वमन्यत्र त्वल्पत्वं इत्यादि सर्वमन्यत्र समयसमुद्रादधिगन्तव्यम्, ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्लोकाश्रयेण स्तोका जीवास्तिर्यग्लोके ऊर्ध्वलोके त्वसंख्येयगुणाः, क्षेत्रस्यासंख्येयगुणत्वादसंख्येयगुणाः, अधोलोके तु क्षेत्रविशेषाधिक्याद्विशेषाधिका इत्यलं विस्तरेण, तदर्धिना तु प्रज्ञापनातृतीयपदमन्वेपणीयमिति गार्थार्थः ॥ २८१ ॥ तदेवमभिहितं जीवगतमल्पबहुत्वं, साम्प्रतमजीवगतं तदभिधित्सुराह—

धम्माधम्मागासा तिसिंघि षट्ठया भवे थोवा । तत्तो अणंतगुणिया पोगलदब्बा तओ समया ॥ २८२ ॥

द्रव्यलक्षणोऽर्थो द्रव्यार्थस्तैर्भावो द्रव्यार्थता तथा द्रव्यार्थतया द्रव्यत्वेन चिन्त्यमानानि धर्मोधर्मोकाशास्तिकायलक्षणानि वस्तूनि त्रीण्यपि प्रत्येकमेकैकद्रव्यत्वात् स्वस्थानं तुल्यान्युत्तरद्रव्यापेक्षया तु स्तोकाणि भवन्ति, तेभ्यस्त्वनन्तगुणानि पुद्गलद्रव्याणि परमाणुष्वणुक्यगुणकान्यनन्ताणुकपर्यंतानि, तेभ्योऽपि निर्विभागकलांशरूपाः समयाः अनन्तगुणाः, तेषु हि पुद्गलद्रव्येषु मध्ये एकैकेन परमाण्वादिव्रव्येण अन्यान्यद्रव्यक्षेत्रकालभावसंयोगैरनन्ताः समयाः समनुभूतपूर्वाः एवमपरापरद्रव्यक्षेत्रकालभावसम्बन्धेनानन्ताः समयाः पुरस्तादप्यनुभविष्यन्त इति युक्तं पुद्गलद्रव्येभ्यः समयानामनन्तगुणत्वं, न च वक्तव्यमतीतसमयानां विनष्टत्वेन भविष्यतां चानुत्पन्नत्वेनावस्तुत्वात् वत्तमान एवैकः समयोज्ज्वलितः, निरन्वयविनाशस्यैकान्तासत उत्पादस्य चान्यत्र न्यक्षेण निराकृतत्वादिति गार्थार्थः ॥ २८२ ॥ अथ धर्मोस्तिकायाद्यजीवानामेव प्रदेशार्थतयाऽल्पबहुत्वमाह—

धर्मधर्मपपसा तुद्वा परमाणवो अणंतगुणा । समयया तओ अणंता तह स्वपपसा अणंतगुणा ॥ २८३ ॥
धर्माधर्मास्तिकायोः प्रदेशाः प्रत्येकमसंलोकत्वात् स्वस्थाने तुल्याः पुद्गलास्तिकायादिप्रदेशेभ्यस्तु स्तोका इति स्वयमेव
द्रष्टव्यं, तेभ्यः समस्तपुद्गलास्तिकायप्रदेशरूपाः परमाण्वोज्ज्वलगुणाः, एकैकधर्माधर्माकाद्यास्तिकायप्रदेशावगाहजनानां परमाणु-
गणकन्यकुदिपुद्गलद्रव्यप्रदेशानामवगाहत्वादिति, पुद्गलद्रव्यप्रदेशेभ्यस्तु पूर्वोक्तपुक्तेरनन्तगुणाः समयाः, तथा खं-लोकालोक-
गतमाकाशं तस्य प्रदेशा-निरंशा भागास्तेज्जनन्तगुणास्त्वथैव समये दृष्टत्वादिति गार्थार्थः ॥ २८३ ॥ अथैवमेव धर्मास्तिकायाद्यजी-
वप्रदेशानां जीवान् मध्येऽधिष्ठत्यात्यवदुत्त्वमाह-

धर्मधर्मपपसंसेहितो हं -- तओ अणंतगुणा । पोगलसमया तपि य पपसओ तेणज्जंतगुणा ॥ २८४ ॥

धर्माधर्मास्तिकायप्रदेशेभ्यः, अज्जन्तं प्रदेशतो द्रव्यतो वाऽनन्तगुणा जीवाः, एकैकस्मिन्नपि निगोदे च धर्माधर्मास्तिकाय-
प्रदेशेभ्यो जीवद्रव्याणामनन्तगुणात्, किं पुनः समग्राणां?, प्रतिजीविद्रव्यं चासंख्यत्वात् प्रदेशानां धर्माधर्मप्रदेशेभ्यो यदनन्त-
गुणारं कत् सुप्रोषमेव, जीवास्तिकायप्रदेशेभ्यस्तु पुद्गलास्तिकायो द्रव्यतोऽप्यनन्तगुणः, किं पुनः प्रदेशतः?, एकैकस्यापि जीवप्रदेश-
स्यानन्तानन्तः कर्मपुद्गलस्कन्धद्रव्यैरावेष्टितपरिवेष्टितत्वादिति, पुद्गलास्तिकायप्रदेशेभ्यस्त्वनन्तगुणाः समया इत्यत्रोक्तैव युक्तिः,
तेभ्योऽपि खं-लोकालोकाकाशं प्रदेशतोऽज्जन्तगुणमिति गार्थार्थः ॥ २८४ ॥ तदेवमभिहितं जीवाजीवगतमल्पबहुत्वं, तदभिधाने चावसितम-
त्पबहुत्वंद्वारं, तथा च सति विचारिताः सत्पदप्ररूपणतादिभिरष्टभिरपि द्वारेर्जीविसमासाः, एवं सति व्याख्याता 'संतपयपरूपणया
दन्वपमाणं चे' त्यादिगाथा, ततः समाप्तं जीवसमासाख्यं प्रकरणमिदं, तत्कर्तुं प्रयासस्तदध्येतृथोत्तुजनप्रवृत्तैव सफलतामा-

सादयत्यवस्तदुत्साहनार्थं प्रकरणार्थोपयुक्तानां फलमाह-

बहुभंगदिष्टिवाए दिष्टत्थाणं जिणोवइष्टाणं । धारणपत्तद्वो पुण जीवसमासत्थउवउत्तां ॥ २८५ ॥
जीवसमासस्य-प्रस्तुतप्रकरणस्यार्थः-अभिधेयलक्षणस्तत्र तदध्ययनपरावर्तनश्रवणचिन्तनद्वारेणोपयुक्तो जीवसमासार्थोपयुक्तो
जन्तुर्भवति, कथंभूत इत्याह- 'धारणपत्तद्वो' ति-धारणे-अवधारणे स्थिरतया चेतसि व्यवस्थापने प्राप्तार्थः-समर्थः, केषामि-
त्याह-दृष्टाश्च तेऽर्थोश्च-जीवादयो दृष्टार्थोस्तेषां, क इष्टार्थानामित्याह-परिकर्मसूत्रादिभेदाद् 'बहुभंगो' बहुभेदो यो दृष्टिवादस्त-
स्मिन् बहुभंगदृष्टिवादे, सर्वस्मिन्नागम इत्यर्थः, दृष्टिवादादेवैकादशांगत्याः समुद्ररणाद् दृष्टिवादग्रहणेन सर्वस्याप्यागमस्य संग्रहादि-
ति, पुनरपि कथंभूतानाम् ? अर्थतो जिणोपदिष्टानां सूत्रवस्तु गणधरकीथतानां, इदमुक्तं भवति-जिनागमदृष्टानामशेषविशेषयु-
क्तानां जीवाद्यर्थानागविस्मृत्या धारणे स जीवः समर्थो भवति यो जीवसमासार्थ उपयुक्तो भवति, अवस्तदर्थिना तदुपयोग एव
सर्वदेव यवितव्यमिति गार्थार्थः ॥ २८५ ॥ जीवसमासार्थोपयुक्तानामन्यदपि फलमाह-

एवं जीवाजीवे वित्थरभिदिए समासनिदिष्टे । उवउत्तो जो गुणए तस्स मई जायए विउला ॥ २८६ ॥

जीवाजीवान् विस्तरतः सिद्धान्तेऽभिहितान्-प्रतिपादितान् अत्र त्वेवं-पूर्वोक्तेन प्रकारेण 'समासतः' संक्षेपतो निर्दिष्टान् 'उप-
युक्तो' दत्तावधानो जीवः एतत् गुणयेत्-शृणुयात् अनुप्रेक्षत च, तस्य विपुला-विस्तीर्णा मतिर्जायते, अयमर्थः-आगमे विस्तरोक्तान्
अत्र तु पूर्वोक्तक्रमेण गाथासंक्षेपनिर्दिष्टान् सतपदग्ररूपणतादिभावयुक्तान् जीवाजीवान् उपयुक्तो यः परिभाषयेत्तस्यैतत् कुर्वतोऽ-
भ्यासात् क्रमेणोत्तरोत्तरविशेषानासादयन्ती 'विपुला' विस्तीर्णा मतिर्जायत इति गार्थार्थः ॥ २८६ ॥ एवं प्रकारेण समर्थिते निगमिते च

‘जीवा योगल ममया दव्य पएसा य पज्जना चेव । थोवाइ अणताइ चित्तसमहिया दुवेणता ॥ १ ॥’

इति प्रथोपगाथा केषुचित् द्वादर्शेषु लिखिता दृश्यते, इयं च पूर्वटीकाकृताऽव्याख्याताऽपि विनयानुग्रहाय व्याख्यायते, तपया-जीवादिपदानां स्लोकादिपदैः सह यथासंख्येन सम्बन्धः, ततः पुद्गलाद्येष्वप्यस्या स्तोकास्तावज्जीवाः, तेभ्यः पूर्वोक्त-युक्तिः पुद्गलाः सर्वेऽप्यनन्ताः, अनन्तगुणा इत्यर्थः, समयास्तु तेभ्यः प्रागभिहितन्यायादेवानन्तगुणाः, समयेभ्यस्तु सर्वद्रव्याणि विशेषाधिकारानि, समया हि सर्वे प्रत्येक द्रव्यत्वेनैव सिद्धान्तेऽभिहिताः, ततोऽन्यानि यानि जीवपुद्गलद्रव्याणि तान्येतदनन्तमे भागे वर्तन्ते, यच्च धर्मो धर्माकाशास्तिकायलक्षणं द्रव्यत्रयं तेषु सर्वेष्वपि द्रव्येषु समयलक्षणद्रव्यराशौ मिलितेषु यो द्रव्यराशिः सम्पद्यते स केवलसमयद्रव्यराशेर्विज्ञेयाधिको भवतीति सुबोधमेव, सर्वद्रव्येभ्यस्तु तत्प्रदेया अनन्तगुणाः, एकस्यापि लोकालो-काकाशद्रव्यस्य सर्वद्रव्यानन्तगुणप्रदेशत्वादिति, प्रदेशेभ्यस्तु पर्याया अनन्तगुणाः, एकैकस्यापि प्रदेशस्यानुगतव्यावृचानन्तपर्या-यात्मकरादिति गाथार्थः ॥ १ ॥ तदेवमन्या अपि प्रक्षेपगाथाः सिद्धान्तानुसारेण व्याख्येयाः ॥

यत् वृत्तादि वस्तु प्रायस्तत् समयसागराद्विस्तृतम् । मन्यतिदोषदुष्टं तथापि शोध्यं युधैः सर्वम् ॥ १ ॥

जीवममासस्येतां वृत्तिं कृत्वा मयाऽपि यत् पुण्यम् । जीवादितत्त्वमवगम्य तेन शिवमाप्नुवन्तु जनाः ॥ २ ॥

श्रीप्रश्नचान्दनकुलाम्मुनिधिप्रवृत्तः, क्षोणीतलप्रथितकीर्तिरुदीर्णशायः ।

विदमप्रसाधितविकल्पितवस्तुरुचैश्छायाश्रितप्रचुरनिर्वृतभव्यजन्तुः ॥ ३ ॥

शानादिरुमुमनिचितः फलितः श्रीमान् मुनीन्द्रफलवृन्दः । कल्पद्रुम इव गच्छः श्रीहर्षपुरीयनामास्ति ॥ ४ ॥

एतस्मिन् गुणरत्नरोहणगिरिर्गाम्भीर्यपाथोनिधिस्तुंगत्वानुकृतक्षमाधरपतिः सौम्यत्वतारापतिः ।
 सम्यग्ज्ञानविशुद्धसंयमपतिः स्वाचारचर्यानिधिः, शान्तः श्रीजयसिंहद्वरिभवननिःसङ्गचूडामणिः ॥ ५ ॥
 रत्नाकरादिवैतस्माच्छिष्यरत्नं बभूव तत् । स वागीशोऽपि नो मन्ये, यद्गुणग्रहणे प्रभुः ॥ ६ ॥
 श्रीवीरदेवविवुधैः सन्मन्त्राद्यतिशयप्रवरतैर्यैः । द्रुम इव यः संसिक्तः कस्तदगुणकर्त्तुर्ने शक्तः ? ॥ ७ ॥ तथाहि—
 आज्ञा यस्य नरेश्वरैरपि शिरस्यारोप्यते सादरं, यं दृष्ट्वापि मुदं ब्रजन्ति परमां प्रायोऽतिदुष्टा अपि ।
 यद्द्रक्काम्बुधिनिर्यदुज्वलवचःपीयूषपानोद्यतैर्गीवाणैरिव दुग्धसिन्धुमथने तृप्तिर्न लेभे जनैः ॥ ६ ॥
 कृत्वा येन तपः सुदुष्करतरं विश्वं प्रबोध्य प्रभोस्तीर्थं सर्वविदः प्रभावितमिदं तैस्तैः स्वकीयैर्गुणैः ।
 शुक्लीकुर्चदेशेपविशकुहरं मय्यनिवदस्फुहं, यस्याशास्वनिवारितं विचरति श्वेतांशुशुभ्रं ययः ॥ ७ ॥
 यमुनाप्रवाहयिमलश्रीमन्मुनिचन्द्रद्वारिसम्पर्कात् । अमरसरितेव सकलं पवित्रितं येन भुवनतलम् ॥ ८ ॥
 विस्फूर्जत्कलिकालदुस्तरतमः सन्तानलुप्तस्थितिः, सूर्येणैव वित्रेकभूधरशिरस्यासाद्य येनोदयम् ।
 सम्यग्ज्ञानकरश्चिरन्तनमुनिक्षुण्णः समुद्योतितो, मार्गः सोऽभयेदवत्सूरिरभवचेम्ब्यः प्रसिद्धो भुवि ॥ ९ ॥
 तच्छिष्यलवप्रार्थरवगीतार्थोपि शिष्टजनतुण्ड्यै । श्रीहेमचन्द्रसूरिभिरियमनुरचिता प्रकृतवृत्तिः ॥ १० ॥
 प्रत्यक्षरगणनया चात्र सर्वग्रन्थाग्रमनुष्टुभां पट् सहस्राणि पट्यताधिकानि सप्तविंशतिः श्लोकाः ॥ अङ्कतोऽपि ६६२७ ॥
 हर्षपुरीयमलधारश्रीमद्वेम्बचन्दसूरिसूत्रिता श्रीजीवसमासवृत्तिः सम्पूर्णाः